

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

На правах рукопису

Романець Наталя Радомирівна

УДК 94(477).08 «1925/1939»

**РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ
В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1925–1939 рр.)**

07.00.01 – історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
Іваненко Валентин Васильович,
доктор історичних наук, професор

Дніпропетровськ – 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	6
Розділ 1. Історіографічні, джерелознавчі та методологічні засади дослідження	
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	13
1.2. Структура джерельної бази.....	52
1.3. Концептуальні засади і методи дослідження.....	64
Розділ 2. Характер та особливості радянської репресивної політики в українському селі в період непу	
2.1. Зміна акцентів у репресивній політиці влади в умовах непу.....	80
2.2. Посилення державного тиску на село напередодні «великого перелому» (1928–1929 рр.).....	100
Розділ 3. Репресії як інструмент забезпечення соціалістичної перебудови аграрного сектора	
3.1. Примусовий чинник у здійсненні суцільної колективізації.....	122
3.2. Каральні заходи більшовиків щодо захисту «соціалістичної власності» на селі.....	160
Розділ 4. Силовий компонент у вилученні селянських ресурсів в Україні на початку 1930-х років	
4.1. Репресивні механізми в організації хлібозаготівельзаготівель 1930–1932 р.....	175
4.2. Посилення наступу на селянство під час заготівельної кампанії 1932/33 р.....	187
4.3. Динаміка і специфіка застосування репресій в умовах Голодомору.....	211

Розділ 5. Згорання масових репресій в українському селі у постголодоморний період

5.1. Інструкція ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р. та наслідки її реалізації в Україні.....	234
5.2. Амністії селян.....	247
5.3. Боротьба з «порушеннями революційної законності».....	257

Розділ 6. Репресивна політика властей в аграрному секторі України у другій половині 1933 – 1936 рр.: нові тенденції та пріоритети

6.1. Курс на «організаційно-господарське зміцнення колгоспів» і його репресивний супровід.....	278
6.2. Боротьба зі шкідництвом в аграрному секторі України.....	297
6.3. Остаточне вирішення питання одноосібника в УСРР.....	318

Розділ 7. «Великий терор» 1937–1938 рр. в українському селі

7.1. «Куркульська операція».....	337
7.2. «Шкідницька лінія» в репресивній політиці на селі.....	350
7.3. Українське село після «Великого терору».....	371
ВИСНОВКИ.....	388
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	400

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АМСРР – Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка

БСРР – Білоруська Соціалістична Радянська Республіка

БУПР – будинок примусових робіт

ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)

ВУНК – Всеукраїнська надзвичайна комісія

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

ВЦВК – Всесоюзний центральний виконавчий комітет

га – гектар

ДПУ – Державне політичне управління

Заготзерно – Всесоюзне державне об'єднання із заготівлі зернових, бобових, круп'яних, олійних, фуражних культур

Зернотрест – Державне об'єднання зернових радгоспів

кг – кілограм

КК – Кримінальний кодекс

КК – РСІ – Контрольна комісія – Робітничо-селянська інспекція

КНС – комнезам – комітет незаможних селян

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

крайком – крайовий комітет

крб – карбованець

м. – місто

МТМ – машино-тракторна майстерня

МТС – машино-тракторна станція

Наркомат – Народний комісаріат

Наркомзем – Народний комісаріат землеробства

Наркомфін – Народний комісаріат фінансів

нарсуд – народний суд

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

НКЮ – Народний комісаріат юстиції

обком – обласний комітет

облвиконком – обласний виконавчий комітет

облЗУ – обласне земельне управління

облсуд – обласний суд

ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління

ПП – повноважне представництво

р. – рік

РВК – райвиконком – районний виконавчий комітет

райземвідділ – районний земельний відділ

РНК, Раднарком – Рада народних комісарів

РПК – райпартком – районний партійний комітет

райуповноважений – районний уповноважений

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

РСЧА – Робітничо-селянська червона армія

с. – село

сільгоспвідділ – сільськогосподарський відділ

сільгосподаток – сільськогосподарський податок

сільгосппродукція – сільськогосподарська продукція

сільрада – сільська рада

СОЗ – спільна обробка землі

СПВ – секретно-політичний відділ

ст. – стаття

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

тис. – тисяч

ц – центнер

ЦВК – Центральний виконавчий комітет

ЦК – Центральний комітет

ЦКК – Центральна контрольна комісія

ВСТУП

Актуальність теми. Тема масових репресій, їхня роль у становленні сталінського тоталітарного режиму належать до «вічних» тем, актуальність яких не зменшується з плином часу, викликаючи протягом останніх десятиліть незмінну зацікавленість науковців і широких кіл української громадськості. Багатотомна історіографія проблеми, поява новітніх наукових розвідок, на превеликий жаль, не змінили ситуації на краще. У нашому суспільстві залишається ще чимало тих, хто продовжує жити й мислити в координатах «Короткого курсу історії ВКП(б)», вважаючи виправданими багатомільйонні жертви українського села для здійснення сталінської модернізації економіки. Зусилля ж дослідників реконструювати трагічні події тих років на основі секретних документів із відкритих спецховищ архівів розцінюються ними тільки як спроби переписати, сфальсифікувати історію, а самих науковців звинувачують у слідуванні політичній кон'юктурі й різноманітних «-ізмах».

Значущість дослідження масових антиселянських репресій 1920–1930-х рр. зростає й з огляду на намагання деяких сучасних істориків і політичних діячів якщо не реабілітувати, то принаймні обілити Й. Сталіна. У сучасній Росії кампанія з формування образу Й. Сталіна як «ефективного менеджера» стала важливим складником державної пропагандистської кампанії, у реалізації якої задіяна потужна група підконтрольних владі мас-медіа. Апологети сталінського режиму, свідомо замовчуючи або фальсифікуючи історичні факти, прагнуть довести, що кількість жертв масових репресій нібито була незначною, наочно демонструючи таким чином, що «смерть однієї людини – трагедія, смерть мільйонів – статистика». Причини терору сталіністи пояснюють зовнішніми обставинами – «загрозою війни», «ворожим капіталістичним оточенням», а численні факти насильства, знущання, тортур під час каральних акцій – ексцесами виконавців, які свідомо «перекручували» «мудрі» настанови Кремля.

Незавершеність процесу десталінізації створює численні загрози для українського суспільства. Переконавання значної частини наших співгромадян, що задля матеріального добробуту варто поступитися громадянськими свободами, нерозуміння простої істини, що в умовах тоталітарного режиму кожна людина – незалежно від її соціального статусу, майнового стану, ступеня наближеності до влади – є, по суті, безправною й може в будь-який момент стати жертвою державних каральних акцій, призводить до голосування на виборах за «доброго диктатора», начебто здатного навести лад у країні. По-сталінськи продовжує мислити і значна частина вітчизняної політичної еліти, будуючи вертикаль абсолютної влади, приймаючи волонтаристські, економічно необґрунтовані рішення, використовуючи насильство замість права, сприймаючи українське суспільство як примітивний електорат, здатний проголосувати за чергові популістські гасла.

Дослідження каральних акцій щодо найчисленнішої верстви тодішнього суспільства – селянства – дозволяє не лише осмислити масштаби більшовицького терору, але й усвідомити особливості функціонування сталінського тоталітарного режиму загалом. Важливого значення, на нашу думку, набуває встановлення демографічних, економічних, соціальних, морально-психологічних наслідків масових репресій 1930-х рр. в аграрному секторі України, оскільки воно дає можливість неупереджено оцінити «ефективність» сталінського менеджменту, а відтак необхідність гігантських жертв українського села задля соціалістичної модернізації країни.

Водночас дослідження теми терору, крім суто наукового, має й велике морально-психологічне значення, бо йдеться про відновлення історичної справедливості стосовно десятків тисяч наших співгромадян, безслідно згиблих під час депортацій, Голодомору, у катівнях і концтаборах ДПУ–НКВС. При цьому значна частина з них досі не реабілітовані, бо Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» на них не поширюється.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в рамках науково-дослідної теми кафедри східноєвропейської історії історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені

Олеся Гончара «Суспільно-політичні та соціокультурні процеси в Росії та СРСР у XIX–XX ст.» (державна реєстрація в УкрІНТЕІ №0113U002681), а також загальнодержавної програми з підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», затвердженої постановами Президії Верховної Ради України №2256-XII від 6 квітня 1992 р. і Кабінету Міністрів України №530 від 11 вересня 1992 р.

Об'єктом дослідження є репресивна політика радянської влади в українському селі в 20–30-ті рр. XX ст.

Предметом вивчення виступають формування, механізми реалізації та наслідки репресивної політики радянської влади в українському селі 1925–1939 рр.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі опрацювання залучених до роботи історичних джерел і здобутків історіографії об'єктивно й комплексно відтворити репресивну політику радянської влади в українському селі 1925–1939 рр. у контексті реалізації сталінським режимом курсу, спрямованого на побудову соціалістичного суспільства.

Для досягнення мети передбачалося вирішити комплекс дослідницьких завдань теоретичного, евристичного й реконструктивно-емпіричного характеру:

- охарактеризувати ступінь наукової розробки проблеми у вітчизняній і зарубіжній історіографії;
- виявити, систематизувати та класифікувати джерельну базу;
- визначити й обґрунтувати теоретико-методологічну основу дослідження;
- розробити періодизацію досліджуваної проблеми;
- дослідити процедуру ухвалення репресивних рішень і механізми їх реалізації;
- простежити вплив соціально-економічних процесів в українському селі на репресивну політику влади;
- розкрити роль і взаємодію різних ланок влади (органів юстиції, держбезпеки, партійних, радянських установ) у здійсненні репресивних заходів;
- з'ясувати причини й обставини трансформації репресивного курсу влади протягом 1925–1939 рр.;

- висвітлити демографічні та морально-психологічні наслідки масових репресій, їхній вплив на соціально-економічну ситуацію в аграрному секторі;
- визначити соціальний склад репресованих;
- встановити особливості та спрямованість репресивних акцій в аграрному секторі в періоди непу, колективізації, Голодомору, постголодоморну добу, під час «Великого терору».

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1925–1939 рр. Визначаючи нижню хронологічну межу, ми виходили з того, що перший період непу (1921–1924 рр.) пов'язаний з масштабними каральними акціями проти селянського повстанського руху, які були продовженням репресивної політики більшовиків періоду «воєнного комунізму». Зміни у репресивній політиці радянської влади в українському селі відбулися лише після придушення селянського збройного опору – під час так званого «справжнього непу» – з 1925 р. до середини 1927 р., коли керівництво держави, реалізуючи політику «обличчям до села», проголошену на жовтневому (1924 р.) пленумі ЦК РКП(б), тимчасово відмовилося від воєнно-комуністичних методів впливу на українське селянство. Верхня межа дослідження (1939 р.) зумовлена включенням до складу УРСР західноукраїнських областей, яке спричинило нову хвилю репресій.

Географічні межі дослідження окреслені територією УСРР–УРСР 1925–1939 рр. відповідно до тодішнього адміністративно-територіального поділу.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає у тому, що:

Уперше:

- на основі критичного переосмислення вітчизняної і зарубіжної історіографії встановлено ступінь наукової розробки проблеми та визначено коло питань, які потребують подальшого поглибленого вивчення;
- на базі ґрунтовного аналізу історичних джерел, більшість з яких уперше введено до наукового обігу, здійснено комплексне дослідження репресивної політики радянської влади в українському селі у 1925–1939 рр.;

- з урахуванням сучасних методологічних підходів розкрито і обґрунтовано зміст понять: «масові репресії», «сталінська модернізація аграрного сектора»;
- визначено пріоритетні напрями та специфічні прояви репресивної політики радянської влади в українському селі під час непу, колективізації, Голодомору, у постголодоморний період, під час «Великого терору»;
- висвітлено вплив соціально-економічних процесів в українському селі на репресивну політику влади;
- показано роль репресій у забезпеченні функціонування усупільненого аграрного сектора;
- досліджено процес згортання масових репресій в українському селі у постголодоморний період.

Поглиблено знання про:

- формування нормативно-правового підґрунття репресивних акцій в українському селі;
- механізми ухвалення репресивних рішень і процедуру їх реалізації;
- причини змін репресивних «пріоритетів» влади протягом 1925–1939 рр.;
- характер взаємодії різних ланок влади (органів юстиції, держбезпеки, партійних, радянських установ) у здійсненні репресивних заходів;
- особливості застосування в Україні закону від 7 серпня 1932 р.;
- соціальний склад репресованих, що дає підстави зробити висновок про антиселянську спрямованість репресивних акцій влади;
- місце репресій у забезпеченні сталінської модернізації аграрного сектора;
- демографічні та морально-психологічні наслідки масових репресій, їх вплив на соціально-економічну ситуацію на селі.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що теоретичні положення, фактологічний матеріал, висновки, які містяться в роботі, можуть бути використані в узагальнюючих дослідженнях із проблем терору, підручниках, навчальних посібниках, довідковій літературі з історії України міжвоєнної доби, історії держави і права України, аграрної історії. Результати роботи будуть

корисними при підготовці спеціальних лекційних та семінарських курсів для студентів вищих навчальних закладів, а також у просвітницькій та краєзнавчій роботі. Окремі положення дисертації стануть у нагоді владним структурам при розробці державних програм з реабілітації репресованих, формуванні державної політики з питань національної пам'яті.

Особистий внесок здобувача полягає в самостійній постановці та вирішенні всього комплексу завдань дисертаційного дослідження. Напрацювання, що належать співавторам, у дисертації не використовувалися.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорювалися на науково-методичних семінарах кафедри історії України Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет», засіданнях кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Загальну концепцію дослідження автор відобразив у доповідях і повідомленнях на VIII Міжнародному симпозиумі з проблем аграрної історії (Черкаси, 2010 р.); VIII наукових читаннях «Питання аграрної історії України та Росії», присвячених пам'яті професора Д. П. Пойди (Дніпропетровськ, 2010 р.); Міжнародній науковій конференції «Краєзнавство і учитель – 2011» (Харків, 2011 р.); Міжрегіональній науковій конференції – Третіх наукових читаннях, присвячених пам'яті професора А. М. Черненка, «Питання політичної історії України та Росії» (Дніпропетровськ, 2011 р.); VII Міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України: парадигми соціальної історії» (Ніжин, 2011 р.); VII Дніпропетровській обласній історико-краєзнавчій конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя» (Дніпропетровськ, 2011 р.); П'ятих Міжнародних Гуржіївських історичних читаннях (Черкаси, вересень 2011 р.); Конференції «Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації (до 75-річчя «Великого терору» в СРСР)» (Київ, 2012 р.); II Міжнародній науково-практичній конференції «Аркасівські читання» (Миколаїв, 2012 р.); IX Міжнародному симпозиумі з проблем аграрної історії (Черкаси, 2012 р.); IX наукових читаннях «Питання аграрної історії України та Росії», присвячених пам'яті професора Д. П. Пойди (Дніпропетровськ, 2012 р.); Міжнародній науково-

практичній конференції «Німецькі поселенці на українських землях: історичні та актуальні проблеми і перспективи» (Полтава, 2013 р.); Міжнародній науковій конференції «Історія України ХХ століття в сучасній закордонній історіографії» (Миколаїв, 2013 р.); Міжнародній науковій конференції «Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923 рр., 1932–1933 рр., 1946–1947 рр.)» (Київ, 2013 р.), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века» (Коломна, 2013 р.); Другому міжнародному круглому столі «Сталінізм і селянство» (Коломна, 2013 р.); круглому столі: «Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції» в Інституті історії України НАН України (Київ, 2013 р.); Всеукраїнській науковій конференції на вшанування пам'яті професора А. В. Бойка «Історія Степової України XVII–XX століття» (Запоріжжя, 2014 р.); Десятому Всеукраїнському симпозиумі з проблем аграрної історії (Черкаси, 2014 р.); X наукових читаннях «Питання аграрної історії України та Росії», присвячених пам'яті професора Д. П. Пойди (Дніпропетровськ, 2014 р.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження висвітлені в індивідуальній монографії, колективній монографії, 29 наукових статтях, опублікованих у вітчизняних фахових виданнях, 6 статтях у зарубіжних наукових виданнях та фахових виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз, а також у 15 інших публікаціях.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Вона складається з переліку умовних скорочень, вступу, семи розділів (дев'ятнадцяти підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг роботи становить 523 сторінки, з яких 399 сторінок становить основний текст.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Історіографічний аналіз літератури з тематичного напрямку репресивної політики радянської влади в українському селі упродовж 20–30-х рр. ХХ ст. здійснювався за допомогою класичних методів, які передбачають «систематизацію історіографічних джерел, класифікацію наукових течій, напрямів концепцій, шкіл, якщо вони виявили себе інституційно, з'ясування засобів досягнення нового знання» [754, с. 11]. Ураховуючи сучасні підходи до класифікації історіографічних джерел, залучену до дисертаційного дослідження наукову літературу, класифіковано наступним чином. Основну групу наукових праць становлять монографії українських, російських та західних науковців з історії політичних та масових репресій, суцільної колективізації, Голодомору, «Великого терору», а також дотичних до теми питань: тоталітаризму, сталінізму, формування і функціонування партійно-державного апарату та карально-репресивних органів.

Важливою складовою історіографічної бази дослідження виступають дисертації, серед яких представлені джерелознавчі розвідки, роботи, присвячені діяльності органів юстиції в період «великого перелому», проблемі депортацій, регіональним аспектам терору.

До окремої групи наукової літератури доцільно зарахувати вступні статті до збірників документів, підготовлені вітчизняними та зарубіжними науковцями, які не лише виступають в якості ґрунтового наукового супроводу публікації, але й відрізняються високим рівнем фактологічного наповнення, інформативності, визначають перспективи наукових досліджень.

Найбільшу групу історичних праць становлять наукові статті, опубліковані у відповідних збірниках праць та вітчизняних й зарубіжних журналах. Їхня

значущість для нашої роботи обумовлена тим, що саме у цих наукових розвідках здійснюється перша апробація результатів дослідження істориків, а тому вони відрізняються тематичним та проблемним різноманіттям. Крім того, при підготовці дисертації використовувалися матеріали наукових збірників: «круглих столів», конференцій, симпозіумів, конгресів.

Весь масив опрацьованої автором наукової літератури можна поділити за проблемно-хронологічним принципом на: 1) радянську (1930-ті – початок 1990-х рр.); 2) сучасну пострадянську – українську та російську; 3) західну історіографію.

Протягом радянської доби тема репресивної політики властей в українському селі належала до історичних сюжетів, наукове осмислення яких жорстко регламентувалося компартійним керівництвом держави, що призвело до штучного звуження тематики наукових досліджень. З усіх каральних акцій сталінського режиму проти селянства дозволялося згадувати лише про розкуркулення й боротьбу із селянським опором під час хлібозаготівель і суцільної колективізації. При висвітленні цих силових заходів дослідники дотримувалися, згідно з марксистсько-ленінською методологією, класового підходу.

Аналіз радянської історіографії дозволяє виділити чотири основні етапи дослідження проблеми. Перший охоплює період з кінця 1920-х до середини 1930-х рр. й представлений переважно статтями публіцистів та журналістів, які намагалися розкрити зміст нової аграрної політики більшовицької партії, обґрунтувати необхідність і своєчасність ліквідації заможного селянства як окремого класу [776]. Головне значення політики розкуркулення дослідники вбачали у звільненні сільського населення від жорстокої експлуатації куркульства. При цьому всі проблеми функціонування усупільненого аграрного сектора пояснювали шкідницькою діяльністю антирадянських, контрреволюційних елементів. У цілому вказані роботи мають пропагандистський характер, а їхня наукова цінність полягає лише у фіксації фактичних даних, висвітленні ідейних переконань керівників більшовицької партії.

Другий етап (середина 1930-х– перша половина 1950-х рр.) характеризується тим, що тема розкуркулення почала висвітлюватися в рамках жорсткої, ідеологічно вмотивованої схеми, викладеної в сталінському «Короткому курсі історії ВКП(б)». Згідно з нею політика «ліквідації куркульства як класу» розглядалася як необхідна умова суцільної колективізації та закономірний результат її здійснення. При цьому наголошувалося, що застосування репресій проти куркулів було вимушеним заходом, відповіддю більшовицького керівництва на акти терору проти колгоспників, партійно-радянських працівників, підпали колгоспного майна, державних заготівельних пунктів. Значення розкуркулення, на думку авторів «Короткого курсу», полягало у ліквідації «найчисленнішого експлуаторського класу», «останнього оплоту реставрації капіталізму всередині країни» та створенні матеріально-технічної бази колгоспів за рахунок конфіскованого куркульського майна [845].

Оскільки сталінська інтерпретація репресивної політики влади в аграрному секторі стала домінуючою в радянській історичній науці, вона наклала відбиток на всю літературу, що з'явилася в цей період. У центрі уваги досліджень, виданих наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. – С. Трапезникова [1016], Г. Глезермана [777], Б. Абрамова [724], – діяльність правлячої партії з підготовки та здійснення розкуркулення. Зазначимо, що Г. Глезерман розглядав розкуркулення як складову масштабного процесу ліквідації в СРСР експлуаторських класів, інші дослідники – як елемент суцільної колективізації.

Початок новому етапу вивчення теми, що тривав упродовж другої половини 1950-х й до кінця 1980-х рр., поклали рішення XX з'їзду КПРС. Розвінчання культу особи Й. Сталіна, лібералізація суспільно-політичного життя в умовах «хрущовської відлиги» дозволили радянським історикам розширити тематику аграрних досліджень подій 1920 – 1930-х рр. При цьому науковці не відмовилися офіційної концепції суцільної колективізації, розглядаючи її як важливий крок на шляху будівництва соціалізму в СРСР, а репресивні заходи, застосовані Кремлем проти куркульства, вважали виправданими його «непримиреним спротивом». У роботах істориків-аграрників стверджувалося, що всі каральні акції більшовиків мали чітко

виражену класову спрямованість: їхніми жертвами, мовляв, ставали куркулі, підкуркульники, антирадянські елементи, які боролися проти радянської влади. Водночас науковцям дозволялося згадувати про окремі випадки «грубого порушення директив партії та уряду про розкуркулення» взимку 1930 р., вся повнота відповідальності за які при цьому покладалася тільки на місцеве керівництво [609, с. 215].

Серед досліджень радянських науковців, у яких висвітлювалися репресивні аспекти аграрної політики радянської влади 1920–1930-х рр. потрібно виділити монографію М. Івницького «Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса (1929–1932 гг.)», в якій на значному фактичному матеріалі автор проаналізував причини, механізми, масштаби, розкуркулення, дослідив долі спецпереселенців та методи їхнього «трудового перевиховання». І хоча М. Івницький в цілому залишився в рамках офіційної концепції розкуркулення, окремі зауваження, зроблені ним у роботі, свідчать про спробу її корегування. Зокрема, науковець піддав сумніву доцільність відмови від пропозиції підкомісії К. Баумана приймати за певних умов куркульські господарства до колгоспів [838].

Примусові методи хлібозаготівель напередодні «великого перелому» та механізми розкуркулення досліджені у фундаментальній праці Ю. Мошкова «Зерновая проблема в годы сплошной коллективизации сельского хозяйства в СССР (1929–1932 гг.)». Визначаючи причини хлібозаготівельної кризи 1927/28 р., науковець фактично спростував загальноприйнятту в радянській історіографії тезу про організований куркульський саботаж заготівель, вказуючи, що «головним виробником товарного хліба були не ...куркульські господарства, які спеціально вирощували хліб на продаж, а переважно середняки» [934, с. 23–24].

Окремо слід сказати про монографію В. Сидорова «Классовая борьба в доколхозной деревне. 1921–1929 гг.», оскільки визначені ним етапи і форми класової боротьби у доколгоспному селі фактично співпадають з напрямками репресивних дій влади. На першому етапі (1921–1922 рр.) основною формою боротьби дослідник назвав куркульські заколоти, тобто, виходячи з сучасної термінології, органи держбезпеки вели боротьбу з селянським повстанським рухом.

Під час другого етапу (1923/24 – 1924/25 р.), на його думку, сільська буржуазія об'єднала навколо себе всі залишки контрреволюційних елементів: колишніх офіцерів, отаманів, служителів релігійного культу, відповідно органи ДПУ починають вилучення «колишніх». «У 1928 –1929 рр. під час хлібозаготівельних кампаній, – зазначає дослідник, – куркульство відкрито виступило проти Радянської влади», тому сталінський режим спрямовує репресивний удар проти саботажників хлібозаготівель [997, с. 217].

Намагаючись обґрунтувати необхідність застосування репресивних заходів проти куркульства, радянські історики продовжили експлуатувати міф про куркульську загрозу. Скажімо, в монографії А. Ф. Чмиги «Колхозное движение на Украине» (1917–1929 гг.)» детально проаналізовані методи боротьби куркульства проти колективізації: поширення брехливих чуток, залякування селян, зрив селянських зборів, підпали колгоспного майна, акти терору проти активістів [1038, с. 300–301]. А в «Історії селянства Української РСР» стверджувалося, що союзником куркульства у боротьбі проти соціалістичної модернізації аграрного сектора виступало духовенство [851, с. 142].

Окремі аспекти репресивних заходів щодо селянства на завершальному етапі суцільної колективізації (1934–1937 рр.) розкриті в монографічному дослідженні М. Вилцана «Завершающий этап создания колхозного строя (1935–1937 гг.)». Науковець доводить, що у роки другої п'ятирічки одноосібників примушували вступати до колгоспів, використовуючи переважно економічні методи впливу: підвищені податки, заготівельні плани [771, с. 57–59].

Значний внесок у розробку аграрної проблематики у цей період зробили й українські історики, серед ґрунтовних досліджень яких потрібно виокремити монографію І. Слинька «Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1917–1932 рр.)». Автор узагальнив багатий фактичний матеріал, що дозволило йому детально проаналізувати роль надзвичайних заходів під час хлібозаготівель 1927–1929 рр., а також перебіг кампанії розкуркулення в республіці. У своїй праці І. Слинько не лише наводить численні факти «перекручень» під час розкуркулення, але й робить фактично

«революційний» для тих часів висновок, що в окремих регіонах України «не суцільна колективізація стала передумовою розкуркулення, а, навпаки, розкуркулення використовувалося як один із заходів до суцільної колективізації» [999, с. 199]. Прикметно, що «аналіз цифр конфіскованого майна, сільськогосподарського реманенту», здійснений автором, переконливо доводив, «що більшість розкуркулених господарств не мали засобів для експлуатації» [999, с. 189]. Але цей феномен І. Слинько пояснював саморозкуркуленням, яке заможні селяни активно здійснювали протягом 1928–1929 рр., щоб унеможливити застосування щодо них репресивних заходів.

Силові методи хлібозаготівель 1928–1929 рр. в українському селі висвітлюються й у дисертаційному дослідженні О. Єрмака. Важливо, що у даній науковій праці згадуються й допущені місцевою владою випадки «перекручень класової лінії» щодо середняка [811, с. 112]. А у роботі Г. Шарлая наводяться дані про загальну кількість розкуркулених та депортованих з України селян, конфіскованого у них майна [1046, с. 69–70].

Отже, можна дійти висновку, що радянська історична наука фактично виправдовувала каральні акції влади проти селянства посиленням класової боротьби напередодні та під час «великого перелому» й необхідністю здійснення суцільної колективізації. Разом з тим фактологічне наповнення праць відомих радянських істориків-аграрників зберігає цінність і для сучасних істориків, хоча й вимагає інших наукових інтерпретацій.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х р. починається новий етап у розвитку радянської історіографії. Політика гласності й демократизація суспільно-політичного життя країни зумовили сплеск інтересу і науковців, і широкої громадськості до «білих плям» історії радянської доби, зокрема до теми репресій проти селянства. У місцевій і центральній пресі з'явилися десятки публіцистичних статей, присвячених подіям «великого перелому», у фахових журналах проводилися «круглі столи», а журналісти, письменники, громадські діячі почали оприлюднювати спогади очевидців тих подій і доступні архівні документи. В авангарді «перебудовчих процесів» в історичній науці були знані російські

історики-аграрники В. Данилов [801], І. Зеленін [824], М. Івницький [837], які, використовуючи фактичний матеріал зі своїх попередніх публікацій, надавали йому нових інтерпретацій. У перших роботах, підготовлених наприкінці 1980-х рр., дослідники зосереджувалися на перекрученнях, допущених під час розкуркулення, колективізації, не піддаючи сумніву необхідність соціалістичної перебудови аграрного сектора, але не сталінськими, примусовими, методами, а «ленінськими» – добровільними. М. Івницький у цілому циклі публікацій та інтерв'ю наголошував, що серед розкуркулених і депортованих значну частину становили середняцькі господарства, оцінював застосування позасудових репресій під час суцільної колективізації як «пряме порушення революційної законності», а провину за «зловживання репресіями» покладав на «Сталіна та його найближче оточення (Молотова, Кагановича)». Разом з тим науковець зазначав, що неправомірно «на підставі помилок, допущених під час колективізації, заперечувати необхідність соціалістичного перетворення сільського господарства в його колгоспній і радгоспній формах і робити висновок про неефективність колгоспного ладу загалом» [836, с. 69].

Зазначимо, що серед дослідників розкуркулення у цей період продовжувала домінувати думка, що головну роль у його здійсненні відіграли бідняцько-батрацькі верстви села і комсомольсько-партійний актив. Наприклад, український історик О. Єрмак у своїй статті зазначав, що незаможні селяни нерідко використовували розкуркулення для покращення власного матеріального становища, привласнюючи експропрійоване куркульське майно, а сільські активісти та уповноважені порушували «революційну законність», оскільки «захоплювалися псевдоромантикою участі у боротьбі з «класовим ворогом» [812, с. 50]. А російський науковець М. Тепцов взагалі стверджував, що «на практиці розкуркулення проводилося у повному протиріччі із законом» [1012, с. 47]. Таким чином, незважаючи на значне розширення джерельної бази досліджень, залучення нових архівних документів, науковці не піддавали сумніву генеральну тезу про відповідальність місцевих виконавців за ексцеси, допущені під час розкуркулення.

Разом з тим українські дослідники піддали критиці домінуючу в радянській історичній науці тезу про тотальну підтримку розкуркулення бідняцько-середняцькими верствами села. Так, О. Єрмак у своїй науковій розвідці стверджував, що проти розкуркулення виступала не лише «основна маса трудящого селянства», але й «чимало членів партії» [812, с. 50]. А в статті С. Кульчицького та Є. Шаталіної наголошувалося, що, оскільки «репресивна політика сталінського керівництва значною мірою торкнулася середняцько-бідняцьких верств», то «у селянському середовищі вона сприймалася, як порушення соціальної справедливості, як акція всупереч здоровому глузду взагалі» [895, с. 41].

У цей період українські та російські науковці долучилися й до висвітлення найбільш табуованої теми радянської історії – голоду 1932–1933 рр., що засвідчили публікації В. Марочка [912], Є. Осокіної [951]. Слід виокремити і наукові розвідки С. Кульчицького, який не лише здійснив оцінку демографічних наслідків трагедії, але й показав силові методи хлібозаготівель 1932/33 р. на прикладі діяльності «надзвичайної» комісії В. Молотова [893].

Характерною рисою історіографічного дискурсу кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. стала методологічна криза, зумовлена поступовою відмовою науковців від марксистсько-ленінської методології. Методологічний вакуум за збереження партійно-державного контролю й недоступність архівних джерел привели до того, що деякі наукові студії за своєю якістю й обґрунтуванням небезпечно наблизилися до ненаукової публіцистики.

Таким чином, історіографічний аналіз свідчить, що, незважаючи на певні здобутки радянської науки у вивченні історії колективізації наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., репресивна складова сталінської аграрної політики не отримала належного висвітлення. Дослідження каральних заходів більшовицької влади проти селянства ускладнювалось закритістю галузевих архівів – партійних та органів безпеки, документи яких лише почали вводитися до наукового обігу.

На відміну від радянських істориків, дослідницька активність яких протягом 30-х – першої половини 80-х рр. ХХ ст. обмежувалася жорсткими рамками марксистсько-ленінської методології, західні науковці відкрито писали про

репресивні акції сталінського режиму, сформулювавши полярну версію причин, механізмів і наслідків антиселянських репресій 1920–1930-х років. Зрозуміло, що на фактологічне наповнення досліджень радянологів і, відповідно, на їхні наукові висновки впливала обмеженість джерельної бази: західні історики використовували переважно лише «відкриті джерела» (матеріали періодичної преси, опубліковані документи, фактичний матеріал із праць радянських істориків, спогади свідків подій, у найкращому разі – документи, вивезені з території Радянського Союзу під час Другої світової війни, наприклад Смоленський архів).

Різні методологічні підходи, на які спиралися радянологи, привели до оформлення двох основних напрямів у західній історичній науці. Представники «тоталітарної школи», серед яких – один із найвідоміших дослідників «великого перелому» кінця 1920-х – початку 1930-х рр. Р. Конквест, виходили з того, що сталінський режим – це «політичний режим монолітного типу, легітимність якого виходить з ідеології». Радянська держава розглядалася як знаряддя «абсолютного контролю за роздрібненим суспільством, що перетворилося на слухняну масу внаслідок тотальної ідеологічної проробки, постійного і повсякденного терору, здійснюваного політичною поліцією» [756, с. 58]. Невід’ємними складниками тоталітарної системи виступали терор і масові репресії. На думку відомої дослідниці тоталітаризму Х. Арендт, завдяки «вмілому застосуванню періодичних чисток», у результаті яких руйнувалися «всі соціальні родинні зв’язки», була досягнута «масова автономізація в радянському суспільстві» [727, с. 372]. Р. Конквест у відомому дослідженні «Жнива скорботи» розглядає репресії проти селянства як основний інструмент здійснення суцільної колективізації та конфіскаційних заготівель 1932/33 р. [869]. Загалом, згідно з концепцією «тоталітарної школи», відповідальність за здійснення репресій покладалася на найвище керівництво держави, очолюване Й. Сталіним, і на більшовицьку ідеологію.

На противагу «тоталітарному» розумінню причин і механізмів сталінських репресій у 1970-х рр. сформувався так званий «ревізійністський підхід», представники якого вважали, що «аналіз лише політичних структур і подій чи дій окремих провідних діячів і представлення суспільства тільки пасивним об’єктом

контролю та маніпуляцій влади є неповним і спрощеним, приводить до надто однобічних і некоректних висновків та інтерпретацій» [857, с. 120]. «Ревізіоністи» відкидали ідею «тоталітарної школи» про можливість цілковитого контролю влади над суспільством. Однією з центральних у ревізіоністській історіографії є теза «про соціальну підтримку та раціональну зацікавленість певної частини суспільства у реформах сталінського керівництва» [953, с. 322].

Представники «ревізіоністської школи» Ш. Фіцпатрик, Л. Віола, М. Левін, Р. Маннінг досліджували сталінський терор проти селянства в рамках концепції «соціальної історії» й, аналізуючи численні факти хаосу, безладдя, відвертих зловживань владою під час колективізації, хлібозаготівель, «чисток», «Великого терору», дійшли висновку, що ініційовані Й. Сталіним репресивні акції не реалізовувалися «згідно з раніше встановленим планом», а «терор був частково стихійним процесом» [756, с. 58], бо «на середньому, і тим більше нижчому рівні, у міських і районних організаціях, імпульс насильства поширювався сам по собі, наростаючи, як сніжна куля» [1026, с. 31]. На переконання «ревізіоністів», «Сталін не мав абсолютної влади» та, «у кінцевому результаті, <...> був слабким диктатором» [759, с. 148].

У працях «ревізіоністів» актуалізувалося й питання співучасті народу (регіональних керівників і селян) у здійсненні масових репресій. Зокрема, гігантські масштаби політичних репресій у 1937–1938 рр., на їхню думку, були зумовлені «неконтрольованими діями місцевого апарату, який, прагнучи відвести удар від себе, спрямував терор проти численних «цапів відбивайлів» [756, с. 59].

Зазначимо, що основні методологічні підходи «тоталітарної» та «ревізіоністської» шкіл сформувалися до початку 1990-х рр., тобто до «архівної революції». Розсекречування документів партійно-державних органів, як центральної, так і місцевої ланки, дозволило краще зрозуміти механізми прийняття та реалізації владних рішень і дещо відкорегувати висновки представників цих шкіл, однак корінного перегляду їх позицій не відбулося.

З проголошенням незалежності України тема сталінізму та державного терору стала однією з провідних у вітчизняній історіографії, активізувавши дослідницькі

зусилля науковців щодо висвітлення «селянської лінії» у репресивній політиці влади. Розвиток історіографічного процесу у 1990-х – 2000-х рр. визначила «архівна революція», яка супроводжувалася введенням до наукового обігу великого масиву документальних джерел, публікацією численних збірників розсекречених архівних документів. Значне розширення джерельної бази вплинуло на тематику досліджень, зумовило використання нових методологічних підходів, концепцій, серед яких основною стала концепція тоталітаризму, запозичена із західної політичної науки.

Важливим спонукальним фактором розвитку вітчизняної «репресології» стала реалізація масштабного державного наукового проекту «Реабілітовані історією» під керівництвом академіка НАН України П. Тронька, започаткованого у 1992 р. У рамках цього проекту були опубліковані серії збірників архівних документів, мартирологи, наукові статті, монографії, в яких серед різноманітних репресивних сюжетів висвітлювалися у регіональному розрізі й силові методи соціалістичної перебудови аграрного сектора [660–668]. У процесі вивчення репресивної проблематики значну роль відіграв і часопис «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», який видається з 1994 р. в Україні і немає аналогів на пострадянському просторі.

Своєрідним підсумком дослідницької роботи вітчизняних науковців з вивчення проблеми політичного тероризму, у тому числі сталінських репресій проти селянства 20–30-х рр. ХХ ст. стала синтетична праця «Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст.: Історичні нариси», опублікована у 2002 р. під грифом Інституту історії України НАН України.

Оскільки в сучасній українській і зарубіжній (російській і західній) історіографії сформувалася певна проблемно-хронологічна спеціалізація досліджень репресивної політики радянської влади в українському селі 1920–1930-рр., наукову літературу з цієї проблематики доцільно розглядати за такими напрямками:

- 1) історіографічні, джерелознавчі та методологічні роботи;
- 2) узагальнюючі праці з історії сталінізму, політичних репресій, суцільної колективізації, де питання репресивних заходів в українському селі розглядається принагідно;

3) монографічні дослідження, у яких характеризуються механізм функціонування репресивно-карального апарату, його юридичне підґрунтя;

4) дослідження, присвячені певним «репресивним» періодам: непу, колективізації, Голодомору, постголодоморному періоду, «Великому терору»;

5) статистичні дослідження.

У сучасній вітчизняній історичній науці відсутні узагальнюючі праці, де тема репресивної політики радянської влади в українському селі міжвоєнного періоду стала б предметом комплексного історіографічного аналізу. Водночас не можна стверджувати, що ця проблема взагалі опинилася поза увагою науковців. Перші історіографічні огляди літератури з репресивної тематики зроблені в монографіях В. Ченцова [1030, с. 8–20], В. Нікольського [942, с. 8–26], дисертації М. Шитюка [1049], вступних статтях Р. Подкура, О. Рубльова [979], С. Білоконя [734], хоча «селянська лінія» репресій висвітлювалась у них лише побіжно.

Пізніше до дослідження цієї проблематики долучився Г. Васильчук, у публікаціях і дисертації якого здійснено аналіз сучасної української й зарубіжної історичної літератури з історії політичного терору, суцільної колективізації та розкуркулення. Науковець зокрема дійшов висновку, що історичні роботи з цієї проблематики «побудовані на методологічних принципах теорії тоталітаризму, а репресії постають як засіб сталінської модернізації суспільства» [754, с. 15].

З-поміж останніх історіографічних розвідок варто виокремити статті І. Терлецької, де проаналізовано процес вивчення вітчизняними істориками «протягом кінця 1980–1990-х рр. суспільно-політичної системи, яка склалася в Україні за часів Й. Сталіна», а також доби «Великого терору» 1937–1938 рр. [1014, 1015].

З огляду на те, що значну частину джерельної бази дослідження становлять документи ДПУ–НКВС, під час підготовки дисертації використані джерелознавчі дослідження, які розкривають методику роботи з цим типом джерел. Серед них варто виокремити монографію Р. Подкура «За повідомленням радянських спецслужб», де здійснена одна з перших спроб класифікувати документи органів держбезпеки УСРР, показати їхні інформативні можливості щодо висвітлення

політичних, соціально-економічних процесів в Україні 20–30-х рр. ХХ ст., зокрема й репресивних заходів влади проти селянства. Основну увагу дослідник приділив аналізу інформаційно-аналітичних матеріалів радянських спецслужб та архівно-слідчих справ репресованих [975].

Р. Подкуром у співавторстві з В. Ченцовим підготовлене й більш фундаментальне джерелознавче дослідження «Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ». Значущість цієї наукової розвідки полягає в тому, що автори здійснили ґрунтовний аналіз і класифікацію всього комплексу документів органів ВУНК–ДПУ–НКВС УСРР 20–30-х рр. ХХ ст. [978].

Методиці аналізу архівно-слідчих справ реабілітованих присвячені роботи С. Кульчицького [881], Я. Калакури [852], Р. Пирога та О. Гранкіної [970], рецензія В. Папакіна на монографію Р. Подкура й В. Ченцова, де автор не лише висвітлив «проблемні питання джерелознавчого аналізу документальної спадщини репресивно-карального апарату 1920–1930-х рр.», але й запропонував власну класифікацію джерельної бази репресивно-каральних органів [966].

Інформативний потенціал документів ВЧК–ОДПУ–НКВС щодо вивчення суспільно-політичного й економічного життя радянського села 20–30-х рр. ХХ ст. розкрито у фахових роботах Г. Капустян [853]. Слід звернути увагу й на джерелознавчі публікації Р. Пирога, присвячені аналізу комплексу джерел з історії Голодомору, зокрема репресивного складника хлібозаготівель 1932/33 р. [971].

Щодо узагальнюючих праць з історії сталінізму, то одним з перших досліджень синтезного характеру стала монографія українських науковців В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького «Сталінізм на Україні. 20–30-ті рр.», в якій сталінські репресії проаналізовано з позицій «тоталітарного підходу». На думку дослідників, репресії набули масового характеру з початку 1930-х рр., а «першим актом широкомасштабних переслідувань слід вважати масове виселення “куркулів” і ліквідацію “куркульських господарств”, розпочаті у 1930 р.». У роботі наголошувалося, що репресії стали важливим елементом функціонування сталінської тоталітарної системи. Безпосередню відповідальність за ескалацію

насильства в 30-ті рр. ХХ ст. науковці покладали на Й. Сталіна, указавши разом з тим, що сталінський терор став логічним продовженням більшовицького терору доби «воєнного комунізму» та громадянської війни [797, с. 169].

Концептуальні підходи «тоталітарної школи» при дослідженні «більшовицького масового терору» використовує С. Білокінь, вважаючи головною метою «більшовицького масового терору» соціальну чистку – «ліквідацію тієї частини населення, які не могли бути будівничими комунізму» [732, с. 5]. Розкриваючи механізми терору, С. Білокінь зазначає, що в непотрібних соціальних групах влада знищувала певну частину людей – «критичну масу, ліквідація якої призводила до якісних змін у цих групах». Знищення окремих соціальних груп починалося з лідерів, навколо яких формувалися соціальні структури, тому соціальна чистка селянства почалася з розкуркулення. Крім соціально орієнтованого терору, С. Білокінь виокремлює й такий вид масового терору, як «зачистка окремих територій», практикований більшовиками, коли в певних регіонах «була особливо високою концентрація ворожого режиму населення». У Голодоморі, на погляд науковця, сполучалися «прикмети зачистки територій й соціально орієнтованого терору». Загалом він робить висновок, що «масовий терор пережив кілька періодів розвитку від імпульсивного й приголомшливого ленінського до планомірного сталінського, спрямованого на конкретно взятих осіб» [735, с. 42].

До комплексних досліджень сталінського «великого перелому», де висвітлюється репресивний інструментарій соціалістичної перебудови аграрного сектора, належать роботи знаного українського історика С. Кульчицького, який розглядає суцільну колективізацію в загальному контексті здійснених більшовиками соціально-економічних перетворень, показує генетичний зв'язок між першою спробою «комуністичного штурму» 1918–1920 рр. і другою «сталінською революцією» кінця 1920-х – початку 1930-х рр. Дослідник характеризує політику примусового насадження колгоспів і радгоспів як утілення в життя більшовицької ідеї побудови «держави-комуни». Особлива увага при цьому приділяється вивченню силових методів хлібозаготівель 1927–1929 рр. та політиці «ліквідації куркульства як класу» [877, 893].

Одним із перших звернувся до дослідження репресивної компоненти сталінської аграрної політики кінця 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. відомий український історик Ю. Шаповал. У 1993 р. побачила світ його монографія «Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії», де проаналізовано процес підготовки органами ДПУ УСРР наступу на селянство наприкінці 1920-х рр., розкрито механізми фабрикації «шкідницьких» справ проти керівників аграрної галузі України на початку 1930-х рр. [1045].

Серед узагальнюючих праць, у яких висвітлюються механізм функціонування репресивно-карального апарату і його нормативна база, слід виокремити колективну монографію «Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941 рр.)» провідних українських правознавців І. Усенка, О. Мироненка, Л. Снісаренка, О. Волощенко. Спираючись на концептуальні підходи «тоталітарної школи», автори розкривають процес трансформації поняття «революційна законність» у радянській юридичній науці періоду непу і сталінської модернізації і приділяють особливу увагу висвітленню змін у загальносоюзному й республіканському законодавстві, «що відкрили простір для масових репресій». Крім того, у роботі детально охарактеризовані каральні повноваження органів юстиції та ДПУ–НКВС [983].

Правовий статус, організація, структура, форми й методи роботи органів ДПУ УСРР у 1922–1934 рр. розкриті в монографічному дослідженні В. Окіпнюка. На значному документальному матеріалі науковець показав, що протягом 1929–1934 рр. «відбулось перетворення ДПУ УСРР в міцний репресивний апарат із розгалуженими функціями». Для аналізу репресивної політики радянської влади в українському селі кінця 20-х – 30-х рр. ХХ ст. важливим є висновок автора, що «в умовах згортання непу посилилося прагнення партійно-радянського керівництва держави вирішувати різноманітні господарські проблеми адміністративно-командними методами з використанням для цього сил і засобів ДПУ» [947, с. 92].

Монографія І. Біласа «Репресивно-каральна система в Україні: 1917–1953» також належить до досліджень, де здійснено системний аналіз організації, структури й діяльності органів держбезпеки – ДПУ–НКВС УСРР. У своїй роботі науковець

простежив процес утворення репресивно-карального апарату в Україні в тісному зв'язку із формуванням тоталітарної системи в СРСР. З огляду на те, що дослідження І. Біласа стало одним з перших у цій царині й було опубліковане ще у 1994 р., деякі зауваження історика мають радше публіцистичний, ніж науковий характер, зокрема висновок, що «підконтрольність репресивно-каральної машини партії не була постійною. Поступово ситуація змінювалась таким чином, що цей імперський монстр, <...> досягнувши своєї могутності, підім'яв під себе свого ж творця — компартію, перетворившись у її володаря і повелителя» [733, с. 94]. Новітні наукові розвідки, які засвідчують «авторство» Й. Сталіна в усіх масштабних репресивних акціях, спростовують цю тезу.

Як бачимо, у монографічних дослідженнях, присвячених діяльності органів юстиції та ОДПУ–НКВС, висвітлюються особливості функціонування репресивно-карального апарату в умовах «великого перелому», юридичне підґрунтя масових репресій проти селянства.

Тема репресивної політики радянської влади в українському селі в другій половині 1920-х рр. не належить до пріоритетних напрямів вітчизняної історіографії. На цей дослідницький інтерес вплинули, з одного боку, певна ідеалізація періоду непу, а з іншого, – відсутність масштабних репресивних акцій, подібних до розкуркулення чи «Великого терору» 1937–1938 рр. Серед українських істориків, які спеціалізуються на цій проблематиці, варто передусім згадати Л. Гриневич [792, 793] і Г. Капустян [855], у чиїх роботах розкриваються репресивні механізми хлібозаготівель 1928–1929 рр.: політизація кримінального законодавства, залучення до заготівель органів юстиції, ДПУ УСРР, уповноважених партійців.

Вагомим внеском у дослідження репресивної політики влади на завершальному етапі непу (1928–1929 рр.) стала монографія Л. Гриневич «Голод 1928–1929 рр. у радянській Україні», в якій детально проаналізовані надзвичайні заходи, застосовані компартійно-радянським керівництвом держави під час хлібозаготівельних кампаній 1927–1929 рр. У праці охарактеризовані форми опору українського селянства новій аграрній політиці більшовиків, а також репресивно-каральні дії влади, спрямовані на приборкання негативної політичної активності [790].

Участь органів ДПУ УСРР у боротьбі із селянськими спілками висвітлюється в статтях О. Ганжі [773], В. Бондаря [736]. Важливою для розуміння сутності й специфіки соціально-економічних процесів в українському селі періоду так званого «справжнього непу», характеру відносин влади і селянства є монографія О. Ганжі «Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.)», де характеризуються податкова й хлібозаготівельна політика радянської влади, роль партійних і радянських органів у перебудові селянського життя [774]. Регіональний зріз репресивної політики влади щодо селянства в 1920-ті рр. поданий у монографії Ю. Котляра, побудованій на матеріалах Півдня України [870].

Із фактологічного погляду цікавою є монографія В. Ченцова, яка донині є чи не єдиним дослідженням системного характеру, присвяченим аналітичній реконструкції всього спектру політичних репресій в Україні упродовж тих самих 1920-х рр. В окремому розділі йдеться і про каральну політику властей на селі, особлива ж увага приділяється боротьбі органів ВУНК–ДПУ із селянським повстанством у добу «воєнного комунізму» й непу та репресивним акціям 1927–1929 рр. [1030].

Особливу увагу вітчизняні науковці приділяють дослідженню репресивного складника «великого перелому». Процес розкуркулення в Україні представлений у роботах В. Васильєва, Т. Вронської, Є. Шаталіної. Стаття В. Васильєва зокрема присвячена першому етапу кампанії розкуркулення – першій половині 1930 р. [749], а в монографії Т. Вронської розкуркулення розглядається в контексті масових репресій проти селянських родин, тому увага автора логічно сфокусувалася на характеристиці соціально-економічного та правового становища українських спецпоселенців [768]. Окремо слід назвати роботу Є. Шаталіної, де висвітлюється процес формування в Україні куркульських висілків для розкуркулених за так званою третьою категорією [1047].

У новому ракурсі аналізуються антиселянські заходи ДПУ в статті С. Кокіна. Дослідник показує взаємозв'язок між двома напрямками репресивної діяльності органів держбезпеки в Україні: боротьбою з «українською» та «сільською» контрреволюцією, – зокрема наголошує на певній синхронності в оперативно-

слідчих діях органів держбезпеки щодо створення (фабрикації) та реалізації (судового розгляду) у 1929–1934 рр. справ «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві України», «Весна», «УНЦ», «ТСГ» та інших з одночасним здійсненням масштабних репресій в українському селі [863].

Механізм фабрикації однієї з перших показових справ справи «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР» досліджено в статті українського науковця В. Марочка [919].

Відомим вітчизняним дослідником масових репресій 20–30-х рр. ХХ ст. є М. Шитюк, у роботах якого представлена також їхня «селянська лінія». У дисертаційному дослідженні на матеріалах Південної України науковець показує, що основний репресивний удар влади спрямовувався саме проти селянства, і висновує, що «державна політика розкуркулення і виселення <...> мала злочинно-прагматичний характер», аргументуючи це прагненням тоталітарної держави позбавити селян «економічної незалежності, зробити їх найманою робочою силою в одержавлених колгоспах і державних радгоспах та отримати ресурси сільського господарства для здійснення індустріалізації» [1049].

Депортації сільського населення 30-х рр. ХХ ст. стали предметом ґрунтовного аналізу в статтях і дисертації українського науковця В. Адамовського [725, 726] – працях, багатих на фактологічне наповнення і на теоретичне осмислення проблеми депортацій.

До проблеми примусових міграцій сільського населення з території України й на територію України в 1930-ті рр. звертається у своїй роботі І. Винниченко, характеризуючи депортації селян під час розкуркулення, у процесі «вилучення» з прикордонної смуги УСРР, боротьби із саботажем хлібозаготівель, а також переселення в Україну селянських господарств із Білорусії та Росії після Голодомору 1933 р. [761].

Дослідження репресивної компоненти хлібозаготівель 1931–1933 рр. вітчизняними істориками здійснювалось у контексті встановлення причин Голодомору. Однією з перших розвідок із цієї теми стала стаття М. Панчука «Злочин Сталіна та його оточення», підготовлена на основі розсекречених архівних

матеріалів партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України. У роботі детально охарактеризовані роль у хлібозаготівлях надзвичайної комісії, очолюваної В. Молотовим, і перебіг гучної «Оріхівської справи». На основі аналізу «хлібозаготівельних» рішень властей М. Панчук дійшов висновку, що «репресії проти колгоспного активу, особливо комуністів, а також районної керівної партійно-радянської ланки як засіб проведення хлібозаготівель», узаконила постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. У статті розглядаються й такі форми репресій проти селянства, як занесення на «чорну дошку» колгоспів, депортації сімей «саботажників» заготівель. У той же час суттєвим недоліком роботи, на наш погляд, є відсутність критичного аналізу статистики органів юстиції про кількість репресованих під час хлібозаготівель. Загалом на фактологічне наповнення статті вплинула певна обмеженість джерельної бази, але з урахуванням часу появи публікацію можна, певно, уважати справжнім історіографічним проривом [963].

Участь органів ДПУ УСРР у «боротьбі за хліб» вперше представлена в серії публікацій «Покарання за хліб», підготовлених дніпропетровськими дослідниками В. Ченцовим і Н. Романець. З-поміж іншого в них охарактеризовані чекістські операції щодо виявлення контрреволюційного підпілля в аграрному секторі, організовані ДПУ УСРР у листопаді–грудні 1932 р. Хоча перебіг репресивних кампаній розглядався на матеріалах Дніпропетровської області, відображалися й загальнореспубліканські дані про кількість ліквідованих антирадянських груп і репресованих контрреволюціонерів. Автори також дослідили механізм фабрикації групових справ «про шкідництво і крадіжки в колгоспах та радгоспах» [1033–1036].

Роль органів юстиції та ДПУ в хлібозаготівельній кампанії 1932/33 р. висвітлюється в статтях В. Кривоноса [872, 873]. Особлива увага в них приділяється аналізу практики застосування «закону про п'ять колосків», бо ухвалення цього одіозного законодавчого акту, як вважає автор, стало відправним моментом у розгортанні масових репресивних акцій проти селянства. На його думку, українських селян репресували за правопорушення, скоєне в умовах крайньої необхідності [872, с. 602]. Важливо, що дослідник простежує причинно-наслідковий

зв'язок між масовим характером репресій і «перевантаженістю» місць позбавлення волі [873, с. 106].

Разом з тим низка узагальнень В. Кривоноса, на наш погляд, є необґрунтованими. Так, дослідник стверджує, що нібито саме «восени 1932 р. відбулася кардинальна зміна функціональних обов'язків судових органів: з установ, які захищають законні права громадян, вони перетворилися в карально-репресивні інституції. Водночас прокуратура та Нарком'юст втратили характерні для них функції нагляду за дотриманням конституції та законності, а в законотворчому процесі сталися суттєві зрушення: рішення політичної організації ВКП(б) набули сили юридичного закону» [872, с. 601–602]. Між тим документи свідчать, що перебудова діяльності органів юстиції почалася ще напередодні «великого перелому»: прокуратура й суди виконували карально-репресивні функції вже під час хлібозаготівель 1927–1929 рр. Щодо рішень ВКП(б), то загальновідомо, що саме вони санкціонували проведення репресивних акцій протягом 1928–1931 рр., а законодавча форма їм надавалася шляхом дублювання постановами РНК та ЦВК СРСР. Не можна погодитися також із твердженням, що «в основному функцію караючої гільйотини виконували органи ДПУ» [873, с. 106]. Справа в тому, що по лінії органів ДПУ розглядалися лише значні – політичні справи, переважну ж більшість селян репресували в судовому порядку.

Репресивна діяльність органів юстиції під час хлібозаготівель 1932/33 р. досліджується й у статті К. Лобач, де розкривається механізм партійно-державного контролю за діяльністю суду та прокуратури й на основі аналізу судово-слідчих справ селян показується, як на практиці реалізовувалися репресивні настанови влади [903].

До проблеми участі органів ДПУ УСРР у репресивних акціях в українському селі 1932–1933 рр. звертається у своїх роботах Ю. Шаповал [1040, 1041]. Дослідник широко висвітлює низку масових чекістських операцій, на підставі чого висновує, що «репресивна діяльність ГПУ УСРР у 1932–1934 рр. мала багатофакторне значення: «придушення евентуального і реального спротиву селян хлібозаготівельній кампанії», «пряма участь чекістів у ревізійних заходах у

селах», збір інформації «про невдоволених жорстокою політикою режиму», репресування тих, «на кого належало списати прорахунки влади, найперше на націоналістичну контрреволюцію» [1041, с. 10].

Репресивна діяльність органів ГПУ під час Голодомору в УСРР 1932–1933 рр. досліджується в однойменній роботі В. Нікольського. На основі аналізу статистичних даних архіву СБУ автор висвітлив кількісні показники результатів діяльності органів ДПУ, проаналізував соціальний склад репресованих, їхню територіальну приналежність, характер висунутих обвинувачень, а також застосовані позасудовими органами заходи соціального захисту щодо «контрреволюціонерів». В. Нікольський дійшов висновку, що репресивна діяльність органів ДПУ УСРР у 1932–1933 рр. спрямовувалася на вирішення таких завдань: «придушення опору сільського населення вилученню збіжжя та інших продуктів у процесі хлібозаготівель», здійснення «соціальної чистки, спрямованої проти куркулів та заможних середняків», вилучення «потенційних супротивників влади» [941, с. 494]. На нашу думку, застосування терміну «куркулі» й «заможні середняки» в подібному контексті є не зовсім коректним, оскільки після кількох кампаній з розкуркулення та масштабного застосування каральних заходів стосовно твердоздавців під час господарсько-політичних кампаній 1928–1932 рр. в українському селі, по суті, не залишилося селян, яких можна було б назвати заможними. Радше йшлося про соціальну чистку селянства загалом, про вилучення нелояльних елементів. Водночас В. Нікольський стверджує, що в 1932–1933 рр. репресії «не набули ще того тотального характеру, як це відбудеться пізніше у 1937–1938 рр.» [941, с. 494]. Думається, до такого висновку науковця спонукало підґрунтя дослідження, складене лише документами ДПУ УСРР, тоді як основний репресивний удар проти селянства здійснювався по лінії органів юстиції.

Серед праць, у яких досліджуються репресивні заходи влади під час хлібозаготівель 1932/33 р., привертає увагу стаття Г. Папакіна, де висвітлюється «чорнодошечна» екзекуція українського села. Науковець докладно аналізує хронологію запровадження нового заходу «адміністративно-фінансового натиску до злісних нездавальників хліба», зазначаючи, що цей вид репресій почав

використовуватися ще на початку 1932 р. й набув особливого поширення з жовтня. Г. Папакін зосереджує увагу на висвітленні процедури занесення колгоспів на «чорну дошку» й характеристиці регіональної специфіки «чорнодошечних» розправ. У статті наводяться й узагальнені дані про застосування цього репресивного заходу в окремих областях України та республіці загалом [964].

Своєрідним підсумком наукового доробку Г. Папакіна у цій царині стала монографія «Чорні дошки»: антиселянські репресії (1932–1933)». Цінність вказаної праці полягає у спробі історика виокремити репресивні заходи влади, методи яких «максимально наближені до колективного покарання, що їх було вжито задля створення на селі умов, несумісних із життям» [967, с. 78]. До колективних методів покарання, які практикувалися владою у 1932–1933 рр., Г. Папакін зараховує розпуск колоспів, заборону торгівлі сільгосппродуктами, промтоварний бойкот, натуральні та грошові штрафи, фінансовий тиск, депортації, виселення, заслання. У той же час, на наш погляд, не варто розглядати як окремий вид репресивних заходів «різні форми морального та фізичного знущання» над селянами, оскільки вказані ексцеси були характерні при застосуванні як судових, так і позасудових й адміністративних репресій.

Участь партійно-радянського керівництва УСРР у реалізації масових репресивних заходів під час заготівель 1932/33 р. висвітлюється в статті М. Дорошка. Історик, як і більшість вітчизняних науковців, вважає, що саме надзвичайна комісія В. Молотова різко змінила методи хлібозаготівель, ініціювала масові репресії проти колгоспного, партійного й радянського активу, рядових селян. На думку М. Дорошка, очільники УСРР, зокрема С. Косіор, були слухняними виконавцями кремлівських директив і звинувачували в зриві хлібозаготівель місцеве керівництво, а в голоді – самих селян, які нібито потерпали через «погане господарювання і неприпустиме відношення до суспільного добра». Автор вказує і на наслідки застосування репресій проти керівників районної ланки – велику плінність кадрів [808, с. 611–612].

Репресивні заходи проти місцевих керівників докладніше охарактеризовані в статті В. Даниленка, який вважає, що чистка колгоспно-радгоспного апарату

здійснювалась у рамках чекістської операції з «нанесення оперативного удару по класовому ворогу» в листопаді 1932 р. У публікації детально проаналізовано процес фабрикації «Оріхівської справи», яка завдяки особистому втручання Й. Сталіна набула «всесоюзного значення». Дослідник стверджує, що репресивні заходи проти місцевих керівників застосовувалися поетапно: спочатку в колгоспному апараті, далі – серед партійного й радянського активу [796, с. 620]. Однак зі змісту роботи випливає, що обидві репресивні кампанії розгорталися фактично одночасно.

Серйозне аналітичне осмислення проблеми притаманне статті В. Васильєва, де на значному архівному матеріалі проаналізовано взаємозв'язок між хлібозаготівельною політикою і репресивними діями Кремля в республіці. Зокрема завдяки залученню документів з особових фондів В. Молотова і Л. Кагановича Російського державного архіву суспільно-політичної історії автор детально, із хронологічною послідовністю реконструював діяльність молотовської комісії в Україні, її вплив на прийняття «репресивних рішень» республіканським партійно-державним керівництвом, зробивши аргументований висновок, що «головним методом хлібозаготівель стали судові репресії» [750, с. 36]. Таке твердження є важливим з огляду на те, що в більшості вітчизняних робіт переважно досліджується репресивна діяльність органів держбезпеки.

Про репресивні механізми хлібозаготівель йдеться й у наукових розвідках С. Кульчицького, який намагався відтворити процес «переростання здійснюваних силовими засобами хлібозаготівель у терор голодом під виглядом заготівель». Основними репресивним заходами влади С. Кульчицький вважає: прийняття «закону про п'ять колосків», діяльність надзвичайної комісії В. Молотова, ухвалення постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада і постанови РНК УСРР від 20 листопада під однаковою назвою «Про заходи до посилення хлібозаготівель», які запровадили систему натуральних штрафів; «чорнодошечну» блокаду сіл, чекістські операції, розпочаті в листопаді й грудні 1932 р. На думку науковця, сигналом для масових обшуків селян, які супроводжувалися тотальним вилученням продовольства, стала постанова ЦК ВКП(б) від 1 січня 1933 р. На основі аналізу свідчень очевидців тих подій С. Кульчицький робить висновок, що після появи

вказаної постанови в селян «під виглядом хлібозаготівель забирали всю їжу з єдиною метою: змусити їх померти з голоду» [878, с. 22].

Застосування закону від 7 серпня 1932 р., системи «чорних дощок» і натуральних штрафів як карально-репресивних заходів партійно-державного керівництва, що призвели до Голодомору, аналізує у своїх роботах й інший український історик В. Марочко [911, 913].

Окремі аспекти репресивних заходів влади під час хлібозаготівельних кампаній 1931–1933 рр. висвітлені в роботі С. Ляха. Зазначимо, що науковець торкається цієї теми побіжно, аналізуючи відносини влади і селянства під час сталінської модернізації аграрного сектора [908].

Важливе значення для дослідження репресивного складника хлібозаготівель 1932/33 р. мала реалізація державної програми з підготовки Національної та регіональних книг пам'яті жертв Голодомору. У вступних статтях, складених провідними українськими науковцями, широко й усебічно відображені як загальнореспубліканський, так і регіональний зрізи репресивної кампанії 1932–1933 рр. [850, 894, 1020].

Загалом в Україні проведена значна й різностороння пошуково-дослідницька робота з вивчення репресивної компоненти хлібозаготівель 1932/33 р. Головний її підсумок полягає в залученні до наукового обігу великого комплексу нових джерел та їх науковому осмисленні в контексті встановлення причин Голодомору. Однак попри серйозні здобутки вітчизняної історіографії залишається цілий ряд аспектів проблеми, які вимагають додаткового комплексного дослідження. Це стосується зокрема особливостей застосування закону від 7 серпня 1932 р. українськими судами, ролі органів юстиції та їхньої взаємодії з органами ДПУ, адміністративних репресій, наслідків каральних акцій.

Якщо каральним акціям під час хлібозаготівель 1932/33 р. у працях українських істориків присвячено достатньо сюжетів, то репресивна політика влади в постголодоморний період (друга половина 1933 – 1936 рр.) опинилася, так би мовити, на маргінесі вітчизняної історіографії. На наш погляд, це пов'язане з певними стереотипами, що продовжують панувати в історичній науці. Так, у

монографії М. Шитюка й О. Акуніна стверджується, що нібито «у 1933 р. колгоспи почали виходити з кризи», а «до кінця 1934 р. кризи колгоспного ладу подолано» [1050, с. 209]. Проте, як свідчать документи, соціально-економічна ситуація в аграрному секторі республіки залишалася складною, на що зокрема вказують й нові голодування селянства у 1934–1935 рр. і 1936–1937 рр. Крім того, слабкість дослідження репресивно-аграрної тематики означеного періоду пояснюється й цілком очевидною обмеженістю джерельної бази: порівняно з періодом «великого перелому» й Голодомору цей період представлений у центральних і місцевих архівах України значно меншою кількістю джерел, що відбивають репресивні дії органів юстиції та ДПУ–НКВС.

Тим не менш деякі аспекти репресивної політики радянської влади в ті роки все ж таки відображені в роботах українських істориків – В. Марочка, А. Матвєєва й ін. В. Марочко, скажімо, указує на зміну репресивних пріоритетів Кремля: «Терор голодом, характерний для завершення суцільної колективізації і при вирішенні частково зернової проблеми, поступився методам політичного терору в період завершального етапу сталінської модернізації суспільства» [918, с. 208]. А в статті А. Матвєєва розглядається третя хвиля розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині (осінь 1933 – 1934 рр.) [924, с. 253].

Важливе значення для розуміння соціально-економічних процесів у постголодоморному селі, їхнього впливу на репресивні дії влади мають роботи К. Лобач [905] і В. Марочка [915], у яких охарактеризоване масове переселення колгоспників та одноосібників з Росії й Білорусії в Україну, а також наукова розвідка В. Васильєва про голод 1934–1935 рр. на Вінниччині [744].

Значний інтерес для науковців, що досліджують проблему сталінських репресій в українському селі, становлять роботи, присвячені подіям «Великого терору» 1937–1938 рр. Аграрна лінія «Великого терору» презентована у працях В. Васильєва. Так, у його статті «Вплив “великого терору” 1937–1938 рр. на економічні процеси в УРСР» розкрито механізм організації показових судових процесів шкідників на прикладі справи керівництва Гайсинського району Вінницької області [743].

Особливу увагу вітчизняні історики приділяють дослідженню одного з головних складників «Великого терору» – «куркульській операції» 1937–1938 рр. Процес підготовки, реалізації й завершення операції, а також «роль жертв, карателів та їхніх попутників» аналізується в працях, підготовлених у рамках російсько-українсько-німецького дослідницького проекту «Сталінізм у радянській провінції 1937–1938 рр. Масова операція». Певним підсумком роботи над проектом стала публікація двотомника документів, у яких висвітлюється перебіг «куркульської операції» в Україні. Тематичні блоки документів супроводжуються розлогими вступними статтями О. Довбні, Г. Бордюгова, С. Кокіна, М. Юнге, Б. Бонвеча, Р. Біннера [1051–1061], у яких роз'яснюються парадигма й історичний контекст описаних у документах подій.

Вагомий внесок у дослідження «куркульської операції» зробив В. Васильєв, який у статті «Оперативний наказ № 00447 НКВС СРСР та його виконання в УРСР: проблеми наукового дослідження» не лише ґрунтовно проаналізував процес збільшення «лімітів» на репресії, але й звернув увагу на те, що протягом масової репресивної акції щодо виконання вказаного наказу «постійно зростала кількість соціальних груп, які підпадали під репресії» [748, с. 135].

Показові судові процеси над «шкідниками» проаналізували вітчизняні науковці О. Бут і А. Голуб. Так, у статті А. Голуба висвітлюються антишкідницькі процеси на Дніпропетровщині [779], а О. Бут охарактеризував відкриті суди над спеціалістами аграрної галузі [740].

Помітним явищем в історіографії проблеми «Великого терору» стали роботи В. Нікольського, де усебічно проаналізовані процеси формування й корегування «лімітів» на репресії в республіці під час «куркульської операції», показана роль у цьому процесі місцевих органів держбезпеки. Крім того, у його статтях на базі документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України досліджено соціальний і національний склад репресованих під час першого етапу «великої чистки» – у 1937 р. Представлений у роботах В. Нікольського й регіональний зріз «Великого терору» на матеріалах Донецької області [939, 940, 943, 944].

Серед наукових праць, присвячених подіям «великої чистки», варто виокремити статтю Р. Подкура, у якій досліджуються взаємовідносини органів державної безпеки та прокуратури УРСР в умовах згортання масової операції (листопад 1938 р. – 1939 р.) [973].

На особливу увагу заслуговує версія причин «Великого терору», сформульована С. Кульчицьким у статті «Подарунок Сталіна радянському електорату», де «велика чистка» пов'язується з прийняттям Конституції 1936 р., яка запровадила нову систему виборів – прямих при таємному голосуванні. Загроза вільних виборів, на думку науковця, примусила компартійно-радянський апарат згуртуватися навколо Й. Сталіна [885, с. 74].

На антиселянську спрямованість «Великого терору» звертає увагу Ю. Шаповал, наголошуючи, що під гніт репресій потрапили розкуркулені, заслані, раніше заарештовані, ті, «котрі служили в армії Української Народної Республіки або в інших її структурах», «особи, які відбули термін ув'язнення та повернулися до села», втікачі з місць позбавлення волі й ті, хто проживав нелегально. У своїй статті автор розкриває також механізми фабрикації селянських справ [1044, с. 93].

Регіональний ракурс «Великого терору» в різних аспектах прописаний у роботах В. Золотарьова [831], Л. Місінкевича [929], В. Ченцова, Д. Архірейського [1032], Р. Подкура [976], Е. Петровського [969], В. Васильєва [746]. Серед «регіональних» досліджень варто виокремити цикл наукових розвідок І. Смирнової, яка на матеріалах Донеччини розглядає взаємодію центральних і місцевих партійних органів з обласними структурами НКВС під час «куркульської операції», а також висвітлює так звані «порушення революційної законності», допущені НКВС, міліцією, прокуратурою в 1937–1938 рр. [1000, 1001]. «Великому терору» на Донеччині присвячено й монографію З. Лихолобової [902].

Окремим сюжетом у наукових працях з тематики «великої чистки» виступає проблема соціально-економічних наслідків політичних репресій 1937–1938 рр. в українському селі. Соціально-економічна ситуація в українському селі напередодні війни й заходи влади, спрямовані на «зміцнення колгоспного ладу республіки», простежені в статті В. Гриневича [789].

До історико-статистичних досліджень належить монографія В. Нікольського «Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920 – 1950-ті роки)», поява якої стала важливою подією для вітчизняної «репресології». Автор уперше здійснив ґрунтовний аналіз статистичних матеріалів органів держбезпеки, насамперед документів фонду 42 «Оперативно-статистична звітність» ГДА СБУ України. Дослідження статистики дозволило науковцю виокремити основні напрями в реалізації каральних функцій органів ГПУ–НКВС–МГБ–КГБ, установити соціальну й національну спрямованість репресій. Особливо цінними для нашого дослідження є статистичні викладки про репресованих по лінії «сільської контрреволюції» [942].

Отже, можна зробити висновок, що в роботах сучасних українських науковців основна увага приділяється дослідженню репресивної політики радянської влади в українському селі наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр.: репресивному складнику хлібозаготівель та розкуркуленню. Разом з тим, характеризуючи розкуркулення, вітчизняні науковці зосередилися переважно на висвітленні першої депортації (лютий–березень 1930 р.), фактично не звертаючись до наступних депортацій 1930–1931 рр. Потребують додаткового висвітлення і каральні заходи влади проти куркулів третьої категорії та спецпроселенців-утікачів. При цьому поза увагою вітчизняних істориків опинилися репресивні заходи під час «справжнього непу» (1925–1927 рр.), Голодомору 1933 р., у постголодоморну добу (друга половина 1933–1936 рр.). Окремого дослідження потребує й «шкідницька лінія» в репресивній політиці влади під час «Великого терору» 1937–1938 рр.

Паралельно з українською в пострадянські часи отримала новий поштовх у своєму розвитку і російська історіографія, провідні позиції в ній зберегли відомі історики-аграрники старшого покоління: В. Данилов, М. Івницький, Ю. Мошков, – яким належить пріоритет у дослідженні репресивного складника аграрного курсу влади в радянському селі міжвоєнного періоду. У роботах цих науковців представлені й українські репресивні сюжети. Предметом гострих дискусій між українськими й російськими істориками стала концепція Голодомору, яку останні категорично не сприймають [823]. Разом з тим у російській історичній науці також

відбулася зміна методологічних підходів: дослідники репресій і колективізації активно використовують підходи «тоталітарної школи» та «соціальної історії».

Зазначимо, що у російській історичній науці з середини 1990-х рр. набуває поширення так званий об'єктивістський напрямок, центром якого став Інститут російської історії РАН. Прихильники такого підходу розглядають радянську історію 1920–1930-х рр. «як нормальний поступальний період у розвитку Росії з властивими будь-якому періоду ексцесами» [814, с. 7]. Для пояснення необхідності сталінської індустріалізації, а відтак й суцільної колективізації, виправдання їхніх методів проведення, історики-об'єктивісти використовують концепції західної історіографії – теорії модернізації та соціальної історії.

Найвиразніше об'єктивістський підхід втілюється у монографії російського публіциста та історика С. Кара-Мурзи з красномовною назвою «Радянська цивілізація». Характеризуючи період сталінізму, дослідник прямо заявляє, що вказаний період «невід'ємна частина всього процесу, тісно пов'язаний з усією попередньою історією Росією, яка визначила наступні перемоги і поразку СРСР» [856, с. 475]. У праці С. Кара-Мурзи репресії виступають не стільки «породженням державного тоталітаризму», скільки общинної архаїчної демократії, оскільки «община легко вірить у змови і таємну силу чужинців, «ворогів народу» [856, с. 511]. Всі ексцеси, допущені під час реалізації каральних заходів влади, дослідник пояснює стихійним, «молекулярним» насильством великої кількості людей, втягнутих до масових репресій. Відтак у С. Кара-Мурзи терор 1930-х рр. виступає як продовження «великої громадянської війни, яка у різних формах тривала в Росії – СРСР більше трьох десятиліть» [856, с. 517]. Достатньо сказати, що відповідальність за розкуркулення середняків науковець покладає на куркулів, які нібито «займали важливі позиції у місцевій владі» [856, с. 486].

Методологічні підходи до проблеми сталінських репресій стали предметом ґрунтовного аналізу в статтях І. Павлової. Російська дослідниця виступила з різкою критикою концептуальних засад «ревізійної школи», зокрема тез про «незапланований характер» сталінського терору та «про активну участь мас у здійсненні репресій» [960, с. 111–112].

Комплексне дослідження сталінських репресій здійснено російським істориком О. Хлевнюком. У монографії «Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры» він називає розкуркулення першою масовою каральною операцією сталінського періоду та зазначає, що документи, які регламентували проведення розкуркулення, «стали моделлю для подальших державних терористичних акцій 1930–1940-х років». О. Хлевнюк також звертає увагу на притаманну всім сталінським каральним акціям «неймовірну жорстокість», зумовлену трьома факторами: «директивами Москви, “перегинами” виконавців і відсутністю матеріальних ресурсів для забезпечення каральних акцій» [1028, с. 37].

У статті «Сталин у власти. Приоритеты и результаты политики диктатуры», яка стала своєрідним підсумком багаторічного дослідження сталінської диктатури, російський науковець відкидає ревізійністську концепцію «стихійності терору», зазначаючи, що «численні документи довели тезу про централізований характер репресій сталінського періоду, які розпочиналися і закінчувалися за наказами з Москви і жорстко контролювалися із центру» [1027, с. 63].

Теоретико-методологічні питання антиселянських репресій, хоча й побіжно, висвітлюються у вступній статті В. Данилова, Л. Віюли, С. Красильникова. Важливою для дослідників є здійснена ними інтерпретація причин сталінського терору проти селянства під час «великого перелому». Науковці виокремлюють декілька тактичних завдань, вирішуваних сталінським режимом через антиселянські репресії: економічні (створення для колгоспів додаткових ресурсів з експропрійованого в селян майна, реманенту, худоби тощо), соціальні (ізоляція «куркулів» від основної маси селянства), політичні (співучасть бідноти, сільського активу в діях органів влади), психологічні (формування й експлуатація образу «ворогів народу» – «куркулів»). Аналізуючи репресивні акції початку 1930-х рр., історики використовують концептуальні підходи «соціальної історії», наголошуючи на хаосі, безладді, які панували під час розкуркулення, депортацій [805, с. 13].

Цікавим є погляд на еволюцію сталінської репресивної політики російського дослідника А. Сахарова, який вважає, що саме 1930 р. – рік суцільної колективізації – став початком «Великого терору», який спочатку спрямовувався проти селянства,

але з кінця 1930 р. й особливо активно в 1936–1938 рр. «два репресивні потоки – сільський і міський – злилися». Науковець стверджує, що саме в 1930 р. відбувся «корінний перелом» і в діяльності ОДПУ [993, с. 48, 66].

Із узагальнюючих праць з досліджуваної теми слід виокремити монографію відомого російського історика-аграрника М. Івницького, де здійснено ґрунтовний аналіз репресивної політики радянської влади на селі в 1928–1933 рр. Дослідження цінне передусім тим, що воно є підсумком сорокарічної роботи науковця з архівними джерелами. У репресивній політиці щодо селянства він слушно виокремлює три етапи: а) 1928–1929 рр., пов'язаний із застосуванням надзвичайних заходів під час господарсько-політичних кампаній, передусім хлібозаготівель; б) 1930 – середина 1932 р., що хронологічно збігається із суцільною колективізацією, основним методом здійснення якої було розкуркулення; в) 1932–1933 рр., посилення репресивних методів впливу на селян протягом заготівельної кампанії 1932/33 р. та голоду. М. Івницький доводить, що масові репресивні операції, зокрема розкуркулення, ретельно готувалися владою, і виключає їхню «стихійність та ініціативу мас». Загалом дослідник дійшов висновку, що репресії, примус були основними інструментами розв'язання політичних, соціально-економічних і господарських завдань радянської влади в селі наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. [840].

Заслуговує на увагу робота С. Красильникова, у якій методи й масштаби сталінської репресивної політики досліджуються крізь призму процесу маргіналізації радянського суспільства. Автор вважає, що внаслідок розкуркулення сформувалася одна з наймасовіших маргінальних груп – спецпереселенці, і вказує, що руйнація способу життя, світосприйняття, мотивації поведінки й діяльності репресованого селянства значно перевищувала за глибиною аналогічні зміни в інших маргінальних групах [871].

Значний інтерес становить монографія російської дослідниці Г. Іванової «История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты», де охарактеризовано нормативну базу політичних репресій та інституційні засади репресивної політики радянської влади у 20–30-ті рр. ХХ ст.

Г. Іванова висвітлює процес розширення позасудових повноважень ОДПУ, визначає фактори, що впливали на функціонування радянської судової системи [833].

Заслуговує на увагу стаття російського історика М. Кудюкіної, де досліджено причини переходу до надзвичайних заходів на початку 1928 р., еволюцію політики щодо забезпечення виконання хлібозаготівель, масштаби репресій під час хлібозаготівельних кампаній у 1927–1929 рр. Між тим зі змісту роботи видно, що автор перебуває на позиціях марксистсько-ленінської методології – зокрема причиною переходу до методів силового тиску на селян на початку 1928 р. М. Кудюкіна називає провал спроб «створити масову соціальну опору комуністичної партії шляхом укріплення союзу бідноти та середнього селянства», а репресії поділяє на «офіційно дозволені» та «перегини і викривлення» [875, с. 233].

Процес залучення органів ОДПУ до проведення хлібозаготівельних кампаній 1926–1929 рр. досліджено у вступних статтях до збірників документів, підготовлених російськими й західними науковцями В. Даниловим, Н. Вертом, А. Береловичем [806].

Специфічний симбіоз класового підходу й концептуальних засад школи «соціальної історії» простежується в статті М. Вилцана. Характеризуючи політику розкуркулення, автор актуалізує радянський міф про підтримку цієї політики з боку сільської бідноти, саме ініціативою «низів» і селянським опором пояснюючи «астрономічні цифри розкуркулення». Стаття вирізняється описовістю – значну частину її змісту становлять доволі розлогі цитати з документів і літературних творів [772].

«Куркульські депортації» та соціально-економічне й правове становище спецпоселенців досліджують російські історики Л. Гінцберг [775], В. Земсков [829, 830]. Регіональний, уральський, зріз репресивних акцій проти селянства під час сталінської «революції згори», процес формування й функціонування «куркульських» спецпоселень на Уралі представлені в роботах Т. Славко [998], А. Ракова [986].

Важливе значення для розуміння соціально-економічних процесів, що відбувалися в радянському аграрному секторі протягом 1920–30-х рр., і відповідно,

їхнього впливу на репресивні рішення влади мають матеріали теоретичних семінарів «Сучасні концепції аграрної історії», опубліковані на сторінках журналу «Отечественная история». У рамках цих семінарів провідні російські історики-аграрники В. Данилов, І. Зеленін, Ю. Мошков та інші не лише обговорювали роботи відомих західних науковців Ш. Мерля, Г. Хантора, М. Левіна, С. Віткрофта, Р. Девіса [1004, 1005], але й сформулювали власні підходи до дослідження «сталінської революції згори».

Зверталися російські науковці і до теми репресій у хлібозаготівлях 1932/33 р., серед досліджень яких слід виокремити статтю І. Зеленіна «Закон о пяти колосках: разработка и осуществление», де автор детально охарактеризував процес підготовки й реалізації постанови ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. [820].

Помітним явищем в історіографії проблеми стала монографія В. Кондрашина «Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни». Хоча репресивні методи хлібозаготівель 1932/33 р. досліджуються за матеріалами Північного Кавказу й Поволжя, для українських науковців цікавими є висновки автора щодо причин, механізмів і наслідків каральних акцій. Зауважимо, що авторська оцінка причин репресій полягає, збіжно з оцінками представників «ревізійного підходу», у тому, що терор був реакцією сталінського керівництва на масовий селянський опір: крадіжки зерна, саботаж польових робіт, відмови виконувати нереальні заготівельні плани тощо [866].

Методи хлібозаготівель по-сталінськи досліджуються й у монографії М. Івницького «Голод 1932–1933 годов в СССР: Украина, Казахстан, Северный Кавказ, Поволжье, Центрально-Черноземная область, Западная Сибирь, Урал». На відміну від інших російських істориків, у роботах яких українські сюжети хлібозаготівель висвітлюються побіжно, М. Івницький присвятив аналізу репресивних механізмів хлібозаготівельної кампанії власне в Україні окремий блок своєї праці. Він характеризує діяльність молотовської надзвичайної комісії, а також адміністративно-репресивні методи впливу на колгоспи, колгоспників і одноосібників: штрафування, занесення на «чорну дошку», депортації селян,

притягнення до кримінальної відповідальності посадових осіб колгоспів. М. Івницький робить висновок про значні масштаби репресій в Україні [835].

Тема сталінських репресій в аграрному секторі у постголодоморний період представлена у статті російського дослідника Ю. Мошкова. Науковець звертає увагу на певний дуалізм у діяльності органів юстиції: з одного боку, вони здійснювали «реабілітацію, зняття судимості і пом'якшення покарань для тих колгоспників, які були засуджені у роки масових репресій за незначні злочини», з іншого, – «за допомогою судових заходів сприяли виконанню господарсько-політичних кампаній». Чільне місце в публікації відведене аналізу кампанії із залучення одноосібників до колгоспів, реалізовуваної з другої половини 1934 р. й традиційно супроводжуваної застосуванням примусових методів [935, с. 20–21]. Оскільки стаття є передмовою до збірника документів, репресивні заходи влади в 1934–1936 рр. тут не стали предметом спеціального дослідження, радше в ній здійснена спроба накреслити напрями подальших досліджень.

Роль фінансових заходів у прискоренні процесу колективізації в 1934–1935 рр. висвітлюється в роботі І. Зеленіна. Дослідник показує, що невиконання нових, надмірних податкових і заготівельних завдань одноосібниками стало причиною нової репресивної кампанії проти селянства [821].

Аграрна лінія «Великого терору» презентована у працях В. Разгона [984], В. Данилова [799], які вважають одними з головних спонукальних мотивів «великої сталінської чистки 1937–1938 рр.» економічні фактори. Дослідники висвітлюють різноманітні аспекти антишкідницької кампанії в аграрному секторі, вістря якої спрямовувалося проти працівників заготівельної й тваринницької галузі.

Показові процеси й заходи влади, спрямовані на стабілізацію соціально-економічної ситуації в колгоспному секторі після першого етапу «Великого терору», охарактеризовані в статті «Кульмінація “большого террора” в деревне» російського дослідника І. Зеленіна [822].

Підбиваючи підсумки історіографічних напрацювань російських науковців, слід констатувати, що у більшості досліджень українська лінія репресій в аграрному секторі представлена побіжно, виключно у контексті загальних

репресивних заходів влади. Разом з тим слід визнати, що російські дослідники здійснили ґрунтовний теоретичний аналіз сталінської репресивної політики як складової аграрного курсу держави, визначили її механізми, спрямованість, наслідки.

Упродовж 1991–2000-х рр. тема сталінських репресій в аграрному секторі залишалася предметом активного наукового вивчення і в «далекому зарубіжжі». Розсекречення архівних документів розширило джерелознавчу базу досліджень західних істориків, що, на наш погляд, значно похитнуло позиції прибічників «соціальної історії», оскільки партійні і радянські документи дозволили простежити механізми ухвалення та реалізації репресивних рішень.

У сучасній західній репресології розширилася тематика наукових досліджень. Так, у монографії Дж. Кіпа та А. Літвіна представлений історіографічний аналіз сталінської репресивної політики [859]. Науковці дослідили останні зарубіжні розвідки з історії масової колективізації, розкуркулення, голоду 1932–1933 рр. Проте суттєвим недоліком роботи є те, що автори зосереджуються на аналізі монографій і статей лише кількох дослідників, зокрема Л. Віоли, Ш. Фіцпатрик, Ш. Мерля, залишаючи поза увагою праці інших істориків.

Особливу цінність для дослідника сталінських репресій становлять теоретичні викладки французького історика Н. Верта. В одній із перших робіт, опублікованих у пострадянській Росії, фундаментальній монографії «История советского государства. 1900–1991», науковець висловив думку, що відправною точкою масових сталінських репресій став саме терор проти селянства під час суцільної колективізації, тобто насильство над селянами дозволило владі «відточувати ті методи репресій, які були застосовані до інших суспільних груп» [757, с. 215].

У публікаціях 2000-х рр. Н. Верт звернув увагу на «коливання» сталінської репресивної політики – «чергування надзвичайщини і відступів, масових арештів і амністій», – а також на необхідність з'ясування причин цих чергувань, тобто «наскільки це пояснювалося “великим проектом”, свого роду тривалою ідеологічною програмою, а якою була роль імпровізації, застосування терору і насильства у відповідь на соціальні вибухи, викликані волюнтаристською політикою

сталінських соратників» [756, с. 57]. Голод 1932–1933 рр. дослідник кваліфікує як «колективне покарання (репресію) за так званий саботаж хлібозаготівель і спротив селян колективізації загалом» [758, с. 96].

На особливостях сталінської репресивної політики зосереджує увагу Х. Куромія. На його думку, Сталін уважав виправданим «надмірне використання терору», оскільки був переконаний, що «помірність у реалізації рішень може призвести до невдачі». Тому сталінська репресивна політика являла симбіоз «перегинів» і «відступів та повернень до норми»: «Так він діяв у 1930 р. у зв'язку з колективізацією, у 1933 р., коли зупиняв хвилю хаотичних репресій у зв'язку з масовим голодом». Відтак, Х. Куромія робить висновок, що сталінський терор був превентивним, «а не захисним або реактивним» [896, с. 182]. На нашу думку, вказана оцінка сталінської репресивної політики є неповною, оскільки частина каральних заходів влади стала реакцією на спротив селянського середовища.

Серед досліджень системного характеру, де висвітлювався репресивний складник «великого перелому», слід виокремити роботу А. Граціозі «Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933». Науковець простежує спадковість у репресивних акціях влади, доводячи, що антиселянські репресії кінця 1920-х – початку 1930-х рр. стали продовженням каральних акцій доби «воєнного комунізму». Розкуркулення А. Граціозі розглядає як спосіб нейтралізації селянства шляхом знищення його верхівки. Водночас привертає увагу некоректна інтерпретація ним документів сталінської доби, що зумовила появу думки про «засміченість» загонів з розкуркулення «класово-ворожим та кримінальним елементом». Урешті дослідник робить висновок, що в результаті голоду 1933 р. сталіністи здобули повну перемогу над селянством, примусивши його працювати на систему [785, с. 47, 66].

Помітним явищем у дослідженні антиселянської репресивної політики кінця 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. стали роботи однієї з яскравих представниць школи «соціальної історії» Л. Віоли. Як і А. Граціозі, Л. Віола вважає колективізацію «громадянською війною між владою і селянством», а розкуркулення – основним методом її здійснення. Кампанію з ліквідації куркульства як класу дослідниця

кваліфікує першою великою сталінською чисткою, превентивною операцією ОДПУ, що мала упокорити село для здійснення соціалістичної перебудови сільського господарства [765, с. 26, 40]. «Повторним розкуркуленням» Л. Віола називає «куркульську операцію» 1937–1938 рр. Репресії під час хлібозаготівель 1932/33 р. дослідниця порівнює за масштабами та жорстокістю з кампанією розкуркулення. Науковець також звернула увагу на взаємозв'язок між державним терором і селянським опором [763, с. 110; 766, с. 34].

Із позицій соціокультурного підходу аналізується репресивний складник «великого перелому» в монографії В. Нолла. Джерельну базу дослідження становлять усні оповіді селян, які пережили часи колективізації. Як зазначає сам автор, метою роботи був не «скрупульозний історичний огляд 1920–1930-х років», а спроба «представити погляди селян на нищення їхнього світу» [945, с. 17], унаслідок чого причини, механізми, наслідки репресивних акцій проти селянства постають у книзі переважно крізь призму світосприйняття свідків тих подій.

На теоретико-методологічних засадах «тоталітарної школи» ґрунтуються роботи західних істориків Н. Наймарка та Т. Снайдера. Так, Наймарк кваліфікує як геноцид не лише Голодомор, але й розкуркулення та «Великий терор». На його думку, «Сталін мав намір фізично знищити куркулів як групу людей, а не лише як клас». Доказом цього Н. Наймарк вважає засудження куркулів до найвищої кари «трійками» і депортацію до спецпоселень. Крім того, науковець убачає зв'язок між розкуркуленням і «Великим терором», зазначаючи, що протягом 1937–1938 рр. тривала «остання хвиля розкуркулення» [937, с. 59, 111]. Разом з тим науковець припускається фактологічних помилок – наприклад, коли при характеристиці кампанії розкуркулення зазначає, що хати розкуркулених «доценту спалювали». Як відомо, і будівлі, і майно розкуркулених не знищували, а передавали до неподільних фондів колгоспів.

У монографії Т. Снайдера «Криваві землі» розкуркулення розглядається не лише інструментом суцільної колективізації, але й складником більшовицького плану побудови безкласового суспільства. Науковець висновує, що під час хлібозаготівель 1932/33 р. основні репресивні заходи влада «застосовувала лише –

або переважно – в Україні». Дослідник звертає увагу, що заготівлі зерна в Україні тривали й після закінчення заготівель, а це, своєю чергою, привело до продовження терору проти селянства. Разом з тим недоліком монографії Т. Снайдера, як і досліджень інших західних науковців, є некритичне ставлення до документів, нерозуміння специфіки джерел сталінської доби. Наприклад, свідоме замовчування владою факту голоду в 1932 р. він пояснює тим, що нібито «навесні–влітку 1932 року в Сталіна зародилася думка, що коли факт голоду просто заперечити, то він в якийсь спосіб і зникне» [1002].

Роль органів юстиції в реалізації сталінської аграрної політики досліджується у монографії П. Соломона «Советская юстиция при Сталине». Науковець запроваджує термін «кампанійське правосуддя», зазначаючи, що з переходом до суцільної колективізації поширилася практика мобілізації працівників юстиції для забезпечення проведення сільськогосподарських кампаній. Важливим джерелом кампанійського правосуддя дослідник вважає тиск з боку місцевої влади, яка відповідала за виконання планів колективізації та хлібозаготівель. На думку П. Соломона, з переходом до «кампанійського правосуддя» працівники органів юстиції «повністю відмовилися від дотримання процесуальних норм і стандартів системи доказів», що призвело до вакханалії насильства в селі [1007, с. 89].

Серед наукових розвідок із зазначеної проблематики слід виокремити статтю Ш. Мерля, де здійснено ґрунтовний аналіз колгоспної системи, що сформувалася в радянському селі внаслідок суцільної колективізації. Ключовим позитивним наслідком примусової колективізації для сталінського режиму дослідник називає «нейтралізацію селянства» і водночас визначає функції антисталінських репресій – на його переконання, «терор привчав селян “добровільно” робити те, що вони не хотіли» [928].

Щодо теми «Великого терору» 1937–1938 рр., то серйозним аналізом проблеми вирізняються праці Н. Верта, який досліджує причини, з'ясовує його відмінність від попередніх репресивних акцій влади, характеризує перебіг «куркульської» та національної операцій. До сфери інтересів науковця потрапили і «провінційні показові процеси» в сільському господарстві. Фігурантів цих показових процесів

Н. Верт називає «місцевими партійними босами», що поводитись, як удільні князі, а тому «обвинувачувалися в цілком реальних, ординарних, поширених злочинах, головним чином, у зловживанні владою, невиправданій жорстокості, різного роду поборах» [759, с. 280]. Як нам здається, такий висновок є не зовсім коректним, оскільки фігурантів цих справ переважно обвинувачували у свідомому шкідництві, визначаючи відповідальними за всі провали в економіці району або сільськогосподарської галузі.

Першим західним дослідником «районних показових судів» 1937 р. була американський історик Ш. Фіцпатрик, яка розглядала їх як «політичний театр, радянський варіант середньовічного карнавалу» та стверджувала, що, хоча «процеси 1937 р. і призвели до усунення цілої когорти сільських керівників, багато з яких, ймовірно, набули поганої слави своїми зловживаннями та продажністю», «вони не змінили основу владних відносин на селі». Разом з тим бездоказовим видається твердження, що районні процеси ґрунтувалися головним чином на скаргах, доносах колгоспників, а не на зізнаннях підсудних [1024, с. 331, 346]. На наш погляд, і Ш. Фіцпатрик, і Н. Верт фактично не розрізняють процеси щодо «шкідників» і процеси щодо місцевого керівництва, яке обвинувачувалось у «порушеннях революційної законності».

До теми районних показових процесів звертається і Р. Маннінг, яка вважає, що за допомогою відкритих судів над місцевими очільниками сталінський режим прагнув вирішити такі завдання: по-перше, «мобілізувати» колгоспників на «куркульську операцію» шляхом широкого обговорення її перебігу на спеціально організованих мітингах і зборах селян, і по-друге, залякати інших місцевих керівників, що ставили під сумнів «необхідність масової операції або ухилялися від її проведення» [910, с. 58, 59]. Паралельно Р. Маннінг розкриває механізми організації районних показових процесів 1937 р.

На централізований характер «Великого терору» звертає увагу Й. Горлицький, зазначаючи, що кадрова чистка 1937–1938 рр. зумовила прихід до влади нового покоління функціонерів, «які не відігравали центральної ролі під час революції й були зобов'язані своїм підвищенням особисто Й. Сталіну» [784, с. 145–146].

Таким чином, аналіз зарубіжного історіописання свідчить, що західні науковці приділяють головну увагу теоретичному осмисленню сталінських репресій, визначенню їхніх причин, спрямованості, наслідків. Українські сюжети (переважно фактологічні) у працях західних істориків займають поважне місце, але, в цілому, репресивна політика радянської влади в українському селі в 1920–1930-ті рр. не стала об'єктом окремого дослідження.

Отже, як засвідчує історіографічний огляд, попри серйозні здобутки вітчизняних і зарубіжних науковців різних поколінь у вивченні репресивного складника суцільної колективізації та хлібозаготівель, політичних репресій в українському селі, «Великого терору», можна констатувати, що спеціального комплексного дослідження репресивної політики радянської влади в українському селі 20–30-х рр. ХХ ст. поки ще немає. Власне, це й зумовило наше звернення до вивчення окресленої проблеми та постановку її в якості самостійного об'єкта дослідження.

1.2. Структура джерельної бази

Структура джерельної бази дослідження визначена специфікою обраної теми, передусім тим, що проблематика репресій належала до найбільш табуйованих у радянській історичній науці, а більшість документів, у яких містилася інформація про каральні акції влади проти селянства, зберігались у державних архівах під грифом «таємно» й були практично недоступними науковцям. Основу її складають неопубліковані документи, виявлені в результаті евристичної роботи у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (м. Київ), Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (м. Київ), Галузевих архівах Служби безпеки України (м. Київ, м. Дніпропетровськ), Державному архіві Дніпропетровської області, Державному архіві Кіровоградської області, Державному архіві Запорізької області.

Залучення нових джерел до наукового обігу вимагало їх атрибуції, класифікації, встановлення наукової значущості, здійснення герменевтичного аналізу. Причому з'ясування як прямого, так і прихованого змісту виявлених

документів відрізнялося особливою складністю з огляду на специфічний понятійний апарат партійно-радянського діловодства 20–30-х рр. ХХ ст. Широко вживані у нормативних і виконавчих документах союзних та республіканських органів влади та управління терміни «революційна законність», «соціалістична власність», «куркуль» тощо вимагали окремої наукової інтерпретації, без якої дослідник був «приречений відтворювати події у тому вигляді, в якому це передбачалося офіційною ідеологією» [958]. Наприклад, у партійно-радянських документах 1930-х рр. куркулями досить часто називали всіх селян, які потрапили під прес репресій незалежно від їх дійсного майнового та соціального становища, «контрреволюційною агітацією» – критичні висловлювання мешканців села щодо влади у приватних розмовах, «продовольчими труднощами» – голод і т. ін.

У процесі джерелознавчого аналізу важливе значення мало встановлення секретності документа, оскільки саме у закритих джерелах вміщувалася інформація для «внутрішнього використання» вищим союзним та республіканським керівництвом, що впливало на рівень її достовірності.

Весь комплекс використаних під час підготовки дисертаційного дослідження джерел належить до писемних, які за формальною ознакою можна поділити на опубліковані та неопубліковані, за родовою – на документальні та наративні. За принципом походження та функціональним призначенням опубліковані та неопубліковані джерела можна поділити на директивні (нормативні); діловодні (організаційно-розпорядчі, звітні, інформаційно-аналітичні); статистичні; слідчі та судові документи; праці компартійно-державного керівництва; матеріали періодичної преси. Наративні джерела представлені мемуарною літературою.

Важливою складовою джерельної бази дисертаційного дослідження стали документи, зосереджені у фонді Центрального комітету Комуністичної партії України Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Унікальність цього комплексу джерел пов'язана як з місцем ЦК КП(б)У в ієрархії правлячої, державної партії, його роллю в реалізації політики союзного центру, так і з тим, що саме тут «концентрувалися основні потоки матеріалів найвищих

державних органів, керівних галузевих структур, місцевих партійних комітетів і виконкомів рад, громадських організацій, громадян» [971, с. 9].

Завдяки особливостям формування фонду ЦК КП(б)У та засекреченості значної частини документів, що позначилося на стані їхньої схоронності, цілості, удалося виявити і використати при підготовці дисертації документи республіканських органів державної влади, які не збереглися у профільних архівах. Йдеться про наступні групи документів. До першої належать нормативні документи ЦК КП(б)У: постанови політбюро й секретаріату, директивні листи, телеграми. Вони вирізняються високим ступенем інформативності щодо встановлення причин, механізмів, виконавців каральних акцій, наслідків застосування репресій. Оскільки масові репресивні операції планувалися здебільшого в Кремлі, «репресивні» постанови політбюро ЦК КП(б)У приймалися на виконання рішень союзних партійних органів і за допомогою директив і телеграм із фактично «конвеєрною» оперативністю доводилися до місцевих партійних і радянських органів. Особливий інтерес становлять постанови політбюро ЦК КП(б)У з так званої «Особливої папки» (Ф. 1, оп. 16), які уможливають установа «відправного моменту» багатьох репресивних операцій у республіці.

Друга група джерел представлена інформаційними матеріалами ЦК КП(б)У: довідками, зведеннями, доповідями відділів ЦК КП(б)У (сільгоспвідділу, інформаційного сектора організаційно-інструкторського відділу), листами й звітами уповноважених ЦК, на основі яких можна проаналізувати особливості застосування репресивних директив союзного та республіканського керівництва на місцях, установити роль районних і обласних очільників у реалізації репресивних заходів влади. У цій групі джерел зосереджений значний фактичний матеріал про «порушення революційної законності» під час розкуркулення, хлібозаготівель 1928–1933 рр., про реакцію селянства на репресивні дії влади тощо.

Окремий блок документів цієї групи становлять доповідні записки, листи, телеграми ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б), які також виконували інформаційну та звітну функції. Вони наочно доводять повну залежність політики найвищого партійного

керівництва республіки від рішень союзного центру, постійне узгодження його дій з Кремлем.

До третьої групи джерел належать документи найвищих і місцевих органів виконавчої влади, які за функціональним призначенням є інформаційними. З-поміж них виокремлюються документи відомств, які відіграли провідну роль у реалізації репресивних заходів в українському селі, – Наркомату юстиції, Генеральної прокуратури, Державного політичного управління. Ці структури мали налагоджену систему збору, аналізу й обліку інформації, тому їхні інформаційно-аналітичні матеріали дають змогу визначити основні напрями репресивної політики, реконструювати масштаби каральних акцій, установити загальну кількість репресованих селян. Особливу цінність мають так звані п'ятиденні спецзведення Наркомату юстиції УСРР під час хлібозаготівель 1932/33 р., де наводилися дані про кількість селян, засуджених за саботаж заготівель, крадіжки зерна, спекуляцію хлібом, соціальний склад репресованих, регіональну приналежність, застосовані заходи соцзахисту, – усі вони в сукупності дозволяють судити про розмах і динаміку репресій. Своєю чергою, десятиденні (декадні) спецзведення Наркомату юстиції, підготовлені під час посівної кампанії 1933 р., дають уявлення про особливості репресивної політики влади в умовах Голодомору. Попри значну інформаційну насиченість інформаційно-статистичних документів Наркомату юстиції їх суттєвим недоліком є неповнота даних про кількість репресованих. Документи ДПУ в основному представлені спецзведеннями, у яких висвітлюється участь органів держбезпеки в здійсненні розкуркулення, хлібозаготівель 1929–1932 рр., господарсько-політичних кампаній.

Четверту групу архівних джерел становлять документи місцевих партійних органів: постанови, доповідні записки, листи, інформації обкомів, райкомів КП(б)У. Основний масив цих документів висвітлює силові методи виконання заготівель 1932/33 р., фіксує численні випадки «порушень революційної законності».

Надзвичайно важливими для дослідження ролі органів юстиції в реалізації сталінської аграрної політики є документи, що зберігаються в Центральному

державному архіві вищих органів влади й управління. У роботі використано документи Народного комісаріату юстиції УРСР (Ф. 8), Верховного Суду УРСР (Ф. 24), Прокуратури УРСР (Ф. 288), які за функціональним призначенням можна поділити на нормативно-розпорядчі (директивні листи, накази, постанови, обіжники); інформаційні (листи, повідомлення); статистичні (зведення про кількість засуджених); судові (вироки надзвичайних сесій окрсудів). Їх аналіз свідчить, що вперше органи юстиції були залучені до реалізації репресивних заходів влади в українському селі під час хлібозаготівельної кампанії 1927/28 р. для покарання «саботажників заготівель» і боротьби з селянським опором. Протягом «великого перелому» діяльність прокуратури й судів остаточно підпорядкувалася потребам основних господарсько-політичних кампаній, працівники юстиції перетворилися на своєрідних уповноважених, а правосуддя набуло обвинувального характеру. Саме участь органів юстиції в каральних акціях влади надала репресіям масового, тотального характеру.

Особливий інтерес для дослідника становлять обіжники Наркомату юстиції, які розкривають репресивні механізми заготівель 1930–1932 рр., висвітлюють особливості застосування у республіці одіозного закону від 7 серпня 1932 р., участь органів юстиції у боротьбі зі шкідництвом протягом 1933–1936 рр. У документах Прокуратури республіки представлені статистичні дані про кількість селян, репресованих під час заготівель 1934 р. Вироки надзвичайних сесій окружних судів дозволяють встановити, які обвинувачення висувалися репресованим селянам. В цілому нормативно-розпорядчі документи Наркомату юстиції віддзеркалюють процес перетворення суду і прокуратури на важливу складову радянської репресивно-каральної системи.

Суттєвою частиною джерельної бази дослідження стали документи ДПУ–НКВС, які зберігаються у фондах ДА СБУ м. Києва та м. Дніпропетровська. Джерелознавчий аналіз цієї групи документів має певну специфіку, яка визначається функціональним призначенням органів держбезпеки. Оскільки органи ДПУ–НКВС мали «закріплену законом зацікавленість у виявленні контрреволюції» [767, с. 113], то в процесі діяльності вони, закономірно, прагнули «довести свою ефективність,

корисність» [966, с.190], здатність виконувати накази партійного-радянського керівництва держави й республіки з вилучення та ліквідації визначеної кількості контрреволюціонерів і антирадянських груп. Тому під час репресивних операцій органи держбезпеки масово фальсифікували справи контрреволюційних організацій, до яких добиралися потрібні фігуранти й отримувалися необхідні докази провини. Через це події та факти, викладені в інформаційно-аналітичних матеріалах ДПУ–НКВС, нерідко інтерпретувалися в контексті оперативних завдань, які вирішувалися на кожному етапі соціалістичної модернізації сільського господарства. З іншого боку, фактологічний матеріал, викладений у документах ДПУ–НКВС, має досить високий ступінь достовірності, оскільки інформаційно-аналітичні та звітні матеріали органів держбезпеки готувалися для найвищого керівництва країни й республіки, «яке мусить знати все». Нерідко саме інформація, отримана від спецслужб, інспірувала певні партійні й урядові рішення.

Під час роботи над дисертацією використані документи ДА СБУ м. Києва, акумульовані у фонді 13 «Колекція друкованих видань КГБ УРСР», фонді 16 «Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР», фонді 9 «Нормативно-розпорядчі документи ЧК–КГБ». У ДА СБУ м. Дніпропетровська опрацьовано архівно-слідчі справи, фігурантами яких виступали сільські мешканці. За функціональним призначенням досліджені джерела можна поділити на організаційно-розпорядчі, звітні, інформаційно-аналітичні та слідчі. Зазначимо, що особливе значення окреслені документи мають для вивчення репресивної політики органів держбезпеки в постголодоморний період (1934–1936 рр.) і за доби «Великого терору», адже в інших центральних архівах України ці періоди представлені обмеженою кількістю документів, які не дозволяють повноцінно відтворити каральні акції влади. Зокрема, саме у ДА СБУ м. Києва вдалося виявити документи про застосування репресій проти так званих «саботажників переселенського руху» в Україні у 1934 р.

Загалом використання інформаційно-аналітичних і звітних документів ДПУ–НКВС (доповідних записок до ЦК КП(б)У, оперативних, робочих зведень, телефонограм тощо) уможливило визначення основних напрямів репресивної політики ДПУ–НКВС в 1934–1936 рр., взаємозв'язку між соціально-економічною

ситуацією в усупільненому аграрному секторі й каральними акціями влади, висвітлення ролі органів держбезпеки в забезпеченні виконання основних господарсько-політичних кампаній в українському селі. Завдяки вказаним документам також удалося реконструювати перебіг антишкідницької операції на селі, яка стала важливим складником «Великого терору» 1937–1938 рр., дослідити механізми фабрикації групових справ шкідників та організації «показових процесів». В інформаційно-аналітичних матеріалах НКВС була акумульована й інформація про наслідки «Великого терору», вплив «куркульської» та антишкідницької операцій на організаційно-господарський стан колективних об'єднань. За допомогою організаційно-розпорядчих документів ДПУ з'ясувались особливості реалізації репресивної кампанії з вилучення контрреволюційних елементів, яка здійснювалася в українському селі на початку 1930 р. під час першого етапу суцільної колективізації.

Архівно-слідчі справи складають окрему групу документів ДПУ-НКВС, дослідження яких дозволяє встановити спрямованість репресивної політики органів держбезпеки. За кількістю притягнутих до кримінальної відповідальності архівно-слідчі справи поділяють на одиночні й групові, співвідношення між якими змінювалось відповідно до інтенсифікації каральних акцій влади. Так, кількість групових справ порівняно з добою непу збільшується в періоди суцільної колективізації, хлібозаготівель 1932/33 р. і «Великого терору». За підрахунками Р. Подкура, «якщо групові справи, заведені у 1926–1927 рр., умовно взяти за нуль, то у 1937–1938 рр. їх кількість зростає <...> приблизно в 300 разів» [975, с. 116]. Групові справи здебільшого фальсифікувались за такими принципами:

- а) родинним – члени контрреволюційного угруповання були родичами;
- б) професійним – коли обвинувачені працювали, наприклад, у заготівельній галузі або належали до адміністрації колгоспу;
- в) територіальним – мешканці одного населеного пункту.

Під час масових каральних акцій слідчі ДПУ-НКВС, штампуючи групові справи, не дуже обтяжували себе пошуком відповідних доказів і «вибудовуванням»

зв'язків між їх фігурантами, а відтак, уважне дослідження цих справ уможливило простеження типових механізмів їх фальсифікації.

Аналіз одиночних справ свідчить, що селянам найчастіше висували обвинувачення в «контрреволюційній агітації» за ст. 54-10 КК УСРР. У 1928–1929 рр. за нею репресували селян, які відкрито демонстрували незгоду з новою хлібозаготівельною й податковою політикою влади. Під час суцільної колективізації її застосовували проти учасників антиколгоспних виступів. Згодом «контрреволюційними агітаторами» почали заповнювати спущені зверху ліміти на репресії. Ст. 54-10 КК УСРР набула особливої популярності в слідчих ДПУ–НКВС, бо потребувала мінімальних зусиль для фабрикації обвинувального висновку: достатньо було показань кількох «правильних» свідків.

Важливе значення для розкриття дисертаційної теми мало опрацювання фондів регіональних архівів України. Так, у Державному архіві Кіровоградської області у фондах Устинівського районного народного суду Одеської області (Ф. Р-1065) і Рівнянського районного народного суду (Ф. Р-1062) досліджено нормативні документи Верховного суду СРСР, Наркомату юстиції УСРР – постанови, обіжники, а також директивні листи, звіти Одеської обласної прокуратури та облсуду 1933–1936 рр., які дозволяють дослідити різні аспекти репресивної кампанії по боротьбі зі шкідництвом в аграрному секторі, висвітлити процес згортання масових репресій в українському селі, зокрема проведення амністії селян у 1934 р.

Інформаційні матеріали Зінов'євської окружної прокуратури (Ф. Р-972) висвітлюють репресивні заходи влади на початковому етапі суцільної колективізації: притягнення селян до кримінальної відповідальності за забій власної худоби і «самовільне розібрання колгоспного майна». Крім того опрацювання у цьому фонді скарг розкуркулених селян і протоколів районних трійок з їх розгляду дозволило встановити, за якими критеріями селяни потрапляли під прес розкуркулення.

Значний фактичний матеріал з досліджуваної теми зосереджений у фондах Державного архіву Дніпропетровської області, де опрацьовані документи Дніпропетровського окружного КП(б)У (Ф. П-7), Дніпропетровського міського

комітету КП(б)У (Ф. П-18), Дніпропетровського обкому КП(б)У (Ф. П-19), Дніпропетровської окружної прокуратури (Ф. Р-1518), Дніпропетровської міжрайонної прокуратури (Ф. Р-1519), Дніпропетровської обласної прокуратури (Ф. Р-1520), Синельниківської районної прокуратури (Ф. Р- 2262), Колекція документальних матеріалів на висланих із Дніпропетровської області куркулів, членів їхніх родин і спецпоселенців (Ф. Р-6483). Показово, що саме в ДАДО вдалося виявити низку документів республіканських органів влади й управління (директивні листи, телеграми, постанови ЦК КП(б)У, РНК УСРР, розпорядження, обіжники Наркомату юстиції УСРР тощо), які не збереглися у фондах центральних архівів. Залучення цих матеріалів разом із документами Дніпропетровського обкому партії, Дніпропетровської облпрокуратури дало змогу простежити процес згортання масових репресій в українському селі після видання директиви-інструкції ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р., з'ясувати причини корегування репресивного курсу держави, охарактеризувати сутність, хід і результати кампанії з боротьби з «порушеннями революційної законності». Документи обкому й райкомів КП(б)У Дніпропетровської області (постанови, інформаційні листи, доповідні записки, зведення з питань сільського господарства) містять значний фактичний матеріал про наслідки суцільної колективізації та Голодомору 1933 р., про організацію переселення колгоспників на Дніпропетровщину, соціально-економічне становище переселенців, а також сиріт, які перебували під патронатом колгоспів і радгоспів, застосування репресій під час хлібозаготівель 1934 р., репресивну кампанію з боротьби зі шкідництвом в аграрному секторі в 1934–1936 рр. Аналіз вироків та обвинувальних висновків з кримінальних справ, порушених райвідділами ДПУ регіону в ході репресивних операцій з вилучення контрреволюційних елементів, дозволяє встановити причинно-наслідковий зв'язок між фальсифікацією цих справ і каральними акціями влади.

Репрезентативний масив документів, які висвітлюють перший етап кампанії розкуркулення, реалізованої протягом 1930 р., виявлено в Державному архіві Запорізької області. Списки куркулів другої та третьої категорії, картки обліку їхнього майна, зосереджені у фондах Запорізького райвиконкому (Ф. Р-356),

Гуляйпільського райвиконкому (Ф. Р-182) і Мелітопольського райвиконкому (Ф. Р-3406), дозволяють з'ясувати майнове становище селян, які потрапили під прес розкуркулення, склад їхніх сімей, а відтак встановити демографічні та соціально-економічні наслідки каральної акції з ліквідації куркульства як класу. Окрему групу документів становлять матеріали кримінальних справ, фігурантами яких виступали одноосібники, посадові особи і рядові члени колгоспів, які зберігаються у фондах Гуляйпільського райвиконкому (Ф. Р-182) і Народного суду Гуляйпільського району (Ф. Р-1042). Завдяки цим документам вдалося реконструювати окремі аспекти функціонування усупільненого аграрного сектора, визначити причини безгосподарності, яка панувала в колективних об'єднаннях, та високої плинності їхньої управлінської ланки.

Із опублікованих джерел широко використовувалися тематичні збірники документів і матеріалів, більшість з яких підготовлені протягом останніх двох десятиліть, коли відбувалося поступове розсекречування архівних фондів України й Російської Федерації, що уможливило залучення до наукового обігу великого масиву нових, раніше невідомих джерел. За змістово-тематичним наповненням такі збірники можна поділити на кілька груп. Найширше представлена в збірниках документів доба суцільної колективізації та Голодомору початку 1930-х рр., що засвідчують зокрема видання «Колективізація і голод на Україні 1929–1933 рр.» [617], «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» [588], «Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 р.)» [579] й под. Уміщені в збірниках нормативні, звітні, інформаційно-аналітичні, статистичні документи союзних і республіканських органів влади й управління віддзеркалюють процес застосування репресій під час соціалістичної перебудови аграрного сектора та репресивні механізми викачування зерна з українського села протягом 1929–1933 рр.

У цій групі тематичних збірників варто виокремити публікації документів ДПУ–НКВС УСРР: «Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД» [670] та «136 призвідців Голодомору» [715]. Чекістські директиви, накази, спецповідомлення, доповідні, довідки, оперативні зведення

розкривають роль органів ДПУ у вилученні хліба з голодного українського села, характеризують різноманітні аспекти взаємодії ДПУ УСРР і керівних органів більшовицької партії під час хлібозаготівель 1932/33 р. та Голодомору, масштаби й динаміку каральних акцій ДПУ проти селянства.

Наступна група документальних збірників присвячена подіям «Великого терору» 1937–1938 рр. Так, у двотомнику «Великий терор в Україні. “Куркульська операція” 1937–1938 рр.» уміщені документи, які дають досить повне уявлення про процес підготовки, реалізації та згорання масової репресивної кампанії, спрямованої проти колишніх куркулів і карних злочинців й регламентованої наказом наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова № 00447 від 30 липня 1937 р. [581, 582].

Серед тематичних збірників самостійну групу становлять публікації документів, підготовлені обласними редколегіями в рамках державного проекту «Реабілітовані історією». До збірників увійшов величезний масив документів, які розкривають механізми, особливості й наслідки репресивних акцій влади проти селянства в окремих регіонах України протягом 1920–1930-х рр. Переважна більшість документів, опублікованих в обласних томах цієї серії, виявлені в архівах і вперше введені до наукового обігу, у зв'язку з чим важко переоцінити значення цих джерел для системного вивчення радянської репресивної політики й особливо її регіональної специфіки [660–668].

Багатий фактологічний матеріал про репресії властей у міжвоєнному українському селі сконцентровано в збірниках документів, підготовлених на основі російських архівів: «Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД, 1918–1939» [675–677], «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939» [697–702], «Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселения 1930–1940 гг.» [646, 647] та ін. Унікальність уміщених у них комплексів джерел визначається тим, що саме у фондах колишніх центральних архівів СРСР у Москві збереглися сотні тисяч документів найвищих союзних і республіканських партійно-державних органів: ЦК ВКП(б), РНК СРСР, ОДПУ, ЦК КП(б)У, ДПУ УСРР, які дають можливість пізнати й дослідити процедуру прийняття, корегування й

виконання репресивних рішень Кремля, установити персональну причетність керівників партії та держави до творення політико-правового й економічного механізму нищення українського селянства, простежити трансформацію каральної політики радянської влади протягом 1920–1930-х рр., репресивні пріоритети на кожному етапі соціалістичної реконструкції аграрного сектора.

Загалом документи, уміщені в тематичних збірниках, мають високу інформативність і репрезентативність.

Самостійну групу опублікованих джерел становлять документи Комуністичної партії з питань аграрної політики, які дозволяють зрозуміти тактику та стратегію правлячої партії під час соціалістичної перебудови сільського господарства [618]. Ще одним складником зазначеної групи джерел є збірники законів СРСР та УРСР, які містять нормативно-правові акти найвищих союзних і республіканських органів влади, що регламентували діяльність органів юстиції й НКВС і використовувалися останніми в репресивній діяльності [659, 716].

З опублікованих джерел слід виокремити твори тодішніх керівників партії й радянського уряду, насамперед Й. Сталіна, оскільки саме його програмні промови і статті визначали репресивний курс влади з кінця 1920-х рр. [681–695]. Наприклад, саме після виступу генсека на січневому (1933 р.) пленумі ЦК та ЦКК ВКП(б) змінилася практика застосування «закону про п'ять колосків».

Чільне місце в структурі джерельної бази дисертації займають матеріали періодичної преси. При роботі над темою дослідження використано загальну («Комуніст», «Вісті»), відомчу («Червоне право»), регіональну періодику («Зоря», «Молодий більшовик», «Наддніпряньська правда», «Червоне Запоріжжя»). Оскільки журнал «Червоне право» («Радянське право») був друкованим органом Наркомату юстиції УСРР, уміщені в його номерах програмні статті керівників Наркомату засвідчили зміну пріоритетів у діяльності судових органів і прокуратури в умовах «великого перелому», а інформаційно-аналітичні матеріали характеризують реалізацію репресивних директив місцевими органами юстиції. Матеріали центральної та регіональної преси доби «Великого терору» дають можливість проаналізувати специфіку пропагандистської роботи влади під час організації

показових процесів над районними керівниками, яких обвинувачували в шкідництві в аграрному секторі.

Досить репрезентативною групою джерел є мемуарна література, спогади очевидців тих трагічних подій, які крізь призму сприйняття селян показують, як утілювалися на практиці репресивні заходи влади. Наприклад, у мемуарах М. Дніпренка «Куркулі» детально відтворено процедуру розкуркулення, показано всі етапи першої депортації куркулів, проведеної навесні 1930 р., умови утримання українських селян у місцях заслання. Надзвичайно цінними для дослідника є описані Дніпренком «технології» втеч розкуркулених зі спецпоселень і способи переховування й виживання селян-утікачів на батьківщині. Його мемуари наочно доводять, що «боротьба з куркульською загрозою» протягом 1930-х рр. залишалася провідною лінією в репресивній політиці влади [597].

Одночасно потрібно враховувати, що більшість спогадів сучасників колективізації, Голодомору, «Великого терору» були задокументовані протягом 1990–2000-х рр., що наклало відбиток на їхній зміст.

Залучення різноманітних за видами джерел, їх зіставлення й синтез дають змогу уникнути однобічності, упередженості, ілюстративності, описовості дослідження. Загалом же розглянутий комплекс джерел характеризується репрезентативністю, вірогідністю й автентичністю і є достатнім для вирішення всього спектру дослідницьких завдань роботи.

1.3. Концептуальні засади і методи дослідження

Для вирішення дослідницьких завдань дисертаційного дослідження важливе значення мали теоретичні напрацювання вітчизняної та зарубіжної історичної науки, яка розглядає проблему масових репресій проти селянства 20–30-х років ХХ ст. у більш широкому контексті – дослідження феномену сталінізму. Серед існуючих модерних концепцій сталінізму можна виокремити наступні підходи до визначення його сутності, особливостей, механізмів функціонування політичної та соціально-економічної системи. Насамперед це «тоталітарна» теорія, сформульована західними радянологами у період «холодної війни». Перші дослідники сталінізму

на Заході розглядали його, як ідеологічний і політичний феномен, коли озброєний комуністичними ідеями режим Сталіна встановив тотальний контроль над суспільством. Засобами насильства і впливу на суспільство були «терор, цензура, пропаганда». У дослідженнях «тоталітарної школи» суспільство виступало «пасивним об'єктом експериментів сталінського режиму» [953, с. 320]. Прибічники «тоталітарного» підходу вважали, що сталінський режим використовував репресії, як найбільш швидкий й ефективний засіб соціалістичної трансформації економіки та суспільства.

Щодо сучасних науковців, то вони неоднозначно оцінюють теоретичні надбання «тоталітарної школи»: одна частина вважає «тоталітаризм» застарілою методологією, продуктом ідеологічного протистояння доби «холодної війни», інші, зокрема, російський історик І. В. Павлова, активно відстоюють точку зору, що лише дана концепція дозволяє адекватно реконструювати радянську реальність 30-х років ХХ ст. По-перше, тоталітарний підхід «фіксує провідну роль влади, а не усуває її на задній план, як це відбувається у разі застосування концепції соціальної історії». По-друге, «враховує той факт, що з початком ХХ століття не лише в Росії, але й в інших країнах до історичного процесу були втягнуті великі маси. ...Радикальні настрої низів використала більшовицька влада...По-третє, тоталітарний підхід підкреслює не лише роль влади у розв'язуванні перманентного терору, що складало сутнісну рису сталінського періоду російської історії, але й враховує факт співучасті народу у здійсненні політики масових репресій» [957, с. 53].

Протилежний підхід до дослідження сталінізму сформулювали «ревізіоністи» – нове покоління західних істориків, які у 1970–1980-х рр. здійснили ревізію ідей «тоталітарної школи», зокрема, тези про можливість абсолютного контролю влади над суспільством. «Ревізіоністи» показали, «що у сталінізмі були не лише репресії, але й позитивна соціальна політика, і що певні групи населення свідомо, у своїх власних інтересах підтримували сталінський режим» [953, с. 323].

Останні дослідження сталінського періоду радянської історії довели потребу у синтезі «тоталітарного» і «ревізіоністського» підходів, що призвело до виникнення так званого «постревізіонізму», прибічники якого, з одного боку, продовжили

«пошук причин раціональної соціальної підтримки сталінізму, розпочатий західними «ревізіоністами», з іншого боку, «повернулися до тези «тоталітарної школи» про провідну роль ідеології та держави, хоча у їх розумінні ця роль не зводилася до репресій» [953, с. 323]. В цілому «постревізіоністи» вивчають роль сталінської держави у соціалістичній трансформації суспільства та вплив сталінізму на індивідуума. На нашу думку, саме застосування «постревізіоністського» підходу при дослідженні репресивної політики радянської влади в українському селі 20–30-ті рр. ХХ ст. дозволяє подолати методологічну однобічність, врахувати здобутки, як «тоталітарної», так і «ревізіоністської» концепцій, простежити у сталінському терорі «поєднання ініціативи зверху і втілення її в життя на місцях» [1026, с. 32].

Під час дисертаційного дослідження використовувалися й методологічні підходи з історії повсякденності. При цьому повсякденність розглядалася, як складний і активний процес взаємодії держави і суспільства: «у той час, як держава намагалася сформувати і підпорядкувати економічне, соціальне і культурне життя радянського суспільства, люди пристосовуючись до нових умов і переслідуючи свої життєві інтереси, вносили кардинальні поправки у плани держави» [953, с. 329–330]. Скажімо, формою пристосування селян до нових, колгоспних реалій та реакцією на систему примусової низькооплачуваної праці у колективних об'єднаннях став інтенсивний розвиток присадибного господарства та ухилення від роботи в усупільненому секторі. Влада, яка вилучала у колгоспів значну частину виробленої продукції, була змушена погодитися на збереження у рамках колективної системи господарювання осередків приватного виробництва, оскільки це дозволяло вирішити проблему забезпечення колгоспників продуктами харчування.

Ключовим для історичного дослідження репресивної політики радянської влади в українському селі у 20–30-ті рр. ХХ ст. є понятійно-категоріальне забезпечення. Насамперед окремого наукового тлумачення вимагає термін «масові репресії» з огляду на те, що саме масові репресії в аграрному секторі складають об'єкт дослідження. Останнім часом західні й російські науковці вказують на необхідність понятійного розмежування масових і політичних репресій. Наприклад, Н. Верт вважає, що «поняття “масові репресії” значно ширше за поняття “політичні

репресії”, бо під категорію “політичні репресії” не підпадають багатомільйонні маси людей, яких протягом всього сталінського періоду репресували не за політичними статтями, а кримінальними» [758, с. 93–94]. Справа в тому, що з поверненням до силових методів хлібозаготівель наприкінці 1920-х рр. кримінальне законодавство перетворилося на знаряддя забезпечення виконання основних господарсько-політичних кампаній: хлібозаготівельної, посівної, збиральної, здійснення суцільної колективізації. З одного боку, це привело до політизації кримінального законодавства – «діяння, які раніше кваліфікувалися як звичайні кримінальні злочини (підпали, навмисні тілесні пошкодження, убивства), почали кваліфікуватися міліцією та судьями як політичні злочини (наприклад, тероризм)» [1007, с. 80]. З іншого боку, збільшилася сфера дії кримінального законодавства, для чого використовувалося «широке тлумачення закону» або «застосування закону за аналогією». Приміром, ст. 127 КК УСРР, спрямована проти приватних підприємців, що «злісно» підвищували ціни на товари шляхом скупки, приховування чи невипуску їх на ринок, застосовувалась проти селянина-виробника хліба. Крім того, під час суцільної колективізації виникли нові види злочинів, зокрема селян почали карати за забій власної худоби або за відмову засіяти власну ділянку землі.

Не слід забувати, що значну частину злочинів селяни скоювали в умовах, які в юриспруденції називаються «станом крайньої необхідності». Наприклад, це стосується крадіжок в умовах голоду 1932 р. і Голодомору 1933 р. Зазначимо, що більшість сільського населення опинилися на межі фізичного виживання наприкінці першої п'ятирічки саме внаслідок реалізації сталінської політики «великого стрибка». Відтак селян, засуджених за «неполітичними» статтями за невиконання нереальних хлібозаготівельних планів або за зазіхання на колгоспне зерно навесні 1933 р., не можна вважати звичайними кримінальними злочинцями, а потрібно кваліфікувати як жертв масових репресій.

До жертв масових репресій слід зарахувати й адміністрації колективних об'єднань, радгоспів, МТС, який притягували до кримінальної відповідальності за «посадовими» статтями КК. За винятком покарань «за порушення революційної законності» (фізичне насильство над селянами), посадовців репресували під час

господарсько-політичних кампаній за невиконання директив численних керівних органів, які нерідко мали абсурдний характер і суперечили одна одній. Досить часто адміністрація колгоспів визнавали винним і за безгосподарність, що панувала в колективних об'єднаннях, будучи наслідком взаємодії багатьох як суб'єктивних, так і об'єктивних факторів. Факт масових репресій у 1929–1933 рр., по суті, визнало і сталінське керівництво держави, здійснивши протягом 1934–1936 рр. амністії кількох категорій селян:

– колгоспників, засуджених до позбавлення волі на строк не більше 5 років «за невиконання ними під час перебування одноосібниками обов'язків перед державою щодо хлібозаготівель, контрактації, сплати грошових і натуральних податків, невиконання агромінімуму, за дрібні крадіжки і за дрібні побутові злочини, а також за злочини, скоєні в умовах колгоспного господарювання» [172, арк. 49 зв.];

– посадових осіб, засуджених за злочини, пов'язані з хлібозаготівлями та іншими сільськогосподарськими кампаніями 1932–1933 рр.

У 1936 р. здійснено й перегляд справ осіб, засуджених за одіозним законом від 7 серпня 1932 р. Отже, селян і посадовців з перелічених груп можна вважати репресованими.

Окрім того, російський історик О. Хлевнюк виокремлює й таку форму «м'якої репресії», як «арешти без подальшого засудження» [1027, с. 63]. Обґрунтованість висновків О. Хлевнюка доводять архівні документи. Так, у підготовленому у квітні 1932 р. Наркоматом юстиції УСРР секретному варіанті постанови ЦК КП(б)У і РНК УСРР «Про порушення революційної законності» зазначалося, що «безпідставні арешти, тримання під вартою всіма органами розслідування <...> набирають іноді характер попереднього “виконання” вироків. ЦК і Урядові відомо багато справ, які закінчувалися виправдувальним вироком і по яких в запалі “лівих” закрутів людей держали в БУПРі багато місяців» [510, арк. 19]. З огляду на те, що в українському селі під час «великого перелому» панувала справжня вакханалія арештів, коли заарештовували всі бажані можновладці – від голів колгоспів і сільрад до районних та обласних уповноважених, – безпідставно заарештованих також слід віднести до категорії репресованих.

І нарешті, останню групу жертв масових репресій становлять особи, репресовані за політичними мотивами. Згідно із Законом України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р. репресованими визнавалися:

– особи, які «з політичних мотивів були необґрунтовано засуджені судами або піддані репресіям позасудовими органами, в тому числі “двійками”, “трійками”, особливими нарадами і в будь-якому іншому позасудовому порядку, за вчинення на території України діянь, кваліфікованих як контрреволюційні злочини за кримінальним законодавством України до набрання чинності Законом СРСР “Про кримінальну відповідальність за державні злочини” від 25 грудня 1958 р.»;

– засуджені за «антирадянську агітацію і пропаганду за статтею 7 Закону СРСР “Про кримінальну відповідальність за державні злочини” від 25 грудня 1958 р. і статтею 62 КК України в редакціях до прийняття Закону Української РСР від 28 жовтня 1989 р.»;

– засуджені за «поширення завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад» (за ст. 187-1 КК України);

– засуджені за «порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, посягання на особу та права громадян під проводом справляння релігійних обрядів, якщо вчинені дії не були поєднанні з заподіянням шкоди здоров'ю громадян чи статевою розпустою»;

– особи, громадяни України, «які постійно проживали в Україні і яких з різних причин було переміщено за межі колишнього Радянського Союзу, необґрунтовано засуджено військовими трибуналами, Верховним Судом Союзу РСР чи піддано репресіям позасудовими органами»;

– особи, щодо яких з політичних мотивів застосовано примусові заходи медичного характеру;

– громадяни, заслані і вислані з постійного місця проживання та позбавлені майна «за рішенням органів державної влади і управління з політичних, соціальних, національних, релігійних та інших мотивів під приводом боротьби з куркульством,

противниками колективізації, так званими бандпособниками та їх сім'ями» [660, с. 294–295].

Таким чином, Закон України визначив конкретні випадки, законодавчі та нормативні акти, застосування яких упродовж 1917–1991 рр. означало здійснення необґрунтованих політичних репресій.

Однак сам термін «політичні репресії» вимагав уточнення. Тому постанова Верховної Ради України від 24 грудня 1993 р. надала тлумачення «політичного мотиву репресій» – «це застосування державою примусових заходів щодо противників Радянської влади у вигляді пред'явлення обвинувачення у вчиненні політичного (контрреволюційного) злочину або визнання особи соціально небезпечною у політичному відношенні за наявності достовірних матеріалів застосування на цих підставах репресій у судовому порядку відповідно до статей 33–34 КК Української РСР у редакції 1927 р. та в адміністративному порядку» [655].

Отже, жертвами масових репресій в аграрному секторі у 20–30-ті рр. ХХ ст. слід уважати осіб, репресованих як за «політичними мотивами» (за Законом України «Про реабілітацію жертв політичних репресій»), так і за суто кримінальними статтями – за невиконання хлібозаготівель, контрактації, грошових і натуральних податків, агромінімуму тощо, за посадові злочини, пов'язані з господарсько-політичними кампаніями, за законом від 7 серпня 1932 р., та «безпідставно заарештованих». Зрозуміло, що подібне визначення може викликати низку зауважень, оскільки слід розрізняти крадіжку, скоєну селянином в умовах голоду, щоб врятувати сім'ю, і привласнення колгоспного хліба посадовими особами колгоспів для продажу на «чорному» ринку задля наживи. Однак усі ці аспекти вимагають від дослідника уважної роботи із джерелами.

Виходячи з того, що об'єктом дослідження виступають масові репресії, перед автором неминуче повстало питання визначення кола партійних та державних органів, відповідальних за ухвалення та реалізацію репресивних рішень, що у свою чергу, вимагало тлумачення змісту терміну «радянська влада». При вирішенні цієї дослідницької проблеми дисертант виходив з того, радянська політична система у 20–30-ті рр. ХХ ст. являла собою симбіоз партійних та державних органів, який

С. Кульчицький назвав «партійно-радянським тандемом» [877, с. 18]. При цьому потрібно враховувати, що «неконституційною, але офіційно визнаною верховною владою в СРСР були вищі органи партійного апарату – Політбюро, Оргбюро і Секретаріат» ЦК ВКП(б). Протягом 1920-х рр. поступово сформувалася практика, коли політбюро ЦК ВКП(б) «затверджувало всі важливі постанови Раднаркому СРСР або передавало до Раднаркому для проведення «в радянському порядку» постанов Політбюро» [958]. Зосередження влади в руках Й. Сталіна призвело до того, що найважливіші рішення приймалися кулуарно: не на засіданнях політбюро, а на приватних нарадах у генерального секретаря. Зауважимо, що саме таким був механізм ухвалення репресивних рішень. Що стосується республіканських партійних та державних органів, то вони могли ініціювати проведення каральних акцій, однак останнє слово належало Кремлю: політбюро ЦК ВКП(б) та особисто Й. Сталіну. Виконувалися репресивні рішення органами юстиції та держбезпеки, республіканськими та місцевими радянськими та партійними органами, що дозволяє виділити судові, позасудові та адміністративні репресії. Оскільки протягом 20–30-х рр. ХХ ст. технології репресій змінювалися, це визначало ступінь участі радянських, партійних органів, органів юстиції та держбезпеки у реалізації каральних акцій. Отже, під «радянською владою» ми розуміємо систему партійних та державних органів загальносоюзного, республіканського та місцевого значення.

Останнім часом серед істориків, які займаються дослідженням суцільної колективізації, розхожим став термін «соціалістична модернізація аграрного сектора». У зв'язку з чим виникає закономірне питання, чи можна називати модернізацією соціально-економічні зміни, що відбулися у сільському господарстві та селянському соціумі внаслідок суцільної колективізації? У класичному розумінні «модернізація» – це перехід від традиційного аграрного суспільства до сучасного індустріального. Однак процес модернізації не зводиться лише до технологічного поступу, до утвердження нової системи та структури виробництва, до перемоги капіталізму. Модернізація супроводжується глибинними соціокультурними змінами: «відходом від традиційного способу життя та світогляду». У цьому плані можна погодитися з О. Михайлюком, який визначає модернізацію, як «сукупність процесів

індустріалізації, секуляризації, бюрократизації, урбанізації, становлення системи загальної освіти та представницької політичної влади, зростання просторової і соціальної мобільності тощо, – процесів, які ведуть до формування «відкритого суспільства» на противагу «закритому традиційному» [931].

Російську модернізацію кінця XIX – початку XX ст. дослідники відносять до «вторинної», «стимули якої виходили зовні, як «виклики» з боку більш розвинутого оточення», а модернізацією сільського господарства вважають реформи П. Столипіна [931]. Процес модернізації російського (у тому числі й українського суспільства) був перерваний світовою, громадянською війною та революцією. Більшість дослідників вважають, що справжнім переможцем під час подій 1917–1921 рр. стало селянство, яке, не зважаючи на поразку повстанського руху, тимчасово нав'язало більшовицькій владі свою модель соціально-економічного розвитку: «чорний переділ» призвів до нівелювання майнового становища селянства та натуралізації економіки, заміна продрозкладки продподатком та відмова від примусової колективізації обмежила втручання держави у виробничі відносини села.

Щодо другої «сталінської революції» кінця 20-х – 30-х рр. XX ст., то серед вітчизняних та російських істориків сформувалися два підходи в її оцінці. Прибічники першого – «модернізаційного» – В. Красильщиков, А. Вишневський розглядають радянську модернізацію, як об'єктивну необхідність, як продовження імперської модернізації. Застосування насильства проти селянства науковці пояснюють тим, що в умовах модернізації воно виявилось не лише «незручним», але й «непотрібним», а з огляду на аграрне перенаселення – ще й «зайвим класом» [931]. Фактично прибічники «модернізаційного» підходу вважають сталінську модернізацію єдиною можливим варіантом «наздогоняючої буржуазної модернізації», особлива жорстокість якої зумовлена тим, що «у неймовірно короткий час вмістилася епоха тривалістю у два століття». У вказаному контексті масовий терор виступав, «як засіб адаптації традиційного суспільства до модернізації» [957, с. 48].

Інша група науковців, переважно адепти «тоталітарного» підходу стверджують, що «в 30-ті рр. відбувався антимодернізаційний процес, результатом якого стала

руйнація попередніх форм модернізації, що сформувалися у Росії до 1917 р. і встановлення під партійно-державним контролем системи натурального господарства у масштабах всієї країни. В результаті Росія була відкинута назад у сільському господарстві у дореформену епоху, у сфері організації промисловості – до петровських часів, а у системі політичних відносин з їх практикою державних репресій – до часів Івана Грозного» [957, с. 48].

На нашу думку, осмислюючи події кінця 1920-х–1930-х рр., потрібно виходити з того, що насадження у суспільстві комуністичного проекту у вигляді реалізації сталінського плану «побудови соціалізму в окремо взятій країні» та модернізація радянського суспільства не тотожні поняття. У Й. Сталіна та його прибічників не існувало чіткої концепції «побудови соціалізму», а лише переконання у необхідності прискореної індустріалізації для посилення військового потенціалу країни та марксистське розуміння, що державна економіка та колективне господарство краще за приватне. Рішення, які ухвалювалися Й. Сталіним, спиралися не на економічні розрахунки, а виходили із його розуміння політичної доцільності та логіки боротьби за владу, й тому нерідко призводили до значних матеріальних та людських втрат. Неприйнятним, на нашу думку, є визначення сталінського соціалізму, як «модернізації – руху до сучасного суспільства, але здійснений особливим чином – в умовах ізоляції, зі значним застосуванням насильства» [931].

Згідно з сталінською версією суцільна колективізація розглядалася, як перехід від індивідуального господарювання – натурального, низькопродуктивного, заснованого на ручній праці до колективного – механізованого, товарного виробництва, як створення ефективної моделі соціально-економічних відносин в аграрному секторі. Відповідно колективізація виступала не лише, як технологічна модернізація сільського господарства, але й, як соціокультурна трансформація селянського суспільства. На практиці наслідком суцільної колективізації стала руйнація продуктивних сил села, дезорганізація сільськогосподарського виробництва, знищення та маргіналізація значної частини сільського населення. Головним же результатом сталінської соціалістичної перебудови аграрного сектора була етатизація радянського сільського господарства, створення своєї системи

примусової праці для селян. Відповідно колективні об'єднання стали не фабриками з виробництва сільськогосподарської продукції, а інструментом вилучення результатів селянської праці. У зв'язку з цим суцільну колективізацію не можна розглядати, як модернізаційний процес, а сам термін доцільно застосовувати лише у переносному розумінні слова, як синонім поняття «сталінська революція згори».

Мета і завдання дисертації визначили комплекс використаних у роботі методів, в основу яких покладені засадничі принципи наукового пізнання: історизму, об'єктивності, багатофакторності та всебічності. Принцип історизму вимагає від науковця розуміння сутності і специфіки історичного періоду, дослідження історичних подій, явищ у конкретному історичному середовищі. Застосування цього принципу передбачало дослідження репресивно-каральних акцій радянської влади в українському селі у контексті тих складних, багатовимірних соціально-економічних та політичних процесів, що відбувалися у республіці та країні у цілому протягом 20–30-х рр. ХХ ст. Так, дотримання принципу історизму дозволило виявити тісний взаємозв'язок між змінами в аграрній і репресивній політиці влади. Одночасно було встановлено, що партійно-радянське керівництво держави корегувало свій репресивний курс, відмовляючись від реалізації запланованих і ретельно підготовлених каральних заходів, з огляду на соціально-економічну в аграрному секторі. Наприклад, згортання масових репресій у другій половині 1933 р. стало реакцією на катастрофічну ситуацію у сфері сільськогосподарського виробництва, зумовлену тотальною колективізацією і голодом 1932–1933 рр. Крім того, у дисертаційному дослідженні масові насильницькі акції проти селянства і працівників аграрної галузі були проаналізовані крізь призму сталінської концепції «загострення класової боротьби».

З огляду на значну заполітизованість теми масових репресій особливе значення мав принцип об'єктивності, який вимагав відмови від кон'юктурних оцінок та інтерпретацій причин, масштабів, наслідків репресивних акцій, максимальної неупередженості, виключення особистих симпатій та антипатій дослідника, вивчення «репресивних» подій у всій їх складності, багатогранності, суперечливості. Реалізація даного принципу передбачала комплексний аналіз

широкого кола письмових джерел, їх співставлення, що дозволило дисертанту подолати певні усталені стереотипи, скорегувати відомі узагальнені дані стосовно кількості жертв масових каральних акцій.

Прикладом дії принципу об'єктивності в дослідженні може слугувати аналіз репресивних заходів влади під час хлібозаготівельних кампаній 1930–1933 рр. На основі опрацювання численних документів, порівняльного співставлення власних узагальнень з висновками інших дослідників було встановлено, що, намагаючись забезпечити виконання нереальних заготівельних планів, партійно-радянське керівництво держави посилювало репресивний тиск на українське село, що доводить збільшення кількості селян притягнутих до кримінальної відповідальності. З іншого боку, потрібно визнати, що значна частина порушених «заготівельних» справ припинялася відразу після закінчення хлібозаготівельних кампаній через втрату ними «політичної актуальності», а їхніх фігурантів звільняли в рамках кампаній з розвантаження місць позбавлення волі.

Зауважимо, що нерідко, намагаючись довести масовість репресій сталінської доби, науковці не здійснюють всебічного аналізу репресивних акцій влади, що призводить до прикрих фактологічних помилок та необґрунтованих висновків. Характерний приклад: у вітчизняній і зарубіжній історичній літературі загальноприйнятою є точка зору про масове застосування у 1932–1933 рр. закону від 7 серпня 1932 р. Між тим судова статистика доводить, що більшість крадіїв колгоспного майна карали за ст. 170 КК УСРР.

Концептуально важливим для розв'язання поставлених наукових завдань виявився принцип багатофакторності, який забезпечив системний аналіз проблеми у всьому різноманітті об'єктивних, суб'єктивних, соціально-економічних та політичних чинників, що у свою чергу дозволило встановити їхній вплив на ухвалення та реалізацію репресивних рішень влади. Приміром, об'єктивною причиною невиконання державних заготівельних завдань у 1930–1933 рр. була їхня нереальність: обсяги заготівель могли дорівнювати валовому збору зерна у колективному об'єднанні або індивідуальному господарстві. Але Москва тлумачила цей стан речей як свідомий саботаж з боку колгоспів та одноосібників, й подібне

суб'єктивне сприйняття, значною мірою, визначало логіку репресивних дій партійно-радянського керівництва держави, зумовивши посилення репресивного тиску на українське село.

Невід'ємною складовою теоретико-методологічної бази дослідження став принцип всебічності, який вимагав встановлення внутрішніх та зовнішніх взаємоз'язків предмета дослідження. Здійснюючи дослідження з врахуванням цього принципу дисертант простежив зв'язок між фактором «зовнішньої військової загрози» та інтенсифікацією репресивних дій влади у другій половині 1920-х рр.

Зазначені принципи були реалізовані через застосування комплексу загальнонаукових, спеціально-історичних та конкретно-історичних методів. Серед загальнонаукових найбільш корисними для досягнення мети дисертації виявилися методи аналізу, синтезу, а також історичний і логічний методи. Історичний метод дав можливість проаналізувати розвиток досліджуваних процесів і подій у хронологічній послідовності з метою їх всебічного висвітлення. Методи дедуктивної та індуктивної логіки склали онтологічну, гносеологічну і доказову основи дисертації. Так, закони дедуктивної (формальної) логіки використовувалися для формулювання узагальнень й висновків. Системно-структурний метод надав можливість встановити роль центральних, республіканських, місцевих партійних та державних органів у розробці, ухваленні та реалізації репресивних рішень влади.

Спеціально-історичні методи застосовувалися відповідно до етапів роботи. На стадії евристики використовувалися джерелознавчі методи: пошуку, відбору, атрибуції, класифікації, формування комплексів джерел, встановлення їх об'єктивної цінності. Під час роботи з виявленими джерелами використовувався герменевтичний аналіз. Дослідження історіографічних джерел супроводжувалося залученням методологічного інструментарію історіографа, що дозволило класифікувати історіографічні джерела, з'ясувати їх фактологічну наповненість, проблемно-тематичну та концептуальну домінанту, визначити основні етапи та особливості історіографічного процесу.

Проблемно-хронологічний метод полягав у розчленуванні теми на декілька більш вузьких і взаємопов'язаних проблем, визначених у розділах та підрозділах

дослідження, кожному із яких було розглянуто у хронологічній та логічній послідовності. Діахронний метод (метод періодизації) дав можливість виділити різні за характером етапи репресивної політики радянської влади в українському селі. Синхронний метод, який передбачає вивчення подій та явищ, що відбувалися одночасно в різних місцях, виявився продуктивним при аналізі комплексу репресивних заходів влади, застосованих під час суцільної колективізації, хлібозаготівель 1930–1933 рр., встановлення їхніх соціально-економічних та демографічних наслідків.

Аналіз репресивної політики влади вимагав зверення і до методу термінологічного аналізу. Річ у тім, що офіційні документи і періодична преса сталінської доби використовували специфічний радянський «новояз», або, за влучним виразом російського історика І. Павлової, «псевдопоняття» [958], які не відображають реального змісту тогочасних подій. Скажімо, жертв репресій в аграрному секторі називали «шкідниками», «саботажниками», «контрреволюціонерами», «куркулями», «підкуркульниками» тощо. Використання вказаних термінів для реконструкції репресивної політики влади вимагало їхньої окремої наукової інтерпретації, звільнення від ідеологічних нашарувань.

Важливу роль у процесі наукового дослідження відіграли конкретно-історичні методи. Історико-порівняльний метод дозволив простежити зміну форм та методів репресивної діяльності органів юстиції та держбезпеки протягом 1920–1930-х рр., виявити особливості репресивної політики радянської влади в період непу, соціалістичної реконструкції аграрного сектора, Голодомору, постголодоморний період, за доби «Великого терору», а також встановити «піки» масових репресій. Завдяки застосуванню історико-порівняльного методу вдалося виявити схожість правової політики більшовицької влади під час суцільної колективізації з правовою політикою доби «воєнного комунізму», зокрема, повернення до принципу «революційної доцільності» замість принципу «революційної законності».

За допомогою історико-типологічного методу були узагальнені однотипні історичні факти – кампанії по боротьбі з «порушеннями революційної законності», кампанії з розвантаження місць позбавлення волі тощо. Застосування історико-

статистичного методу дозволило встановити загальну кількість, соціальний склад репресованих у судовому порядку під час заготівельних кампаній 1930–1933 рр., визначити динаміку і реальну, а не задекларовану владою спрямованість репресивних акцій. Поєднання історико-порівняльного та історико-статистичного методів дослідження допомогло простежити інтенсифікацію каральних заходів влади у 1930–1933 рр., а також процес зростання масових репресій протягом другої половини 1933–1936 рр.

Використання історико-генетичного методу, сутність якого полягає у послідовному розкритті властивостей, функцій досліджуваної реальності у процесі її історичного розвитку, дозволило простежити трансформацію репресивного курсу влади протягом 1925–1939-х рр. з визначенням причино-наслідкових зв'язків у каральній політиці Кремля.

Специфіка порушених у дисертаційному дослідженні питань зумовила необхідність використання міждисциплінарних методів дослідження. Нормативно-правовий підхід дозволив проаналізувати юридичне підґрунтя репресій, що сприяло формуванню цілісної концепції терору в аграрному секторі. Принцип історичного антропологізму був застосований під час студіювання мемуарної літератури, передусім спогадів очевидців суцільної колективізації і Голодомору. Метод психоісторії, який вважають стрижнем антропологічного принципу, став інструментом відтворення реакції селянського соціуму на інтенсифікацію репресивної політики влади під час «соціалістичної перебудови аграрного аграрного сектора», встановлення нових стратегій виживання колгоспного селянства.

У цілому застосовані в дисертаційному дослідженні концептуальні підходи, понятійно-категоріальний апарат, принципи та методи наукового пізнання, які визначили структуру роботи, логіку викладу матеріалу, науковість отриманих результатів, дозволили повною мірою досягти поставленої мети та виконати заявлені дослідницькі завдання.

Отже, внаслідок проведеного аналізу історіографії проблеми встановлено, що попри серйозні здобутки вітчизняних і зарубіжних науковців різних поколінь у

вивченні репресивного складника суцільної колективізації та хлібозаготівель, політичних репресій в українському селі, «Великого терору», існує потреба у спеціальному комплексному дослідженні репресивної політики радянської влади в українському селі 1925–1939-рр. ХХ ст.

Представлена у роботі джерельна база достатньо різнопланова й репрезентативна. Основу її складають неопубліковані джерела, опрацьовані автором у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (м. Київ), Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (м. Київ), Галузевих архівах Служби безпеки України (м. Київ, м. Дніпропетровськ), Державному архіві Дніпропетровської області, Державному архіві Кіровоградської області, Державному архіві Запорізької області. Введення до наукового обігу архівних документів у поєднанні з опрацюванням значного масиву наукової літератури і опублікованих джерел дозволило забезпечити досягнення мети та реалізації дослідницьких завдань дисертації.

Теоретико-методологічну базу дослідження становить так званий «постревізіоністський» підхід, який фіксує провідну роль партійно-радянського керівництва держави у розгортанні перманентного терору проти селянства, визнає, що сталінський режим використовував репресії, як найбільш швидкий й ефективний засіб соціалістичної трансформації економіки та суспільства. Одночасно постревізіоністи досліджують співучасть народу у здійсненні політики масових репресій.

Методологічна основа дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності, багатофакторності та всебічності. Конкретно-методологічний арсенал дослідження складається із різноманітних методів: загальнонаукових (аналізу, синтезу, історичного, логічного, системно-структурного), спеціально-історичних (джерелознавчих, історіографічних, проблемно-хронологічного, діахронного, синхронного, термінологічного аналізу), конкретно-історичних (історико-порівняльного, історико-типологічного, історико-статистичного, історико-генетичного), міждисциплінарних (нормативно-правового, психоісторії).

РОЗДІЛ 2

ХАРАКТЕР ТА ОСОБЛИВОСТІ РАДЯНСЬКОЇ РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В ПЕРІОД НЕПУ

2.1. Зміна акцентів у репресивній політиці влади в умовах непу

Перехід до нової економічної політики зумовив корегування репресивної політики радянської влади в українському селі, оскільки на зміну принципу «революційної доцільності» часів громадянської війни проголошено курс на «революційну законність». За словами Й. Сталіна, «революційна законність першого періоду непу спрямовувалась своїм вістрям передусім проти крайнощів воєнного комунізму, проти “незаконних” конфіскацій і поборів. Вона гарантувала приватному господареві, одноосібникові, капіталістові збереження їхнього майна за умови щонайпильнішого додержання ними радянських законів» [683, с. 210].

Запровадження непу й курсу на «революційну законність» об'єктивно обмежувало діяльність надзвичайних органів, що зумовило реформування системи органів держбезпеки. 22 березня 1922 р. згідно з постановою ВУЦВК замість ліквідованої ВУНК організували Державне політичне управління УСРР, яке спочатку входило до структури НКВС УСРР. Після створення в листопаді 1923 р. Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) СРСР підпорядкування ДПУ УСРР змінилося – його виведено зі складу республіканського НКВС і підпорядковано ОДПУ при РНК СРСР. Положенням про ДПУ УСРР, затвердженим ВУЦВК і РНК УСРР 13 серпня 1924 р., закріплено, що ДПУ УСРР засновується при РНК УСРР, його голова (він же уповноважений ОДПУ СРСР) входить до складу уряду з дорадчим голосом. ДПУ УСРР мало виконувати всі директиви й завдання ВУЦВК і РНК УСРР, а у своїй оперативній діяльності керуватися розпорядженнями ОДПУ СРСР [983, с. 180–181].

На початку непу органи держбезпеки республіки були задіяні в боротьбі із селянським повстанським рухом, після придушення якого в діяльності ДПУ УСРР з'явилися нові пріоритети.

За визначенням російського історика В. Данилова, період з 1925 р. до літа 1927 р. став для села часом «справжнього непу — без примусових хлібозаготівель і непосильних податків» [806, с. 7]. У 1926 р. ДПУ УСРР констатувало, що «село, яке виступало основною базою петлюрівщини, в результаті нашої національної та економічної політики змінило обличчя і від петлюрівщини в масі відійшло. Село настільки змінило своє ставлення до радвлади, що навіть його куркульська частина не піде на даний момент на активний, збройний виступ» [305, арк. 20]. Протягом 1925–1927 рр. ОДПУ СРСР зафіксувало зміну «форм антирадянських проявів на селі»: якщо в попередній період антибільшовицький рух у сільській місцевості пов'язувався здебільшого з бандитизмом, діяльністю опозиційних до нового режиму партій (есерів, монархістів тощо), повстаннями, то під час «справжнього непу» антирадянські прояви зводилися в основному до таких явищ, як:

- «1) контрреволюційна агітація;
- 2) поширення антирадянських листівок;
- 3) агітація за селянські спілки;
- 4) куркульські і антирадянські угруповання;
- 5) куркульський терор і політхуліганство;
- 6) захоплення низового радянського і кооперативного апарату антирадянськими елементами;
- 7) масові виступи» [675, с. 626].

У цей час провідним напрямом у діяльності органів держбезпеки республіки став збір інформації. Як влучно заявив з цього приводу генеральний секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович, органи ДПУ перетворилися на «очі та вуха партії й Радянської влади», на їхніх «сигналізаторів» [304, арк. 13]. Подібне корегування повноважень ДПУ УСРР викликало нерозуміння й навіть певний психологічний дискомфорт та демобілізаційні настрої частини співробітників, які звикли перебувати на передньому краї боротьби з контрреволюцією. Тому партійне

керівництво республіки намагалося переконати невдоволених українських чекістів у значущості їхньої нової функції, одночасно даючи зрозуміти, що компроміс із дрібнобуржуазними елементами має тимчасовий характер, а отримана інформація дозволить своєчасно перейти в наступ.

Те, що інформація, надавана органами держбезпеки, відіграла важливу роль в ухваленні партійно-державних рішень, зокрема й репресивних, свідчать слова лідера більшовиків УСРР Л. Кагановича, адресовані українським чекістам: «Ви пишете зведення й інформації, котрі ми, працівники партії, з надзвичайним інтересом читаємо та з яких черпаємо правду, що відбувається на місцях, черпаємо гірку правду, оскільки від органів виконкомів, від місцевих рад та навіть іноді від партійних комітетів ми правди не отримуємо» [304, арк. 8].

Інформація, акумульована органами ДПУ, дозволяла відстежувати всі процеси, що відбувалися в українському селі, і вчасно реагувати на небезпечні «антирадянські прояви». Згідно з резолюцією «Про інформаційну роботу на селі», ухваленою на з'їзді начальників місцевих апаратів ДПУ УСРР у червні 1925 р., перед інформаційною мережею ДПУ республіки ставилося завдання висвітлювати «основний процес, що відбувається на даний момент в селі, – розшарування села», а також «пов'язані з ним економічні й політичні зміни, зростання впливу куркульства й ухили бідняцтва». Головну увагу органи держбезпеки мали приділити вивченню настроїв середняцької частини селянства з огляду на те, що курс на союз із середняком, залучення його до «радянського будівництва» були важливим складником нової економічної політики. У зв'язку з цим інформаційний апарат ДПУ «повинен був урахувати діяльність тих органів Радянської влади, які найбільше впливають на настрої середнього селянства». Пильна увага партійного керівництва держави й органів держбезпеки до українського села зумовлювалася переконанням, що в умовах непу контрреволюційні угруповання та антирадянські партії перенесли «центр ваги своєї роботи» саме до сільської місцевості [304, арк. 61].

Оскільки органи держбезпеки вважали українське село (принаймні його куркульську частину) разом з «українською інтелігенцією та напівінтелігенцією» складовими елементами української контрреволюції, то інформаційна мережа

ДПУ УСРР працювала й у цьому напрямі. Циркулярний лист ДПУ УСРР «Про українську громадськість» від 30 березня 1926 р. зобов'язав окрввідділи ДПУ встановити, «якими прийомами і засобами здійснюється практичний зв'язок між міською українською інтелігенцією і селом, якими шляхами ведеться антирадянська діяльність на селі з боку української інтелігенції, як реагує село на цю роботу» [305, арк. 20, 30 зв.].

Щоб забезпечити збір потрібної інформації, ДПУ планувало розширити інформаційну мережу, завербувавши не менш ніж двох інформаторів на район, об'єднаний сільрадою. Основною фігурою інформаторів для органів держбезпеки республіки мав стати «активний середняк», тобто та частина селян, «які дуже зло критикують Радянську владу, часто виступають на сходах і з'їздах, і, на перший погляд, видаються антирадянськи налаштованими» [304, арк. 62]. Варто віддати належне українським чекістам: використання як інформаторів середняків-активістів, «своїх серед чужих», давало змогу провокувати селян на «антирадянські розмови», щоб виявити й вилучити тих, хто становив потенційну або реальну небезпеку для існуючої влади.

Паралельних інформаторів рекомендувалося вербувати «із сільської бідноти та інтелігенції, найкраще з учителів або агрономів». Якщо з якихось причин це було неможливим, інформаторів дозволялося набирати навіть «з попів, кооператорів, куркулів, підпільних адвокатів» [304, арк. 62]. Щоб вибудувати ефективну інформаційну мережу без «мертвих душ», потенційних інформаторів перевіряли на предмет їхньої колишньої роботи, впливу на селянство та здатності виконувати завдання ДПУ.

Для покращення й здешевлення зв'язку окрввідділу ДПУ з інформаторами створювалася резидентура – один резидент на адміністративний район. Резидент скеровував роботу інформатора та інструктував його в усній формі з тих завдань, які сам отримував від окружного відділу ДПУ, давав інформатору завдання, що впливали з його повідомлень. Разом з тим резидент не мав права виступати від імені ДПУ або вербувати інформаторів. Він мусив займати «якусь радянську посаду — справжню, а не фіктивну», яка забезпечувала б йому регулярні поїздки районом

[304, арк. 63]. Інформаційним апаратом на селі керував уповноважений ДПУ, який підтримував зв'язок із резидентурою, давав їй завдання, вербував інформаторів і резидентів. Саме уповноважений відповідав за достовірність отриманої інформації, а тому був зобов'язаний її перевіряти.

Як свідчать документи, найбільше в період «справжнього непу» більшовицький режим турбувало зростання громадської й політичної активності селянства, що виражалося зокрема у вимогах створення селянської спілки. Якщо в 1924 р. в Україні зафіксували лише один виступ за організацію селянських спілок, то в 1925 р. – 50, у 1926 р. – 338, у 1927 р. – 478, найбільше – у Запорізькому, Дніпропетровському, Херсонському і Зінов'євському округах [675, с. 631]. Головними причинами поширення агітації за організацію селянських спілок були невдоволення селянства «ножицями цін», тобто завищеними цінами на промислові товари й заниженими цінами на хліб, товарний голод, нерівність у матеріальному становищі робітників і селян [454, арк. 10]. Селянські спілки розглядалися більшістю мешканців села як організації «всіх хліборобів» для представництва та захисту їхніх політичних і економічних інтересів, щось на кшталт селянської профспілки або масової громадської організації.

Небезпеку поширення серед селян ідеї створення селянських спілок органи держбезпеки вбачали в можливості їх організаційного оформлення у вигляді окремих осередків. І хоча протягом 1924–1928 рр. такі випадки не зафіксовані, ДПУ вистачило того, що «навколо окремих агітаторів гуртуються співчуваючі та створюють щось на зразок неоформленої групи» [675, с. 789]. Чекістів непокоїло й те, що питання створення селянських спілок обговорювалося не лише в приватних розмовах, але й на різноманітних зборах мешканців села. Так, протягом 1925 р. в Могилів-Подільському, Луганському та деяких інших округах під час проведення безпартійних селянських конференцій окремі селяни вносили пропозиції про доповнення порядку денного питанням про селянські спілки [305, арк. 50 зв.]. Крім того, органи держбезпеки виявили багато випадків поширення листівок із закликами щодо створення селянської спілки. В Україні ДПУ ліквідувало декілька «куркульських угруповань», які пропагували необхідність організації селянської

спілки та за умови відповідного керівництва й тривалого існування, як уважали чекісти, «могли легко перетворитися на первинні осередки селянської спілки» [675, с. 789].

Організаційне оформлення селянської спілки, з погляду органів держбезпеки, загрожувало тим, що куркульські елементи збиралися використати об'єднання селян для боротьби проти радянської влади. У спецдоповіді ДПУ УСРР від 3 вересня 1926 р. зазначалося, що крім економічних мотивів створення селянських спілок існують і політичні: «Селянство, особливо його заможна частина, кажучи про порівняно благополучне життя робітничого класу, ставить питання про сутність Радянської держави, Радянської влади і диктатури пролетаріату, указуючи, що ця диктатура є диктатурою меншості, і що за відповідної організації селянських спілок вони будуть боротися <...> за заміну диктатури пролетаріату диктатурою селянства» [454, арк. 6–7].

Авторами ідеї організації селянських спілок органи ДПУ УСРР традиційно вважали «українські контрреволюційні елементи», які нібито намагалися їх очолити і розвинути. До популяризаторів цієї ідеї зарахували українську сільську інтелігенцію й інтелігенцію селянського походження, яка на той час перебувала у вищих навчальних закладах Києва, Харкова та інших міст. Органи держбезпеки намагалися довести зв'язок між ініціаторами створення селянських спілок і українськими емігрантськими колами, стверджуючи, що нібито «в більшості випадків інтелігенція <...> проводила роботу щодо організації різних селянських спілок <...> під впливом і керівництвом емігрантських організацій за кордоном» [454, арк. 11].

У боротьбі із селянськими спілками українські чекісти планували застосувати превентивні заходи, оскільки вважали, що «виникнення хоча б однієї такої “Спілки” стане поштовхом для подальшої їх організації в інших районах республіки», а отже, значно ускладнить їх ліквідацію. Тому перед органами ДПУ ставилося завдання не допустити організації подібних селянських осередків, виявляти осіб, що поширюють такі пропозиції, своєчасно нейтралізувати їхню діяльність, «обережно компрометуючи в очах селянської маси й використовуючи для цього всі можливі

засоби (виявлення кримінальних злочинів і передачу до суду)». Причому ця робота мала здійснюватися як за лінією ДПУ шляхом «відбирання підписки про припинення антирадянської діяльності, про невийїзд тощо», так і через радянські органи — переведенням до інших районів, звільненням зі служби й т. ін. [305, арк. 50 зв.].

У період «справжнього непу» об'єктом пильної уваги органів держбезпеки були і так звані «куркульські групи», тобто «нелегальні організації, створені куркульством разом з антирадянськими і ворожими радвладі елементами села», «що ставлять за мету організований опір заходам радвлади, активну боротьбу з біднотою і радянським активом, захоплення низового радянського апарату або тиск на нього з метою викривити класову політику влади на користь селянської куркульської верстви». Протягом 1926–1927 рр. органи ДПУ УСРР викрили в республіці 445 куркульських угруповань, із яких 80 протидіяли землеустрою, 7 – податковій політиці, 275 виступали за перевибори сільрад і 2 – за організацію селянських спілок, 21 зривали роботу низового радянського апарату й громадських організацій, 51 мали «явно політичний антирадянський характер» [675, с. 1030]. Приміром, у 1926 р. Роменський окрвдділ ДПУ ліквідував «куркульську організацію», «контрреволюційна діяльність» якої зводилася до «висунення до сільрад своїх людей, проведення агітації за провал партійних кандидатів», збирання зброї, широкої агітації серед населення, для чого організовані драматичний гурток і гурток бандуристів [305, арк. 28 зв.].

Виникнення перших «куркульських груп» ОДПУ пов'язувало з виборчою кампанією до рад навесні 1925 р. Під час наступних виборчих кампаній 1926 р. і 1927 р. їхня кількість зросла, але після закінчення виборів майже всі вони припиняли своє існування. На підставі цього ОДПУ робило висновок, що більшість «куркульських груп» мали тимчасовий характер, створювалися для вирішення певних завдань і потім розпадалися, щоб знову, за відповідних умов, заявити про себе. «Стійких і таких, що періодично виникають в різних районах», органи держбезпеки нарахували 10–30 % від загальної кількості [675, с. 637].

На нашу думку, «куркульськими угрупованнями» органи ДПУ називали групи селян, які не лише висловлювали невдоволення окремими заходами радвлади в українському селі, але й намагалися відстояти свої права, використовуючи різноманітні методи – і законні, і незаконні. Наприклад, «групи з протидії податковій кампанії» критикували податкову політику влади, готували спільні звернення про зменшення податків, приховували об'єкти оподаткування, боролися з тими, хто намагався їх виявити. Якщо в 1925–1927 рр. органи ДПУ переважно спостерігали за «куркульськими групами», то в подальшому почали їх активно ліквідувати. Так, у 1927 р. секретним відділом ДПУ УСРР за належність до «куркульських груп» заарештовано всього 13 осіб, а лише за перший квартал 1928 р. – уже 270 селян [1030, с. 218].

Розгорнувши боротьбу із селянськими спілками й «куркульськими групами», органи держбезпеки перейшли до виявлення «організаційних спроб створення селянської класової партії». Ініціаторами організації такої партії чекісти вважали міську й сільську інтелігенцію, колишніх членів антирадянських партій. Особливу активність виявляла при цьому й селянська учнівська молодь, яка начебто сформувала найбільшу кількість селянських політичних організацій. Програми всіх організацій і груп, що виступали за створення самостійної селянської партії, виходили з того, що «селянство є самостійним класом, яке складає більшість населення Радянського Союзу, що селянство пригнічене й перебуває під впливом інших, ворожих йому партій лише тому, що не мало і не має досі власної самостійної класової партії» [675, с. 792].

У лютому 1927 р. органи держбезпеки ліквідували в Харкові «праву українську групу», члени якої нібито здійснювали теоретичну й практичну роботу, спрямовану на організацію селянської партії. Харківська група об'єднувала українських кооператорів і громадських діячів, що розпочали свою «контрреволюційну діяльність» ще в 1922 р. у складі «Кооперативної ради». Рада була центром безпартійних кооператорів, регулювала всі організаційні й інші питання кооперативного життя. Поступово в ній виокремилися дві основні групи: старих кооператорів з дореволюційним стажем і молодих, які об'єдналися у так звану

«слобожанську групу» [675, с. 799]. У 1925 р., коли вплив Ради на кооперативний рух зменшився, «слобожанська група» почала на своїх зборах обговорювати загальні й політичні питання, зокрема створення селянської партії, яку вирішили назвати «Українською мужицькою партією» (УМП). Ідея створення «партії, яка, працюючи в легальних умовах, захищала б інтереси середняків», виникла в «контрреволюціонерів» під впливом статей у радянській пресі «про легалізацію соціалістичних партій, яку висувала опозиція у Компартії» [303, арк. 111 зв.].

Організацію очолювала група в складі: В. Лещенка – інструктора Добробуту, Б. Щербаненка – завідувача редакційного відділу ЦСУ, С. Халяви – члена правління «Тваринництва», Н. Жиліна – інспектора Харківського сільбанку, В. Доленка, якого в 1926 р. в адміністративному порядку вислали до Суздальського концтабору. Саме В. Доленко був лідером організації, що нараховувала до 60 членів – частина з них долучалася до проведених двічі розширених зібрань керівництва. Функції членів організації поділялися так: В. Доленко відав питаннями зовнішньої політики (іноземними справами) і церкви; Б. Щербаненко – церковними справами й питаннями освіти; В. Лещенко – національними, Я. Стороженко і Н. Жилін – кооперацією, А. Дражевський – фінансовими питаннями [303, арк. 84–85].

Наприкінці 1925 р. керівники організації почали розробку партійної програми, завершивши цю роботу в середині 1926 р., що, на думку чекістів, свідчило про «ідеологічне й організаційне оформлення правої групи». У програмних документах УМП проголошувалася «партією дрібної буржуазії, тобто партією більшості» населення України, бо представляла не лише інтереси середняка, але й «дрібнобуржуазної частини робітників». Автори партійної програми вважали, що «в українських економічних умовах немає справжнього пролетаріату», а «більшість українських робітників не втратили рис, притаманних дрібній буржуазії» [303, арк. 74].

У політичній сфері головною метою діяльності УМП була «передача всієї повноти державної влади до рук української дрібної буржуазії», а її реалізація передбачала «відновлення й закріплення існування суверенної української держави – національної держави мужиків» [303, арк. 73]. Питання про форми державного

устрою автори партійної програми залишали відкритими, оскільки вважали його тактичним. Оскільки УМП була партією демократичною, то й майбутній державний лад мав ґрунтуватися на цьому принципі.

Економічну політику партії визначали принципи «приватної власності та широкої приватної ініціативи при повному контролі й регулюванні з боку держави», скасування монополії зовнішньої торгівлі. У земельному питанні УМП визнавала право дрібної земельної власності, але «верховним господарем землі мала виступати держава мужиків, яка встановлювала максимальні розміри земельної власності». Основним гаслом економічної політики УМП було «Жодного незаможника!» При цьому засобами збагачення селян мали стати інтенсифікація та індустріалізація сільського господарства, а головне – вільна кооперація [303, арк. 73 зв.]. Робітнича політика УМП передбачала встановлення законодавчим шляхом 8-годинного робочого дня, мінімуму зарплати, охорони праці, материнства, дитинства [675, с. 799].

ОДПУ СРСР уважало, що «в особі УМП <...> ліквідували апарат, готовий організаційно і політично очолити антирадянський рух на селі» [675, с. 799]. На наш погляд, висновки ОДПУ явно перебільшували можливості нечисленної Харківської групи, яка не мала ні осередків, ні реального зв'язку із селом. До того ж її функціонування обмежувалося лише проведенням зборів та обговоренням програмних питань.

Одночасно із Харківською групою органи держбезпеки ліквідували «Українську революційно-демократичну партію визволення Кубані», організовану студентами вищих навчальних закладів Кубані й України. Під час обшуку в одного з членів організації вилучили розроблену платформу «Українського селянського об'єднання» (УСО). Чекісти вважали, що, на відміну від програми УМП, платформа УСО не була настільки політично закінченим документом, але містила «практичні заходи щодо організації антирадянських груп і взагалі антирадянської роботи на селі» [675, с. 800].

Згідно з платформою, УСО формувалася як політична організація, на основі якої мала утворитися національна селянська партія. Головним мотивом створення

організації автори документа вважали пригнічений стан селянства — класу, який «найбільше дав революції, але отримав найменше» [675, с. 800]: по-перше, саме за рахунок селянства здійснювалася індустріалізація країни, а по-друге, після встановлення диктатури компартії мешканці села втратили навіть ті незначні демократичні права, яких домоглися за доби самодержавства.

У платформі УСО були визначені практичні шляхи розбудови організації, створення мережі її осередків [675, с. 801]. Керівний осередок планувалося заснувати в політичному центрі з науковими установами, міські осередки передбачалося формувати з числа студентів – вихідців із села при кожному вищому навчальному закладі, сільські – власне із селян і сільської інтелігенції: учителів, агрономів. Автори платформи пропонували використовувати як легальні форми роботи – проведення різних виборчих кампаній, демонстрацій, критичне обговорення політичних подій, економічного становища, так і нелегальні, до яких відносили організацію самих осередків селянського об'єднання, збори й засідання його членів, створення друкованого органу задля виховання та консолідації населення навколо програмних цілей УСО.

Проте фактично і УМП, і УСО існували лише на папері, через що не могли становити реальної загрози диктатурі більшовицької партії. Притягнення до кримінальної відповідальності авторів політичних програм цих партій було боротьбою не стільки із «сільською контрреволюцією», скільки з інакомисленням в українському суспільстві.

Протягом 1925–1927 рр. діяльність органів держбезпеки не обмежувалася спостереженням за соціально-економічними й політичними процесами в селянському середовищі. Паралельно відбувалося вилучення «контрреволюційних елементів», які становили потенційну загрозу для здійснення поточних заходів радянської влади в українському селі. Так, «Орієнтировка по активній українській контрреволюції», яку Особливий відділ Українського військового округу надіслав 2 березня 1926 р. начальникам особливих відділів корпусів і дивізій, дає підстави висновувати, що наприкінці 1925 – на початку 1926 рр. органи держбезпеки республіки провели першу спецоперацію з ліквідації «контрреволюційних

організацій», створених «інтелігентськими і напівінтелігентськими угрупованнями, які в минулому брали активну участь у петлюрівщині». Такі групи залучали до організацій «й окремі елементи села, готуючи їх для дій в тилу на випадок війни та терористичної й агітаційної діяльності тепер» [305, арк. 20].

У жовтні 1925 р. Катеринославський окрввідділ ДПУ ліквідував на території Царичанського району підпільну контрреволюційну організацію монархічного спрямування, що ставила за мету «підняти збройне повстання проти радянської влади». У матеріалах кримінальної справи вказувалося, що членами очолюваної 22-річним Сергієм Чернявським організації були переважно куркулі й колишні бандити, не задоволені процесом радянізації села [258, арк. 191].

Організація була заснована в 1922 р. і на момент її ліквідації органами ДПУ нараховувала 30 осіб, які поділялися на п'ять груп-п'ятірок. Кожна група очолювалася керівником і мала резерв – так званих запасних членів, які за першим покликом мали виступити разом з організацією для боротьби з радянською владою. Члени організації проживали в с. Юр'ївка (базовий центр функціонування організації), Бабайківка, Канава і Царичанка. За цим же принципом розбивались п'ятірки [258, арк. 192].

Однак на підставі аналізу документів кримінальної справи можна стверджувати, що «контрреволюційна організація монархічного спрямування» існувала лише на папері та в уяві самого Чернявського. Досить сказати, що сам список бойової групи був складений Сергієм напередодні арешту, і більшість осіб унесено до нього без їхньої на те згоди. Окремі учасники організації, наприклад Г. Тараненко, не лише не знали про існування «бойової групи» Чернявського, але й не були знайомі з ним самим. Більшість обвинувачених довідалися, що є членами контрреволюційної організації, лише під час арешту від співробітників ДПУ або в камері від інших фігурантів справи. Зрештою, як визнав Чернявський під час допиту, «подані у списку відомості не відповідали дійсності», а отже, «організація була трупом» [257, арк. 27, 223 зв.].

Дуже схоже, що появу справи Чернявського спричинила його поведінка, відкриті висловлювання про невдоволення радянською владою, заяви, «що стара

влада краща», та постійні конфлікти з місцевими чиновниками. У тому, що він не приховував свого прагнення створити антирадянську організацію, яка боротиметься з більшовиками, фактично відкрито пропонував своїм одноліткам вступати до її складу, простежується певне позерство молодого людини. Недарма в матеріалах кримінальної справи зазначалося, що «Чернявський не позбавлений манери хизуватися й вихвалитися». Із постанови про переведення агентурної справи в слідчу зрозуміло, що органи держбезпеки зацікавилися Сергієм, коли отримали інформацію, що син учителя із с. Юр'ївка «гуртує навколо себе селян, головним чином молодь, щоб підняти повстання у тилу Червоної Армії під час інтервенції з боку західних держав» [257, арк. 1]. 6 жовтня 1925 р. під час зустрічі з нібито «представником Польгенштабу» в Катеринославі С. Чернявського і Ф. Гавриленка заарештували співробітники місцевого окрвідділу ДПУ [258, арк. 191–192]. Усього по справі проходило 23 особи, причому 18 обвинувачених не визнали себе винними в суді, інші – Ф. Гавриленко, М. Каір, П. Орел, С. Чернявський – частково.

3 березня 1927 р. надзвичайна сесія Дніпропетровського окружного суду винесла вирок членам контрреволюційної організації. Найсуворіше покарали С. Чернявського, засудивши до 8 років позбавлення волі з конфіскацією майна й позбавлення громадянських прав терміном на 3 роки. Михайла і Федора Гавриленків – до 6 і 5 років ув'язнення відповідно, П. Орла, І. Симона, П. Карабута, О. Городецького, Г. Котенка — до 9 місяців позбавлення волі «без суворої ізоляції», а Г. Тараненка — «за незаконне зберігання зброї» — до 3 місяців виправно-трудова робіт. Провину інших обвинувачених суд визнав недоведеною, а тому виправдав їх [258, арк. 314–315].

Документи ДПУ свідчать, що організація Сергія Чернявського — не єдине «контрреволюційне угруповання», ліквідоване органами держбезпеки. Одночасно в Коростенському, Бердичівському й Житомирському округах виявлені організації, що склалися з колишніх учасників «Волинської Повстанської Армії». Київський окружний відділ ДПУ перевіряв відомості про існування «широкої повстанської організації», що будувалася за принципом трійок і п'ятірок та мала зв'язки із закордоном. Такі ж організації, за інформацією чекістів, існували в Прилуках,

Лубнах та інших містах і очолювалися так званими «колишніми» – особами, які брали активну участь у боротьбі проти радянської влади як «у лавах Армії УНР і Гетьмана, так і підпільних організаціях і бандах. За цими ж справами проходила публіка, яка повернулася за амністією з еміграції» [305, арк. 20]. Як видно, у спецоперації ДПУ УСРР простежується поєднання селянської й української «контрреволюційних ліній», які в подальшому стають провідними в репресивній діяльності органів держбезпеки.

Наступну масову репресивну кампанію в українському селі органи держбезпеки провели 14–15 червня 1927 р. [942, с. 89] за рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 8 червня 1927 р. Згідно з офіційною версією, причиною тодішніх «масових операцій» ОДПУ стала зовнішня військова загроза: розрив консервативним урядом Англії дипломатичних відносин з Радянським Союзом та вбивство радянського посла П. Войкова у Варшаві. Натомість В. Данилов вважає, що «конфліктні ситуації у взаєминах з Англією у 1926–1927 рр. і з Китаєм у 1927–1929 рр. не становили безпосередньої військової загрози» для СРСР, а лише стали приводом для загострення «класової боротьби» й «проведення масових репресій, спрямованих головним чином проти села». Сталін і його оточення використали фактор зовнішньої загрози «для ліквідації будь-якої опозиції й зосередження у власних руках усієї повноти влади» [798, с. 23].

Під час масової операції 1927 р. основні репресивні заходи знову спрямовувалися проти так званих «колишніх»: у минулому поміщиків, куркулів, «попів і церковників», повстанців, білогвардійців. Це доводить і спільний обіжник Наркомату юстиції й ДПУ УСРР від 23 червня 1927 р., який фіксує «факт масових арештів» і містить інформацію, що заарештованих мали поділити на три групи. До першої зараховували осіб, «стосовно яких було достатньо доказів, що викривали їх у контрреволюційній та шпигунській діяльності», – ці справи збиралися терміново передавати для розгляду до надзвичайних судів. Другу групу склали особи, стосовно яких знайдені матеріали про контрреволюційну діяльність (колишні офіцери, розвідники, служителі поліції та жандармерії, члени Союзу руського народу тощо) і які могли становити значну соціальну небезпеку, але розгляд їхніх

справ з якихось міркувань у судах був недоцільним, – такі справи передавалися до Особливої наради при ДПУ для відправки обвинувачених у концтабори. Третю групу становили активні контрреволюціонери, які вважалися небезпечними лише за умови перебування їх в прикордонній смузі, у промислових центрах або загалом в Україні – ці справи теж передбачалося відправляти до Особливої наради для подальшого адмінвисилання в межах або за межами України [942, с. 89].

Слід зауважити, що до масової операції 1927 р. органи держбезпеки підготувалися заздалегідь. Ще в 1926 р. за наказом керівництва ДПУ начальники окружних відділів підготували списки «соціально небезпечного елементу», до яких включили підозрюваних у шпигунстві, «українській і білій контрреволюції», актив усіх опозиційних партій, засуджених за контрреволюційні злочини, шпигунство, політбандитизм на термін у три роки, що відбувають або вже відбули покарання, іноземних підданих, реемігрантів, осіб, «що можуть братися в заручники» (видатні громадські діячі, заможні селяни з районів, «заражених бандитизмом», «відомі у минулому своєю повстанською діяльністю») [1030, с. 113].

На нашу думку, саме в рамках масової репресивної операції Криворізький окрвідділ ДПУ порушив справу проти колишніх учасників так званого Троїцького повстання, що відбулося 8–14 червня 1919 р. на Нікопольщині. Причиною виступу стало невдоволення селян політикою «воєнного комунізму». Як зазначив один зі свідків С. Романченко, «повстання було влаштоване спеціально для повалення влади, бо багатьом радянська влада не подобалася через конфіскацію продуктів» [232, арк. 99].

Безпосереднім приводом до виступу, останньою краплею стало те, що напередодні свята Трійці о дванадцятій годині ночі озброєні продзагони почали ревізиції продовольства в мешканців с. Липинка Нікопольського району. Під церковний дзвін озброєні вилами, лопатами й частково вогнепальною зброєю повстанці під гаслом «Ради без комуністів» вирушили до Нікополя. Захопивши місто, повстанці організували повстанком і тимчасовий уряд, очолений Кирилом Петренком, провели масові арешти комуністів, радянських працівників і червоноармійців. Справи представників більшовицької влади розглядав створений

повстанцями суд. Засуджених розстрілювали в підвалі міської думи або відправляли до с. Лапинка. Зокрема повстанці розправилися з військовим комісаром міста Т. Кріпаком [252, арк. 3, 179]. Через тиждень повстання було придушене каральними частинами Червоної армії [930].

Досудове слідство у справі «троїцьких повстанців» тривало півроку: з 10 червня до 13 грудня 1927 р. За ст. 54-8 КК УСРР обвинуватили 21 особу — мешканців с. Лапинка Нікопольського району. Однак, «хоча матеріалами кримінальної справи і зібраними доказами» провина колишніх повстанців доведена повністю, від покарання їх урятувала амністія на честь 10-ї річниці Жовтня. 13 грудня 1927 р. Криворізький окрввідділ ДПУ припинив справу [252, арк. 180].

Під час масової операції 1927 р. уперше задіяно механізми, які активно використовувалися владою під час наступних каральних акцій. Так, рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 8 червня 1927 р. повноважні представники ДПУ отримали право винесення позасудових вироків аж до розстрілу «винним у злочинах білогвардійцям» [798, с. 23].

Про подальше нагнітання «оборонного психозу» й використання його для розгортання масових репресій свідчить циркулярний лист ОДПУ до повноважних представників і начальників губвідділів ОДПУ від 6 липня 1927 р., у якому ставилося завдання посилення оперативного впливу на сільську контрреволюцію, оскільки «у ряді районів Союзу, особливо на Україні, Північному Кавказі і Білорусії, Закавказзі та Далекому Сході, ми маємо в селі деякі елементи, на які зарубіжна контрреволюція може спиратися в момент зовнішніх ускладнень» [798, с. 25].

Якщо мешканцям с. Лапинка вдалося уникнути покарання, то вже наступного року до колишніх учасників антирадянських виступів або членів повстанських угруповань, що діяли на території України упродовж 1918–1924 рр., почали застосовувати так звану «тверду репресію». Скажімо, 26 липня 1928 р. надзвичайна сесія Криворізького окружного суду засудила за ст. 54-8 КК УСРР до 5 років позбавлення волі священика с. Березоватка Новомосковського району І. Веселовського. Його притягнули до кримінальної відповідальності як колишнього керівника Троїцького повстання з обвинуваченням: був «ініціатором розстрілу

відповідальних працівників радянської влади в місті, брав участь у зустрічі білогвардійських частин у місті Нікополі й виступав на нараді з нападками на радянську владу». Попри відсутність у матеріалах кримінальної справи об'єктивних доказів провини І. Веселовського, його долю визначило те, що він був «тихоновським священиком», «ярим противником комуністів», а його син Іван служив у білій армії та емігрував за кордон. У 1993 р. І. Веселовського реабілітували [261, арк. 138–138 зв.].

Вилучення органами ДПУ «колишніх» тривало й протягом 1928–1929 рр. у рамках нових масових кампаній. У червні 1929 р., приміром, порушена кримінальна справа проти Ф. Вакуленка, жителя с. Цибулів Єлисаветградського району Зінов'євського округу. Його обвинуватили «у збройній боротьбі проти радянської влади» в загоні отамана Хмари, а також в антирадянській агітації. Ймовірно, саме необережні висловлювання колишнього повстанця (на засіданні сільської ради він нібито заявив: «Влада витискує із селян останні соки, швидше б почалася війна й можна було б поквитатися з усіма більшовиками-комуністами, але вже не так, як у 1920 році, а краще») привели до того, що йому згадали про минуле. За рішенням колегії ОДПУ Ф. Вакуленка розстріляли 3 січня 1930 р. [591, с. 117–118].

Документи свідчать, що з моменту перших репресивних операцій в українському селі органи ДПУ республіки, фабруючи справи контрреволюційних організацій, почали застосовувати до фігурантів цих справ залякування, погрози й навіть фізичні методи впливу. Проте в 1927–1928 рр. подібні форми проведення допитів ще не набули таких масштабів, як під час «Великого терору» 1937–1938 рр. У тих же випадках, коли працівники ДПУ проявляли надмірну «старанність» під час роботи з підозрюваними в скоєнні злочину, вони самі перетворювалися на підсудних. Це доводить так звана «справа Миколи», сфабрикована Уманським окрвдділом ДПУ.

15 квітня 1928 р. Уманський окрвдділ ДПУ заарештував близько 50 мешканців сіл Перегонівка, Кам'яне і Торговиця, переважно молодь віком від 18 до 23 років, за підозрою в належності до «контрреволюційної диверсійної організації». Приводом до проведення масової операції став арешт у березні 1928 р. в

м. Зінов'євськ 15-річного музиканта кавалерійської школи М. Даценлова, обвинуваченого в підпалі копи сіна, що належало школі. Під час допиту Даценлов зізнався, що підпалив сіно за завданням керівника диверсійної організації «Миколи», повідомивши також, що до цієї організації крім нього входить молодь із с. Перегонівка Уманського округу, і назвав декілька прізвищ. Ці особи й були пізніше «вилучені» місцевим окрвідділом ДПУ [438, арк. 48–48 зв.].

Однак на біду уманських чекістів «справою Миколи» зацікавились у столиці. ДПУ УСРР відрядило до Умані двох працівників, які виявили суперечності у свідченнях обвинувачених, а під час нових допитів установили, що ніякої контрреволюційної організації немає. Внутрішнє розслідування показало, що співробітники Уманського окрвідділу ДПУ застосовували до заарештованих «методи залякування і побиття» для отримання потрібних свідчень, на основі яких і була сфальсифікована «справа Миколи» [438, арк. 48 зв.– 49].

Після з'ясування всіх обставин заарештованих звільнили, а саму справу припинили. Сімох співробітників Уманського окрвідділу ДПУ, зокрема й керівника, звільнили з роботи, а проти тих чекістів, хто застосовував протизаконні методи впливу на арештованих, порушили кримінальну справу. Справа Уманського відділу ДПУ навіть розглядалася на закритому засіданні політбюро ЦК КП(б)У 15 червня 1928 р., де прийнято рішення «доручити Надзвичайній Сесії Суду винести вирок згідно з діючим законодавством, не застосовуючи найвищого заходу соціального захисту» [438, арк. 47, 49].

Чергову масову операцію органи держбезпеки провели в республіці на початку березня 1928 р. Як можна зрозуміти з директивного листа Народного комісаріату юстиції УСРР від 7 березня 1928 р., репресивний удар був спрямований проти «українського контрреволюційного елемента»: колишніх членів «Української партії соціалістів-революціонерів» (УПСР) та української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), «старого петлюрівського активу». Репресивну чистку провели й серед української молоді, у лавах Червоної армії. Директива зобов'язала місцеві прокуратури «простежити за тим, щоб справи, які виникли у зв'язку з операцією, було закінчені у найкоротший термін, <...> аби вони не втратили свою

актуальність». Більшість закінчених справ облпрокуратури мали спрямовувати до «Окремої наради при колегії ДПУ УСРР», інші – по судовій лінії [942, с. 89]. Усього в результаті цієї операції заарештовано понад 400 осіб [1039, с. 400].

Остаточну єдність «селянської» й «української» ліній у репресивній діяльності органів держбезпеки зафіксувала постанова політбюро ЦК КП(б)У від 4 травня 1928 р., прийнята на основі доповіді В. Балицького. З одного боку, від ДПУ УСРР вимагали посилити «боротьбу з активними антирадянськими елементами на селі (колишні поміщики, поліціанти, попи, куркулі), що активно виступають, застосовуючи до них заходи репресії». З іншого, — перед українськими чекістами поставлено завдання активізувати наступ проти «ворожих інтелігентських груп», а також проти «окремих угруповань в місті та селі (монархічні елементи, сіоністи, українські націоналістичні контрреволюційні елементи)». При цьому ДПУ дозволили здійснювати «необхідні арешти». Прийнята постанова також орієнтувала органи ДПУ на посилення інформаційної роботи на селі [438, арк. 4, 8, 9].

Посилення репресивного тиску на українське село опосередковано доводить той факт, що 11 червня 1928 р. Політкомісія ЦК КП(б)У ухвалила рішення про новий порядок проходження справ, виходячи з принципу представлення на її обговорення «справ лише величезної політичної важливості». Усі інші справи про контрреволюційні злочини, які не мали великого політичного й громадського значення, дозволялося слухати в загальному порядку без обговорення на Політкомісії [438, арк. 40–40 зв.]. Подібна санкція свідчить, імовірно, про зростання кількості контрреволюційних справ і відповідне збільшення навантаження Політкомісії ЦК КП(б)У, що й змусило останню відмовитися від розгляду всіх контрреволюційних злочинів, зосередившись на найважливіших.

На початку липня 1928 р. ДПУ УСРР ініціювало проведення нової операції «по боротьбі із сільською контрреволюцією», у рамках якої передбачалося вилучення сільської інтелігенції – учителів, культурно-освітніх працівників, а також селян, що «висловлювали своє відкрите невдоволення діями влади» [725, с. 55].

Підсумовуючи, зазначимо, що всього протягом 1928 р. органи ДПУ УСРР за скоєння контрреволюційних злочинів заарештували 6 906 осіб; із них 2 415 осіб, або

35 %, становили віднесені до так званої «сільської контрреволюції», а 1 405 осіб, або 20,3 %, – до «української контрреволюції» [942, с. 122]. Про значущість «селянської лінії» в репресивній політиці влади свідчить той факт, що саме в 1928 р. у звітах ДПУ з'явився спеціальний розділ «сільська контрреволюція» [1030, с. 222]. Після проведення масових операцій з ліквідації «сільської» й «української контрреволюції» в 1928 р. ОДПУ СРСР дійшло висновку, «що на Україні антирадянський рух на селі вже переходить до стадії, коли він із розрізненого і неорганізованого намагається стати об'єднаним зі спільною метою із прагненням збройної боротьби проти радянської влади» [675, с. 816].

Отже, можна зробити висновок, що попри задекларований владою в період непу союз із селянством органи держбезпеки продовжували пильно відстежувати всі процеси, які відбувалися в українському селі, вважаючи його джерелом потенційної небезпеки, базою українського націоналістичного руху. Найбільше чекістів турбували зростання громадської й політичної активності селянства, що втілювалось у вимогах створення селянських спілок, а також розробка українською інтелігенцією програм селянських партій: Української мужицької партії та Українського селянського об'єднання. Особливу увагу в 1925–1927 рр. органи держбезпеки приділяли так званим «колишнім»: петлюрівцям, повстанцям, білогвардійцям; особам, які відкрито демонстрували негативне ставлення до існуючої влади. Саме проти них спрямовувалися перші репресивні «чистки» українського села, які органи ДПУ УСРР здійснили впродовж другої половини 1925 – 1928 рр. Під час цих каральних акцій уперше проявилась єдність «селянської» й «української» ліній у діяльності органів держбезпеки. Слід віддати належне «далекоглядності» українських чекістів: під час перших зачисток періоду непу українське село втратило не лише актив, здатний очолити рух селянського опору, але й осіб із досвідом військової боротьби проти більшовиків, що могли надати селянським виступам доби суцільної колективізації іншої, небезпечної для влади, якості. Здійснюючи протягом другої половини 1925 – 1928 рр. вилучення осіб, які, на думку влади, становили потенційну загрозу для більшовицької диктатури,

Кремль фактично почав підготовку до «соціалістичної перебудови аграрного сектора».

2.2. Посилення державного тиску на село напередодні «великого перелому» (1928–1929 рр.)

Події 1928–1929 рр. історики часто називають прелюдією суцільної колективізації, оскільки саме тоді більшовицьке керівництво держави, відкинувши характерні для непу економічні важелі впливу, знову застосувало «воєнно-комуністичні» методи тиску на українське село. Як відомо, приводом для повернення до таких методів стала так звана хлібозаготівельна криза 1927/28 р., яка виникла внаслідок «ножиць цін» на сільськогосподарську й промислову продукцію. Реакцією селянства на монополю високих цін на промислові товари стала відмова продавати зерно державі за низькими заготівельними цінами, що призвело до зростання ринкових цін на хліб. Щоб примусити селянство здавати хліб, держава вдалася до силових методів. Юридично їх підготували ще в 1926 р., коли Кримінальний кодекс РСФРР доповнили ст. 107, яка передбачала позбавлення волі на строк до трьох років з повною або частковою конфіскацією майна осіб, винних «у злочинному підвищенні цін на товари шляхом скуповування, приховування або невипуску таких на ринок». Одночасно ВУЦВК прийняв аналогічну ст. 127 Кримінального кодексу УСРР [797, с. 51]. Таким чином, невивезення селянами на ринок власної продукції почало кваліфікуватися як дія, що підпадає під кримінальну відповідальність.

Відправним моментом у розгортанні репресивного натиску на українське село стала директива ЦК ВКП(б) від 5 січня 1928 р. до місцевих парторганізацій, де Кремль у різкій формі вимагав «добитися рішучого перелому у хлібозаготівлях протягом одного тижня», санкціонувавши застосування «жорстких покарань» щодо куркулів «при стягненні недоїмок з усякого роду платежів», а також «репресивних заходів» щодо «куркулів і спекулянтів, які зривають сільськогосподарські ціни» [697, с. 137].

У наступній сталінській директиві від 14 січня 1928 р. почали використовувати риторику доби громадянської війни: хлібозаготівлі порівнювалися із фортецею, яку потрібно «взяти чого б це не коштувало». Керівникам парторганізацій учергове пропонувалося «вдарити по скупнику і куркулю», «заарештовувати спекулянтів, куркулів та інших дезорганізаторів ринку і політики цін» [697, с. 147].

Реалізовуватися репресивні заходи мали передусім по лінії органів держбезпеки. 4 січня 1928 р. ОДПУ СРСР надіслало своїм місцевим органам телеграфне розпорядження, яким зобов'язало «здійснити арешти найбільш крупних приватних хлібозаготівельників і найбільш злісних хліботорговців (останніх у невеликій кількості), які зривають конвенційні заготівельні і збутові ціни». Слідство за цими справами передбачалося проводити в прискореному порядку, а самі справи спрямовувати до Особливої наради. Вилучений у приватників хліб передавався «за конвенційними цінами держзаготівельникам, кооперації з перерахуванням коштів до <...> Фінвідділу ОДПУ» [697, с. 136, 141]. Телеграма ОДПУ СРСР до місцевих органів від 15 січня 1928 р. категорично заборонила оприлюднювати у відкритих публікаціях будь-яку інформацію про масові операції органів держбезпеки, пов'язані із хлібозаготівлями [762, с. 44].

Про перебіг виконання директиви Кремля органи ДПУ УСРР відзвітувалися вже наприкінці січня 1928 р., доповівши «нагору», що тільки з 5 січня до 26 січня притягнуто до відповідальності 876 приватних торговців, з яких 704 осіб заарештовано; 275 приватників засуджено до різних термінів позбавлення волі – від одного місяця до п'яти років суворої ізоляції з конфіскацією всього майна й висланням за межі України. 33 осіб вислано через Особливу нараду. ДПУ УСРР також повідомило про прискорену процедуру слідства і суду: дізнання тривало від двох до дев'яти днів, розгляд справ у суді – від двох до чотирнадцяти [697, с. 201].

На початку квітня 1928 р. органи держбезпеки республіки доповіли Кремлю про підсумки оперативної роботи із хлібозаготівель. Протягом масової операції заарештували 1726 приватників, з них по хлібозаготівельному ринку – 174 осіб. Заготівельникам передали 250 тис. пудів хліба. За спекуляцію хлібом органи держбезпеки заарештували 90 куркулів, слідчі органи – 150, за агітацію – 180, за

терор – 29 куркулів. Особлива нарада вислала 202 приватників. Одночасно органи ДПУ УСРР здійснили й чистку місцевих органів влади: знято з посад 134 низових працівників, передано до суду справи на 54 голів сільрад, 17 членів райвиконкомів, 56 представників кооперації. За зв'язок з приватниками притягнули до відповідальності 201 співробітника заготівельних організацій [697, с. 234–235].

Важливу роль у реалізації надзвичайних заходів під час хлібозаготівель 1927/28 р. відіграли й органи юстиції. Так, директивний лист Наркомату юстиції УСРР від 16 січня 1928 р. націлював органи прокуратури й суди на те, що «каральна політика повинна бути жорсткою відповідно до вимог кампанії». Усі хлібозаготівельні справи передбачалося розглядати в позачерговому порядку [668, с. 245]. До «куркулів та спекулянтів, що тримають у себе великі запаси хліба задля підвищення цін і дезорганізації хлібного ринку», рекомендувалося застосовувати ст. 127 КК УСРР. Водночас в обіжнику Наркомату юстиції від 14 лютого 1928 р. зазначалося, що ст. 127 слід брати на озброєння лише «в основних хлібозаготовчих округах», її використання не повинне «бути масового характеру й жодному разі не мати своїм об'єктом середняка». Порушення кримінальних справ за цією статтею проти куркулів і спекулянтів слід було обов'язково узгоджувати з місцевим окрпарткомом, а про вирoki в таких справах негайно повідомляти Генерального прокурора республіки [390, арк. 4].

Однак перші два місяці використання нових методів хлібозаготівель засвідчили, що всупереч деклараціям влади про «антикуркульський і антиспекулянтський» характер каральних акцій репресивний удар був спрямований і проти соціально близьких верств селянства. Наркомат юстиції УСРР визнавав, що в низці округів ст. 127 КК застосовується «не тільки до куркулів і спекулянтів, які збирають у себе великі запаси хліба, але й до селян, у яких запас часто не перевищує споживчих та засівних потреб». У зв'язку з цим прокуратура республіки зробила роз'яснення для місцевих органів юстиції, що під великим запасом хліба треба розуміти запас, що перевищує 2 000 пудів [390, арк. 26].

Застосування надзвичайних методів заготівель дало змогу владі протягом січня – березня 1928 р. відправити до державних засіків 93 млн пудів хліба, забезпечивши

виконання планових завдань в Україні на 116 %. Проте за перші 15 днів квітня виконання планового завдання в республіці впало до 22,4 %. Щоб забезпечити новий перелом у виконанні хлібозаготівельного плану, Наркомат юстиції УСРР в обіжнику від 28 квітня 1928 р. знову рекомендував місцевим органам юстиції:

«1) В усіх випадках виявлення злісного вкриття хліба куркульськими елементами негайно винних притягати до кримінальної відповідальності за ознаками арт. 127 КК;

2) В усіх випадках виявлення спекулятивної діяльності, що ламає планове завдання, переслідувати судом за ознаками арт. 135 або відповідних випадках арт. 128 КК» [390, арк. 35].

Дізнання й слідство в цій категорії справ пропонувалося проводити в прискореному режимі, у триденний термін, і негайно надсилати їх до слухання в суді. Для виявлення на селі куркульських та спекулятивних елементів, що злісно приховують хліб і ведуть агітацію проти його продажу, передбачалося використовувати і спеціальну агентуру, і громадські організації села. Травневий обіжник Наркомату юстиції УСРР вимагав негайно закінчити дізнання й слідство в хлібозаготівельних справах і невідкладно заслухати їх у судах [390, арк. 33].

Унаслідок лише в Миколаївському окрузі «за час ударної хлібозаготовчої кампанії (січень – червень 1928 р.)» порушено 80 судових справ проти куркулів села та спекулянтів міста, 24 справи — проти працівників кооперації й інших громадських організацій, притягнуто до суду 97 осіб, з яких 39 засуджено до позбавлення волі, 22 — до примусових робіт і штрафів, одну — умовно, інших виправдано. У Лубенському окрузі за ст. 127 КК УСРР засудили 116 осіб: «заможного куркульського елемента» — 50 осіб, або 43 %, крамарів — 32, або 27,4 %, середняків — 31, або 27 %, бідняків — 3, або 2,6 % [617, с. 44]. За даними Наркомату юстиції УСРР, найпоширенішим заходом соціального захисту, який суди застосовували до приватників-спекулянтів, стало позбавлення волі до одного року з конфіскацією частини або всього майна, з високими штрафами й висланням після відбуття покарання за межі України. Термін ув'язнення збільшували до 5 років у тих

випадках, коли «злочин ускладнено зв'язком з агентами державних і кооперативних організацій, хабарництвом і т. ін.» [602, с. 114].

Запускаючи маховик масових репресій проти селянства під час хлібозаготівельної кампанії 1927/28 р., керівництво країни не врахувало можливості існуючої пенітенціарної системи УСРР. Тому наприкінці 1928 р. влада зіткнулася з проблемою перевантаженості «будинків примусових робіт» – БУПРів. На 15 листопада 1928 р. у БУПРах республіки, розрахованих лише на 17 000 осіб, утримувалося понад 43 000 в'язнів. Скажімо, у Глухівському БУПРі замість 65 в'язнів сиділо 750, у Сталінському замість 120 в'язнів – 600. З огляду на це 12 грудня 1928 р. Наркомат юстиції УСРР зобов'язав нарсуди «негайно вжити максимально можливих дій щодо зміни запобіжного заходу в'язням, <...> орієнтуючись <...> на скорочення 50 % загальної кількості в'язнів, що числяться за нарсудами». Аналогічне скорочення кількості підслідних, що утримувалися під вартою, мали здійснити й окрпрокуратури [457, арк. 173].

Наступна репресивна кампанія в українському селі пов'язувалася із запровадженням у середині травня 1929 р. «нових форм» проведення хлібозаготівель. Зауважимо, що спочатку вони були апробовані на території Казахстану, Сибіру й Уралу, де їх увели відповідно до постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 20 березня 1929 р. Результати використання нових методів хлібозаготівель Кремль цілком задовольнили, відтак 4 травня 1929 р. Наркомторг СРСР поширив їх на Україну, Башкирію, Татарію, Нижню Волгу, Північний Кавказ, Середню Волгу й Центрально-Чорноземну область [697, с. 612–614]. На основі загальносоюзних актів 11 травня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову, де визначено механізми проведення хлібозаготівель на завершальному етапі кампанії протягом травня – липня 1929 р. Згідно з нею встановлювалися обов'язкові планові завдання хлібоздачі з розкладкою на село за принципом самообкладання кожного селянського господарства, які затверджувалися на загальних зборах селян або земельних громад. Оскільки постанова визнавала заможну частину села головними утримувачами хліба, то основну частину хлібозаготівельного плану (75 %) передбачалося виконати за їх рахунок. НКЮ, ДПУ і НКВС отримали вказівку

розгорнути «боротьбу з елементами, що ведуть активну роботу щодо зриву наших заходів в галузі хлібозаготівель». Нові методи заготівель запроваджували у 20 округах республіки, зокрема в Артемівському, Дніпропетровському, Луганському й ін. [459, арк. 97]. Постанова політбюро ЦК КП(б)У від 14 травня 1929 р. поширила «нові форми хлібозаготівель» на територію ще двох округів: Лубенського та Кременчуцького [408, арк. 75].

До недавців хліба передбачалося застосовувати штрафні санкції, а в разі несплати штрафу використовувати опис і продаж майна. В адміністративному порядку опис і продаж майна неплатників мали здійснювати або сільради, або їхні комісії, «або державні органи, на які покладено обов'язок продажу майна» [461, арк. 25]. Спочатку сума штрафу не могла перевищувати удвічі розмір непроданого хліба [407, арк. 94], проте за постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 3 липня 1929 р. «Про поширення прав місцевих Рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів» штрафна сума збільшувалася до п'ятиразової вартості незданого хліба [617, с. 102]. Та владі й цього здалося замало, а тому Наркомат юстиції та Прокуратура республіки дозволили застосовувати до «злісних недавців», яких притягували до кримінальної відповідальності за ст. 58 Кримінального кодексу, штрафні стягнення в межах до десятиразового розміру невнесених платежів. Під час штрафкування хліб оцінювали за ринковими, а не державними цінами, які визначалися окрторгвідділом для певного району [461, арк. 31]. Загалом запровадження системи «-разування» (рос. «-кратирование») держава фактично санкціонувала проведення розкуркулення, уже фактично здійснюваного в 1927/28 р. і 1928/29 р., хоча й під виглядом застосування «тимчасових надзвичайних заходів».

Влада прекрасно усвідомлювала зміст і наслідки запровадження «нових форм» хлібозаготівель, а тому намагалася пом'якшити їхній репресивний ефект щодо окремих категорій громадян. Так, Наркоматом юстиції і Прокуратурою республіки встановлено особливу процедуру примусового стягнення з «чужоземних підданих»: у директиві від 5 липня 1929 р. роз'яснювалося, що таку дію можна застосовувати в кожному конкретному випадку за рішенням окрвиконкому та обов'язковою санкцією окрпрокурора. Прокурорам дозволялося надавати позитивні висновки

лише в тих випадках, коли в господарстві будуть виявлені запаси збіжжя в кількості, що уможливило виконання зобов'язання, установленого рішенням загальних зборів села. У разі ж відсутності належних обсягів зерна прокурор не мав права санкціонувати процедуру примусового стягнення [115, арк. 106]. При цьому, штрафуючи українських громадян, місцеві органи влади і прокуратури в подібні «тонкощі» не дуже заглиблювались.

З поширенням нових методів хлібозаготівель репресивний тиск на українське селянство здійснювався насамперед по адміністративно-судовій лінії. Лише в Полтавському окрузі на 10 липня 1929 р. описали 2 409 і продали 1 348 куркульських господарств [460, арк. 33]. Органи ДПУ УСРР визнавали, що для районних організацій методи адміністративного тиску стали основними, хоч вони й суперечили директивам Наркомату юстиції та Прокуратури республіки від 16 травня 1929 р. В окремих округах опис і продаж майна ставали масовими. У Кременчуцькому окрузі, наприклад, до 20 липня 1929 р. зроблено 1 397 описів і 686 продажів майна, заарештовано 266 осіб, а в Уманському окрузі за цей же час описали 993 господарства та заарештували 330 осіб [462, арк. 65]. Усього ж навесні 1929 р. у 22 округах України (з чотирьох десятків) розпродано майно 18 тис. куркульських господарств, які ухилялися від виконання зобов'язань із хлібозаготівлі, покладених на них сільськими сходами [884, с. 116].

У рамках нового етапу хлібозаготівельної кампанії ДПУ республіки санкціонувало проведення з 20 червня 1929 р. «масової операції з вилучення куркульського та антирадянського елементу». Основний оперативний удар спрямовувався проти «куркульських районів з великими хлібними запасами, які внаслідок значної антирадянської активності куркульства та інших причин відставали з виконанням хлібозаготівельного плану». Під час цієї операції Полтавський окрвідділ ДПУ з 20 червня до 10 липня 1929 р. ліквідував 40 «контрреволюційних угруповань», заарештувавши 131 особу, і вилучив 72 одинаків. Загалом тут намічалось вилучити 128 осіб, але «через опір і активність антирадянських та куркульських елементів» план вирішили перевиконати. У ході проведення операції Полтавський окрвідділ ДПУ використовував дані «активного і

допоміжного обліку», вилучивши таким чином 153 особи, а також «первинні матеріали» [460, арк. 17], що дає підстави висновувати: більшість заарештованих протягом певного часу перебували в полі зору органів ДПУ.

Більшість заарештованих – 185 осіб із 203 – зарахували за соціальним станом до куркулів. Водночас викликає сумнів кваліфікація більшості заарештованих як осіб з антирадянським минулим: колишніх бандитів, білих, членів «Союзу хліборобів власників», поліціантів. Аналіз кримінальних справ настановує на висновок, що слідчі ДПУ не лише довільно визначали соціальний стан фігурантів справи, але й маніпулювали їхнім «антирадянським минулим». Серед викритих «контрреволюційних організацій» – угруповання Можарської сільради Сахновщанського району К. Рижова, С. Бабича, М. Бабича й О. Савченка, яким висунули обвинувачення в дискредитації кампаній, передусім хлібозаготівель, і погрозах окремим членам КНС та активістам села [460, арк. 16, 18]. Справи «контрреволюціонерів» передавалися на розгляд до Особливої наради при колегії ДПУ УСРР або до надзвичайної сесії окрсуду.

Між тим Полтавський окрвідділ ДПУ не збирався припиняти «оперативний натиск» на село і після завершення масової операції, організувавши додаткове вилучення колишніх поміщиків, великих землевласників, активних учасників повстанського й бандитського руху загальною чисельністю до 300 осіб [460, арк. 19]. Нову репресивну акцію санкціонувала постанова політбюро ЦК КП(б)У від 5 липня 1929 р. Полтавські чекісти разом з окрпарткомом мали підготувати до 20 липня список куркульсько-поміщицьких господарств, що активно виступали проти хлібозаготівель, «на висланню за межі України». Знову до цього питання політбюро ЦК КП(б)У повернулося лише в середині жовтня 1929 р., зобов'язавши керівника ДПУ В. Балицького «терміново розглянути список, наданий Полтавою», та «вжити засобів до прискорення <...> висилки куркульсько-поміщицьких сімей за цим списком» [439, арк. 69, 112].

Натомість із застосуванням надзвичайних заходів під час хлібозаготівель 1928/29 р. досягти задекларованої владою мети не вдалося, адже навіть органам ДПУ УСРР було зрозуміле, що хлібозаготівельний план виконували не стільки за

рахунок куркульства, скільки завдяки середняцьким і бідняцьким верствам. Переконання влади щодо наявності в заможних верств села значних хлібних лишків спростовують дані обшуків: наприклад, лише в 135 осіб із 203 заарештованих Полтавським окрвідділом ДПУ було виявлено хліб, при цьому розміри вилученого не вказувалися [460, арк. 19]. Фактично нездатність заможної частини села забезпечити виконання встановленого на травень – липень плану заготівель визнало й політбюро ЦК КП(б)У, ухваливши 18 червня 1929 р. постанову, яка дозволила «сумлінним куркулям», що частково продали хліб державі, довиконати хлібозаготівлі та сплатити накладені на них судами штрафи в серпні за рахунок нового врожаю [407, арк. 104]. Водночас Наркомат юстиції теж змушений був визнати, що штрафи, накладені на злісних нездавців хліба, були явно нереальними, сягаючи 9–12–18 тис. крб, не залежали від майнового стану засуджених, руйнували їхні господарства. Крім того, судові репресії у справах про хлібозаготівлі (ст. 7-58) застосувалися не тільки до куркулів, але й до середняків, причому останніх нерідко засуджували до суворіших видів покарання [355, арк. 27].

Чергове посилення «оперативного натиску» чекістських органів на українське село простежується з кінця серпня 1929 р. в рамках хлібозаготівельної кампанії 1929/30 р. Постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 20 вересня 1929 р. заготівельникам нагадали про необхідність застосування до куркулів, які ухиляються від виконання завдань, п'ятиразового штрафу, ст. 61 КК РСФРР і відповідних статей законів союзних республік. Від органів держбезпеки при цьому вимагалось «посилити застосування висилок як засобу боротьби зі злісними спекулянтськими елементами», а від Наркомату юстиції УСРР – проведення на місцях низки показових процесів «із суворим покаранням особливо злісних куркулів і спекулянтів» [458, арк. 5].

Реакцією ОДПУ СРСР на настанови Кремля стала телеграма від 23 вересня 1929 р., яка зобов'язала місцевих чекістів «рішуче ударити по куркулеві; <...> добитися чого б воно не коштувало здачі цими елементами належних з них надлишків і посилити застосування репресивних заходів, зокрема виселення по відношенню до куркульських заможних прошарків села». На виконання вказаних

директив до 24 жовтня 1929 р. кількість заарештованих органами ДПУ УСРР досягає 3 705 осіб, із них 1 858 куркулів і спекулянтів [854, с. 31–32]. На 4 листопада за злочини, пов'язані із хлібозаготівлею, за ґратами вже перебували 4 393 особи: 2 083 особи за контрреволюційні злочини й 2 310 – за економічні [697, с. 742]. По адміністративно-судовій лінії восени 1929 р. під час нової хлібозаготівельної кампанії «розкуркулили» ще 15 тис. селянських дворів [884, с. 116].

Таким чином, протягом заготівель 1927–1929 рр. сформувалися основні механізми каральних дій влади проти селянства, які остаточно викристалізувалися під час наступних господарсько-політичних кампаній. Репресії проти селян застосовувалися комплексно – разом по лінії надзвичайних органів (ДПУ), органів юстиції й радянських органів. При цьому, якщо у 1926–1927 рр. утручання структур держбезпеки в хлібозаготівельний процес мало характер разових акцій, то в 1928–1929 рр. воно стає систематичним. До заготівельних справ почали застосовуватися прискорені процедури дізнання, слідства, судового розгляду, практикувалися показові процеси задля виховного впливу на «нездавців хліба». Інакше кажучи, репресії поволі перетворювалися на основний інструмент забезпечення виконання державних хлібозаготівельних планів.

Повернення влади до воєнно-комуністичних методів організації хлібозаготівель під час заготівельної кризи 1927/28 р. викликало зростаючий опір селянського середовища. Якщо протягом 1924–1927 рр. органи ДПУ УСРР зафіксували лише 370 випадків «куркульського терору» [675, с. 1032], то під час хлібозаготівель 1927/28 р. їх кількість зросла до 538. Протягом наступної заготівельної кампанії 1928/29 р. на селі зареєстровано вже 1 266 актів терору [811, с. 173]. Водночас у першому півріччі 1929 р. в республіці відбулися 73 масові виступи [675, с. 923].

Наркомат юстиції УСРР визнавав: якщо в 1927 р. терористичні акти «на ґрунті класової помсти» мали «одичний і випадковий характер», то вже в 1928 р. спостерігалось їх зростання. Своєрідні «піки» терористичної активності «куркульських елементів» припадали на травень 1928 р., що пов'язувалося «з посиленням тиску у зв'язку із хлібозаготівлею та кампанією самооподаткування», а також на жовтень – грудень [461, арк. 9].

Найбільше справ про терористичні акти порушувалися на Правобережній Україні, а лідерами за кількістю й характером «терористичної діяльності куркульства» тут були Вінницький, Київський, Проскурівський, Шевченківський і Шепетівський округи. Зауважимо, що поняття «терористичні акти» органи юстиції республіки тлумачили тоді досить широко, вважаючи такими не лише вбивства та замах на вбивство, підпали, але й хуліганські дії, «погрози листами й усно», зрив зібрань тощо [461, арк. 9].

Партійно-радянське керівництво республіки, маючи досвід боротьби з повстанським рухом доби «воєнного комунізму», усвідомлювало небезпечність ситуації. Голова ВУЦВК Г.Петровський на нараді голів окрвиконкомів, що відбулася під час четвертої сесії ВУЦВК в грудні 1928 р., навіть зробив висновок, що селянський опір хлібозаготівлям «переростав у політичний бандитизм, і кількість банд збільшувалась із віддаленням від центру». Загальна ж політична ситуація в Україні оцінювалася як «початковий етап громадянської війни» [983, с. 75].

На «куркульський терор» влада відповіла «червоним терором». У своєму виступі на республіканській нараді голів окружних судів і прокурорів у червні 1928 р. голова РНК УСРР В. Чубар так охарактеризував завдання органів юстиції в цьому напрямі: «Ми повинні застосовувати наш закон, а коли потрібно, то й складати нові закони для того, щоб не давати поширюватися ворожій роботі, а навпаки, знищувати її» [811, с. 182].

Тим часом ще 23 січня 1928 р. заступник голови ОДПУ Г. Ягода надіслав до повноважних представництв губвідділів ОДПУ розпорядження з вимогою телеграфно повідомляти Інформаційний відділ ОДПУ про «виникнення групових або масових антирадянських виступів <...> у зв'язку із хлібозаготівлями». Слідство за цими справами мали вести тільки органи ОДПУ, притягуючи до відповідальності «як керівників виступів, так і осіб, які своїми незаконними діями викликали невдоволення населення». Усі справи про контрреволюційні виступи передбачалося передавати до колегії ОДПУ. Одночасно органи держбезпеки повинні були

здійснити чистку низового радапарату від саботажників урядових заходів [697, с. 159].

На початку січня 1929 р. до боротьби з «куркульським терором» долучилося й політбюро ЦК ВКП(б), ухваливши постанову, яка зобов'язала органи юстиції «забезпечити максимальну швидкість здійснення репресій щодо куркульських терористів». Також визнано доцільним публікувати інформацію про акти нападу на радянських, партійних та інших працівників на селі з одночасним оприлюдненням відомостей про застосування репресій [697, с. 491].

Реакція партійного керівництва України на вказівку Кремля була миттєвою. Телеграму ЦК ВКП(б) про посилення «куркульського терору» розглянули на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 15 січня 1929 р. Керівникам ДПУ й Наркомату юстиції УСРР, В. Балицькому і В. Порайку відповідно, доручили підготувати матеріал з цього питання та заслухати його на найближчому засіданні політбюро. Не залишилися осторонь від боротьби з «куркульським терором» і радянські органи, які мали виробити положення про особисте страхування працівників партдержапарату й активу громадських організацій та підготувати директиву про термінову виплату страхової компенсації потерпілим від підпалів на селі. А вже 25 січня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши доповідь В. Балицького і В. Порайка, ухвалило рішення посилити застосування найсуворіших заходів покарання в судовому порядку щодо проявів «куркульського терору» [407, арк. 19].

Показово, що партійне керівництво республіки не тільки ретельно виконувало репресивні вказівки Кремля, але й проявляло власну ініціативу в цьому плані. Так, на засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 19 березня 1929 р. озвучено пропозицію «про встановлення колективної відповідальності заможної групи села на випадок підпалу», яка явно нагадувала систему покарань доби «воєнного комунізму». Проте найвище партійне керівництво республіки її відхилило, вкотре запропонувавши застосовувати жорсткіші судові заходи в рамках існуючих законів у районах, «де терористичні акти мають широке розповсюдження». Для винних у підпалах і їхніх співучасників, підмовників тощо встановлювалася не лише кримінальна, але й матеріальна відповідальність [407, арк. 62].

Принагідно зауважимо, що Прокуратура УСРР активізувала боротьбу з «куркульським терором» ще до появи постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 3 січня 1929 р.: 4 грудня 1928 р. видано директиву, у якій перед окрпрокурорами ставилося завдання прискорити слідство в справах про терористичні акти проти представників влади й громадських організацій на селі, окремих сільських активістів. Про всі справи, пов'язані з терористичними актами, слід було негайно, з моменту виникнення, повідомляти Прокуратуру республіки і туди ж передавати копії обвинувальних висновків у цих справах з короткою доповіддю прокурора про те, чи вважає він за доцільне слухати такі справи в надзвичайних сесіях, а чи в прилюдному суді [115, арк. 22].

Під час розгляду справ про теракти застосовувалася процедура розгляду політичних справ. Після закінчення слідства «терористична справа» заслуховувалася на бюро або секретаріаті окружкому партії, і нерідко процедура зводилася до формального опитування його членів. Окружком визначав порядок розгляду справи: звичайний чи надзвичайний, – а також рекомендував захід соціального захисту щодо терористів. Наприклад, 26 лютого 1929 р. бюро Дніпропетровського окружкому КП(б)У, розглянувши справу мешканців с. Богуслав Павлоградського району М. Надточія, Ф. Надточія, І. Яковлева, І. Гузя, Ф. Кузьменка і П. Баклеєнка, яких обвинувачували у вбивстві комсомольця Бойка й замаху на вбивство кандидата партії Лук'яненка, ухвалило таке рішення:

«1. Справу слухати у надзвичайному порядку надзвичайною сесією облсуду.

2. Застосувати до керівників терористичного акту і активних вбивць найвищий захід соціального захисту – розстріл» [115, арк. 67].

26 червня 1929 р. Дніпропетровський окружком рекомендував застосувати аналогічне покарання щодо мешканця с. Олександрівка Васильківського району Й. Бондаренка, обвинуваченого в підпалі хати голови сільради Ольховича та соломи старшого виконавця Шевченка, скоєного в грудні 1928 р. [115, арк. 119].

Паралельно органи ДПУ почали вилучення так званих «потенційних терористів», до яких, зазвичай, зараховували селян, які відкрито висловлювали невдоволення новою податковою і хлібозаготівельною політикою влади,

оскаржували дії місцевих можновладців. Гострі висловлювання селян на адресу членів сільрад, податкових комісій чекісти кваліфікували як «заходи, спрямовані на підготовку терористичної страти активістів села», притягуючи «винних» до кримінальної відповідальності за ст. 54-11 КК, що встановлювала покарання за організаційну діяльність, спрямовану на приготування або вчинення контрреволюційних злочинів, а також за участь у контрреволюційній організації. Саме за таким зразком Дніпропетровський окрвдділ ДПУ сфабрикував справу мешканців с. Дебальцеве Васильківського району Ф. Берковського, Г. Магали, М. Берковського і В. Берковського, «провина» яких полягала в тому, що «ця група вела серед селян антирадянську агітацію, організовувала нелегальні збори, на яких обговорювалися питання про несплату єдиного сільськогосподарського податку та протидії іншим кампаніям і тероризування активу бідноти та громадських працівників». На підставі цих обвинувачень 1 квітня 1929 р. надзвичайна сесія Дніпропетровського окрсуду, застосувавши статті 54-10 і 54-11, засудила Ф. Берковського до 8 років позбавлення волі, Г. Магалу – до 5 років, М. Берковського і В. Берковського – до 3 років [265, арк. 73, 114].

Після запровадження у травні 1929 р. надзвичайних методів хлібозаготівель органи ДПУ і юстиції розгорнули активну боротьбу з новим типом терористів – селянами, які чинили опір заготівельникам. Так, 15–16 жовтня 1929 р. надзвичайна сесія Старобільського окружного суду засудила до різних термінів позбавлення волі (від 6 місяців до одного року) М. Шаповаленка, М. Хамчича, Р. Геєнка та ще сімох жителів с. Байдівка Старобільського округу за перешкоджання місцевим органам влади під час вилучення майна в «злісних нездавців», за учать у масових заворушеннях й підбурювання односельчан до непокори владі. Більш суворо за опір представникам влади, які здійснювали вилучення майна для подальшого розпродажу за невиконання плану хлібозаготівель, покарали селянку А. Тарасенко з с. Кирнасівка Тростянецького району Вінницької області, кваліфікувавши її злочин за статтями 16, 54-8 КК УСРР, – до 10 років позбавлення волі з позбавленням громадянських прав на 5 років і конфіскацією всього належного їй майна [591, с. 118, 122].

У тих випадках, коли органам юстиції не вдавалося притягнути до кримінальної відповідальності «терористів» через відсутність необхідних доказів провини, окрпрокурори зверталися до окрввідділів ДПУ з пропозиціями зібрати додатковий матеріал проти цих «соціально-небезпечних елементів» і застосувати щодо них адміністративну висилку. Приміром, після виправдання на судовому процесі мешканців с. Вейсбахівка Турівського району М. Лата, С. Стрельця, Я. Щура та І. Лата, яких обвинувачували «в намірі на вбивство голови сільради Перепелиці», Прилуцький окрпрокурор запропонував місцевому окрввідділу ДПУ «порушити клопотання про адміністративну висилку всіх зазначених осіб» [391, арк. 106]. Примітно, що в рамках кампанії по боротьбі з куркульським терором органи ДПУ УСРР вилучили з українських сіл і вислали за межі республіки в 1927/28 р. 2 381 «злочинний елемент», а в 1928/29 р. – 4 980 осіб [811, с. 184].

Нерідко вирoki щодо «терористів» ґрунтувалися лише на специфічних доказах провини: нібито обвинувачений належав до «класово-ворожих елементів — куркулів або заможників», «вороже ставився до заходів радвлади», мав погані стосунки із жертвою теракту – сільським активістом і т. ін. Скажімо, 1 квітня 1929 р. Роменський окрсуд засудив до 10 років позбавлення волі селянина М. Шепітька за скоєння теракту (поранення) проти уповноваженого сільради з хлібозаготівель Лук'янця на підставі їхніх особистих стосунків. 28 травня 1929 р. Кримінально-касаційна колегія Верховного суду УСРР скасувала вирок окрсуду, визнавши, що його «обґрунтовано майже цілком на здогадках», і справу М. Шепітька закрила. Партійне керівництво Роменського округу розцінило такі дії «як судову помилку або показник класової сліпоти товаришів, що розглядали справу». Особливо розлютило партійних очільників Роменщини те, що Верховний суд республіки визнав висунуте Шепітькові обвинувачення не доведеним – «бач, не піймали за руку, коли стріляв». Відтак бюро Роменського окружного ухвалило постанову й звернулося до ЦКК КП(б)У з доповідною запискою, вимагаючи, щоб «таких наслідків по справах, що мають політичне і громадське значення, було якнайменше в органах, які здійснюють революційну законність диктатури пролетаріату» [392, арк. 204].

До питання боротьби «з проявами куркульського терору і шкідництва» партійне керівництво держави знову повернулося під час нової хлібозаготівельної кампанії 1929/30 р., активізувавши діяльність карально-репресивних органів у цьому напрямі. Аргументації дотримувалися традиційної – збільшення куркульських терористичних актів, про що свідчила і така статистика: тільки з початку хлібозаготівельної кампанії в липні й до 4 листопада 1929 р. органи ДПУ зафіксували 142 антирадянські прояви в українському селі, зокрема 11 убивств, 9 поранень, 78 підпалів, 14 замахів, 28 побиттів, 2 випадки майнового шкідництва й один масовий виступ [697, с. 743–744]. Тому рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 20 вересня 1929 р. прокуратури і ДПУ зобов'язали посилити репресивні заходи та провести кілька показових процесів проти шкідників і терористів куркульського походження [409, арк. 54].

Нові акценти в антитерористичній діяльності органів ДПУ розставив циркулярний лист ОДПУ СРСР, надісланий до повноважних представництв і начальників окружних відділів ОДПУ наприкінці вересня 1929 р. Директива вимагала від чекістського апарату посилити роботу з попередження терору, групових і масових виступів на селі. Однак перед органами ОДПУ не лише ставилося чергове завдання — виявити «антирадянське підпілля», але й надавався необхідний для цього інструмент: відтоді «погрози, замаху, повстанська агітація, анонімки і листівки, спроби виступів» кваліфікувалися не інакше як «призвістки терору й відкритих виступів» [697, с. 701]. У зв'язку з цим від органів держбезпеки вимагали посилити інформаційну діяльність щодо виявлення антирадянського куркульського підпілля на селі й негайно вживати оперативні заходи з його нейтралізації.

На наш погляд, цей циркуляр створив підґрунтя для широкого застосування ст. 54-10 КК УСРР проти селян, які відкрито висловлювали невдоволення новою хлібозаготівельною і податковою політикою влади. У такий спосіб напередодні «великого перелому» з українського села вилучали нелояльні елементи, які, на думку Москви, становили потенційну загрозу командно-репресивній системі, оскільки могли очолити акції спротиву компартійній владі. Прикметно, що це

визнала навіть колегія Наркомату юстиції УСРР на своєму засіданні 1 січня 1930 р., ухваливши резолюцію, у якій стверджувалося, що окружні суди засуджували «не за дійсну контрреволюційну акцію, а лише для того, щоб ізолювати певні елементи, нерідко без урахування підстав для цього» [357, арк. 4].

Окрему увагу циркуляр приділив порядку розгляду справ із «сільської контрреволюції», визначивши юрисдикцію судових і позасудових органів. Так, у судовому порядку мали розглядатися «справи про відкриті антирадянські виступи на селі (групові й масові виступи, зриви кампаній і зборів)» і про одиночні теракти. Усі ж справи з попередження антирадянських виступів на селі та справи про контрреволюційні організації (зокрема терористичні), як і раніше, передавалися на позасудовий розгляд [697, с. 702].

Остаточню розв'язала руки карально-репресивним органам директива політбюро ЦК ВКП(б) від 3 жовтня 1929 р., якою ОДПУ і НКЮОстам РСФРР та УСРР доручалося «застосовувати рішучу й швидку репресію аж до розстрілу проти куркулів, що організують терористичні напади на радпрацівників та інші контрреволюційні виступи». Репресивні заходи дозволялося реалізовувати як у судовому порядку, так і в позасудовому: «В окремих випадках, коли потрібна особлива швидкість, карати через ДПУ». А 9 жовтня 1929 р. ОДПУ СРСР запропонувало механізм прискорення репресій: створити «трійки при ПП ОДПУ у найголовніших хлібозаготівельних областях», зокрема Україні, і визначити термін їхньої діяльності в три місяці. Трійки мусили узгоджувати вироки з областкомами ВКП(б) [697, с. 704, 732].

Як свідчить телеграма заступника голови ОДПУ СРСР Г. Ягоди від 11 жовтня 1929 р., політбюро ЦК ВКП(б) частково підтримало ініціативу ОДПУ. Директива Г. Ягоди вимагала від місцевих чекістів проведення слідства за «терористичними справами» в прискореному порядку. «Справи, які вимагали застосування негайної репресії, – йшлося в телеграмі, – мали спочатку розглядати на місці ПП ОДПУ, які узгоджували з крайовими комітетами ВКП(б) заходи покарання та надсилали до Москви для позасудового розгляду» [854, с. 31–32].

Виконуючи настанову центральної влади про активізацію боротьби з куркульським терором, окружні суди почали буквально штампувати справи, перетворюючи звичайні побутові злочини, зокрема бешкетування, на «злочини контрреволюційні» – терористичні акти. Це підтверджують численні факти, два з яких наведемо. 12 жовтня 1929 р. Харківський окрсуд засудив за ст. 54-8 КК до «найвищої міри соцзахисту» обвинуваченого Радька лише за те, що він, будучи в нетверезому стані, чіплявся до голови сільради сусіднього села, напевно, і не знаючи, що той – сільрадівський очільник. А Полтавський окрсуд 21 вересня того ж року застосував «терористичну» ст. 54-8 до селян Волошина й інших, які «пиячили в пивній, ображали членів комісії сприяння хлібозаготівлі», а потім, «підійшовши до сільради, вчинили бешкет» [620, с. 767]. Тому, очевидно, у 1929 р. Кримінально-касаційна колегія Верховного суду УСРР досить часто перекваліфіковувала справи зі ст. 54-8 на ст. 70 КК УСРР, яка встановлювала покарання за хуліганські дії на підприємствах, в установах і в громадських місцях [706, с. 100].

Статистичні дані Наркомату юстиції УСРР засвідчують, що протягом 1927–1929 рр. кількість притягнутих до кримінальної відповідальності «терористів» постійно зростала. Якщо в 1927 р. в республіці за терористичні акти засуджено 25 осіб, у 1928 р. – 70 осіб, то в 1929 р. покарали вже 617 «терористів», з яких 593 особи скоїли злочини в селах [611, с. 409–410].

Реакцією репресивно-каральної системи на невдоволення селянства «воєнно-комуністичною» хлібозаготівельною і податковою політикою влади стала активізація боротьби з антирадянською агітацією. Директивним листом Наркомату юстиції УСРР від 25 січня 1928 р. як антирадянська агітація кваліфікувалися виступи куркулів проти самообкладання — тепер вони мали притягатися до кримінальної відповідальності за ст. 67 КК УСРР, яка передбачала покарання у вигляді позбавлення волі на строк не менше 6 місяців. У тих випадках, коли «контрреволюційні агітатори» закликали до «відкритого опору та побиття урядових осіб», їх передбачалося карати за статтями 19 і 69-2 КК УСРР. Слідство в таких справах повинне було тривати не більше трьох днів, а самі справи заслуховуватися в судах негайно. А якщо «контрреволюційна робота проводилася таємно і за різними

причинами не могла бути предметом прилюдного слухання» в суді, до агітаторів рекомендувалося застосовувати за матеріалами окрвідділів ДПУ адміністративне вислання через Особливу нараду при колегії ДПУ УСРР [113, арк. 11].

Управління Сновської райміліції та розшуку Чернігівського округу в березні 1928 р. повідомляло, що за агітацію проти самообкладання притягнуто до відповідальності 39 осіб за 12 справами, із них засуджено 23 осіб, ув'язнено 15 [668, с. 26]. У Кам'янецькому районі на Проскурівщині протягом 1928 р. за ст. 67 КК заведено в окрсуді 17 справ, за якими 10 осіб засуджено до позбавлення волі, 11 – до позбавлення волі умовно, а 10 – виправдано. Більшість засуджених були селянами-середняками, четверо – членами КНС, один – учителем, якого позбавили волі на 6 місяців і заборонили вчителювати. Куркулів, проти яких перш за все й спрямовувався каральний удар, серед репресованих нараховувалося лише п'ятеро. Притягнення до кримінальної відповідальності соціально близьких селян Кам'янецький окрвиконком пояснював «впливом куркульських елементів» [617, с. 71].

Усього протягом 1927 р. органи юстиції розглянули 26 справ про контрреволюційну агітацію й пропаганду, у 1928 р. – 174, а у 1929 р. – уже 440 справ [608, с. 100]. За висновками Кримінально-касаційної колегії Верховного суду УСРР, у цей період окреслилася тенденція, коли окружні суди кваліфікували як контрреволюційну агітацію окремі вигуки невдоволення заходами влади, образи її представників, членів різних комісій, відмови від здачі та продажу хліба тощо. Між тим методика розслідування справ про контрреволюційну агітацію вимагала встановлення: а) конкретних фактів агітації, б) змісту агітації, тобто характеру поширюваних відомостей і пліток, в) соціального й майнового стану осіб, що агітували. За ст. 54-10 дозволялося «кваліфікувати лише фактично контрреволюційну агітацію, а не побутові плітки та нездорову критику заходів і дій службових осіб радапарату». Слідчі мали критично оцінювати свідчення про контрреволюційну агітацію, з'ясовувати соціальний і майновий стан свідків та їхні стосунки з обвинуваченим, щоб не допустити зведення особистих рахунків. Відозви й характеристики сільрад та інших місцевих організацій слід було перевіряти, а не

розглядати як незаперечні докази. До кримінальної відповідальності можна було притягати лише тих, щодо яких існували конкретні докази й факти контрреволюційної агітації, а не розширювати самовільно коло цих осіб на підставі різних домислів і вигадок [623, с. 218].

Не випадково Верховний суд республіки, який на відміну від місцевих органів юстиції ще не відкинув остаточно процесуальні норми та систему доказів, досить часто касував і закривав справи за ст. 54-10 КК. Так, 23 квітня 1929 р. Кримінально-касаційна колегія Верховного суду УСРР закрила справу селянина Губіна, засудженого 1 березня 1929 р. Кременчуцьким окрсудом, зазначивши, що слова засудженого «хліба нема, а на нема й суду нема», не можна кваліфікувати як агітацію проти хлібозаготівлі [620, с. 768].

Проте подібна практика Верховного суду УСРР викликала невдоволення місцевих органів юстиції, які використовували показові процеси над «злісними нездавцями хліба – агітаторами в селах, на місці скоєння злочину» для прискорення темпів хлібозаготівельної кампанії. Скажімо, Проскурівський окрпрокурор і голова окрсуду вважали, що «закриття справи докорінно підриває авторитет усіх заходів і подальшу заготівлю» [392, арк. 143].

Оскільки справи про «контрреволюційну агітацію» за ст. 54-10 і про «участь у каральних загонах» за ст. 54-13 ґрунтувалися на дуже хитких доказах провини обвинувачених (зазвичай це були показання «потрібних» свідків), селяни винайшли свій спосіб протидії фабрикаціям подібних справ. Родичі обвинувачених збирали підписи серед селян про те, що вони (обвинувачені) агітацією не займалися й антирадянські прояви за ними не спостерігалися. Такі заяви з підписами засвідчувалися сільрадою й передавалися на розгляд суду. Іноді самі сільради видавали обвинуваченим селянам різноманітні довідки, у яких зазначалася відсутність будь-якої їхньої контрреволюційної діяльності. 3 грудня 1929 р. у с. Перещепине Дніпропетровського округу, приміром, під час розгляду виїзною сесією окрсуду справи про обвинувачення священика Усова в контрреволюційній агітації останній надав довідку сільради про те, що «він ні у чому не помічений і компрометуючих матеріалів, як про антирадянську людину, за ним немає». Як

визнавало керівництво Дніпропетровського окрвідділу ДПУ, подібні документи відігравали «суттєве значення під час вирішення справи» і, на превеликий жаль чекістів, гальмували її проходження в суді. Щоб уникнути таких «колізій» у подальшій роботі, Дніпропетровський окрвідділ ДПУ пропонував окрпарткому, окрвиконкому й окрпрокурорам провести відповідну виховну роботу серед працівників низового радянського апарату [114, арк. 117–118].

Таким чином, у 1928–1929 рр. для ліквідації селянського опору влада задіяла як надзвичайні органи – ДПУ УСРР, так і органи юстиції. Учасників активного спротиву, так званих «терористів», притягували до кримінальної відповідальності, застосовуючи «терористичну» ст. 54-8 КК УСРР. Однак, коли у справі проходили декілька осіб, слідчі створювали «контрреволюційні організації», що дозволяло висунути додаткові обвинувачення за ст. 54-11. Селян, що висловлювали невдоволення новою податковою та хлібозаготівельною політикою більшовиків, обвинувачували в «контрреволюційні агітації». Урешті-решт ст. 54-10 КК УСРР виявилася для компартійного режиму зручним інструментом поступового вилучення з українського села напередодні «великого перелому» нелояльних елементів, які, на думку властей, становили потенційну загрозу командно-адміністративній системі, оскільки могли очолити акції спротиву її політиці. Привертає увагу, що на відміну від місцевих органів юстиції, які швидко перебудували свою роботу відповідно до нового курсу влади, усвідомили, що «під час війни мовчать закони», а тому почали масово штампувати справи «терористів» і «контрреволюційних агітаторів», не обтяжуючи себе доведенням провини підсудних, Верховний суд республіки намагався певний час діяти в рамках «революційної законності», скасовуючи найбільш одіозні судові рішення.

Отже, аналіз радянської репресивної політики в умовах реалізації нової економічної політики дозволяє виділити такі періоди.

Перший охоплює добу «справжнього непу» (1925–1927 рр.) і характеризується змінами в діяльності каральних органів порівняно з добою «воєнного комунізму». Після придушення селянського повстанського руху головним напрямом у діяльності

ДПУ стала інформаційна робота. Органи держбезпеки пильно відстежували всі процеси, які відбувалися в українському селі, вважаючи його джерелом потенційної небезпеки, базою українського націоналістичного руху. Разом з тим, протягом другої половини 1925–1927 рр. органами ДПУ УСРР були здійснені перші репресивні «чистки» українського села, спрямовані проти «колишніх»: у минулому петлюрівців, повстанців, білогвардійців. Внаслідок перших зачисток періоду непу українське село не лише втратило актив, здатний очолити рух селянського опору, але й осіб, які мали досвід військової боротьби проти більшовиків і були здатні надати селянським виступам доби суцільної колективізації іншої, небезпечної для влади, якості.

Другий період (1928–1929 рр.) характеризується відновленням державного терору проти селянства під час заготівельних кампаній. Використовуючи «воєнно-комуністичні» методи тиску на українське село, влада прагнула забезпечити виконання нереальних державних заготівельних планів. Репресії застосовувалися проти нездавців хліба та селян, які чинили опір заготівельникам або відкрито демонстрували негативне ставлення до нової аграрної політики влади. Під час заготівельних кампаній 1928–1929 рр. репресії проти селян застосовувалися комплексно – по лінії надзвичайних органів (ДПУ), органів юстиції й радянських органів. При цьому, якщо у 1926–1927 рр. втручання структур держбезпеки в хлібозаготівельний процес мало характер разових акцій, то в 1928–1929 рр. воно стає систематичним. До заготівельних справ почали практикувати прискорені процедури дізнання, слідства, судового розгляду, показові процеси задля виховного впливу на «нездавців хліба».

РОЗДІЛ 3

РЕПРЕСІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ПЕРЕБУДОВИ АГРАРНОГО СЕКТОРА

3.1. Примусовий чинник у здійсненні суцільної колективізації

Новий етап у репресивній політиці радянської влади в українському селі починається з проголошення в листопаді 1929 р. Й. Сталіним курсу на здійснення форсованої перебудови аграрного сектора шляхом його масової (читай: тотальної) колективізації, тобто одержавлення. Згортання непу, ліквідація ринкових відносин, «бурхливий розвиток соціалістичного сектора» стимулювали поширення серед партійно-радянського апарату так званих «ліквідаційних настроїв» щодо революційної законності. Як зазначав член колегії Наркомату юстиції УСРР О. Зорін, популярною ставала думка, що «оскільки органи юстиції в основному сконструйовані в часи непу, термін “ревзаконність” з’явився тільки під час непу, й зараз <...> ревзаконність більше не потрібна» [608, с. 103]. Тому з початком сталінської «революції згори» поняття «революційна законність» протиставляється «політичній доцільності», а згодом фактично ототожнюється з нею. У директивному листі Наркомату юстиції УСРР від 20 жовтня 1930 р. прямо вказувалося, що «революційну законність слід розуміти як відбиток в конкретних нормах політики нашої партії. Соціальна небезпечність учинків оцінюється залежно від того, як і наскільки вони перешкоджають соціалістичному будівництву» [357, арк. 110]. Відповідно до такої «політизованої» логіки злочинцем уважався селянин, який відмовлявся виконувати нереальний заготівельний план, а не уповноважений, який фізичними методами впливу забезпечив його виконання.

З переходом до суцільної колективізації органи юстиції остаточно перетворюються на «могутнє знаряддя примусу в руках держави пролетарської диктатури» [608, с. 99]. Основними завданнями прокуратури й суду стають участь у ліквідації куркульства як класу, боротьба з куркульським та іншими проявами

«класового терору», з прихованими формами оренди землі й використання найманої робочої сили, спробами куркулів пролізти до колгоспів. Керуючись формулою «політичної доцільності», січнева (1930 р.) всеукраїнська нарада окружних прокурорів і голів окрсудів націлює місцеві органи юстиції на подальше спрощення судового процесу [718, с. 98].

Необхідність посилення репресивного складника в діяльності органів юстиції партійне керівництво держави пояснювало загостренням класової боротьби у зв'язку з ліквідацією куркульства як класу. Так, у промові на нараді ЦК ВКП(б) 13 січня 1930 р. В. Молотов прямо наголошував, що «на новому етапі, коли з колгоспним рухом нерозривно пов'язане розкуркулювання села, ми неминуче натрапимо на нові, завзяті спроби боротися з колгоспами, не зупиняючись перед терором та контрреволюційними виступами. В деяких районах класова боротьба у зв'язку з цим може наступними місяцями так загостритися, що перед нею здаватимуться дрібними факти попереднього періоду» [705, с. 107].

Однак основну роль у реалізації каральних акцій під час колективізації відігравали не суди й прокуратура, а органи держбезпеки, уперше задіяні в такій масовій репресивній операції, як розкуркулення.

Репресивна політика влади на початку суцільної колективізації включала комплекс заходів превентивного характеру, які ставили за мету вилучення реальних і потенційних противників соціалістичної перебудови аграрного сектора. Перший репресивний удар спрямовувався проти української інтелігенції — фахівців сільськогосподарської галузі, які негативно оцінювали сталінську політику «великого стрибка», поділяючи погляди О. Чайнова й М. Кондратьєва щодо поступовості в проведенні модернізації радянської економіки.

Наприкінці 1929 р. органи ДПУ УСРР викрили «шкідницьку контрреволюційну організацію» в Наркомземі та його органах. Українські чекісти підготували для фігурантів цієї справи обвинувачення, які цілком відповідали потребам поточного політичного моменту й мали переконати громадськість у наявності організованого спротиву соціалістичній реконструкції сільського господарства. Головною метою опозиціонерів-аграріїв, як уважали слідчі, було «відновлення буржуазного ладу»

шляхом «зміцнення фермерського, куркульського господарства», «послаблення соціалістичного сектора» шкідницькою діяльністю у сфері «планування, землеустрою, машинопостачання, сільгоспкредиту, тваринництва і сортозміни» [291, арк. 5–6]. Для здійснення своєї «злочинної» діяльності вони нібито використовували систему Наркомзему: центральний апарат (у Харкові), його периферійні осередки (у Києві, Херсоні, Одесі, Дніпропетровську, Житомирі та інших округах), наукові й дослідницькі установи. Керівниками організації співробітники ДПУ «призначили» члена президії, керівника сільськогосподарської секції Держплану УСРР К. Маньківського, члена колегії Наркомзему УСРР М. Резнікова, члена правління Укрсільгоспбанку, професора Харківського геодезичного інституту К. Кононенка, помічника завідувача курсів Наркомзему УСРР І. Доленка. 1 червня 1930 р. надзвичайна сесія Верховного суду УСРР оголосила вирок, засудивши 29 фігурантів справи до різних термінів позбавлення волі – від 10 до 2 років. Додамо, що обвинувачених змусили покаятися: наприкінці судового засідання К. Кононенко оголосив «Декларацію підсудних», у якій вони визнавали не лише свою провину в здійсненні контрреволюційної шкідницької діяльності, але й крах всієї дрібнобуржуазної теорії Чаянова, Челинцева, Макарова, Кондратьєва [291, арк. 165–169, 173–175].

Логічним продовженням наркомземівської справи стала справа української філії «Трудової селянської партії». «Контрреволюційна спадковість» між двома справами проявилась у тому, що деякі фігуранти першої — і притягнуті до кримінальної відповідальності, і не засуджені, зокрема І. Коротков, М. Резніков, І. Доленко й інші – були використані під час фабрикації другої, значно масштабнішої. Якщо «шкідницька організація у сільському господарстві» поширювала свою діяльність лише на територію України, то «ТСП» була загальносоюзною контрреволюційною організацією з центром у Москві.

Очолював ЦК міфічної партії М. Кондратьєв – професор, директор Кон'юнктурного інституту при Наркоматі фінансів СРСР, керівник управління сільськогосподарської економіки і політики Наркомату землеробства СРСР. Співробітники ОДПУ характеризували «ТСП» як «партію куркульської

контрреволюції», визначивши два періоди в її діяльності, детерміновані часовими просторами непу та суцільної колективізації. Мовляв, у непівську добу практична діяльність «ТСП» зводилася до «перекручення політики партії в галузі сільського господарства, сприяння усіма засобами укріпленню куркульських елементів на селі та протидії насадженню соціалістичних елементів у сільському господарстві (радгоспів, колгоспів)». З переходом до суцільної колективізації «ТСП» ставить перед собою масштабніше завдання – «збройне повалення Радянської влади шляхом інтервенції та повстанської куркульської діяльності». При цьому «ТСП» буцімто готувала «куркульське повстання в селі на момент початку військової інтервенції» та збиралася постачати повстанцям зброю [300, арк. 181–182].

Українську філію «ТСП» органи ДПУ УСРР викрили наприкінці 1930 – на початку 1931 рр., коли в жовтні – грудні 1930 р. заарештували спочатку 60 осіб, а пізніше, у лютому – березні 1931р., ще 74 осіб. Осередки організації були виявлені в 17 округах України: Дніпропетровському, Запорізькому, Полтавському, Сумському й ін. Серед притягнутих до кримінальної відповідальності більшість становили фахівці, що працювали в різних сферах сільськогосподарської галузі: 112 агрономів, 14 землемірів і землевпорядників, 7 ветлікарів і фельдшерів, 13 службовців держустанов і колгоспів, 22 службовці кооперативних установ, 14 професорів, викладачів, наукових працівників, 2 вчителі, 2 ремісники, 12 осіб, зайнятих у сільському господарстві. Членів української філії «ТСП» репресували в позасудовому порядку. 12 вересня 1931 р. колегія ОДПУ СРСР ухвалила постанову, за якою фігуранти справи засуджені до різних термінів ув'язнення (від трьох до десяти років) або вислання до Казахстану, Північного краю, Східного та Західного Сибіру, Уралу, Середньої Азії [680, с. 163–169].

Наприкінці 1930 р. ДПУ УСРР сфабрикувало ще одну резонансну справу так званої «Всеукраїнської контрреволюційної організації ветеринарів та бактеріологів» з центром у Харкові й мережею регіональних осередків по всій Україні. У справі проходили відомі фахівці — професор бактеріології, директор Інституту наукової і практичної ветеринарії М. Агалі, ректор Харківського ветеринарного інституту М. Самоделкін, директор Харківського ветеринарно-бактеріологічного інституту

О. Степаненко, директор Херсонського ветеринарно-бактеріологічного інституту П. Боровський та ін. За стандартною схемою їх обвинуватили в підготовці «повалення радвлади», для чого члени організації нібито готували бактеріологічну війну, а також «протягом кількох років здійснювали шкідницькі акти в галузі громадського, соціалістичного тваринництва» [294, арк. 3–4, 83–91]. Осередки організації чекісти виявили в Запорізькому, Вінницькому, Одеському, Полтавському, Київському, Дніпропетровському, Криворізькому округах, де сфабрикували аналогічні справи [274, 275, 277, 278, 279].

Як свідчать матеріали справи, фактично на цих фахівців керівництво держави вирішило перекласти відповідальність за масову загибель продуктивної і племінної худоби під час суцільної колективізації аграрного сектора. За постановою Колегії ОДПУ від 28 червня 1931 р. члени Харківської керівної групи були засуджені до «10 років ув'язнення в таборах, причому десятьом з них було винесено вищу міру покарання із заміною її 10-річним ув'язненням у концтаборі» [898, с. 33].

Підсумовуючи, зазначимо, що вказані «контрреволюційні» справи започаткували кадровий погром сільськогосподарської галузі, апогеєм якого стала «антишкідницька операція» 1937–1938 рр. Унаслідок проведених чисток на зміну висококваліфікованим, критично мислячим фахівцям, переважно з дореволюційною освітою, більшість яких не сприймали авантюристичних експериментів Кремля, прийшли абсолютно лояльні до влади радянські спеціалісти, що в масі своїй беззастережно виконували будь-які директиви.

Органічним складником більшовицької репресивної політики в українському селі стала масштабна операція з вилучення «контрреволюційних куркульсько-білогвардійських і бандитських елементів», яка передувала кампанії з розкуркулення. Вона мала характер превентивної каральної акції, спрямованої проти тієї частини селянства, яка, на переконання влади, становила реальну небезпеку для компартійного режиму в «умовах подальшого наступу на капіталістичні елементи села». Необхідність нової «зачистки» села вже традиційно обґрунтовувалася зростанням кількості терористичних актів. Цілі репресивної кампанії – «максимальне забезпечення суцільної колективізації та весняної сівби» – визначили

й контингент репресованих: «куркульсько-білогвардійський актив», який організував і очолював акції спротиву «заходам із соціалістичної перебудови села», а також «бандитські елементи», які підтримували «антирадянські та антиколгоспні виступи». За «бандитською» категорією під гніт репресій потрапляли селяни, які начебто використовувалися куркульством для контрреволюційних діянь на селі: бандити, грабіжники, палії, хулігани. Критерій, за яким мали репресувати мешканців села, видається доволі сумнівним: якщо особа дійсно скоїла підпал чи грабунок, її мали покарати незалежно від її зв'язків з куркульством. Насправді ж із рекомендацій щодо добору агентурних матеріалів, викладених у директиві Наркомату внутрішніх справ, Наркомюсту і ДПУ УСРР від 21 січня 1930 р., стає зрозумілим, що головним доказом провини мали стати не реально скоєні злочини, а зв'язки з куркульством [114, арк. 121].

Підготовка чекістської операції почалася 11 січня 1930 р., коли ОДПУ СРСР надіслало своїм повноважним представництвам директиву, вимагаючи надати інформацію про кількість агентурних розробок і слідчих справ щодо «куркульсько-білогвардійського елемента»: організацій, угруповань, одинаків. Після проведеної аналітичної роботи нова директива ОДПУ від 18 січня 1930 р. санкціонувала ліквідацію «всіх діючих розробок активної контрреволюції». Одночасно від місцевих органів ОДПУ зажадали в найкоротший термін ліквідувати «політичний та кримінальний бандитизм» [698, с. 134].

На виконання останньої настанови в Україні організували операцію з вилучення «сільської кримінальщини» згідно з директивою Наркомату внутрішніх справ, Наркомюсту і ДПУ УСРР від 21 січня 1930 р. Для керівництва операцією створювали трійки в складі окружного прокурора, завідувача окрадмінвідділу та начальника окрвідділу ДПУ під головуванням останнього. Передбачалося, що вона має здійснюватись лише в тих районах, де спостерігалася «посилена активність куркульства» – цим евфемізмом в офіційних документах зазвичай називали прояви селянського опору сталінській аграрній політиці. Від трійок вимагали до 1 березня зібрати достатню кількість компрометуючих матеріалів, які б дозволили ув'язнити до концтабору або принаймні вислати за межі УСРР осіб, віднесених до категорії

сільського криміналітету. Через тиждень строки проведення каральної акції переглянули, її слід було розпочати негайно – 27 січня і закінчити не пізніше 15 лютого [114, арк. 119, 121–121 зв.].

З ухваленням постанови ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації» та наказу ОДПУ від 2 лютого 1930 р. «контрреволюційний куркульсько-білогвардійський елемент» потрапив до першої категорії куркулів. Показово, що цей наказ ОДПУ не тільки значно розширив коло «контрреволюціонерів», які підлягали вилученню, за рахунок «колишніх» повстанців, бандитів, карателів, поміщиків і великих землевласників, активних членів церковних рад, різноманітних сектантських громад і груп, лихварів, спекулянтів, але й установив план щодо кількості репресованих. В Україні намічалось заарештувати 15 тис. осіб, і в основному завершити операцію «до початку розгортання кампанії з виселення куркулів та їхніх родин». Наказом ОДПУ передбачалося також утримання заарештованих куркулів першої категорії в окр- і облвідділах ОДПУ. За їхніми справами проводилося прискорене слідство, а самі справи розглядалися у позасудовому порядку трійками, створюваними при повноважних представництвах ОДПУ за участю представників крайкому й прокуратури [698, с. 164–165]. Оскільки до вилучених за першою категорією контрреволюціонерів мала застосовуватися найвища кара, а кількість репресованих за рознарядками планувалася досить значною, політбюро ЦК ВКП(б) спеціальною постановою від 12 лютого 1930 р. заборонило публікацію матеріалів про факти розстрілу куркульських елементів і в місцевій, і в центральній пресі «без особливого розпорядження ЦК щодо кожного конкретного випадку» [463, арк. 176].

Про рівень готовності українських чекістів до проведення операції з вилучення «контрреволюційного куркульського активу» свідчить той факт, що до 4 лютого 1930 р. органи ДПУ УСРР заарештували 5 171 особу, ліквідували 78 контрреволюційних угруповань і декілька організацій. На 17 лютого кількість заарештованих зросла до 14 496 осіб [676, с. 144,191]. Фабрикуючи справи «контрреволюціонерів-одинаків», співробітники ДПУ УСРР діяли за відпрацьованою під час попередніх репресивних кампаній схемою, обвинувачуючи

селян або в «контрреволюційній агітації», або в «приналежності до антирадянських партій, контрреволюційних організацій, участі у каральних загонах». При цьому українські чекісти не обтяжували себе такими дрібницями, як надання матеріалам справи хоча б формальної достовірності. Тому нерідко «куркулями-експертниками» ставали особи, які володіли 4–5 дес. землі, учасники каральних загонів на момент їх існування мали 8–9 років, а особа, позбавлена виборчих прав як колишній білогвардієць, у білій армії ніколи не служила. Подеколи органи ДПУ штучно об'єднували в слідчих справах цілі групи обвинувачених, не пов'язаних між собою [273, арк. 41, 41 зв., 42 зв.].

Фігурантам групових справ зазвичай висували обвинувачення в підготовці збройного повстання навесні 1930 р. Зокрема «петлюрівські організації, що планували збройний виступ і повалення радвлади», ліквідовані в Кременчуцькому, Зінов'євському округах, Горностаївському районі Херсонського округу. До 24 квітня 1930 р. українські чекісти ліквідували 34 контрреволюційні організації, заарештувавши 1 014 учасників; 1 012 угруповань із 6 296 учасниками і 9 банд із 327 учасниками. Крім того, виявили й знешкодили 11 295 контрреволюціонерів-одинаків. Усього в цей час по лінії ДПУ УСРР заарештовано 18605 осіб [676, с. 140, 144, 145, 183, 184].

Нову репресивну операцію з нейтралізації «білогвардійського та куркульсько-бандитського елемента» органи ДПУ УСРР провели в жовтні 1930 р. [357, арк. 222]. Її ініціювала телеграма-орієнтировка Г. Ягоди від 25 жовтня 1930 р., де зазначалося, що «більшість контрреволюційних організацій очолюють колишні білі офіцери», які виступають посередниками між «куркульською верхівкою і частиною міської інтелігенції, що прагне ідеологічно оформити куркульську роботу на селі». У зв'язку з цим перед повноважними представництвами ОДПУ поставлено завдання: «1) ліквідувати наявні розробки, до яких входять білі офіцери; 2) провести як у місті, так і на селі масову операцію з вилучення контрреволюційно налаштованого білого офіцерства» [676, с. 509].

Загалом у 1930 р. в Україні трійками ОДПУ засуджено 22 204 осіб, із них 1000 осіб – до найвищої кари, 738 – до виправно-трудова таборів, 8 513 – до

заслання, 11 472 – до вислання [933, с. 287]. За підрахунками М. Івницького, у республіці один засуджений припадав на 225 селянських господарств [840].

Особливе місце в репресивній політиці властей на селі займали розкуркулення й депортація селянських господарств, механізм здійснення яких був визначений постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. Згідно з нею куркулів, що підлягали ліквідації, поділили на три категорії. До першої (про яку вже йшлося) зарахували учасників і організаторів антирадянських виступів, терористичних актів, повстанських організацій, так званий «контрреволюційний актив» – до них застосувалася ізоляція в концтаборах або найвища кара. До другої категорії потрапили найзаможніші куркулі та їхні родини – їх виселяли за межі республіки на Північ. І нарешті, третю категорію становили куркулі, яких після розкуркулення залишали на місцях. Члени сімей депортованих і ув'язнених у концтабори могли за бажанням і з дозволу місцевих райвиконкомів залишитися тимчасово або постійно в районі свого проживання. Заборонялося розкуркулювати родини червоноармійців і керівного складу Червоної армії. Додамо, що 25 лютого 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення, яким заборонило розкуркулювати колишніх червоних партизанів і учасників громадянської війни [698, с. 126–127]. Особливий підхід мав застосовуватись і до куркулів, члени сімей яких працювали на промислових підприємствах. Рішення щодо їх розкуркулення мали узгоджуватися з відповідними заводськими організаціями. У такий спосіб більшовицьке керівництво намагалося не допустити антирадянських виступів у місті.

Постановою визначалася загальна кількість розкуркулених – 3–5 % від чисельності селянських господарств. В Україні виселенню підлягали 30–35 тис. селянських господарств. У постанові ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. подавався і сам механізм розкуркулення. Списки куркульських господарств другої категорії формували райвиконкоми на основі рішень зборів колгоспників або батрацько-бідняцьких зібрань і затверджували окрвиконкоми. Порядок розселення куркулів третьої категорії визначали райвиконкоми. Конфіскацію майна повинні були здійснювати уповноважені райвиконкомів за участю представників сільради, голів колгоспів, батрацько-бідняцьких груп. ОДПУ доручалася реалізація репресивних

заходів — ув'язнення в концтабір і висилка селян до віддалених районів. Чітко було зафіксовано й термін проведення каральних акцій: лютий — травень 1930 р. Уже до 15 квітня мали депортувати половину куркулів [698, с. 127–128].

Постанова націлювала на проведення розкуркулення в районах суцільної колективізації, в інших — лише за умови масового розгортання колгоспного руху. Про це йшлося й у директиві Й. Сталіна від 30 січня 1930 р., надісланій місцевим парторганізаціям: «ЦК вимагає щоб розкуркулення не проводилося поза зв'язком зі зростанням колгоспного руху». Поняття «суцільна колективізація» роз'яснювалось у директивному листі ЦК КП(б)У від 27 грудня 1929 р. — районами й округами суцільної колективізації слід уважати тільки ті, де в колгоспи вступили близько половини селянських дворів і де створено умови для втягнення в колективізацію решти селян. Між тим на 15 грудня 1929 р. такий рівень колективізації мали лише 7,5 % районів республіки [698, с. 52, 126, 131].

Порядок здійснення депортації деталізували нормативні документи ОДПУ. Згідно з наказом від 2 лютого 1930 р. операція з виселення куркулів починалася 15 лютого 1930 р., а відправка ешелонів зі збірних пунктів — 20 лютого. Українських куркулів планувалося виселити до Північного краю. Депортацією керували оперативні трійки, які очолювали голови відділів ОДПУ. Частина Червоної армії до цієї операції залучати заборонялося за винятком особливих випадків — повстань. Ураховуючи, що більшість червоноармійців були вихідцями із села, передбачалася 100 % перлюстрація кореспонденції, адресованої у війська [698, с. 165, 167].

Оскільки Північні регіони країни виявились не готовими прийняти заплановану кількість розкуркулених, влада переглянула рознарядки на депортацію та строки її проведення. Постанова ЦК ВКП(б) від 4 лютого 1930 р. запропонувала ОДПУ «розтягнути строки виселення куркульських господарств і розбити операції на три черги з тим, щоб перша черга <...> була закінчена до кінця квітня» [463, арк. 170]. ОДПУ мало визначити кількість осіб, що підлягали виселенню за районами, конкретні строки їх перевезення й місце призначення.

4 лютого 1930 р. Г. Ягода повідомив повноважне представництво ДПУ УСРР про скорочення рознарядки на депортацію до 20 тис. господарств, а 7 лютого

керівництво ОДПУ СРСР підтвердило цю цифру, указавши, що виселення буде здійснюватися між 20 лютого і 15 квітня. На проведення операції республіці планувалося виділити 57 ешелонів для перевезення куркулів. На основі директиви Г. Ягоди голова ДПУ УСРР В. Балицький підготував наказ, виданий 7 лютого 1930 р., який регламентував порядок проведення розкуркулення [579, с. 155–163].

До списків куркулів мали зараховувати експертників – так називали селян, які згідно із законом про єдиний сільгосподаток оподатковувалися не у звичайному, а в індивідуальному порядку, поширюваному лише на куркульські господарства. При визначенні розміру сільгосподатку для експертників фінансові органи враховували не лише економічні ознаки господарства (площу посіву, кількість робочої худоби тощо), а весь комплекс відомостей про прибутки куркуля, які надавалися сільськими податковими комісіями. Запроваджуючи індивідуальне оподаткування, більшовицьке керівництво прагнуло вилучити в куркулів так звані «нетрудові прибутки».

Оскільки чисельності експертників не вистачало для забезпечення встановлених рознарядок, під гніт репресій масово потрапляли середняки й навіть бідняки. Для цього представники місцевої влади спеціально «дообкладали наперед визначених осіб експертним податком», тобто «окуркулювали їх з тим, щоб потім розкуркулити». Скажімо, у Шепетівському окрузі під час податкової кампанії експертниками визнано 1283 селянські господарства. Однак протягом грудня 1929 р. – лютого 1930 р., тобто коли податок з населення вже був стягнутий, дооподаткували ще 1641 господарство, збільшивши кількість експертників на 127,9 %. «В окремих районах, – наголошувалося в доповідній записці комісії ЦК КП(б)У, – збільшення господарств, обкладених за експертною системою, досягло колосальних розмірів»: у Ляхівському – 248,2 %, Полонському – 194,7 %, Теофіпольському – 359,2 % [473, арк. 9].

Поширеною практикою було розкуркулення селян прикордонних районів України за національною ознакою або за міфічні зв'язки із закордоном, передусім з Польщею та Румунією. Приміром, у листі Волинського окрпарткому Мархлевському РПК від 10 березня 1930 р. прямо вказувалося, що «постановою

директивних органів намічено найближчим часом виселення із Волинського округу найбільш міцних куркулів-експертників і напівпоміщиків, особливо осіб польської національності» [662, с. 80].

Особливістю розкуркулення було й те, що здійснювалося воно в стислі терміни, які позбавляли селян можливості оскаржити неправомірні дії місцевої влади. Так, Новомосковська надзвичайна трійка з ліквідації куркульства на засіданні 6 лютого 1930 р. зобов'язала уповноважених райпарткому надати списки куркулів вже на 12-ту годину наступного дня, а 8 лютого надіслати їх безпосереднім виконавцям – ДПУ. Іноді несправедливо розкуркулених повертали додому після фільтрації на пунктах депортації – у Дніпропетровському окрузі так «пощастило» 27 родинам [669, с. 43, 65]. Але траплялося це нечасто – зазвичай скарги розкуркулених не розглядалися, і їх відправляли до місць заслання без будь-якої відповіді.

Принагідно зауважимо, що в Україні розкуркулення почалося ще до прийняття постанови від 30 січня 1930 р. У Березівському районі Одеського округу, наприклад, до 27 січня 1930 р. розкуркулили 300 селянських господарств, у Тилигуло-Березанському – 72 із 360 господарств, намічених до розкуркулення. Наприкінці січня 1930 р. акції з експропріації куркульських господарств пройшли в Криворізькому, Харківському, Мелітопольському районах [468, арк. 8, 20, 26].

Операція з виселення куркулів із районів суцільної колективізації тривала в Україні з 18 лютого до 10 березня 1930 р. й охопила 29 округів. Загалом спочатку планували організувати виселення з 36 округів республіки, але у зв'язку з підготовкою спеціальної операції ДПУ УСРР щодо «виселення контрреволюційного та антирадянського елемента із прикордонних округів» депортацію селян з цих округів скасували [579, с. 211]. Усього органи ДПУ УСРР депортували 19 531 господарство загальною чисельністю 92 970 осіб, серед яких 32 436 чоловіків, 28 480 жінок, 32 054 дитини. Проте на цьому влада не збиралася зупинитися. На початку квітня 1930 р. вирішили додатково виселити тисячу куркульських господарств зі Сталінського, Артемівського, Мелітопольського, а також Глухівського й Ніжинського округів, звідки виселення ще не здійснювали [698, с. 342].

3 березня 1930 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило розроблений ДПУ УСРР план проведення в прикордонних округах операції з вилучення «куркульських контрреволюціонерів і шпигунських елементів». До кінця березня 1930 р. ДПУ УСРР закінчило підготовку до виселення 15 тис. таких осіб з 11 прикордонних округів України [698, с. 342]. Цю операцію передбачалося розпочати в перших числах квітня, однак на практиці її здійснили в травні 1930 р., депортувавши із західних округів УСРР 14 894 «куркулів-одинаків». А всього з України депортували 20 793 сім'ї чисельністю 113 637 осіб. У Північний край виселили 19 658 сімей (93 461 особу), у Сибірський – 1 135 сімей (20 176 осіб). Про особливу жорстокість репресивної акції свідчить віковий і гендерний склад депортованих: наприклад, серед виселених до Північного краю – 28 014 жінок і 33 491 [676, с. 334, 375, 523]. Крім того, значну частку складали непрацездатні, що разом унеможливило використання розкуркулених на господарських роботах.

Окремим напрямом репресивної політики влади під час розкуркулення стала боротьба із різноманітними проявами селянської непокори. Органи юстиції на місцях отримали інструкцію кваліфікувати як контрреволюційний злочин «навмисне пошкодження та руйнування куркулями майна (підпал власних будівель і споруд, нищення й пошкодження сільськогосподарських машин та інших знарядь виробництва)», притягуючи винних до кримінальної відповідальності за ст. 54-9 КК УСРР, яка передбачала застосування суворих заходів — від позбавлення волі на строк не менше трьох роки з конфіскацією всього або частини майна до розстрілу. За хижацьке різання худоби та підбурювання до цього інших селян куркулів позбавляли права користуватися землею, конфісковували худобу, сільськогосподарський реманент, притягували до кримінальної відповідальності за ст. 58 КК УСРР.

Як свідчать документи, за хижацьке різання худоби селян карали і за ст. 189 КК УСРР («примусове знищення чи пошкодження майна, що перебуває у власності приватних осіб»). Так, за даними Зінов'євської окпрокуратури 13 березня 1930 р. за цією статтею було засуджено куркулів П. Повзуна до 5 років позбавлення волі, М.

Озерку – до 1 року, М. Овчаренко – до 3 років (останньому покарання замінили умовним) [226, арк. 40, 59].

Репресувати мали й тих селян, які купували в куркулів худобу та реманент – їх зараховували до розряду спекулянтів, що дозволяло застосовувати статті 127 та 135 КК УСРР. Караючи селян за продаж або знищення власного майна, влада прагнула не допустити «саморозкуркулення» й розбазарювання майна, що мало перейти до неподільних фондів колгоспів [114, арк. 106].

Оскільки примусова колективізація та розкуркулення викликали масовий опір селянства (тільки в березні 1930 р. в Україні зафіксовано 2 945 масових виступів на селі), органи ДПУ УСРР розгорнули свою репресивну діяльність і в цьому напрямі. З 1 січня до 15 квітня 1930 р. в республіці ліквідували 88 «контрреволюційних куркульських угруповань», які нібито керували селянськими виступами [676, с. 315, 526]. Так, за систематичний опір колективізації, хлібозаготівлям, стягненню податків та участь у масовому виступі 11–12 жовтня 1930 р. репресували мешканців хуторів Новоселівка й Денисівка Березівського району Одеського округу. 27 грудня 1930 р. Судова трійка при колегії ДПУ УСРР засудила трьох учасників виступу до розстрілу, решту 15 – до ув'язнення в концтаборі на строк від 3 до 10 років або заслання у Північний край на 5 років [591, с. 129]. Показово, що фігуранти таких справ демонстрували солідарність, відмовляючись давати відверті свідчення про підбурювачів і керівників антирадянських виступів, а це заважало співробітникам ДПУ довести організований характер селянських заворушень [114, арк. 91].

Після проведення депортації «куркулів» арсенал репресій поповнився боротьбою з їхніми втечами. Річ у тім, що умови, у яких опинилися депортовані українські селяни на Півночі, виявилися справді жахливими. Бараки, збудовані нашвидкуруч із жердин, не були пристосовані для проживання родин з маленькими дітьми. Підлоги в них здебільшого не було, тому перші нари стояли прямо на землі, у снігу. Температура в бараках не піднімалася вище 4 градусів. Усюди неймовірна тиснява: у багатьох бараках нари збудовані в 5 ярусів. Навіть інспектори ОДПУ визнавали, що на одну людину припадає кубатури «менше гробової». Проте не всім депортованим до Північного краю «пощастило» отримати місця в бараках – значна

частина селян мешкала в куренях і землянках, на 1 січня 1931 р. це стосувалося 37,3 % сімей спецпереселенців [676, с. 662].

Становище депортованих ускладнювалося ще й тим, що більшість із них прибували до місця заслання без особистих речей, продуктів, грошей – нерідко через банальне мародерство місцевої влади на пунктах висилки. Тим часом сім'ї розкуркулених мали утримуватися саме за власні кошти. Тому 5 березня 1930 р. ОДПУ змушене було видати розпорядження, яким дозволяло депортованим селянам звертатися до родичів з проханням надіслати грошові перекази. Розкуркулені отримали право й на продовольчі посилки [676, с. 213].

Важкі умови існування спецпереселенців призводили до масових смертей. На 1 грудня 1930 р. зі 126 095 депортованих до Північного краю загинули 21 213 осіб (16,8 %) [834, с. 26]. Тож не дивно, що з потеплінням почалися масові втечі розкуркулених із сім'ями з місць заслання. Частина втікачів осідали в містах, на новобудовах, де було легко розчинитися серед тисяч чорноробів, колишніх селян. Інші із фіктивними зазвичай документами про соціальне становище, поверталися до рідних сіл, вимагаючи в місцевого керівництва повернення конфіскованого майна й земельних наділів. Решта втікачів без документів переходили на нелегальне становище, переховувалися в лісах або в найближчих родичів. Владу особливо непокоїло те, що деякі куркулі після повернення із заслання ставали «базою для розвитку бандитизму». Так, зі 176 учасників 28 банд, що оперували на території України в серпні 1930 р., 116 осіб були куркулями, які втекли із заслання [676, с. 525].

Працівники ОДПУ повідомляли, що повернення куркулів «негативно впливало на політичні настрої основних прошарків селянства», викликаючи співчуття бідняків, середняків, навіть активістів. Навколо дітей депортованих збиралися селяни, вислуховували їхні жахливі розповіді, після чого висували до влади «незаконні вимоги» щодо повернення всіх висланих куркульських родин. У деяких регіонах України ці настрої, за висновками ДПУ УСРР, переростали в «організований рух». Скажімо, у квітні 1930 р. в кількох селах Одеського округу мешканці на загальних зборах почали ухвалювати рішення про повернення

депортованих або зверталися з відповідними клопотаннями до органів влади. Співробітників ДПУ особливо вражало те, що активними учасниками акцій за повернення куркулів ставали сільські активісти й колгоспники, які безпосередньо брали участь у розкуркуленні та висланні [470, арк. 78].

Про масовість утеч селян із місць депортацій свідчить директива ОДПУ від 7 квітня 1930 р., яка зобов'язала республіканські повноважні представництва організувати на станціях загороджувальні пункти. Підготовлена на початку квітня 1930 р. директива ДПУ УСРР вимагала від окрвідділів ДПУ надати інформацію про кількість утікачів, що перебували на території округу, а також визначила методи боротьби з ними: усіх затриманих куркулів слід було негайно етапом відправляти до попереднього місця заслання, а щодо «злісних куркулів» заводити справи, які передавалися на розгляд Судової трійки ДПУ УСРР [114, арк. 87]. Зокрема за таким механізмом сфабрикували справу на мешканця с. Мар'ївка Божедарівського району В. Хомухи, якого в червні 1931 р. разом з родиною депортували на Урал. Хомуха втік із заслання і з фальшивими документами на ім'я бідняка Крохмалю влаштувався на виробництво в м. Кам'янське. Співробітники Божедарівського ДПУ затримали його, бо Хомуха декілька разів приїздив до рідного села. Утікача обвинуватили в тому, що нібито ще до заслання він разом з іншими куркулями збирався знищити коней і велику рогату худобу в колгоспі, щоб «підірвати економічну міць» колективного об'єднання. За нереалізовані контрреволюційні наміри 27 березня 1932 р. Особлива нарада засудила В. Хомуху до трьох років концтабору [182, арк. 368].

Нову депортацію українського селянства керівництво ОДПУ ініціювало восени 1930 р., коли 16 вересня заступник голови ОДПУ С. Мессінг звернувся до В. Молотова з пропозицією вислати до Сибіру й Далекого Сходу родини «куркулів-одинаків», депортованих із прикордонних округів УСРР і БСРР у рамках операції «з очищення прикордонних районів країни від контрреволюційних елементів» у травні 1930 р. ОДПУ вважало, що депортація куркульських родин дозволить вирішити відразу дві проблеми: закріпити висланих куркулів на нових місцях і запобігти їхнім утечам [646, с. 257].

Кремль довго не вагався: 20 вересня 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило відповідну постанову. На позицію найвищого політичного керівництва держави не вплинули аргументи очільників Сибкраю – секретаря крайкому ВКП(б) М. Зайцева і заступника голови крайвиконкому І. Рещикова, які пропонували відкласти висилку «українських куркулів» і їхніх родин до березня 1931 р. «через відсутність житла та незавершеність господарського облаштування в пунктах розселення». Але Москва наказала їм «негайно вжити необхідні заходи щодо розміщення сімей висланих куркулів». Керівництво Сибкраю, зрозумівши, що далі сперечатися марно, та й небезпечно, почало без вагань виконувати директиви центру. Уже 21 вересня 1930 р. бюро Сибірського крайкому ухвалило рішення про проведення необхідних заходів з прийняття й розселення родин «українських куркулів» [646, с. 258–259].

Отримавши санкцію політбюро ЦК ВКП(б), керівництво ОДПУ починає організаційну роботу. 22 вересня 1930 р. органам держбезпеки України і Білорусії була надіслана директива, яка вимагала підготовки «плану концентрації та відправки родин». Кількість куркульських сімей, що підлягали виселенню, відповідала кількості депортованих чоловіків – 2 тис. родин з Білорусії і 14,5 тис. – з України. Операція мала розпочатись у жовтні. Привертає увагу той факт, що у виселенців не вилучали майно – попередньо протягом семи днів їм дозволяли ліквідувати майно, худобу і побутові речі [676, с. 464, 510]. Зробивши висновки із попередніх репресивних заходів, влада заборонила виселяти родини, що склалися лише з непрацездатних, а також зобов'язала забезпечити виселенців двомісячним запасом продовольства, теплим одягом і взуттям. Однак на практиці ці настанови проігнорували. Відповідальним за прийняття й розміщення депортованих призначили повноважного представника ОДПУ у Західному Сибіру Л. Заковського, якому виділили 1 млн крб на будівництво бараків і облаштування куркульських родин [676, с. 510–511].

Операція з виселення тривала в Україні з 27 жовтня до 6 листопада 1930 р. Ешелони з виселенцями прибули до Західного Сибіру — Томська, Іркутська, Яя – наприкінці листопада. Замість запланованих ДПУ УСРР 36 104 членів сімей куркулів виселили 31 504 осіб у складі 10 769 родин [676, с. 523].

Чергову депортацію знову провели поспіхом, без належної організації. Унаслідок до Сибіру переселили багато сімей, голови яких – чоловіки перебували на засланні в Північному краї: Архангельську, Вологді, Мурманську, Соловках. Зрозуміло, що жінки і малолітні діти, залишаючись в умовах суворої Півночі без годувальника, були приречені на голодну смерть. Місцеві можновладці під час висилки займалися банальним мародерством. Так, Жмеринський райвиконком «залишив» собі два вагони з майном і продовольством депортованих, а Деражнянський – вісім. Як і попереджало керівництво Сибкраю, регіон виявився не готовим прийняти виселенців, тому через недобудовані бараки повноважне представництво Західного Сибіру затримувало розвантаження ешелонів [676, с. 512–513].

Усього за даними Особливого відділу ОДПУ СРСР на 10 грудня 1930 р. з УСРР за другою категорією, зокрема й «одинаків» із прикордонних округів, виселено 146 229 осіб у складі 31 593 сімей. Загальна чисельність розкуркулених у республіці досягла 70 407 господарств, з яких більше половини (38 814) залишалися на території України. З огляду на те, що ОДПУ зарахувало тут до куркульських 114 508 селянських господарств, залишався ще чималий «резерв» для нових репресивних акцій [676, с. 531].

Після проведеного в 1930 р. розкуркулення виявлення нових куркульських господарств за критеріями, установленими постановою РНК СРСР від 21 травня 1929 р., перетворилося на надскладну справу. За таких умов влада, яка й не думала припиняти каральні акції проти селянства, знайшла оригінальний спосіб виходу з патової ситуації. Постановою ЦВК та РНК СРСР від 23 грудня 1930 р., а згодом і Законом про єдиний сільгосподаток на 1931 р. раднаркомам союзних республік, крайовим і обласним виконкомам дозволялося визначати ознаки куркульських господарств відповідно до місцевих умов [617, с. 254]. Таким чином, установлення критеріїв куркульських господарств було віддане на відкуп місцевим можновладцям, що остаточно розв'язало їм руки, посиливши свавілля й беззаконня на селі.

Аналіз облікових карток куркулів та членів їх родин, висланих з території Дніпропетровщини у 1931 р., дозволяє зробити певні узагальнення щодо критеріїв, якими керувалася місцева влада, здійснюючи нове розкуркулення.

По-перше, більшість депортованих селян оподатковувалася в експертному порядку. Наприклад, у Новомосковському районі експертниками були 112 власників селянських господарств із 115, Апостолівському – відповідно 44 із 58, Царичанському – всі 47 розкуркулених [176, арк. 1–58, 179, арк. 1–61, 180, арк. 1–114]. Проте це були колишні експертники, тобто індивідуальне оподаткування застосовувалося до цих селянських господарств у 1927/28 р., 1928/29 р. або 1929/30 р. Щодо оподаткування в 1930/31 р., то воно здійснювалося на загальних підставах. Таким чином, можна дійти висновку, що заможні селянські господарства на той час або саморозкуркулились шляхом розподілу чи розпродажу майна або були розкуркулені.

По-друге, серед депортованих значну частину складали селяни, які в облікових картках фігурують як розкуркулені в 1930 р. [176, арк. 2]. Скоріш за все це селянські господарства, які зарахували до третьої категорії куркулів, що зберігали право залишитися на території району, але мали проживати в спеціальних висілках.

По-третє, жертвами депортації стали селяни, які не виконали хлібозаготівельні плани або не сплатили встановлені державні податки. Враховуючи, що протягом 1930/31 р. тверді завдання з хлібозаготівель використовувалися владою як вагомий «аргумент» для відновлення масової колективізації, зрозуміло, що серед твердоздавців переважали середняки і навіть незаможні селяни.

Ще одним критерієм для зарахування селян до куркульських списків стала їх участь в антиколгоспних виступах, а також негативне ставлення до сталінської аграрної політики, що кваліфікувалося як «вороже ставлення до заходів Радвлади на селі». Наприклад, мешканця с. Прядівка Царичанського району І. Канцура в обліковій картці характеризували як «контрреволюціонера, який приймав активну участь у волинках, спрямованих проти Радянської влади, у 1930 р.» [179, арк. 17].

Крім того, під час визначення кандидатів на депортацію діяв принцип відповідальності за родинною належністю. Скажімо, із аналізу облікової картки

мешканця с. Борисівка Нікопольського району І. Семенка зрозуміло, що його зарахували до куркулів через батька, який «систематично займався антирадянською агітацією проти колективізації і хлібозаготівлі», був засуджений і висланий на п'ять років за невиконання хлібозаготівельного плану [188, арк. 54 зв.]. Інших, так би мовити, економічних підстав для його розкуркулення виявити не можливо. Досить часто в політхарактеристиках депортованих зустрічаються наступні примітки: «вся сім'я вороже ставиться до кампаній, які здійснюються Радвладою на селі», «родичі були учасниками контрреволюційної організації СВУ» [179, арк. 181].

Показово, що серед депортованих значну частину складали селяни, які були членами колгоспу але потім або вийшли із його складу після публікації сталінської статті «Запаморочення від успіхів», або були «вичищені як куркулі». Наприклад, із 58 висланих селян Апостолівського району 19 побували у колективних об'єднаннях [176, арк. 1–58]. Факти перебування «класово-ворожих елементів» у складі колгоспів органи ДПУ пояснювали підступністю куркулів, яким нібито вдалося проникнути до колгоспів ще до або на початку розкуркулення, заздалегідь розбазаривши своє майно чи приховавши його від конфіскації. У доповідній записці інформвідділу ОДПУ від 30 січня 1931 р. стверджувалося, що в деяких районах «класово-ворожі елементи» складали 2–3 і більше відсотків від загальної кількості колгоспників. Саме у великій «засміченості» колгоспів, особливо колгоспного керівництва колишніми куркулями, торговцями, поміщиками чекісти вбачали причини безгосподарності, що панувала в багатьох з них, саботажу основних господарсько-політичних кампаній на селі, масових виходів із колгоспів бідняків і маломісних середняків [676, с. 578]. За даними весняного перепису колгоспів 1931 р., у країні 26,6 % колективних об'єднань виключили зі своїх складів куркульські господарства [825, с. 34].

На початку 1931 р. влада починає готувати нову депортацію селянства. Обґрунтовуючи необхідність «чергового удару» по куркулю, органи ОДПУ вказували на дві основні причини: посилення «куркульської активності» й початок «нової потужної хвилі колективізації». У матеріалах ОДПУ «З питань куркульської контрреволюції», підготовлених на 1 лютого 1931 р., визначалися перші орієнтовні

кількісні показники майбутньої депортації. За межі України планувалося виселити 20 тис. куркульських господарств [676, с. 593]. Важливу роль у здійсненні депортації мали відіграти органи місцевої влади. Спільна постанова ЦВК та РНК СРСР від 1 лютого 1931 р. надала облвиконкомам і урядам автономних республік право виселення куркулів за межі районів суцільної колективізації [725, с. 59].

Додаткове підґрунтя для проведення депортації створювало й розкуркулення, яке вже здійснювалося в районах суцільної колективізації. Місцеві органи влади, конфіскувавши майно куркулів, вимагали від республіканського партійного керівництва санкціонувати їхнє виселення. Тому 11 лютого 1931 р. політбюро ЦК КП(б)У звернулося до ЦК ВКП(б) з проханням «дати з цього питання відповідні директиви» [412, арк. 62]. Відповіддю Кремля на ініціативи ОДПУ й місцевої влади з розкуркулення стала постанова політбюро ЦК ВКП(б) від 20 лютого 1931 р., яка зобов'язала ОДПУ розпочати підготовчі роботи: визначити й підготувати протягом 6 місяців райони для створення куркульських поселень на 200–300 тис. родин під управлінням спеціально призначених комендантів [699, с. 90]. Керувати роботою з виселення й розселення куркулів мала спеціальна комісія, створена за рішенням політбюро ЦК ВКП(б) 11 березня 1931 р. та очолена кандидатом у члени політбюро ЦК ВКП(б), заступником голови РНК СРСР А. Андрєєвим. До складу комісії увійшли Г. Ягода (заступник голови) і П. Постишев. Партійне керівництво держави потурбувалося й про фінансове забезпечення репресивної операції, виділивши ОДПУ із резервного фонду РНК 6 457 000 крб [646, с. 283].

В Україні аналогічна спецкомісія у складі П. Любченка, В. Балицького і М. Демченка з'явилася 4 квітня 1931 р. під егідою політбюро ЦК КП(б)У – від неї незабаром надійшла пропозиція вислати за межі УСРР не менше 40 тис. розкуркулених господарств. Саму депортацію планувалося організувати після закінчення весняної сівби з тим, щоб завершити її вже в червні [441, арк. 61]. Звертаючись з таким клопотанням до центру, українське керівництво демонструвало справжній більшовицький прагматизм: виселення «куркулів» після посівної кампанії дозволяло передати їхні засіяні ділянки землі колективним господарствам.

Нова репресивна операція ретельно готувалася владою з урахуванням помилок, допущених у 1930 р. Намагаючись не допустити нових масових селянських виступів, органи держбезпеки посилили інформаційну роботу, ретельно відстежуючи щонайменші коливання в політичних настроях усіх верств села, «особливо в уражених пунктах».

Як і під час попередніх репресивних кампаній, депортації передували дві масові операції з вилучення кримінального та контрреволюційного елементів. Спільна директива ДПУ і Головного управління Робітничо-селянської міліції УСРР «Про операцію щодо вилучення кримінального соцнебезпечного елементу із сільських місцевостей» була підготовлена 21 січня 1931 р. Необхідність нової зачистки села від «кримінальщини» влада вже звично пояснила тим, що «куркульство чимраз ширше спирається на кримінальні елементи, використовуючи їх для активних виступів проти заходів Радвлади та для здійснення терористичних актів, спрямованих проти партійних, радянських і громадських робітників». Контингент кримінальних елементів, що підлягали адмінвигнанню, мав складатися тільки з таких категорій злочинців, як «бандити, грабіжники, палії та конокради». Для проведення операції при секторах ДПУ знову створювали трійки в складі відповідальних працівників ДПУ, міжрайонної прокуратури й опергрупи міліції під головуванням перших. Підготовку операції передбачалося закінчити до 1 березня 1931 р., а саме вилучення планувалося здійснити впродовж однієї доби «після одержання окремого розпорядження» [116, арк. 10–10 зв.]. Зазначимо, що, на жаль, автору не вдалося виявити архівних документів, які б дозволили реконструювати перебіг цієї репресивної акції.

Щодо вилучення «активних контрреволюційних елементів села», то цю операцію українські чекісти провели в березні 1931 р., здійснивши зачистку передусім «вибухонебезпечних регіонів»: Правобережжя, прикордонної смуги, де нібито існувала велика кількість повстанських осередків, і районів, «уражених у минулому контрреволюційними масовими виступами». Нагадаємо, що саме з цих місцевостей, охоплених навесні 1930 р. «волинками» та повстаннями, передбачалося виселити «значну кількість куркульських сімей». У результаті проведеної операції

органи ДПУ УСРР заарештували близько 19 тис. осіб і ліквідували контрреволюційні організації, які начебто готували збройне повстання навесні й мали «розгалужену мережу повстанських осередків, що охопили населені пункти кількох районів» [610, с. 109].

Аналіз кримінальних справ доводить, що більшість селян притягували до кримінальної відповідальності за ст. 54-10 КК УСРР, інкримінуючи їм здійснення контрреволюційної агітації. Типовим був і вирок – вислання через повноважне представництво ОДПУ до Північного краю терміном на три роки. Серед обвинувачених переважали селяни, головна провина яких полягала у виході з колгоспу після публікації сталінської статті «Запаморочення від успіхів» – здебільшого їх обвинувачували в навмисному розвалі СОЗу. Іншою провиною були «антиколгоспні розмови». Божедарівський райапарат ДПУ, наприклад, у березні 1931 р. сфабрикував справу, за якою проходили селяни Роман та Савелій Сокури, З. Саква, Ф. Компанієць. Висунуті їм обвинувачення є типовим зразком чекістської казуїстики: «Указана група, щоб приховати власне куркульське обличчя, вступила в 1930 р. до СОЗу, переслідуючи за мету розкладення такого. <...> Досягли своєї мети, розклали його і самі вийшли, залишивши в СОЗі для продовження роботи одного зі своєї групи, Ф. Компанійця». Подібних доказів провини виявилось достатньо, щоб засудити З. Сакву, Ф. Компанійця та Р. Сокура до п'яти років концтабору, а С. Сокура – до п'яти років заслання [182, арк. 62–64г].

Під час березневої акції українські чекісти також вилучали активістів, які виступали проти колективізації в 1930 р. або були учасниками масових заворушень. Так, за антиколгоспну агітацію в ході масової колективізації 1929/30 р. репресували мешканця с. Назарівка Олександро-Біловської сільради Божедарівського району Г. Мозгового, відправивши на три роки в заслання до Північного краю [182, арк. 319–321].

Остаточні контингенти куркульських сімей, що підпадали під депортацію за межі України, визначила постанова політбюро ЦК ВКП(б) від 20 травня 1931 р. У її основу покладені рекомендації, викладені в довідці ОДПУ, підготовленій для комісії

А. Андреева. Згідно з постановою, з України до Уральської області планувалося виселити 30 тис. селянських сімей [646, с. 309].

Готуючи депортацію, партійне керівництво за звичним ритуалом попередило місцеві партійні організації про недопущення перегинів і викривлень класової лінії. У листі секретаря ЦК ВКП(б) П. Постишева від 29 травня 1931 р. особливо наголошувалося, що до списків депортованих слід включати тільки «дійсно куркульські елементи», не допускаючи виселення за лише формальними ознаками – «позбавлення виборчих прав, наявність твердого завдання тощо». Окремо вказувалося на неприпустимість виселення середняків і бідняків, які не бажають вступати до колгоспу, виступають проти місцевих органів [441, арк. 91]. Категорично заборонялося репресувати родини членів партії та комсомолу, колишніх червоних партизанів, військовослужбовців. Від заслання куркульські родини могла врятувати й відсутність працездатних чоловіків. Організуючи депортацію, центральна влада демонструвала раціональний підхід – до місць заслання відправляли лише тих, кого можна було «по-господарськи використати» в інтересах соціалістичної економіки. Зрозуміло, що «класово витримані» попередження очільників держави не могли вплинути на практику розкуркулення: урядові рознарядки на депортацію можна було виконати лише за рахунок незаможних верств села. Під час виселення поширеним явищем стало надання сільрадами «неправильних даних про соціально-майнове становище окремих господарств шляхом штучного підвищення податкових показників». Як визнавали органи ДПУ УСРР, нерідко його спричиняло зведення особистих рахунків [610, с. 111].

Справжню ціну владним деклараціям про недопущення перекручень прекрасно розуміли й мешканці села, через що нова депортація викликала паніку. Намагаючись уникнути розкуркулення, середняки почали тікати із сіл [441, арк. 90], однак влада передбачала можливість такого перебігу подій. Щоб попередити масові втечі селян до початку виселення, ДПУ УСРР вилучило голів і працездатних чоловіків куркульських сімей, заарештувавши 35 тис. осіб [610, с. 110–111].

Отримавши санкцію Кремля на виселення, на повні оберти запрацювала республіканська репресивна машина. Уже 21 травня 1931 р. ДПУ УСРР підготувало проект телеграми, яка визначала порядок депортації куркульських сімей, а наступного дня (22 травня) ця інструкція за підписом С. Косіора була надіслана секретарям міськкомів і райкомів партії. Виселення куркулів та їхніх сімей з України планувалося провести протягом 1 червня – 15 липня. Його особливістю стало не одночасне, а поступове «очищення УСРР від куркульського елемента» за визначеною ОДПУ послідовністю: спочатку найбільш небезпечні регіони – прикордонна смуга й Правобережжя (територія Житомирського, Вінницького, Київського оперсекторів та АМСРР), потім степова смуга (стратегічно важливі зернові області, зони суцільної колективізації — Одеський і Дніпропетровський оперсектори), за ними промислові райони Донбасу та наостанок Лівобережжя, яке мало найнижчий рівень колективізації (Сумський, Полтавський, Харківський оперсектори) [475, арк. 42, 43]. Розкладка контрольного числа виселення – 30 тис. куркульських сімей по районах України — здійснювалася з урахуванням таких критеріїв, як стан колективізації, облік куркульських господарств, розмір виселення, проведеного в 1930 р., політичні особливості, ступінь активності куркульства тощо [610, с. 109]. Таким чином, соціально-економічне становище селян було лише одним із показників належності до куркульської верстви. Бідняків і середняків було легко зарахувати до куркульських списків, кваліфікувавши як колишніх петлюрівців, гетьманців, повстанців тощо. У прикордонних регіонах кандидатами на депортацію ставали за міфічні зв'язки з Польщею й Румунією.

Для забезпечення реалізації підготовчих заходів з виселення в районах знову створювали трійки в складі секретаря РПК, голови РВК і начальника ДПУ, які мали координувати роботу партійно-радянських і чекістських органів. Під час організації депортації була задіяна вся республіканська структура органів ДПУ: районні апарати, оперативні сектори, а також 49 міжрайонних оперативних груп, спеціально створених «у колишніх окружних центрах та інших пунктах, до яких тяжіють райони». Ретельна підготовка, на думку українських чекістів, дозволила уникнути «активних контрреволюційних виступів та ексцесів», здійснити репресивну акцію

відповідно до розробленого й затвердженого ОДПУ оперативного плану. Хоча в деяких районах (Березівському, Попільнянському, Куп'янському) відбулися жіночі «волинки». Операція з виселення тривала з 1 червня до 9 липня 1931 р., і план з виселення за традицією був перевиконаний: замість 30 тис. селянських сімей на Урал відправили 31 655 сімей чисельністю 131 409 осіб. Найбільше куркулів депортували з Лівобережжя – 58 279 осіб у складі 13 389 сімей, де на початку 1931 р. ще залишався значний одноосібний сектор [610, с. 111–113].

Таким чином, депортація 1931 р. стала не менш масштабною, ніж акція, здійснена попереднього року. Особливої трагічності їй додавало те, що селян розкуркулювали в уже розкуркуленому українському селі, і це дає підстави зробити висновок: серед депортованих переважали середняки й бідняки, яких виселенням карали за непоступливість – за відмови вступати до колгоспів та за участь у масових антиколгоспних виступах 1930 р.

30 серпня 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову, яка заборонила «виселення куркульських сімей із районів суцільної колективізації у масовому порядку». Подальші виселення куркулів дозволялося здійснювати «в індивідуальному порядку невеликими групами сімейств відповідно до їх виявлення, після суворої перевірки і попереднього визначення можливості господарського влаштування за місцем виселення» [646, с. 387].

У зв'язку із заборонаю масових операцій з виселення куркульських сімей в окремі райони Союзу ОДПУ у вересні 1931 р. скасувало свій наказ від 2 лютого 1930 р. «Про ліквідацію куркуля як класу» й деталізувало нову процедуру виселення. Відповідальними «за правильний і ретельний відбір» кандидатур на виселення, за відправлення куркульських сімей у ті віддалені місцевості, де існувала потреба в робочій силі, визначено місцеві органи ОДПУ. Їх також зобов'язали брати участь в обліку куркульських сімей, здійснюваному місцевими виконками. Наказ дозволяв виселяти лише ті куркульські родини, у складі яких були працездатні чоловіки. Рекомендувалося не чіпати молодих членів сім'ї, які не підтримували зв'язків з рідними або працювали самотійно. Категорично заборонялося виселяти куркульські родини, у складі яких були командири РСЧА, червоноармійці,

робітники, пов'язані з виробництвом, колишні червоногвардійці, червоні партизани та особи, які мали заслуги перед революцією. Для здійснення виселення потрібна була попередня санкція ОДПУ [677, с. 685].

Категорії невиселених куркульських господарств, що підлягали оперативному обліку СПО ПП ОДПУ, визначив наказ ОДПУ від 19 грудня 1931 р., їх склали:

1) такі, що пролізли до колгоспів, радгоспів або перебувають поза ними, забезпечені працездатними чоловіками;

2) такі, що не мають у своєму складі працездатних глав або членів, які репресовані й відбувають покарання в таборах або виправно-трудовах установах;

3) такі, що не забезпечені працездатними главами або членами внаслідок їх репресування та відбуття в заслання;

4) такі, що мають у своєму складі працездатних, частина яких перебувають у бігах: улаштувалися на роботу на промпідприємствах чи будівництві, проживають у містах тощо;

5) такі, що взагалі не мають у своєму складі працездатних чоловіків;

6) такі, що в повному складі втекли з постійного місця проживання;

7) такі, що мають у своєму складі колишніх червоних партизанів і червоногвардійців, осіб, що перебувають на службі в частинах Червоної армії та флоту, робітників, пов'язаних з виробництвом, і осіб, що мають особливі заслуги перед революцією;

8) такі, що мають у своєму складі технічну інтелігенцію (учителів, лікарів, інженерів, техніків, землевпорядників) [677, с. 59].

Установивши категорії куркульських господарств, наказ, по суті, визначив основні напрями репресивної діяльності органів ОДПУ. Насамперед куркулів почали активно шукати в колективних об'єднаннях. У результаті здійсненої органами ДПУ УСРР агентурної проробки організаційно-господарського стану 200 колгоспів республіки за 1931 р. зі 112 колгоспів виключили 1 059 куркульських господарств. «Небажаний елемент» (куркулів, петлюрівців, політбандитів, білих офіцерів, активних церковників тощо) чисельністю 1 158 осіб виявили ще в

101 колгоспі [476, арк. 67]. «Вичищені» з колгоспів селяни зазвичай ставали жертвами нових репресивних акцій влади.

Значну увагу органи ОДПУ приділяли виявленню й покаранню куркулів-утікачів. На 1 грудня 1930 р. лише з Північного краю втекли 39 743 розкуркулені, що становило 17,3 % від загальної кількості депортованих [676, с. 612]. Про масовий характер утеч куркульства, висланого протягом 1930–1931 рр., йшлося в обіжнику Головного управління робітничо-селянської міліції УСРР від 27 січня 1932 р., який зобов'язав місцеві органи міліції здійснювати «систематичну (переважно негласну) перевірку місць, де можуть зупинятися й тимчасово мешкати куркулі-втікачі, як-от: готелі, нічліжні будинки, селянські будинки, заїзди, залізничні вокзали». Усіх виявлених і затриманих куркулів-утікачів мали передавати до місцевих органів ДПУ. Від працівників міліції також вимагали посилити роботу щодо виявлення всіх осіб, які постачають куркульство фіктивними документами [127, арк. 10].

Слід зазначити, що встановлення джерел забезпечення репресованих селян фіктивними документами перетворилося на один із важливих напрямів діяльності органів держбезпеки. Приміром, у червні 1934 р. Ічнянський райапарат ДПУ ліквідував угруповання, яке систематично займалося фабрикацією документів і забезпеченням ними куркулів та репресованих осіб, що ухилялися від відбуття покарання. Під час арешту в одного з фігурантів справи Г. Кушнеревського чекісти вилучили 96 бланків з печатками десяти сільрад Чернігівської області, три бланки Чернігівського ДОПРу, три відтиски печаток трьох сільрад і підроблений військовий білет. Звичайно, слідчі ДПУ намагалися подати таких людей як ідейних контрреволюціонерів, які співчували куркулям та іншим репресованим владою «антирадянським елементам», а тому свідомо прагли «надати їм допомогу шляхом влаштування на різних підприємствах», для чого добували й видавали відповідні документи [309, арк. 58–59]. Насправді це був звичайний кримінальний бізнес, який розквітнув завдяки попиту з боку репресованих селян і чиє підґрунтя створила сама держава, поставивши поза законом десятки законослухняних громадян. Досить часто фіктивними документами торгували працівники сільрад, отримуючи від репресованих односельців винагороду в грошовій чи продуктивній формі. Зокрема на

таких умовах протягом кількох років забезпечував фіктивними документами куркулів, що втекли з БУПРу й місць заслання, секретар Кременчикської сільради М. Мальченко, допоки його «контрреволюційна діяльність» не потрапила в поле зору заступника начальника політвідділу Хорловської МТС. У лютому 1935 р. за скоєний злочин М. Мальченка засудили до двох років позбавлення волі [314, арк. 191].

На 15 березня 1932 р. в Україні переховувалися 27 066 куркулів, що втекли з постійних місць проживання. Значна частина втікачів влаштовувалися на роботу на новобудовах і промислових підприємствах, де існував постійний попит на робочу силу. Органи ОДПУ фактично не знали, що робити з цією категорією куркулів, бо «вичищені з одних підприємств, вони негайно влаштовуються на роботу на інших підприємствах» [677, с. 53, 60]. До втікачів-спецпоселенців же застосовувалися репресивні заходи. 28 квітня 1932 р. ОДПУ видало наказ «Про порядок розгляду справ куркулів, що втекли із спецпоселень», у якому зазначалося, що слідство в справах куркулів-утікачів «триває дуже довго, <...> куркулі утримуються під вартою до року». У зв'язку з цим трійкам ПП ОДПУ пропонувалося скоротити строк оформлення справ до одного-двох місяців і розглядати їх залежно від тяжкості скоєного. Спецпоселенців, які втекли вперше і яких затримали на території того ж повноважного представництва, де розташовані спецпоселення – тобто де вони мешкали до втечі, мали заарештовувати в адміністративному порядку не більше ніж на 30 діб. Справи про так звані «кваліфіковані втечі», тобто повторні, збройні, що супроводжувалися грабунками тощо, розглядалися трійками [647, с. 33].

Водночас циркуляр ОДПУ від 7 лютого 1932 р. дозволив залишати в місцях колишнього проживання куркульські родини, що втекли із заслання, якщо вони не мали у своєму складі працездатних членів (чоловіків) і не визнавалися «соціально небезпечними». Указане рішення кореспондується з практикою депортацій 1931 р. про вислання сімей, які мали працездатних осіб [127, арк. 61].

У контексті боротьби з утечами репресованих селян слід розглядати й постанову ВУЦВК і РНК УСРР від 21 липня 1932 р., яка збільшила з двох до трьох років строк позбавлення волі за втечу заарештованого з-під варти чи місця

ув'язнення, з шести місяців до трьох років — за втечу з місця обов'язкового поселення (заслання) чи під час прямування до нього, а також за ухилення від примусових робіт осіб, засуджених на заслання. «Самовільне прибуття в місцевості, де проживання висланим заборонено, — йшлося в документі, — тягло за собою заміну вислання позбавленням волі чи засланням на той самий строк, причому вислання могло бути замінене засланням на строк не менш як три роки».

Аналіз кримінальних справ утікачів-спецпоселенців свідчить, що протягом першої половини 1933 р. Особлива нарада при Колегії ДПУ УСРР ухвалювала щодо них здебільшого стандартні постанови: «Вислати етапом до місця попереднього заслання». Зазвичай утікачів-спецпоселенців засуджували на термін від трьох до п'яти років концтабору лише за наявності додаткових, обтяжуючих обставин: виготовлення фальшивих документів, повторної втечі тощо. Приміром, мешканця с. Андріївка Божедарівського району І. Горевого засудили до трьох років концтабору за спротив під час затримання [185, арк. 128–130].

Зважаючи на масовість утеч спецпоселенців, перевантаженість місць позбавлення волі, «трафаретність» вироків, керівництво ОДПУ визнало недоцільним подальше оформлення матеріалів затримання в слідчі справи та розгляд їх на засіданнях трійок ПП. Відтак згідно з наказом ОДПУ від 13 вересня 1933 р. матеріали затримання мали оформляти лише як слідче листування, а самого втікача відправляти до найближчого спецпоселення. Спецпоселенців повертали до місць заслання або за умови проживання там їхніх родин без працездатних членів, або якщо втікачі були фігурантами групових справ [124, арк. 607–608].

Судячи з усього, проголошену Кремлем заборону масових депортацій куркульських господарств органи ОДПУ не сприйняли всерйоз, знаючи, що офіційні декларації найвищого політичного керівництва про припинення чи обмеження каральних акцій не впливали на їхню інтенсивність. Це доводить і звернення низки повноважних представництв до керівництва ОДПУ із запитом про терміни та розміри виселення куркульських господарств у 1932 р. Про підготовку нової масової депортації свідчить проведений органами ОДПУ на початку 1932 р. оперативний

переоблік невиселених куркульських господарств, чисельність яких на 10 березня 1932 р. в СРСР сягала 208 723 [677, с. 53, 59].

Наступні події свідчать, що чекісти не дарма здійснили підготовчу роботу. 10 квітня 1932 р. комісія ЦК ВКП(б) зі спецпереселенців під керівництвом Я. Рудзутака ухвалює рішення виселити впродовж року 30–35 тис. сімей куркулів, «вичищених» з колгоспів і розкуркулених [647, с. 328]. Після затвердження цього рішення на засіданні політбюро ця каральна директива була оформлена в «радянському порядку» постановою РНК СРСР від 7 травня 1932 р. Проте 19 травня 1932 р. уряд за дорученням політбюро скасував її, запропонувавши ОДПУ вилучати окремі контрреволюційні елементи на селі шляхом індивідуального арешту [805, с. 23]. Напевне, на позицію партійного керівництва держави вплинула кризова ситуація в колективізованому аграрному секторі навесні 1932 р.: голод і спричинені ним масові виходи селян із колгоспів.

Те, що проголошена заборона масових операцій з виселення куркульських сімей мала декларативний характер, уже невдовзі довели нові репресивні акції на селі, якими влада активно зачищала від неблагонадійних елементів прикордонні райони республіки. Так, 8 січня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення здійснити «закриту чистку» радянського, кооперативного, колгоспного апаратів 51 району УСРР: Славутського, Ізяславського, Кам'янець-Подільського, Олевського, Ярунського, Волочиського тощо. Паралельно з прикордонної смуги по лінії ДПУ передбачалося вислати «активні контрреволюційні та куркульські елементи». Для керування зачисткою прикордонної смуги створювалася спеціальна комісія під головуванням представника ЦКК Тарана в складі К. Карлсона (ДПУ), Василенка (ВУЦВК), Романова (ВУРПС), Вікторова (прокуратура) [442, арк. 3].

Окремо слід сказати про селян, розкуркулених за третьою категорією. Згідно з доволі розпливчастою класифікацією куркулів, сформульованою в постанові ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р., до цієї категорії зарахували тих, хто не належав до «глитайського активу», «найзаможніших глитаїв і напівпоміщиків». Їх дозволялося залишити на території району, розселивши на нових, відведених для них за межами колективних господарств ділянках [579, с. 147].

Оскільки постанова не регламентувала порядок утворення куркульських висілків, урегулюванням цього питання зайнялася республіканська влада. У рішенні ЦК КП(б)У від 2 лютого 1930 р. вказувалося, що куркульські висілки мали складатися з 10–20 сімей, а керувати ними повинні були спеціальні комітети (трійки) або уповноважені, призначені райвиконкомами й затверджені окрвиконкомами. Виселенцям залишали засоби виробництва в розмірі, мінімально необхідному для ведення господарства, установлювали певні виробничі завдання та зобов'язання щодо здачі товарної продукції державним і кооперативним органам [579, с. 148].

Порядок наділення куркулів третьої категорії землею конкретизували директиви Наркомзему УСРР, підготовлені в лютому й березні 1930 р. Куркульські висілки мали організовуватися на відокремлених ділянках найвіддаленіших і найбільш незручних для сільськогосподарського використання земель, щоб у майбутньому вони не заважали проведенню землевпорядкування МТС, радгоспів і колгоспів [617, с. 247]. Місцева влада, зокрема Дніпропетровський окрвиконком, прагнути не допустити чергових селянських виступів, рекомендувала відводити ділянки поблизу сільрад, «сталих у політичному плані». Списки куркульських господарств третьої категорії, що підлягали розселенню всередині району, райвиконкоми готували в умовах абсолютної секретності – виносити ці питання на обговорення сільрад, КНС, інших сільських і районних організацій категорично заборонялося. Проведення розселення дозволялося лише зі спеціальної санкції окрвиконкому [669, с. 68]. Крім того, директива РНК УСРР від 23 жовтня 1930 р. заборонила розташовувати куркульські висілки навколо лісів, залізниць, великих ґрунтових шляхів. Селянські господарства на висілках наділялися землею за мінімальними споживчими нормами на рівні 50 % від пересічної норми забезпечення землею селянства кожного конкретного села. При цьому дозволялося взагалі не відводити землю тим куркульським господарствам, майно й земля яких конфіскувалися «за злісне невиконання хлібозаготівель та за зрив чергових посівкампаній» [475, арк. 22]. Населення куркульських висілків було позбавлене виборчих прав, самоврядування й управлялося уповноваженими.

На початку 1930 р. партійно-державне керівництво республіки зосередило основну увагу на депортації куркулів першої та другої категорій, тому розселення за третьою категорією було фактично зірваним. За інформацією ЦК КП(б)У, навесні 1930 р. переселення куркулів третьої категорії здійснило небагато районів. Наприклад, у Лозівському районі для розселення 79 куркульських господарств нарізано 5 земельних ділянок. На одне куркульське господарство припадало 2,5–3 га. Проте більшість куркулів відмовилися переселятись на виділені землі й узагалі виїхали за межі району, унаслідок чого там залишилось лише одне господарство [475, арк. 6–7]. Як визнавало ДПУ УСРР, нерідко причиною відмов від переселення та втеч було те, що куркулям виділяли «абсолютно непридатні для сівби землі без води поблизу та інших елементарних умов для ведення господарства» [467, арк. 72].

Кампанія з переселення куркулів третьої категорії стала додатковим чинником зростання соціальної напруги в українському селі. Оскільки навіть серед розкуркулених за першою й другою категоріями значну частину становили вихідці із середняцьких і бідняцьких верств, яких зараховували до куркулів не за соціальним станом, а за «ідеологією», можна припустити, що до третьої категорії потрапляли переважно незаможні верстви селянства. Своєю чергою, допущена владою несправедливість провокувала опір селянського середовища, і розселення куркулів третьої категорії супроводжувалося масовими «волинками», основними учасниками яких були жінки. Приміром, 6 травня 1930 р. 30 жінок-козачок зірвали «внутрішньорайонне» переселення трьох куркульських родин у Нижньо-Платинській сільраді Лугано-Станічного району Луганського округу. Щоб не допустити нового переселення, селянки протягом кількох днів чергували вночі біля куркульських садиб, озброївшись палицями й рогачами. 23 травня 1930 р. подібні жіночі страйки відбулись у селах Пустинка, Зеленянка, Мар'їно-Пустощ, Ново-Селидівка Селидівського району Сталінського округу, унаслідок чого із запланованих 100 куркульських господарств вдалося розселити лише 40 [469, арк. 96, 100].

Масові виступи селян і нездатність місцевої влади організувати розселення куркулів третьої категорії примусили центр пригальмувати цей процес. 30 березня

1930 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову, згідно з якою розселення куркулів третьої категорії припинялося на час посівної кампанії. Таких селян заборонялося приймати до колгоспів, але їм надавалася можливість користуватись у цьому селі землею, відведеною сільрадою або райвиконкомом [463, арк. 191].

Однак і після закінчення весняної сівби в партійно-радянського керівництва республіки, зайнятого проведенням нових політгоспкампаній, не вистачило часу й ресурсів на вирішення проблеми куркулів третьої категорії. Тому політбюро ЦК КП(б)У рішенням від 4 червня 1930 р. відтермінувало їхнє розселення до закінчення жнив, а окружкомам рекомендували зосередити увагу на «підготовчій роботі» [410, арк. 118]. У середині липня ЦК КП(б)У знову націлив місцеві партійні комітети на проведення підготовчих робіт щодо «виселення куркулів на спеціальні висілки» [463, арк. 120].

21 серпня 1930 р. політбюро ЦК КП(б)У нарешті визначилося з долею розкуркулених за третьою категорією, ухваливши рішення організувати їхнє переселення на висілки «до закінчення осіннього засіву» [411, арк. 53]. Іншою постановою від 13 листопада 1930 р. політбюро дозволило застосовувати репресивні заходи, аж до вислання, до куркулів, «які зривають переселення на висілки й самовільно повертаються в села» [411, арк. 131]. Проте й осіння кампанія з утворення куркульських висілоків була фактично зірвана через адміністративно-територіальну реформу – перехід на двоступеневу систему управління, унаслідок якої місцеві органи влади, що мали контролювати цей процес, перебували в стані реорганізації.

Узимку 1930–1931 рр. розселення куркулів третьої категорії зовсім припинили, оскільки в більшості випадків відведені для облаштування куркульських селищ ділянки не були пристосовані для життя. Скажімо, у Біловодському й Костянтинівському районах такі землі відвели в безводних місцевостях, іноді куркульські сім'ї вивозили просто в голий степ (Війтовецький район) [486, арк. 96 зв.].

Загалом до початку лютого 1931 р. куркульські висілки організували в 60 районах республіки з 218, ще в 17 районах для куркульських селищ виділили

ділянки землі, але не змогли організувати переселення. До 342 куркульських висілків переселили 8 561 сім'ю. Умови проживання в більшості таких поселень були просто жахливими. Так, у 12 районах розкуркулених розмістили в тимчасових, непридатних для проживання куренях, у 13 районах – у землянках; до того ж селяни не отримали обіцяних реманенту, фуражу, насіння, худоби, що унеможливило обробку виділеної землі. Не дивно, що з початком холодів розкуркулені за третьою категорією почали масово повертатися до своїх сіл, вербувалися на новобудови (Донбас, Криворіжжя, Дніпробуд) або зовсім залишали межі республіки. Утечам сприяло й те, що більшість висілків не мали комендантів або уповноважених райвиконкомів, які здійснювали б нагляд за розкуркуленими. Відтак до початку лютого 1931 р. через утечу 4 227 сімей у республіці «самоліквідувалися» 245 куркульських поселень. Керівництво ОДПУ повідомляло, що іноді з розкуркулених цієї категорії формувалися групи так званих «бродячих куркулів» з дружинами, дітьми, нерідко напіводягненими, які переходили з району до району, вели антирадянську агітацію, поповнювали кримінальні й політичні бандитські угруповання, брали участь у масових акціях [676, с. 216, 614].

Відповіддю влади на масові втечі куркулів з висілків стала постанова політбюро ЦК КП(б)У від 11 лютого 1931 р., яка зобов'язала Головне управління міліції при РНК взяти на облік висілки розкуркулених і забезпечити постійний нагляд за ними [412, арк. 62]. Результатом двомісячної роботи місцевих органів міліції стало встановлення на 1 квітня 1931 р. нагляду за куркульськими селищами в 30 районах республіки, де нараховувалось 2 436 господарств з 9 740 мешканцями; ще в 47 районах облік тривав. Головне управління РС міліції УСРР також розробило спеціальну інструкцію, яка визначила порядок управління куркульськими селищами. Агентурний нагляд за куркульськими поселеннями здійснювали місцеві органи ДПУ [486, арк. 96 зв., 98]. Необхідність суворого контролю за висілками райпарткоми обґрунтували тим, що в них спостерігалися «факти нахабної поведінки й окремі виступи глитаїв: відмови від роботи, агітація проти партії та радвлади, спроби організувати банди з утікачів тощо» [475, арк. 32].

Чергове переселення куркулів на висілки провели навесні 1931 р. Аналіз документів дозволяє висновувати, що основними жертвами цієї переселенської кампанії стали так звані твердоздавці, майно яких конфіскували за невиконання «завдань із господарських кампаній». Твердоздавці за своїм соціальним станом належали не до заможних селян, а до середняків і навіть бідняків, оскільки під час заготівель 1930 р. тверді завдання досить часто отримували селяни, які вийшли з колгоспів. Частина твердоздавців, які особливо злісно саботували хлібозаготівлі й чинили опір заготівельникам, на той час перебували під арештом при сільрадах і райвиконкомах, очікуючи вислання на Північ. Постанова політбюро ЦК КП(б)У від 15 березня 1931 р. замінила цій категорії куркулів депортацію на Північ розселенням на висілки в межах району [475, арк. 24].

Іншу категорію виселених становили так звані «колишні», які не мали жодного стосунку до кампанії з ліквідації куркульства як класу: у минулому поліцаї, поміщики, білогвардійці, дружини колишніх шахтовласників і поміщиків. При визначенні підстав для виселення місцеві органи влади використовували такі характеристики: «ярий алкоголік», «дружина агітує проти радвлади», «живе відлюдьком», «організатор зриву диспуту на релігійну тему» тощо [475, арк. 32]. Отже, є всі підстави стверджувати, що під гаслом виселення куркулів третьої категорії фактично в окремих районах республіки здійснювалася зачистка сіл від «класово ворожих» і потенційно нелояльних елементів. Загалом, за даними ОДПУ, на 5 березня 1932 р. в УСРР існувало 277 поселень куркулів третьої категорії, у яких проживали 4 757 сімей чисельністю 20 306 осіб [677, с. 56].

Новий етап у формуванні куркульських висілок був пов'язаний з «очищенням районів Полісся від куркульських елементів». Згідно з постановою політбюро ЦК КП(б)У від 29 березня 1932 р., п'ять тисяч куркульських сімей планувалося переселити у спеціальні куркульські поселення на лівому березі Дніпра, щоб використати їхніх працездатних мешканців переважно для розробки кам'яних і глиняних кар'єрів регіону [442, арк. 80].

Зауважимо, що для республіканської влади розкуркулені за третьою категорією стали резервною й практично безкоштовною робочою силою, використовуваною в

разі потреби. Зокрема рішення політбюро ЦК КП(б)У від 22 липня 1930 р. уможливило залучення куркулів до збирання врожаю. Знову питання примусового притягнення до роботи таких розкуркулених постало на порядку денному політичного керівництва республіки в листопаді 1930 р., коли було санкціоноване залучення куркулів до виробничого процесу в разі «гострої недостачі робсили» й терміном не більше одного місяця [411, арк. 17, 131].

Остаточну проблему використання робочої й тягової сили розкуркулених за третьою категорією селян на різних роботах урегулювала інструкція Наркомату праці УСРР, затверджена в лютому 1931 р. Вона дозволила «притягати до обов'язкової праці <...> на загальнокорисних роботах у народному господарстві та на будівництві» і самих розкуркулених, і членів їхніх родин: чоловіків 18–50 років, жінок 18–40 років включно. І хоча тривалість примусових робіт обмежувалася одним місяцем, у разі потреби дозволялося залучати розкуркулених до обов'язкової праці декілька разів протягом року [475, арк. 14].

Таким чином, на підставі проведеного аналізу можна висновувати, що репресивна політика влади під час суцільної колективізації включала комплекс превентивних каральних заходів, за допомогою яких Кремль намагався знищити або нейтралізувати реальних і потенційних противників соціалістичної модернізації аграрного сектора. Передусім задля цього була проведена кадрова чистка фахівців сільськогосподарської галузі, що вилилась у фабрикацію кількох гучних справ: «Контрреволюційної шкідницької організації у сільському господарстві України», «Української філії Трудової селянської партії», «Всеукраїнської контрреволюційної організації ветеринарів та бактеріологів». У сталінського керівництва було декілька причин для репресування відомих спеціалістів: непролетарське соціальне походження, негативна оцінка сталінської політики «великого стрибка», фаховість, яка не дозволяла виконувати авантюрні рішення.

Важливим складником радянської репресивної політики в українському селі стало розкуркування, що являло собою чотири взаємопов'язані каральні акції: вилучення «сільської кримінальщини» та «контрреволюційних елементів», депортацію селян до Північних регіонів СРСР і переселення на куркульські висілки

в межах республіки. Кампанія з ліквідації експлуататорських верств села ретельно готувалася владою, що доводять численні документи — аналіз їх спростовує тезу радянських істориків про стихійне розкуркулення, нібито ініційоване трудовим селянством напередодні суцільної колективізації, яке більшовицька партія була змушена очолити. Разом з тим масштабність репресивної акції, відсутність у ДПУ досвіду переміщення великої кількості людей, залучення до розкуркулення місцевих органів влади стали основними чинниками безладдя, що сприяло саморозкуркуленню та втечам куркулів.

Кампанія з розкуркулення починалася з вилучення «сільської кримінальщини», тобто селян, які начебто використовувалися куркульством для контрреволюційних діянь на селі, та «контрреволюційного активу», так званих куркулів першої категорії. Організуючи цю каральну акцію, керівництво держави прагнуло нейтралізувати ту частину села, яка могла очолити акції спротиву примусовій колективізації й розкуркуленню. Вилучення «контрреволюційного активу» здійснювалося за агентурними розробками ДПУ. У рамках цієї операції до 24 квітня 1930 р. органи ДПУ УСРР заарештували 18 605 осіб, у березні 1931 р. — ще близько 19 тис. Усього ж протягом 1930 р. трійками ДПУ УСРР засуджено 22 204 осіб, у 1931 р. — 21 758. Можна припустити, що основний контингент репресованих становили саме «контрреволюційні елементи», вилучені в рамках кампанії з розкуркулення.

Наймасовішою репресивною операцією доби суцільної колективізації стала депортація куркулів «другої категорії», яка здійснювалася поетапно. Упродовж 1930 р. в республіці пройшли три депортації, унаслідок яких за межі республіки вислали 31 593 сім'ї чисельністю 146 229 осіб. Наступного року влада організувала одну депортацію, проте кількість висланих фактично дорівнювала попереднім трьом: 31 655 селянських сімей чисельністю 131 409 осіб.

Кількість куркулів «третьої категорії» встановити важко через відсутність статистичних даних. Оскільки із 70 407 селянських господарств, розкуркулених протягом 1930 р., 38 814 сімей не були депортовані за межі республіки, саме їх можна зарахувати до цієї групи. Проте до куркульських висілків переселили

незначну частину розкуркулених – до початку лютого 1931 р. 8 561 сім'ю на 342 куркульські висілки.

Окремим напрямом репресивної політики під час суцільної колективізації була боротьба з різноманітними проявами селянської непокори. Органи юстиції карали селян «за хижацьке різання худоби», за знищення власного майна (підпал будівель, пошкодження сільськогосподарських машин), за придбання куркульського реманенту й худоби та ін. Застосовували каральні заходи і проти учасників масових селянських виступів, оскільки в перші місяці 1930 р. антиколгоспні заворушення в Україні набули значних масштабів. Влада намагалася довести організований характер селянських «волинок» і повстань, а тому учасники їх притягувалися до кримінальної відповідальності як члени «контрреволюційних куркульських угруповань», які нібито керували масовими виступами.

3.2. Каральні заходи більшовиків щодо захисту «соціалістичної власності» на селі

Соціалістична перебудова аграрного сектора кінця 20-х – початку 30-х років ХХ ст. зумовила кардинальну зміну форм власності в українському селі: замість індивідуальної домінантною стала колективна власність на землю й засоби виробництва. У ставленні ж селян до нової форми власності простежується певна дихотомія. З одного боку, члени колективних об'єднань розуміли, що власність колгоспу сформувалася шляхом усупільнення їхнього індивідуального майна. Однак, з іншого, – через примусовий характер колективізації та фактичний відбір майна в селян колективізаторами – новоявлені колгоспники сприймали спільне майно як відчужене від них, таке, до якого вони не мають жодного стосунку.

Свою роль у формуванні такого ставлення до колективної власності відіграла й політика держави, зокрема застосування репресій до селян, які зазіхали на колгоспне майно. Сталін обґрунтував необхідність використання жорстоких заходів щодо розкрадачів «соціалістичної власності» у своєму виступі на січевому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), заявивши: «Основою нашого ладу є громадська власність, так само, як основою капіталізму – власність приватна.

Якщо капіталісти проголосили приватну власність священною й недоторканою, досягнувши свого часу зміцнення капіталістичного ладу, то ми, комуністи, тим паче повинні проголосити суспільну власність священною й недоторканою, щоб закріпити тим самим нові соціалістичні форми господарства в усіх галузях виробництва й торгівлі. Попускати злодійство і розкрадання громадської власності <...> і проходити повз такі контрреволюційні безчинства, – значить сприяти підризові Радянського ладу, що спирається на суспільну власність, як на свою базу» [683, с. 209].

Уперше свою здатність захистити колгоспну власність Кремль продемонстрував у 1930 р., коли після публікації сталінської статті «Запаморочення від успіхів» почався масовий вихід із колгоспів, і селяни, не дочекавшись виділення усуспільненого майна, стали самовільно повертати свій реманент, худобу тощо. У відповідь влада застосувала репресії до колишніх колгоспників, наочно продемонструвавши, що «артіль не прохідний двір», а «добровільність вступу в жодному разі не означає свавільність розподілу» [357, арк. 121]. За самоправне відбирання в колективів усуспільненого майна селян притягували до кримінальної відповідальності за ст. 154 КК УСРР, яка встановлювала покарання у вигляді виправно-трудова робіт на строк до трьох місяців або штрафу до 300 крб [706, с.113]. Так, за інформацією Зінов'євської прокуратури станом на 1 квітня 1930 р. за цією статтею було засуджено селян О. Гоя до 5 днів примпраці, К. Калініча – до 3 місяців, Івана та Павла Тодеушів – до 6 місяців кожного, селянок М. Пономаренко, О. Ільчевську, М. Ковтуненкову – до 1 місяця кожна. При цьому всі засуджені мали повернути розібране майно до колгоспу [226, арк. 14].

Проте владі вказані методи впливу на колишніх колгоспників здалися недостатньо жорсткими. Характерний приклад: 5 липня 1930 р. Кременчуцький окрсуд засудив за ст. 154 КК УСРР до 3 місяців примусової некваліфікованої праці селян Крамаренка і Малофія за те, що після заяви про свій вихід зі складу СОЗу вони самоправно, як колишні власники, захопили усуспільнений реманент, не зважаючи на рішення загальних зборів СОЗу про те, що усуспільнений реманент повинен залишитись у СОЗі до закінчення посівкампанії. Але пленум Верховного

суду республіки скасував цей вирок, рекомендуючи «всілякі самоправні діяння щодо колективізації або розкуркуленого майна з боку колишніх його власників <...> розглядати як злочин проти порядку управління» та карати суворіше, застосовуючи ст. 75-1 КК УСРР, яка передбачала позбавлення волі на строк до п'яти років з конфіскацією всього або частини майна [357, арк. 245]. Скажімо, учасниць «волинки», яка супроводжувалася грабунком СОЗівського майна, із с. Дмитрівка Казанківського району Криворізького округу засудили до 1–3 років позбавлення волі [469, арк. 135].

Водночас репресивний удар влади був спрямований і на захист усупільненого стада. Попри те, що згідно зі статутом сільгоспартілі члени колективних об'єднань зберігали право утримувати у власних господарствах молочну й дрібну худобу, ця норма закону протягом 1930–1931 рр. відверто ігнорувалася місцевими колективізаторами за мовчазної згоди центрального керівництва держави. Як свідчать документи, масове усупільнення корів в Україні провели в другій половині 1931 р. після видання постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 30 липня 1931 р. «Про розгортання соціалістичного тваринництва», яка націлювала органи влади на розвиток його колективної форми шляхом створення колгоспних ферм і збільшення поголів'я худоби в радгоспах. Щоб «заохотити» селян віддати єдину в сім'ї годувальницю до колгоспної стайні, керівництво колоб'єднань використовувало примусові методи впливу, зокрема неуспільнених корів не пускали на пасовища, а їхнім господарям погрожували виключенням з колгоспу. Найчастіше колгоспників ставили перед вибором: або корову на м'ясозаготівлю, або до колгоспу. У деяких селах, приміром, Оситній, Пурпурівці Новомиргородського району Одеської області такими «невинними» заходами не обмежилися, застосовавши до незгодних арешти, побої тощо [624, с. 327].

Реакцією селян на усупільнення молочної худоби стали численні скарги до центральних органів влади й масові виступи. За даними ДПУ УСРР, протягом січня – березня 1932 р. в республіці пройшли 46 «волинок», які супроводжувалися розбором корів [677, с. 109]. Зростаюче невдоволення селян усупільненням худоби на тлі голоду, який стимулював «неорганізоване відхідництво» із села та виходи з

колгоспів, примусили керуючий клас напередодні весняної сівби піти на певні поступки селянству. 26 березня 1932 р. ЦК ВКП(б) видав постанову «Про примусове усупільнення худоби», якою засудив практику примусового «усупільнення корів і дрібної худоби в окремих колгоспників». Одночасно дозволялося покарати порушників, щоправда, тільки по партійній лінії – виключенням з партії, та й то в майбутньому, оскільки передбачалося застосування санкцій лише проти тих, хто вдасться до примусу вже після виходу постанови [599, с. 469–470].

Ставлення колгоспників до цього документа було однозначним – Сталін дозволив забрати корів. До того ж в умовах голоду 1932 р. наявність у селянському господарстві корови ставала серйозною підставою виживання родини. Недарма колгоспниці с. Василівка на Київщині заявили: «Ми пухнемо з голоду, нам ніхто нічим не допомагає, так будемо їсти молоко» [677, с. 113]. Однак колгоспне начальство здебільшого не збиралося повертати усупільнене, бо це означало б визнання самого факту порушень. Позиція очільників колоб'єднань зводилася переважно до такої: «Усупільнення корів <...> проведене цілком законно, вимоги колгоспників безпідставні, тому всякий колгоспник, що вимагає виправлення помилок — злісний агітатор, і відповіддю на його вимоги є лава підсудних». Унаслідок замість повернення своєї худоби селяни, які ставили це питання перед правлінням колгоспів, нерідко потрапляли до БУПРу. Типовий приклад: майже в половині сільрад (у 7 із 16) Новомиргородського району на Одещині організували відкриті судові процеси над контрреволюційними агітаторами, а в деяких відбулися навіть по 2–3 такі судилища. У результаті цих процесів Новомиргородський нарсуд засудив 26 осіб до різних форм і термінів покарання: загалом на 52 роки позбавлення волі, 1,5 року умовно й 4 роки примусової праці. Так, Параску Репетій із колгоспу «Гуртова надія» засудили до 3 років БУПРу і 2 років обмеження в правах за публічну заяву, «що правління неправильно усупільнило корів, що таке усупільнення суперечить тому, що написано в газетах». Іншого члена цього колгоспу Петра Костюкова позбавили волі на 2,5 року й обмежили в правах на

1,5 року за те, що його дружина, «забравши з колгоспу корову, вела її через село надвечір, коли всі люди були вдома, щоб цим дати приклад іншим» [624, с. 329].

Прокуратура республіки визнавала, що місцеві органи юстиції штампували справи контрреволюційних агітаторів. Досить сказати, що показання свідків у всіх перевірених справах були схожими одне на одне, як дві краплі води: кожен з них ніби під копірку засвідчував, «що, мовляв, такий-то повсякденно веде шалену агітацію за розбирання корів та за невихід на роботу, що працює він у колгоспі гірше від усіх, що він або куркуль, або син куркуля, або ж підкуркульник, був членом “Союзу руського народу” та ще й релігійно настроєний» [624, с. 329].

Зазначимо, що юридичне підґрунтя для масштабного застосування каральних заходів створив сам Наркомат юстиції УСРР, який 10 травня 1932 р. підготував таємну директиву, яка націлювала місцеві прокуратури й суди на притягнення до кримінальної відповідальності «куркулів та інших осіб із класово-ворожих елементів, що агітують колгоспників самоправно розбирати худобу», як за контрреволюційну агітацію. Такі справи рекомендувалося розслідувати й розглядати в судах у найкоротший термін, організовуючи показові процеси [125, арк. 17].

Оскільки масове притягнення колгоспників до кримінальної відповідальності за самоправне розбирання усуспільненої худоби стало додатковим фактором соціального напруження в українському селі, Наркомат юстиції УСРР змушений був відреагувати. 13 липня 1932 р. він приймає директиву, якою категорично заборонялося «притягати до відповідальності як агітаторів тих, хто прилюдно чи в розмовах засуджували примусове усуспільнення продуктової худоби або подавали скарги про повернення худоби» [400, арк. 6].

В окремих регіонах республіки для збереження колгоспного стада місцева влада використовувала більш «цивілізовані» методи тиску на селян. Так, у Мелітопольському й Божедарівському районах Дніпропетровської області за вказівками партійних комітетів нарсуди почали масово ухвалювати рішення про стягнення із селян у цивільному порядку коштів, які нібито були витрачені на утримання корів у колективних об'єднаннях. Оскільки суми цих позовів досягали 100–150 крб, під час їх стягнення в колгоспників «знову фактично примусово

відбиралася худоба». Характерний приклад: нарсуд присудив стягнути 63 крб 20 коп. з колгоспниці О. Шенкаренко з артілі «Степовик» Божедарівського району за утримання протягом двох місяців її примусово усупільненої корови в колгоспній стайні [125, арк. 10].

Небажання правлінь колгоспів «мирно» вирішити проблему шляхом повернення примусово усупільненої худоби викликало масовий рух селянства за самовільне розбирання корів. Як повідомляв Якимівський райком КП(б)У, протягом 20 днів у районі розібрали 22 % усіх усупільнених корів, з яких лише 14 % повернули з дозволу правлінь колгоспів [36, арк. 3]. У квітні 1932 р. в республіці пройшли 103 «волинки», які супроводжувалися розбором корів. Особливу активність у боротьбі за повернення продуктивної худоби демонстрували селяни Дніпропетровської, Одеської, Київської областей – у «волинках» брали участь навіть сільські активісти. Так, у колгоспах Михайлівської сільради Нововасилівського району на Дніпропетровщині першими забрали своїх корів активісти – бригадири Заломай, Переута, окремі члени правлінь колгоспів і рахівники [677, с. 112].

Самовільні розбори худоби влада вважала небезпечним явищем, убачаючи в них перший крок селян до виходу з колгоспу. У с. Григорівка Старокостянтинівського району, приміром, саме після такої акції колгоспниці-біднячки подали заяви про вихід з колгоспу. Тому для боротьби з масовими виступами селян залучили районні відділи ДПУ, оперативні працівники яких виїздили на місце, проводили арешти ініціаторів «волинок» і розслідування. Згідно з директивою Наркомату юстиції УСРР, «за розбирання усупільненої продуктивної худоби куркулями, у яких її вилучено порядком розкуркулення», винних мали притягати до кримінальної відповідальності як за грабунок або крадіжки [400, арк. 5 зв.].

Офіційно влада задекларувала ліберальне ставлення до «самоправного розбирання» усупільненої худоби колишніми власниками, рекомендувавши реагувати на них «в основному заходами організаційно-масового характеру». Водночас Наркомат юстиції УСРР дозволив застосовувати репресію в тих випадках,

«якщо розбирання худоби супроводжувалося очевидним опором владі, збройним нападом або іншими злочинними заходами» [400, 5 зв.]. Наявність такого «незначного» винятку по суті розв'язувала руки місцевим прокурорам і суддям, більшість з яких уважали, що «кращий метод усупільнення худоби – це засудження до БУПРу кількох колгоспників, які не бажають усупільнювати своїх корів або ж вимагають виправлення допущених у минулому перекручень» [624, с. 329].

Боротьба влади із зазіханнями селян на колективну власність досягає свого апогею після ухвалення постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності» – сумнозвісного «закону про п'ять колосків». Прийняття цього закону стало радикальною відповіддю Кремля на зростання крадіжок колгоспного хліба в умовах голоду та хлібозаготівель 1932/33 р. Так зване «розбазарювання хліба», тобто його приховування, розкрадання, використання особливого режиму обмолоту, – були специфічними формами протидії селян хлібозаготівлям, проявами їхніх антиколгоспних настроїв, а головне – способом виживання в умовах, коли колективні об'єднання не розплачувалися зі своїми членами за відроблені трудові. Як зазначає дослідник В. Нолл, «крадіжки у широких масштабах склалися як результат колгоспного устрою життя». При цьому самі селяни не вважали крадіжки колгоспного майна злочином: «Красти — це до когось полізти, а в колгоспі — це не кража». З погляду колгоспників, «крадіжка була чимось на кшталт “прав” кожного громадянина», а примусила їх цим займатися сама влада [945, с. 237].

Російський історик І. Зеленін дійшов висновку, що ініціатором та основним автором постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. був сам генсек, що доводить зокрема листування Й. Сталіна й Л. Кагановича. Дослідник звернув увагу на юридичну безграмотність закону, яка полягала у відсутності диференціації видів покарання залежно від ступеня їхньої тяжкості: розстріл із конфіскацією всього майна або 10 років ув'язнення застосовувалися за будь-яку крадіжку соціалістичної власності без урахування її розмірів [819, с. 21]. Засуджені в цих справах за жодних умов не підпадали під амністію. Прирівнявши майно колгоспів і кооперативів до

державного, указана постанова остаточно розвіяла ілюзії тих селян, які вважали, що колгосп — не частина соціалістичного сектора, а лише «селянське об'єднання, яке цілком самостійно встановлює свої взаємовідносини з державою» [1003, с. 135].

Крім того, закон установив покарання позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років з ув'язненням до концентраційного табору для «антигромадських, куркульсько-капіталістичних елементів, що застосовують насильство та погрози або проповідують застосування насильства та погроз до колгоспників, щоб примусити їх вийти з колгоспу, щоб примусово зруйнувати колгосп» [590, с. 283].

Поява «закону про п'ять колосків» змогла шокувати навіть досвідчених прокурорів і суддів, які, здавалося б, від часів суцільної колективізації мали звикнути, що радянська юридична система підпорядковується політичній доцільності. Разом з тим працівники місцевих органів юстиції все одно не могли збагнути, як за крадіжку жменьки колгоспного зерна засуджувати голодного селянина до 10-річного ув'язнення або розстрілу, а тому буквально закидали Наркомат юстиції УСРР запитами, у яких просили розтлумачити порядок застосування постанови ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 р.

11 серпня 1932 р. Наркомат юстиції республіки підготував спеціальний обіжник, зміст якого свідчив, що справжнього «драконівського» змісту «закону про п'ять колосків» не зрозуміло навіть його керівництво, яке рекомендувало місцевим прокурорам застосовувати в справах про крадіжки диференційований підхід. Так, за постановою від 7 серпня 1932 р. мали розглядатися справи про крадіжки колгоспного чи кооперативного майна «класово-ворожими чи декласованими елементами, систематично за змовою кількох осіб, коли розкрадання майна спричинило господарські ускладнення в колгоспі чи кооперативі, украдене на значні суми, розкрадання вчинене зі шкідницькою чи контрреволюційною метою». Такі справи були підсудні лише облсудам. Водночас обіжник дозволив передавати до нарсудів «справи про дрібні крадіжки, учинені вперше, на незначні суми, та коли крадіжка мала явно визначений споживацький характер», що фактично означало застосування ст. 170 КК УСРР. Також Наркомат юстиції УСРР залишив за сільськими судами право розглядати «справи про зовсім дрібні крадіжки майна, що

не складає основного предмета господарювання колгоспів (речі споживання, посуд тощо)». Згідно з обіжником підсудність справи мав установлювати прокурор [366, арк. 30].

Оскільки подібні тлумачення зводили нанівець каральну сутність «закону про п'ять колосків», 13 вересня 1932 р. з'явилася таємна інструкція, яка регламентувала порядок застосування постанови від 7 серпня. Зокрема до куркулів, обвинувачених у розкраданні колгоспного майна й хліба, передбачалося застосовувати найвищу кару без винятків. Вироки одноосібникам і колгоспникам обмежувалися позбавленням волі на 10 років, а головам колгоспів, членам правлінь теж загрожувала найвища кара (за пом'якшуючих обставин – позбавлення волі на 10 років) [670, с. 300]. Водночас інструкція фактично скасовувала важливу правову норму про незворотність сили закону, оскільки дія постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня поширювалася й на злочини, скоєні до її видання в тих випадках, коли вони мали громадсько-політичне значення. В Україні ж судові органи практикували такий «зворотний» підхід ще до появи відповідних роз'яснень. Харківський облсуд, наприклад, застосував цю постанову до злочину, учиненого в березні, а Одеський облсуд – до вчиненого в липні [368, арк. 36].

Інструкція зобов'язала судово-слідчі органи розглядати справи за законом від 7 серпня в прискореному режимі – протягом 15 днів. справи про крадіжки колгоспного майна вилучалися з підсудності сільських громадських і колгоспних товариських судів – останнім дозволялося лише розглядати справи про злочини проти особистої власності колгоспників й одноосібників. Дослідник П. Соломон звертає увагу, що «така нова політика контрастувала із фабрично-заводською практикою, за якою товариські суди заохочувалися до розгляду всіх розкрадань, збитки від яких не перевищували 50 крб» [1007, с. 110].

Загалом інструкція про застосування «закону про п'ять колосків» мала чітко виражену антикуркульську спрямованість. Останні крапки в цьому питанні розставило розпорядження Наркомату юстиції УСРР від 14 вересня 1932 р., де зазначалося, що цей закон «треба застосовувати обов'язково залежно від

соціального стану обвинуваченого, характеру заподіяної шкоди, політичного змісту справи до ворогів народу» [590, с. 320], якими, зрозуміло, уважалися куркулі.

На практиці соціально-класова спрямованість закону обернулася тим, що судово-слідчі органи почали масово фальсифікувати відомості «про соцмайновий стан» притягнутих до кримінальної відповідальності. Звичайною справою стало «перетворення маломіцного середняка в заможника, а цього останнього – на куркуля» [590, с. 320]. У такий спосіб місцеві органи юстиції перестраховувалися: винесення розстрільного вироку за жменю вкрадених колосків завжди можна було виправдати «куркульським походженням» обвинуваченого.

Юридична недосконалість «закону про п'ять колосків» ускладнювала роботу судів, які опинилися перед важкою дилемою: у яких випадках слід застосовувати постанову ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня, у яких – обмежитися ст. 170 КК УСРР, яка передбачала ліберальніші покарання за крадіжки. Згідно з цією статтею за крадіжку, скоєну вперше, без застосування будь-яких технічних засобів і без обтяжуючих обставин, карали позбавленням волі терміном до трьох місяців або виправно-трудовами роботами до шести місяців. У разі, коли подібний злочин був скоєний удруге, застосовувалося позбавлення волі на термін до шести місяців. Загалом максимальний термін позбавлення волі, передбачений ст. 170 КК УСРР, становив три роки [706, с. 114–115]. Подібні «заходи соцзахисту» мали вигляд дитячих забавок на фоні покарань, установлених «законом про п'ять колосків».

Але 2 листопада 1932 р. до ст. 170 КК УСРР внесено зміни, які встановили покарання за окремі види крадіжок у вигляді позбавлення волі до 8 і 10 років [706, с. 114–115]. Нова редакція статті ще більше дезорієнтувала судові органи, оскільки мала застосовуватись у випадках «значних розкрадань». Прикметно, що за доби «Великого терору» ця редакція статті була визнана «шкідницькою», а ініціатори законодавчої новації – керівники Наркомату юстиції УСРР: А. Приходько, Л. Ахматов і С. Прігов – проголошені «ворогами народу» [577, с. 12].

Нерідко застосування цього закону залежало від суддівського сумління: в одних «рука не підіймалася, щоб на 10 років закатати людину за крадіжку колосків» [820, с. 120], інші – засуджували «до розстрілу 17-річних, вагітних, без будь-яких

доказів» [528, арк. 15]. 4 вересня 1932 р., приміром, у Дніпропетровській обласній газеті «Зоря» вийшла стаття, у якій суддя Петриківського району Золотарьов звинувачувався у винесенні «сміхотворно м'яких вироків куркулям і підкуркульникам, розкрадачам колгоспного хліба». Наводився при цьому такий факт: куркуля І. В'язового з артілі «Радянське село», розкрадача соціалістичної власності, він засудив лише на 3 роки позбавлення волі з подальшими позбавленням громадянських прав і заборонаю виїжджати за межі УСРР протягом 5 років [603]. На рішення українських судів значно впливало те, що більшість крадіжок були дрібними: жменя колосків, декілька буряків, качан капусти. Служителі Феміди прекрасно усвідомлювали, що більшість із них скоювалися в умовах, близьких до тих, які в юриспруденції називаються «станом крайньої необхідності».

Тому обласні прокуратури ретельно контролювали діяльність судів, опротестовуючи їхні занадто «м'які» вирокі. Так, переглянуто вирок нарсуду щодо куркулів Шулешкових, яких за крадіжку колгоспного хліба спочатку засудили до 3 років позбавлення волі, а після прокурорського втручання — «до найвищого заходу соцзахисту – розстрілу». На погляд Дніпропетровської облпрокуратури, особливою «м'якістю» вирізнялися вирокі, винесені Нововасилівським, Орхівським, Сталіндорфським, Чубарівським, Новотроїцьким, Софіївським, Олександрійським, Бердянським та іншими райсудами [128, арк. 107–109]. Нагадаємо, що в Україні справи за «законом про п'ять колосків» розглядали лише облсуди. Відповідно, передача прокурором справи до нарсуду автоматично означала застосування ст. 170 КК УСРР.

З погляду органів юстиції республіки, першою реакцією селянства на «зміцнення репресії» за «законом про п'ять колосків» стала зміна технології крадіжок: щоб уникнути відповідальності, до них почали залучати дітей. У відповідь директива Наркомату юстиції та Генеральної прокуратури УСРР від 26 серпня 1932 р. зобов'язала місцеві прокуратури й облсуди під час розслідування справ малолітніх крадіїв виявляти «тих, що спонукають дітей розкрадати колгоспний хліб». Під підбурювачами розуміли насамперед батьків малолітніх крадіїв [367, арк. 110].

Упродовж першого місяця реалізації закону від 7 серпня чітко окреслилася тенденція «масового заведення справ в нарсудах, а особливо в облсудах» і масового винесення розстрільних вироків [590, с. 320]. При цьому місцеві органи юстиції повсюдно порушували принцип соціально-класової спрямованості закону. Адже помітну частину засуджених становили середняки й бідняки: за 120 «розстрільними справами» їх нараховувалося 20 осіб. У Кадіївському районі Донецької області зі 138 осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, куркулями були 21. Наркомат юстиції УСРР розцінив таку практику як «механічне застосування закону» і своїм розпорядженням від 14 вересня 1932 р. зобов'язав народні суди під час розгляду справ урахувувати цілу низку моментів, а саме: злочин учинено вперше, без обтяжливих моментів, крадіжка має однозначно споживацький характер, украдено на незначну суму [590, с. 321]. Звісно, подібні рекомендації явно суперечили «драконівській» суті «закону про п'ять колосків». Однак на практиці в Україні його застосовували переважно до «крадіїв з безвиході», тобто обвинувачених у дрібних крадіжках (89,5 % вироків). Для порівняння: у РСФРР ці злочини становили 51,5 % [1007, с. 115].

Показово, що факти «масового засудження колгоспників за крадіжки на полі колосків, за крадіжки кількох кілограмів зерна» в голодному 1933 р. згодом визнала й сама влада. Проте за звичною практикою провина за нібито «навмисне перекручення судової політики радянської влади» була покладена на «троцькістсько-бухаринські та буржуазно-націоналістичні елементи», які «пролізли в органи радянської юстиції і робили все від них залежне, щоб дискредитувати закон від 7 серпня 1932 р.», щоб «викликати незадоволення і озлоблення трудящих проти радянської влади» [573, с. 44].

Якщо спочатку «закон про п'ять колосків» застосовувався лише до розкрадачів соціалістичної власності, то наступні союзні та республіканські нормативно-правові акти значно розширили сферу його дії:

– постанова ЦВК і РНК СРСР від 27 вересня 1932 р. дозволила карати за законом від 7 серпня посадових осіб, які допустили «незаконні витрати мірчука» [699, с. 764];

– постанова РНК УСРР «Про заходи до посилення хлібозаготівель» від 20 листопада 1932 р. поширила його дію на бухгалтерів, рахівників, комірників, завгоспів, вагарів, що приховують хліб від обліку, складають неправдиві облікові відомості [590, с. 400];

– постанова ЦВК СРСР від 30 січня 1933 р. санкціонувала використання «закону про п'ять колосків» щодо саботажників сільськогосподарських робіт, розкрадачів насіння й шкідників [618, с. 451];

– директива Наркомату юстиції УСРР від 20 травня 1933 р. рекомендувала застосовувати постанову від 7 серпня 1932 р. у випадках «таємного викрадання з колгоспу колгоспником засобів виробництва, що були усупільнені при вступі його до колгоспу», а також «до організаторів розбору колгоспного майна (масового виводу коней, самовільного повернення реманенту» [124, арк. 111].

Окремо слід згадати постанову ЦК ВКП(б) від 1 січня 1933 р., яка дала новий імпульс застосуванню закону від 7 серпня, поширивши його дію на селян, що приховували «розкрадений» чи «прихований від обліку хліб». При цьому Кремль «милосердно» дозволив не репресувати тих «колгоспників, колгоспи і трудящих одноосібників», які відреагують на останнє владне попередження й добровільно здадуть прихований хліб державі [590, с. 567]. С. Кульчицький вважає, що ця постанова започаткувала масові обшуки селян, які супроводжувалися вилученням усіх їстівних припасів [877, с. 302]. Загалом закон від 7 серпня 1932 р. не лише використовувався владою для захисту врожаю від посягань голодних селян, а й став важливим інструментом забезпечення успіху хлібозаготівельної кампанії 1932/33 р.

Усього, за даними Верховного Суду СРСР, на 1 січня 1933 р. в Україні за крадіжки громадської власності засуджено 31 167 осіб, із них 1 143 (3,7 %) – до найвищої кари, 2 806 – до 10 років позбавлення волі, решту 27 218 осіб (87,3 %) – до інших заходів. Судова статистика свідчить, що українські суди продемонстрували «м'якотілість» – до $\frac{9}{10}$ засуджених «застосовані заходи нижчі, ніж вимагає закон 7 серпня» [610, с. 129]. Таким чином, практика застосування «закону про п'ять колосків» частково нейтралізувала його каральну сутність.

У відповідь автор постанови Й. Сталін на січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК та ЦКК ВКП(б) звинуватив виконавців закону в нерозумінні «сенсу і значення фактів масових крадіжок» і проголосив закон від 7 серпня 1932 р. «основою революційної законності в цей момент», заявивши, що «боротьба за охорону громадської власності, боротьба всіма способами і всіма засобами, які нам дають закони радвлади, є одним із основних завдань партії» [683, с. 209–210]. Після особистого втручання Сталіна, яке супроводжувалося погрозами каральних санкцій, українські судді, усупереч власним уявленням про справедливість, почали застосовувати до крадіїв «соціалістичної власності» більш жорсткі репресії. Унаслідок у 1933 р. кількість засуджених за законом від 7 серпня в республіці зростає до 12 767 осіб, хоча все одно більшість крадіїв продовжували карати за ст. 170 КК УСРР – 65 504 засуджених [1007, с. 142].

Загалом можна зробити висновок, що застосування масових репресій для захисту колективної власності дозволяло владі вирішувати короткострокові тактичні завдання: зберегти колгоспне стадо, колективний реманент, вилучити зерно в селян під час заготівель. Натомість державний терор не вплинув на ставлення селян до «соціалістичної власності». Крадіжки колгоспного майна, які в умовах перманентного голоду 1930-х років мали вимушений характер і були елементом виживання, згодом перетворилися на характерну рису життя колективізованого села, досягнувши піку за брежнєвських часів. Як зазначає В. Нолл, «крадіжки в соціалістичному контексті набули ознак типового явища» [945, с. 237].

Отже, із переходом до суцільної колективізації починається новий етап у репресивній політиці влади, який охоплює 1930–1933 рр. Необхідність посилення репресивного складника у діяльності органів юстиції та ДПУ партійно-радянське керівництво держави вже традиційно пояснило загостренням класової боротьби, зокрема збільшенням терористичних актів, намагаючись нав'язати суспільству міф про існування «куркульської загрози». У репресивній політиці влади під час соціалістичної перебудови аграрного сектора потрібно виділити декілька напрямків. По-перше, Кремль продовжив застосовувати каральні заходи проти реальних та

потенційних противників нового політико-економічного курсу держави: кадрова чистка фахівців сільськогосподарської галузі, боротьба з селянським опором, розкуркулення. Наймасштабнішою серед проведених репресивних акцій стало розкуркулення. Попри задекларовану Кремлем спрямованість каральних акцій виключно проти експлуататорських верств села фактично під прес розкуркулення потрапили всі соціальні групи селянства. Підґрунтя для репресування бідняків та середняків створили кампанії із вилучення «сільської кримінальщини» та «контрреволюційного активу», які були складовими кампанії з розкуркулення, а також встановлені постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. рознарядки на розкуркулення. Аналіз майнового становища розкуркулених і фігурантів селянських кримінальних справ доводить, що більшість репресованих не відповідали критеріям куркульських господарств, встановлених директивою РНК СРСР від 21 травня 1929 р. Таким чином, на практиці кампанія з розкуркулення мала антиселянську спрямованість.

Новою функцією репресій під час суцільної колективізації порівняно з періодом непу стало забезпечення функціонування усупільненого аграрного сектора. Влада жорстоко карала селян, які зазіхали на колгоспну власність: спочатку за самоправне розбирання усупільненої худоби та реманенту, згодом за крадіжки колгоспного майна. Боротьба Кремля із зазіханнями селян на колективну власність досягає свого апогею після ухвалення постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності». З одного боку, він став важливим механізмом забезпечення виконання заготівельних планів, оскільки, на переконання найвищого керівництва держави, селяни розкрадали й приховували значну частину колгоспного врожаю; з іншого, виконував виховну функцію, виступаючи засобом «переробки дрібнобуржуазної, приватновласницької психології селян», формуючи в членів колоб'єднань не лише повагу до колективної власності, розуміння її «святості та недоторканності», але й звичку безоплатно працювати на колгоспну систему.

РОЗДІЛ 4

СИЛОВА КОМПОНЕНТА У ВИЛУЧЕННІ СЕЛЯНСЬКИХ РЕСУРСІВ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ 1930-х РОКІВ

4.1. Репресивні механізми в організації хлібозаготівель 1930–1932 р.

Реалізація сталінської політики «великого стрибка» в індустріальній галузі вимагала значних капіталовкладень, одним із джерел яких були кошти, отримані від експорту зерна. Тому для Кремля вирішення проблеми вилучення в селян сільськогосподарської продукції в обсягах, які могли б задовольнити зростаючі потреби держави, стає одним із центральних, без чого не уявлялося можливим втілення в життя плану побудови соціалізму «в окремо взятій країні». Основним інструментом вирішення заготівельної проблеми в 1930/32 рр. були репресії, механізми яких апробувалися ще під час «заготівельної кризи» 1927–1929 рр.

Характеризуючи репресивний складник заготівельної кампанії 1930/31 р., слід звернути увагу на її суттєву відмінність від попередніх і наступних кампаній. Збір зерна до державних засіків відбувався в розпал суцільної колективізації. Оскільки після публікації сталінської статті «Запаморочення від успіхів» спостерігався масовий відплив селян із колгоспів, метою хлібозаготівель 1930/31 р. стало не лише забезпечення виконання планових показників здачі зерна державі, але й прискорення темпів колгоспного руху. Для цього використовували систему твердих завдань, які доводилися не стільки до куркульських і заможних господарств, як це передбачалося постановою ЦК ВКП(б) від 26 липня 1930 р., скільки до одноосібників, що вийшли з колгоспів. Особливістю кампанії 1930/31 р. стало визначення кількості твердоздавців не за реальною кількістю заможних господарств у селі, а за «ступенем колективізації» [411, арк. 79]. У директиві Наркомату юстиції від 7 жовтня 1930 р. вказувалося: там, де колективізацією охоплені до 20 % господарств, тверде подвірне завдання має охопити 7 % загальної кількості господарств; від 20 % до 40 % – 5–6 %, від 40 до 70 % – 4–5 %, понад 70 % – 3 %

[123, арк. 3]. Співвідношення між кількістю твердоздавців і рівнем колективізації встановлювалося на основі рішення політбюро ЦК КП(б)У від 19 вересня 1930 р.

Крім того, загальне завдання для куркульської й заможної частини села мало бути щонайменше удвічі більшим від решти господарств того ж таки села. У разі встановлення додаткових хлібозаготівельних планів їх рекомендувалося виконувати «лише за рахунок додаткового обкладання куркульських і заможних господарств» [123, арк. 3]. Невиконання твердих завдань куркулями передбачало застосування санкцій, визначених постановою ВУЦВК від 3 липня 1929 р. – штрафу і притягнення до судової відповідальності, якщо «ухилення» від виконання хлібозаготівель мало злісний характер. Практичну реалізацію репресивних заходів щодо твердоздавців можна простежити на прикладі Тетіївського району на Київщині, де тверді завдання отримали 884 господарства, тобто 6 % від їхньої загальної кількості, із яких 300 куркульських господарств повністю конфіскували [475, арк. 22].

Важливим репресивним засобом впливу на селян під час заготівельної кампанії 1930/31 р., який не практикувався в попередній період, стало розкуркулення. Директива політбюро ЦК КП(б)У від 16 лютого 1931 р. дозволила районам, що найбільше відставали по хлібозаготівлях, застосовувати до куркулів, особливо тих, у кого знайшли прихований хліб, розкуркулення й висилку на Північ Союзу. Постанови про розкуркулення мали ухвалюватися «на зборах сотень, кутків села», затверджуватися сільрадою й негайно провадитися в життя. Партійне керівництво рекомендувало розкуркулити 3–4 господарства села, аби «спонукати решту до здачі хліба» [412, арк. 75].

Унаслідок лише в Березівському районі Одеського округу на 8 березня 1931 р. розкуркулили й винесли рішення про вислання 50 господарств «плановиків». Проте очільники району на цьому не зупинилися, запланувавши депортацію ще 65–70 господарств. Усі розкуркулені утримувалися під вартою в міліції, оскільки, на думку керівників райпарткому, залишати їх на волі було б небезпечним [479, арк. 41]. У Тетіївському районі із 300 господарств твердоздавців, майно яких конфіскували за невиконання хлібозаготівель, вирішили виселити за межі України

третину. Але 15 березня 1931 р. партійне керівництво республіки передумало вислати розкуркулених твердоздавців на Північ, ухваливши рішення про звільнення «куркулів, що перебувають під арештом при сільрадах та райвиконкомах», і розселення на висілках у межах району [475, арк. 21, 24].

Складником репресивних заходів під час кампанії 1930/31 р. була здійснювана по лінії органів ДПУ боротьба з «контрреволюційною агітацією», спрямованою на зрив хлібозаготівель. Справи «контрреволюційних агітаторів» зазвичай передавалися на розгляд Особливої наради при колегії ДПУ, зокрема за цією процедурою засудили селянина А. Олексієнка із с. Мар'янське Апостолівського району, установивши йому покарання у вигляді вислання до Північного краю терміном на три роки [177, арк. 140].

Усього протягом хлібозаготівельної кампанії 1930/31 р. суди республіки розглянули 18 тис. справ, із них 10 338 – за невиконання твердих завдань (за ст. 58 КК УСРР), 4 538 – за невиконання договору контрактації (за ст. 119 КК УСРР) і близько 3 000 справ про обвинувачення в інших соціально-небезпечних учинках, пов'язаних із хлібозаготівлею (терорі, агітації, опорі владі, хуліганстві, службових злочинах тощо). Загальна кількість засуджених збігається з кількістю судових справ і становить 18 тис. осіб [606, с. 316].

До засуджених за хлібозаготівельними справами застосовані такі репресії: позбавлення волі – у 51 % випадків, примусова праця – 36 %, штраф – 8,4 %, громадська догана – 2,5 %, інші – 2,1 %. При цьому «куркульсько-заможний елемент», який притягували до кримінальної відповідальності за ст. 58 КК УСРР, переважно карали позбавленням волі (83 % засуджених). М'якші покарання встановлювали за невиконання контрактації – 49 % обвинувачених засудили до примусової праці. Це пояснюється застосуванням ст. 119 КК УСРР до «соціально-близьких верств села», які становили більшість репресованих. Засуджені за невиконання договорів контрактації за соціальним станами були: куркулями (5 %), заможними середняками (40 %), середняками (42 %), незаможниками (5 %), членами колгоспів (5 %) та іншими (3 %). У 32 % засуджених конфіскували майно. Штраф, як додатковий захід соцзахисту, застосували в 90 % випадків лише до куркульсько-

заможної частини села. Пересічна сума штрафу на одне куркульське господарство становила 782 крб, на середняцьке – 288 крб [606, с. 316–317].

Органи юстиції визнавали, що соціальний стан обвинувачених сільради визначали довільно, керуючись принципом політичної доцільності. Унаслідок цього в довідках, наданих судам, фігурують доволі красномовні визначення на зразок «середняк бідняцького походження на чолі куркульського двору» або «селянин заможніший, міцний середняк, стояв на чолі куркульського господарства» [714, с. 295]. Безперечно, після проведення в першій половині 1930 р. масштабної кампанії з розкуркулення, під час якої заможна верства села була фактично повністю ліквідована, подібні зарахування селян до категорії куркулів видаються принаймні нонсенсом.

Головною причиною невиконання заготівельних планів селянами була їхня нереальність. Розміри отриманих завдань нерідко перевищували увесь врожай, зібраний у селянському господарстві. Характерний приклад: мешканець хутора Хвалібогівка Гуляйпільського району Запорізького округу І. Малічов мав здати до державних засік 500 пудів харчових і 250 пудів інших зернових з посівної площі 9,16 га. Навіть, якщо припустити, що весь селянський наділ був засіяний озимою пшеницею, яка мала найвищу врожайність – 41 пуд з десятини, загальний валовий збір зерна у господарстві І. Малічова становив би лише 344,550 пудів. Законослухняний селянин здав державі скільки зміг – 253 пуди харчових і 38 пудів інших зернових. Проте влада не збиралася звертати уваги на такі дрібниці. Тому 6 грудня 1930 р. народний суд Гуляйпільського району засудив за ст. 58 КК УСРР І. Малічова до двох років позбавлення волі і штрафу на користь держави в сумі 300 крб [206, арк. 10, 12, 26].

Під час хлібозаготівельної кампанії 1930/31 р. активно застосувалася спрощена процедура розслідування й розгляду заготівельних справ. Для цього здебільшого використовувалися так звані судово-слідчі бригади, що виїжджали на село, виявляли злісних нездавців хліба, проводили на місці дізнання й слідство, а суд розглядав такі справи показовим порядком. У результаті 67 % усіх заготівельних справ завершили протягом 7 днів, з них 42 % – до 3-х днів [606, с. 317].

Прискорене слідство й судочинство унеможлилювали, звісно, дотримання елементарних процесуальних норм. Тому в багатьох вироках судів не містилося чіткого розмежування кваліфікації злочину за статтями 58 чи 119 КК залежно від соцстану засуджених і від наявності контрактації або твердого завдання. Непоодинокими були випадки, коли бідняків і середняків притягували до кримінальної відповідальності за «куркульською» ст. 58 КК УСРР. Ось приклад: нарсуд Старовірівського району застосував ст. 7-58 КК УСРР до середняка, засудивши його до позбавлення волі на 7 років і конфіскації майна на 3 000 крб за те, що замість 50 запланованих пудів хліба здав державі 43 пуди [606, с. 317].

Наступного року процес проходження заготівельних справ знову спрощується. Так, директива Наркомату юстиції УСРР від 17 липня 1931 р. зобов'язала судові органи сконцентрувати увагу не на «формальному розгляді справ, а на їхньому господарсько-політичному значенні». Темпи проходження таких справ намічалось скоротити до 3–5 днів. Єдина процесуальна норма, якої мали дотримуватися судді, – це «виявлення соцстану» обвинувачених у хлібозаготівельних справах [606, с. 319].

Якщо в 1930 р. основним постачальником зерна до державних засіків залишався одноосібник, а питома вага радгоспів і колгоспів становила 36,5 % хлібозаготівельного плану, то наступного, 1931 р., ситуація кардинально змінилася. Закінчення суцільної колективізації в більшості регіонів України привело до того, що під час заготівель 1931/32 р. саме соціалістичний сектор мав дати країні 65 % усього товарного хліба. При цьому партійне керівництво республіки встановило цікаву закономірність. У промові секретаря ЦК КП(б)У В. Чернявського на нараді з питань хлібозаготівель (липень 1931 р.) стверджувалося, що «завдяки величезному збільшенню соціалістичного сектора товарність нашого сільського господарства значно зросла, вихід товарного хліба значно більший, ніж у попередні роки» [478, арк. 10]. Таким чином, влада фактично визнала, що створення колгоспно-радгоспної системи дозволило їй збільшити вилучення сільськогосподарської продукції в українському селі для забезпечення потреб індустріалізації.

Натомість реальні можливості аграрного сектора, дезорганізованого «соціалістичною перебудовою», до уваги майже не бралися. У таємній директиві

ЦК КП(б)У від 20 жовтня 1931 р. прямо зазначалося, що «інтереси держави мають бути забезпечені за будь-яких умов». Водночас селянам давали зрозуміти, що виконання значно збільшених хлібозаготівельних планів спричинить зменшення їх споживання, а відтак їм слід звикати до життя впроголодь: «Колгоспники повинні усвідомити, що рівень забезпечення їх хлібом залежить від розмірів врожаю. Низький урожай у колгоспі зумовлює зниження споживання» [12, арк. 9].

Вище політичне керівництво Союзу й республіки вважало, що здійснення суцільної колективізації уможливило вирішення заготівельної проблеми. Ось чому напередодні кампанії 1931/32 р. представники влади були переконані, що зможуть забезпечити виконання державних планів хлібопоставок без будь-яких ускладнень. На їхню думку, «сама організація колгоспу з його зовсім відмінними формами господарювання забезпечує нормальне здавання від колгоспу хлібних лишків за схваленим планом». Можливе ж невиконання окремими колгоспами обов'язків щодо здавання хліба Наркомат юстиції УСРР пояснював лише службовою недбалістю та службовими зловживаннями правлінь колгоспів, а тому пропонував карати їх як за службові злочини [714, с. 298].

Однак перенесення центру ваги з індивідуального на усупільнений сектор обернулося тим, що під час хлібозаготівельної кампанії 1931/32 р. влада зіткнулася з реальним саботажем заготівель з боку колективних об'єднань. Не можна стверджувати, що для керівництва республіки це виявилось абсолютно новою формою спротиву хлібозаготівлям, оскільки перші випадки «ухиляння колгоспів від здачі лишків» зафіксовані ще в 1929 р. – тоді до керівників колоб'єднань уперше застосували репресивні заходи. Проте в 1931 р. у зв'язку зі зростанням частки усупільненого сектора саботаж з боку колективних об'єднань міг визначити долю всієї заготівельної кампанії.

Аналізуючи цю ситуацію, Наркомат юстиції республіки констатував, що «ухиляння колгоспів від здачі лишків» являло собою систему заходів, спрямованих на «утаювання та розкрадання хліба», а саме: хліб не повністю збирався з ланів, приховувався під час обмолоту, здійснювався невірний облік приймання й витрачання зерна [361, арк. 4]. Але кваліфікація цих явищ лише як форм «утаювання

та розкрадання хліба», на наш погляд, не відображала всіх особливостей функціонування колгоспної системи, родимою плямою якої була безгосподарність, зумовлена незацікавленістю членів колективних об'єднань у результатах господарювання, що призводило до значних втрат сільськогосподарської продукції. Крім того, «приховування та розбазарювання хліба» стало для колгоспників від самого початку суцільної колективізації формою самовільного отоварювання трудоднів, за якими з ними не розраховувалася держава.

Влада ж, схоже, і не збиралася з'ясувати дійсні причини втрат зерна, частка яких перевищувала всі нормативи. Партійно-державне керівництво бачило лише те, що хотіло бачити, а тому вживало переважно репресивні заходи, щоб припинити «приховування та розкрадання врожаю», яке нібито в колективних господарствах республіки почало набувати масового розмаху. Директива Наркомату юстиції від 1 вересня 1931 р. зобов'язала органи прокурорського нагляду організувати розкриття фактів приховування й розкрадання хліба окремими колгоспами. Місцеві прокуратури націлювали на виявлення не лише виконавців злочину, але й «замовників», тобто тих «куркулів та їхніх агентів», що ховаються за безпосереднім виконавцем. Шукати ж їх мали серед членів правлінь колгоспів і працівників МТС, які давали виконавцям відповідні доручення. Розгляд справ у суді мав тривати до 10 днів; «до класового ворога та його агентури» передбачалося вживання суворих заходів, переважно у вигляді позбавлення волі [361, арк. 4 зв.].

Дільничні прокуратури не забарилися з реалізацією вказаної директиви. На 12 вересня 1931 р. судові процеси над членами правлінь колгоспів відбулися в селах Леніне, Косівка, Морозівка Олександрійського району. Проти керівництва артільей висували стандартні обвинувачення: розбазарювання хліба з-під молотарки, приховування обмолоту. Показово, що злочином уважався й розподіл авансів не за трудоднями, а за їдцями, який допустило правління артілі «Червоний степ» другої Морозівської сільради. Керівників цієї артілі покарали також за сприяння масовим крадіжкам зерна, бо, мовляв, «жодного члена артілі за цей вчинок не виключено з артілі чи віддано до суду». За такі «злочини» членів правлінь колгоспів засудили до

позбавлення волі на термін від 2 до 2,5 року і примусової праці від 3 до 6 місяців [361, арк. 15–16].

Проте застосування репресій проти керівної ланки колгоспів у перші місяці хлібозаготівельної кампанії практично не вплинуло на її перебіг. Тому таємною директивою ЦК КП(б)У від 20 жовтня 1931 р. знову вимагалось «посилити репресії за приховування хліба, обман, крадіжки в колгоспах». Особлива увага при цьому зверталася на завгоспів, рахівників, рільників, які начебто найчастіше виступали організаторами приховування й крадіжок, і до того ж, як свідчить ряд випадків, належали до «куркульських та ворожих елементів». Водночас передбачалося здійснити чистку колгоспів [12, арк. 8–9].

Окрім притягнення до кримінальної відповідальності членів правлінь колгоспів за приховування й розбазарювання хліба, влада застосовувала щодо колективних об'єднань, які «злісно не виконують своїх планів», заходи економічної репресії: виключення з обслуговування МТС шляхом розірвання договору з ними, дострокове стягнення кредитів і навіть розпуск артілі. Доречно зауважити, що після розпуску з членів цих коlob'єднань стягували всі платежі, установлені для селян-індивідуальників [477, арк. 78].

Як здійснювалася розправа із саботажниками хлібозаготівель, можна простежити на прикладі артілі «Незаможник» Устимівської сільради на Одещині. Після розпуску колгоспу на підставі постанови президії Устимівського райвиконкому від 12 січня 1932 р. сільрада протягом доби нарахувала колишнім колгоспникам сільгосподаток, страховку, самообкладання як одноосібникам, узявши за орієнтир прибуток кожного до вступу в колгосп. Вони також повинні були впродовж січня виконати план хлібозаготівлі, який мав колишній колгосп. Злісних незадавців передбачалося «притягати до судової відповідальності, як контрактантів, що не виконують своїх зобов'язань перед державою». То за рахунок яких ресурсів і коштів новоспечені одноосібники мали виконати встановлені зобов'язання, якщо після розпуску артілі усупільнене майно й худоба як неподільні фонди, а також відрахування (культфонд) передавалися райколгоспсоюзу, а решту усупільненого майна і самої артілі, і окремих членів описували за різні державні

борги? Посівфонд вивозили в рахунок хлібозаготівлі, а озимий посів зараховували за борги [590, с. 41]. Як бачимо, для досягнення мети влада використовувала всі можливі важелі, уважаючи, очевидно, що одним із джерел виконання державних зобов'язань є саме «прихований і розбазарений» колгоспниками хліб.

Про масштаби застосування нового виду репресії свідчить статистика: в УСРР з 25 січня до 10 лютого 1932 р. розпущено близько 80 колгоспів, із яких лише в Полтавському районі – 30. Наркомзем СРСР визнавав, що досить часто ліквідовували великі колгоспи, що вважалися зразковими господарствами з добре організованими виробничими процесами, як, приміром, артiлі «Вільне життя» Новоукраїнського району, «Червоний орел» Краснокутського району й ін. [699, с. 279].

Власне, розпуск колгоспів як метод впливу на саботажників хлібозаготівель не лише не забезпечував виконання державних планів, але й дискредитував саму ідею суцільної колективізації, бо держава примусово ліквідовувала силою створені нею ж колоб'єднання. Поширеною реакцією колишніх колгоспників на доведення їм твердих завдань із хлібоздачі стали втечі із села «в невідомому напрямку» – зокрема так зробили всі середняки з артiлі «Світовий гігант» Новобузького району [699, с. 279].

У зв'язку з пошуками «прихованого і розбазареного хліба» в 1931 р. в партійних документах уперше з'являється тема «міфічного пшеничного міста», яка стане лейтмотивом наступної заготівельної кампанії 1932/33 р. Так, на жовтневому (1931 р.) пленумі ЦК ВКП(б) генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор у своїй промові заявив, що «попри те, що ми минулого року заготували на Україні 462 млн пудів, ми переконалися, що в нас у селі залишилися значні товарні лишки минулорічного хліба. Ми, звичайно, не можемо їх підрахувати, але, наскільки нам вдалося цю справу “прощупати”, місцями вони становлять чималі фонди» [699, с. 198]. Переконавання влади в наявності в українському селі значних минулорічних хлібних припасів повинне було легітимізувати вилучення в селян усієї зернової продукції врожаю 1931 р.

Те, що під час заготівельної кампанії 1931/32 р. у селян вилучали всю вироблену продукцію, а не товарні лишки, доводить і таємний лист ЦК КП(б)У від 4 вересня 1931 р., де визнавалися факти проведення тотальних конфіскацій зерна у виробників сільськогосподарської продукції, хоча вони й називалися «грубими порушеннями партійної лінії», бо, мовляв, «партія ніколи не давала директив забирати весь хліб ні у колгоспника, ні у одноосібника» [477, арк. 42].

Під час хлібозаготівель 1931/32 р. репресивний удар спрямовувався не лише проти селян, але й проти низового партійно-радянського апарату, який безпосередньо відповідав за виконання державних планів. Тільки протягом жовтня — листопада 1931 р. місцевими органами ДПУ республіки порушено 107 справ проти голів сільрад, 15 — проти уповноважених райвиконкомів, 100 — проти членів комісій сприяння, 11 — проти працівників кооперації. Цих посадовців притягували до кримінальної відповідальності «за бездіяльність, недооподаткування куркульства, викривлення класової лінії». Одночасно місцевими партійними й радянськими органами знято з роботи без притягнення до судової відповідальності 33 голів сільрад, 12 уповноважених райвиконкомів, 5 секретарів сільських партосередків, 44 голів і членів правлінь колгоспів; розпущено 19 правлінь колгоспів, 22 комісії сприяння, 3 сільради; 52 комуністів виключили з партії [699, с. 223–224].

На початку січня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У за «саботаж хлібозаготівель» розпустило бюро Новомосковського і Зінов'євського райпарткомів, а також зняло з посад секретаря Зінов'євського РПК Михеєнка, голову Зінов'євської міськради Беляєва, секретаря Новомосковського РПК Кисельова, голову Новомосковської КК Моренкова, голову Новомосковського райвиконкому Лермана, заборонивши їм упродовж року виконувати відповідальну роботу. 14 січня 1932 р. така ж доля спіткала очільників Новоукраїнського району Одеської області [590, с. 2, 3, 43].

Особливістю хлібозаготівельної кампанії 1931/32 р. була фактична відсутність правових механізмів, які б дозволяли селянам оскаржити неправомірні дії заготівельних органів. У директиві Наркомату юстиції УСРР від 17 липня 1931 р. чітко вказувалося, що органи прокуратури «зовсім не розв'язують скарги на розмір доведених твердих завдань і на розмір контрактації та визначеного

самозобов'язання». Не переглядалися хлібозаготівельні завдання і в судовому порядку. У постанові колегії Наркомату юстиції республіки від 20 квітня 1931 р. з цього приводу зазначалося, що, «розглядаючи хлібозаготівельні справи, не треба, звичайно, ставити питання, чи підставно доведено тверде завдання хлібозаготівлі до господарства і чи правильно встановлено розмір доведеного твердого завдання» [714, с. 295].

Типову реакцію прокуратури на селянські скарги щодо розмірів хлібозаготівельних планів висвітлює інформаційний лист Сумського міжрайпрокурора Семенова від 1 серпня 1931 р., який доповідав, що після визначення хлібозаготівельних планів до прокуратури надійшло чимало скарг з боку заможних селян на велику кількість доведеного твердого завдання, але прокуратура ці скарги залишала без наслідків. Разом з тим він визнавав, що в деяких випадках кількість доведеного набагато перевищує реальну можливість господарства, і наводив приклад: якщо при наявності в господарстві трьох десятин землі норму хлібоздачі доводять до 300–350 пудів, то це неминуче веде до ліквідації господарства [362, арк. 45].

Загалом, як засвідчують архівні джерела, під час заготівель 1931/32 р. репресії остаточно перетворилися на основний механізм забезпечення виконання державних планів. На 1 листопада 1931 р. в республіці за хлібозаготівельними справами засуджено 26 тис. осіб, а на 1 грудня – уже 36 тис. [513, арк. 170]. Таким чином, порівняно з попереднім роком кількість засуджених зросла удвічі. Лише в Новоукраїнському районі судові органи розглянули близько 400 хлібозаготівельних справ, із них 15 % щодо бідняків. Кримінальні справи порушено проти кожного третього колгоспу району. Спостерігалися численні випадки засудження до 6–7 років позбавлення волі літніх селян віком 75–80 років [583, с. 143].

Не відставали від органів юстиції й українські чекісти, по лінії яких лише протягом жовтня – грудня 1931 р. «проведено» 1 246 слідчих справ: 406 – по колгоспному сектору, 182 – радгоспному, 137 – одноосібному, 160 – по заготівельному і 233 – по радянському апаратах, 128 – по приватному ринку. До судової відповідальності притягнуто 1 374 куркулів [699, с. 223–224]. І хоча влада

офіційно оцінювала застосування репресій «без будь-якої потреби в буквально кінських дозах» як «прояви “лівацького” характеру», насправді «репресивний вал» стимулювали нормативно-правові акти партійно-радянських органів. Тим паче, що одночасно Наркомат юстиції УСРР критикував і «прояви правого опортунізму», зокрема в діяльності Житомирського, Вінницького, Сталінського міжрайонних судів «за закриття справ куркулів за нездачу хліба» і за «безпідставне пом'якшення вироків нарсудів» [583, с. 144]. За таких умов місцевим прокуратурам і судам було важко зрозуміти, у чому полягає «раціонально-доцільне» застосування кримінальної репресії.

Підсумовуючи, можна зробити такі висновки. Передусім зазначимо, що специфіку хлібозаготівельної кампанії 1930/31 рр. визначила суцільна колективізація, яка здійснювалася в українському селі. Під час заготівель основний репресивний удар був спрямований проти одноосібників: твердоздавців – «куркулів» і «контрактантів» – бідняків і середняків, які не бажали вступати до колгоспів. Притягуючи до кримінальної відповідальності за невиконання нереальних заготівельних планів власників індивідуальних господарств, влада давала зрозуміти, що не дозволить збереження індивідуального сектора в колективізованому селі. Протягом наступних заготівель 1931/32 р. під гніт репресій потрапляють усе більше представників соціалістичного сектора: колгоспники, працівники адміністрації колективних об'єднань, партійно-радянське керівництво районної та сільської ланок. Це пояснюється розгортанням заготівельної кампанії 1931/32 р. після завершення суцільної колективізації, коли основним виробником зерна стали колгоспи, члени яких, на думку влади, займалися розкраданням і приховуванням зерна. Під час заготівель 1931/32 р. партійно-державне керівництво вперше починає експлуатувати тему міфічних припасів зерна в українському селі, «пшеничного міста», яка стане лейтмотивом хлібозаготівель 1932/33 р.

У 1930–1932 рр. значно зростає кількість селян, репресованих органами юстиції за хлібозаготівельними справами: у 1930/31 р. засуджено 18 тис. осіб, у 1931/32 р. – 36 тис., або вдвічі більше. Посиленню репресивного удару сприяла спрощена й прискорена процедура розгляду заготівельних справ, оскільки від судів вимагали не

дослідження обставин скоєння злочину, а лише врахування «господарсько-політичного значення» справ. Інтенсифікації репресивних акцій сприяла й діяльність виїзних судово-слідчих бригад, які почали працювати в селі під час заготівель 1930/31 р. Органи ж ДПУ здебільшого задіявалися в боротьбі із селянським опором – «контрреволюційною агітацією» та в репресивній чистці адміністрації колгоспів, сільрад, райвиконкомів, кооперації.

4.2. Посилення наступу на селянство під час заготівельної кампанії 1932/33 р.

Здійснивши суцільну колективізацію, партійно-радянське керівництво держави вважало, що у вигляді колективних об'єднань воно створило справжні соціалістичні фабрики з виробництва товарної сільськогосподарської продукції з майже безмежними потенційними можливостями. Згідно з цією логікою Кремль визначав розміри хлібозаготівель, не зважаючи на реальну ситуацію у фактично зруйнованому соціалістичною модернізацією аграрному секторі. Обсяги заготівель у 1931–1933 рр. залежали від експортних потреб держави, потреб індустріалізації, постачання міста, а сам механізм розрахунків хлібозаготівельних планів більше нагадував продрозкладку, оскільки не враховував багатьох елементарних речей, зокрема можливих утрат сільськогосподарської продукції під час жнив.

Однак примусово змінивши систему власності й виробничих відносин в аграрному секторі відповідно до більшовицької доктрини, влада раптом з'ясувала, що заготівельна проблема так і залишилась невирішеною. Замість індивідуальника, який «навмисно саботував» здачу зерна державі, їй довелося зіткнутися з невиконанням заготівельних планів уже усупільненим сектором. Відкинувши об'єктивні соціально-економічні причини такого перебігу подій, сталінське керівництво пояснило провали колективних об'єднань тим, що «далеко не всі колгоспи <...> можна вважати нашими, радянськими, соціалістичними колгоспами» [699, с. 560]. Оскільки в деяких з них провід захопили «антирадянські елементи», це призвело до «розгулу приватновласницької дрібно-буржуазної стихії, підігріваної та очолюваної куркулем» [58, арк. 47 зв.].

Партійно-радянські очільники також уважали, що селяни, вступивши під тиском влади до колгоспів, навмисно саботували основні сільськогосподарські кампанії та намагалися розвалити колгоспи зсередини. У промові на обласній колгоспній виробничій нараді в 1934 р. перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвич так пояснив логіку дій «учорашніх одноосібників»: «Влада вимагає, щоб я ішов в колгосп. Гаразд, я поступлюсь, піду в колгосп, а піклуватися про колгоспне виробництво, боліти за нього душею, працювати для нього, як для свого господарства не буду. Колгосп сам по собі, а я сам по собі, – я буду рвать від колгоспу» [58, арк. 47 зв.].

Реакцією властей на «саботаж» з боку колгоспників стало масштабне застосування репресій, за допомогою яких вони намагалися «перевиховати» селян, прищепити їм колективізм, привчити безкоштовно працювати на соціалістичну систему. Масовість каральних акцій під час заготівель 1932/33 р., на наш погляд, логічно впливає із загальної сталінської тактики «підхльостування», «великого стрибка». У такий спосіб генеральний секретар прагнув раз і назавжди переломити ситуацію, «по-більшовицьки оволодіти колгоспним будівництвом», забезпечити належне функціонування усупільненого аграрного сектора [699, с. 560].

Ще однією причиною використання силових методів хлібозаготівель слід уважати внутрішньополітичну ситуацію в державі. У цьому плані варто погодитися з дослідником В. Васильєвим, який зазначає, що «в разі відмови від хлібозаготівель унеможлилювались експорт пшениці, надходження валюти, закупівля обладнання для заводів, що споруджувалися, у кінцевому наслідку – так звані “темпи соціалістичного будівництва”» [750, с. 28]. Провал політики «великого стрибка» призвів би до політичної дискредитації Сталіна та його прибічників, які за таких обставин вирішили йти «до кінця».

Репресивні дії влади під час хлібозаготівель 1932/33 р. спрямовалися на вирішення низки завдань. По-перше, на забезпечення виконання заготівельних планів за рахунок так званих «невидимих припасів хліба», тобто вилучення в селян «розкраденого, незаконно розданого і прихованого» зерна [513, арк. 164]. Партійне керівництво республіки протягом усієї заготівельної кампанії вважало, що в «чорних

коморах» селян приховані тисячі тонн хліба. Зокрема М. Хатаєвич стверджував, що в 1932 р. приховуванням зерна займалися від 85 % до 90 % колгоспників [588, с. 308]. Партійні очільники продовжували перебувати в полоні міфу про «підземне пшеничне місто» навіть у розпал голоду, пропонуючи надавати допомогу голодуючим селянам за рахунок нових експропріацій зерна в їхніх односельців [96, арк. 14].

Крім численних заготівельників, виявленням «розкраденого хліба» займалася секретно-інформаторська мережа ДПУ. Щоправда, за інформацією чекістів, кількість зерна, вилученого з «чорних комор» селян, насправді була незначною – 0,1–0,2 % заготівельного плану [804, с. 21]. Скажімо, з 1 грудня 1932 р. до 25 січня 1933 р. органами ДПУ й міліції викрито 14 956 ям, 621 чорну комору і 1 359 інших схованок. Усього каральним органам удалося вилучити зі схованок, відходів і в спекулянтів 1 718 500 пудів зернохліба [590, с. 634]. При цьому повідомлення органів ДПУ, міліції, уповноважених про виявленні «ями» й «чорні комори» не слід сприймати буквально, бо під ними нерідко розуміли місця зберігання незначної кількості хліба [497, арк. 3].

Іншим напрямом репресивної політики стали виявлення й покарання «найбільш злісних саботажників хлібозаготівель» – «контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементів, що активно протидіяли і зривали основні заходи радянської влади на селі» [670, с. 511–512]. З аналізу документів ДПУ УСРР видно, що центральне й республіканське партійне керівництво пояснювало невиконання державних заготівельних планів «існуванням на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, пов'язаного із закордоном та іноземними розвідками, головним чином з польським главштабом» [933, с. 511]. Саме міфічне «контрреволюційне повстанське підпілля» виступало в ролі організатора саботажу хлібозаготівель.

Як і під час попередніх заготівельних кампаній, репресивні заходи щодо селян застосовувались у судовому, позасудовому й адміністративному порядку. До цього варто додати покарання по «партійній лінії»: чистки парторганізацій, виключення з партії.

Судову репресію реалізовували органи юстиції: суди, прокуратура. Для прискорення заготівель організували судово-слідчі бригади в складі народного судді, слідчого, інспектора міліції й захисника, які відсилали до «відсталих сіл» виявляти злісних нездавців хліба, спекулянтів, крадіїв тощо. Протягом 1–2 днів судово-слідча бригада проводила слідство й заслуховувала справи в показовому порядку прямо в селі, де скоєно злочин. На початку 1933 р. на селі діяли до 700 судово-слідчих бригад, охоплюючи своїм впливом фактично кожен район республіки [639, с. 3].

Під час хлібозаготівель 1932/33 р. знову використовувалася спрощена й прискорена процедура розгляду заготівельних справ: у позачерговому порядку виїзними сесіями обл- і нарсудів. Тільки у Вінницькій області на початку грудня 1932 р. працювали 100 постійних і 22 додаткові сесії судів. А на Дніпропетровщині крім постійних виїзних сесій у всіх районах працювали ще 19 додаткових сесій [513, арк. 7, 177]. У Харківській області кількість виїзних сесій облсуду протягом листопада 1932 р. довели до 25, що перевищувало «увесь наявний штат членів облсуду» [512, арк. 48].

Темпи проходження хлібних справ у судово-слідчих органах (від порушення справи до винесення вироку) у середньому становили 3–5 днів [513, арк. 178]. Оскільки збільшення кількості заготівельних справ у листопаді позначилося на темпах їх розгляду в судах, 5 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило спеціальну постанову, згідно з якою в областях мали створити спеціальні комісії, так звані «четвірки», в складі першого секретаря обкому, голови обласної контрольної комісії, начальника обласного відділу ДПУ та облпрокурора. На ці комісії покладался обов'язок сортування справ, порушених проти «контрреволюціонерів» і «саботажників заготівель». «Четвірки» повинні були раз на 2–3 дні «встановлювати справи, які заслуговують найбільшої уваги і які потрібно розглядати в прискореному порядку». Для проведення слідства й суду по таких справах відводилося 4–5 днів. У дводенний строк після винесення вироку справи передавалися на затвердження до столиці, де їх «проходження» забезпечувалося упродовж 1–2 днів [588, с. 276]. Аналіз діяльності Дніпропетровської обласної

«четвірки» свідчить, що за одне засідання вона «пропускала» до 20 справ, виносячи здебільшого однотипні рішення: «Справу передати на розгляд виїзної сесії суду» [125, арк. 89–99].

Під час розгляду заготівельних справ працівники органів юстиції мали дотримуватися жорсткої лінії, застосовуючи винятково «тверду репресію». У разі прояву «бюрократизму, тяганини, гнилого лібералізму» на них очікувало неминуче покарання. Так, за «застосування не досить твердої репресії» у справах про нездачу хліба репресовано суддів Гросулівського та Брусилівського районів [512, арк. 110]. На Дніпропетровщині з початку заготівельної кампанії й до 25 грудня 1932 р. «за викривлення лінії в хлібозаготівельних справах» засудили 11 працівників юстиції: 7 народних суддів, 3 прокурорів і 1 нарслідчого [526, арк. 58]. До 15 грудня 1932 р. Наркомат юстиції республіки разом з облсудами й облпрокурорами за хлібозаготівельні справи зняв з роботи 17 осіб, із них 7 віддав до суду. Щодо 30 працівників юстиції порушили дисциплінарні справи [639, с. 5].

У позасудовому порядку карали органи ДПУ. Особлива нарада при колегії ДПУ УСРР ухвалювала рішення про виселення засуджених або ув'язнення їх у концтаборі строком на 3–5 років. Судова трійка при колегії ДПУ УСРР могла застосовувати найвищий захід соціального захисту – розстріл або позбавлення волі на строк до десяти років. Роль надзвичайних органів у «боротьбі за хліб» зросла після видання постанови політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. «Про ліквідацію контрреволюційних гнізд та розгром куркульських груп» [590, с. 396], що санкціонувала проведення спецоперації з виявлення контрреволюційного підпілля, у ході якої передбачалося ліквідувати 436 контрреволюційних організацій і притягти до відповідальності 3 425 осіб. Операція мала охопити 243 райони республіки. На її проведення мобілізувалися найкращі чекістські сили [670, с. 321].

Ініційована партійним керівництвом республіки, спецоперація ДПУ УСРР з ліквідації сільської контрреволюції мала характер «профілактичної», «попереджувальної чистки» адміністративно-управлінської ланки колгоспів, сільрад, які «злісно» саботували хлібозаготівлі й зривали виконання державних планів. У результаті її проведення органи ДПУ в листопаді 1932 р. заарештували

8 881 особу, серед яких 311 голів колгоспів, 702 членів правлінь, 127 рахівників і бухгалтерів, 13 уповноважених райкомів. У 110 районах республіки виявили й ліквідували 151 внутрішньоколгоспну «контрреволюційну групу» [670, с. 357].

Наступний етап боротьби надзвичайних органів із «сільською контрреволюцією» починається 5 грудня 1932 р., коли за підписом В. Балицького, заступника голови ОДПУ СРСР і постійного представника цієї спецслужби в Україні, видається так званий «Оперативний наказ ДПУ УСРР № 1», у якому актуалізоване головне завдання щодо «негайного прориву, розкриття та розгрому контрреволюційного повстанського підпілля і нанесення рішучого удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементах, що активно протидіяли і зривали основні заходи радянської влади на селі». Задля активізації боротьби в цьому напрямі при ДПУ УСРР була сформована спеціальна ударно-оперативна група, і вже 6 грудня 1932 р. в таємному бюлетені ДПУ УСРР зазначалося, що «оперативний удар по внутрішньоколгоспним антирадянським угрупованням здійснюється швидкими темпами». ДПУ повідомляло про викриття 55 «внутрішньоколгоспних антирадянських груп» у 42 районах 5 областей України, арешт 290 осіб, серед яких 28 голів колгоспів [670, с. 431].

Адміністративну репресію реалізовували радянські органи: сільради, райвиконкоми, облвиконкоми. Загалом застосування репресій мало комплексний характер – приміром, накладення штрафу на «злісних нездавців хліба» поєднувалося з притягненням до кримінальної відповідальності.

Під час заготівельної кампанії 1932/33 р. існувала особлива процедура затвердження розстрільних вироків. Згідно з постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 22 листопада 1932 р., ухваленою за пропозицією комісії В. Молотова, «право остаточного вирішення питань про вирок до найвищої кари» на період хлібозаготівель отримала спеціальна комісія ЦК КП(б)У в складі генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, голови ДПУ УСРР С. Реденса та секретаря ЦК КП(б)У В. Кисельова [590, с. 407]. Справи, що передавалися на розгляд комісії ЦК, готувала «трійка» в складі наркома юстиції й генерального прокурора УСРР Ю. Полякова, прокурора Верховного суду УСРР Л. Ахматова і голови Верховного

суду УСРР Берновського. Усі вироки про розстріли та про їхнє виконання підлягали обов'язковому оприлюдненню в районній і обласній пресі [417, арк. 180].

З огляду на завдання репресивної кампанії, провідним напрямом у діяльності органів юстиції та ДПУ республіки стала боротьба з «розкраданням, розбазарюванням і приховуванням хліба», яку простимулював одіозний «закон про п'ять колосків» – постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. За даними Наркомату юстиції УСРР, від початку хлібозаготівельної кампанії та до 25 листопада 1932 р. в республіці за крадіжки зерна засуджено 19 500 осіб. До них слід додати ще 1000 осіб, засуджених за порушення планів з мірчука і його «розбазарювання». У середньому на кожний район УСРР припадало 50 випадків засудження за розбазарювання і розкрадання хліба та три справи щодо мірчука. Найбільше за крадіжки колгоспного хліба карали в Дніпропетровській області – 5 025 засуджених, найменше в Чернігівській – 920, що пояснюється вищим рівнем колективізації в степових регіонах України. Майже 500 осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, засудили до найвищої кари, проте затверджено лише 245 розстрільних вироків [513, арк. 172–173]. Ще 14 тис. осіб засудили до позбавлення волі, із них 10 % – на 10 років і 10 % – на строк від 5 до 10 років. Решта – 5 тис. осіб — отримали покарання у вигляді примусових робіт. Отже, судова статистика свідчить, що закон від 7 серпня 1932 р. в справах про крадіжки застосовувався в республіці не більше ніж у 10 % випадків, хоча середній показник по СРСР становить 37 % [699, с. 711].

З кінця листопада 1932 р. в Україні чітко окреслюється тенденція до подальшого посилення судової репресії в боротьбі з крадіжками зерна, оскільки у зв'язку з вичерпанням так званих «видимих припасів хліба» державний план мав виконуватися тільки за рахунок вилучення в селян «розкраденого, незаконно розданого і прихованого хліба», на що зорієнтовувалися всі владні структури. Інтенсифікації каральних акцій сприяла й діяльність надзвичайної комісії на чолі з головою РНК СРСР В. Молотовим, яка з'явилась у Харкові за рішенням політбюро ЦК ВКП(б) 29 жовтня. Відтак лише з 25 листопада до 5 грудня 1932 р. за даними 295 районів у республіці засудили 1 625 осіб, у середньому 5 осіб на один район

[526, арк. 32]. На підставі цих даних Наркомат юстиції УСРР припускав, що загальна кількість притягнутих до кримінальної відповідальності судами досягала 2000 осіб [512, арк. 20].

Соціальний склад засуджених за крадіжки хліба спростовує тезу влади, що за посягання на соціалістичну власність карали переважно куркулів, тим паче, що після масштабного розкуркулення 1930–1931 рр. цей термін остаточно втратив свій первісний зміст, перетворившись на політичний ярлик. Як уже неодноразово зазначалося, сільради визначали соціально-майновий стан селян за довільним принципом. Із загальної кількості засуджених судами УСРР на 25 листопада 1932 р. так званий «куркульсько-заможний елемент» становив лише 18 %, а середняки й незаможники – 58 %, рядові колгоспники – 13 %. Серед засуджених за крадіжки колгоспного хліба 1 500 осіб були членами правлінь і посадовими особами колективних об'єднань, 2 500 – рядовими колгоспниками. Разом із засудженими за розкрадання й розбазарювання мірчука кількість засуджених членів правлінь і працівників апарату колгоспів зростала майже до 1 800 осіб [513, арк. 171]. Те, що значну частину притягнутих до кримінальної відповідальності становили представники управлінської ланки колгоспів, можна пояснити реалізацією директиви В. Молотова й М. Хатаєвича від 5 листопада 1932 р., у якій ті зажадали від обкомів «нещадної кари злочинним елементам у правліннях колгоспів на підставі відомого декрету про охорону суспільної власності» [590, с. 371]. Управлінський апарат колгоспів зазвичай обвинувачували в «розбазарюванні хліба». Органи юстиції та ДПУ кваліфікували як розбазарювання втрати зерна під час збирання й обмолоту та авансування колгоспників понад установлені норми – 15 % від фактичного обмолоту.

Справи про крадіжки, розбазарювання і приховування хліба розглядалися не лише судами, але й Судовою трійкою та Особливою нарадою (ОСО) при колегії ДПУ УСРР у закритому режимі: без участі обвинуваченого й захисника. До Судової трійки і ОСО ДПУ зазвичай потрапляли «великі справи»: про крадіжки, які супроводжувалися масовими виступами, насильницькими діями, терористичними актами, а також справи, за якими проходили організовані угруповання з великою

кількістю заарештованих. Протягом серпня — листопада 1932 р. Судова трійка і ОСО ДПУ винесли вироки щодо 146 осіб, застосувавши такі репресії: 31 особу засудили до розстрілу, 60 – до 10 років концтабору [590, с. 547]. Отже, надзвичайні органи частіше, ніж суди, зверталися до закону від 7 серпня – у 62 % випадків проти 10 %. Додамо, що в першій половині грудня 1932 р. Судова трійка й ОСО ДПУ УСРР «за крадіжки, розбазарювання і приховування хліба» засудили ще 64 осіб, з них 10 – до розстрілу, 20 – до 10 років концтабору [670, с. 477].

Якщо протягом перших чотирьох місяців застосування закону від 7 серпня органи юстиції та ДПУ виявляли й карали, головним чином, крадіїв-одинаків, то з початком спецоперації ДПУ УСРР проти сільської контрреволюції розгортається масова фабрикація групових справ розкрадачів. У рамках цієї спецоперації органи ДПУ лише в листопаді 1932 р. ліквідували в республіці 55 контрреволюційних колгоспних груп, які «організовано розбазарювали хліб», 60 угруповань, які хліб «організовано розкрадали», і 19 організацій, які приховували. Більшість викритих угруповань поєднували всі перераховані злочинні діяння: одночасно розбазарювали, розкрадали та приховували хліб, як правління артілі ім. Чубаря Чубарівського району Дніпропетровської області. За весь період спецоперації (листопад 1932 р. – січень 1933 р.) органи ДПУ УСРР ліквідували 757 контрреволюційних колгоспних груп, які здійснювали крадіжки й розбазарювання хліба [670, с. 357, 359, 502].

Усього ж, за нашими підрахунками на основі спецзведень Наркомату юстиції УСРР, від початку хлібозаготівельної кампанії і до 10 лютого 1933 р. суди репресували «за крадіжки, розбазарювання і приховування хліба» 33 806 осіб, ще 2 408 осіб засудили за розкрадання мірчука [526]. Але ці дані неповні, бо Наркомат юстиції отримувач інформацію не з усіх районів республіки (від 31 % до 96 %).

Окремим напрямом репресивної діяльності органів юстиції стало покарання селян, що не виконували хлібозаготівельних планів, так званих «нездавців хліба». З початку заготівельної кампанії і до 25 листопада 1932 р. за нездачу хліба в республіці репресували 19 000 осіб [526, арк. 28] – пересічно 50 судових справ на кожен район УСРР. У 95 % випадків до кримінальної відповідальності притягали одноосібників: контрактантів (середняків та бідняків) і твердоздавців (куркулів), які

становили понад 40 % від загальної кількості засуджених [513, арк. 171–172]. До репресованих селян застосували розстріл (0,08 % випадків), позбавлення волі (91,8 %), примусові роботи (8 %) [512, арк. 52].

З останньої декади листопада кількість засуджених за нездачу хліба стрімко зростає – за даними 65 % районів республіки з 25 листопада до 5 грудня репресували 4 049 осіб. Звідси можна припустити, що загалом в УСРР протягом цих десяти днів засудили до 6 тис. осіб. До репресованих селян почали застосовувати суворіші покарання: розстріл у 0,8 % випадків, позбавлення волі – 95 %; примусові роботи – 4,2 % [512, арк. 52].

Найбільше засуджених за нездачу хліба протягом всієї заготівельної кампанії було на Чернігівщині, де залишався великий одноосібний сектор. Найменше за цей вид «злочину» карали в Донецькій області, що пояснюється значним рівнем колективізації та індустріальністю її економіки [523, арк. 1, 103]. Загалом же, як нам удалося з'ясувати, судами республіки від початку хлібозаготівельної кампанії до 10 лютого 1933 р. засуджено 40 099 осіб. Ці узагальнення теж неповні, бо зведеннях Наркомату юстиції містять дані не з усіх районів республіки (24–65 %) [526].

Якщо звичайних селян – одноосібників і колгоспників – карали за нездачу хліба, то управлінський апарат колективних об'єднань притягували до кримінальної відповідальності за «контрреволюційний саботаж хлібозаготівель» за ст. 54-14 КК УСРР, яка передбачала «позбавлення волі на строк не менш як один рік з конфіскацією всього або частини майна з підвищенням при особливо обтяжуючих обставинах аж до найвищого заходу <...> – розстрілу з конфіскацією майна» [659, с. 25]. Від початку заготівельної кампанії до 10 грудня 1932 р. суди репресували 3 837 осіб (за даними 50 % районів республіки), із яких засудили до розстрілу 0,4 %, до позбавлення волі 70 %, до примусових робіт 29,6 % [512, арк. 119, 124]. Лідирувала в боротьбі з «контрреволюційним саботажем» Дніпропетровська область: із 448 засуджених у республіці за першу п'ятиденку січня 1933 р. на неї припадало 319 осіб; за другу п'ятиденку 356 осіб із 533 засуджених. Другою за кількістю репресованих «саботажників» до січня 1933 р. була Харківська область [527, арк. 135].

Репресивний тиск на адміністративно-управлінську ланку колгоспів також посилювався з останньої декади листопада 1932 р. На початку грудня в окремих районах республіки репресували 15–20 % членів правлінь колгоспів [496, арк. 208]. А в Гросулівському і Цебриківському районах Одеської області в листопаді заарештували керівництво третини колективних об'єднань [497, арк. 201]. Суди почали застосовувати до «саботажників» і більш «тверду репресію» – у першій декаді січня кількість розстрільних вироків зросла до 10 % [526, арк. 127]. На наш погляд, масове застосування репресій проти голів колгоспів і сільрад зумовлювалося тим, що рішеннями обкомів і облвиконкомів на них покладалась персональна відповідальність за виконання заготівельних планів колективним та індивідуальним сектором. Це зокрема доводять постанова Дніпропетровського обкому й облвиконкому від 23 грудня 1932 р. та лист секретаря Зінов'євського міського партійного комітету Підсухи, датований 12 січня 1933 р. [490, арк. 80 зв.]. У підсумку від початку заготівельної кампанії до 10 лютого 1933 р. за «контрреволюційний саботаж» суди репресували 8 323 осіб [526].

Боротьбу із «саботажниками хлібозаготівель» здійснювали й органи ДПУ, які протягом листопада 1932 р. – січня 1933 р. ліквідували 105 внутрішньоколгоспних груп, які організували саботаж хлібозаготівель, і 119 груп, що протидіяли хлібозаготівлям [670, с. 502].

Особливу увагу органи юстиції та ДПУ приділяли боротьбі зі спекуляцією хлібом. Оскільки новий хлібозаготівельний закон – постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 6 травня 1932 р. – дозволяв колгоспну торгівлю лише після 15 січня 1933 р., тобто після виконання плану хлібозаготівель і засипки насінневих фондів, будь-який продаж зерна чи борошна на ринку селянами кваліфікувався як спекуляція хлібом. 9 серпня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило спеціальну постанову, де визначило основні заходи в боротьбі із спекуляцією хлібом – згідно з нею радянські органи, ДПУ та міліція повинні були забезпечити повне вилучення з ринків перекупників зерна й борошна; куркульсько-заможні господарства (твердоздавці), одноосібники (контрактанти), правління колгоспів, що продавали

хліб на ринку до встановлених урядом строків, притягувалися до судової відповідальності [590, с. 284].

Порядок застосування судової репресії до спекулянтів хлібом деталізувала постанова Наркомату юстиції УСРР від 15 серпня 1932 р.: спекулянтів і перекупників слід карати за ст. 129 КК, яка передбачала позбавлення волі на строк до двох років з конфіскацією всього або частини майна або без конфіскації; заможників – за ч. 1 ст. 58 КК, куркулів – за ч. 2 ст. 58 КК, а в разі пом'якшувальних обставин, наприклад виконання ними твердих завдань, – за ст. 129 КК. Одноосібників-спекулянтів, що не виконали умов контрактації, мали притягати до кримінальної відповідальності за ст. 119 КК (позбавлення волі на строк до п'яти років з конфіскацією всього або частини майна або без конфіскації); а правління колгоспів – за ст. 97 або 98 КК УСРР (позбавлення волі до шести місяців) [590, с. 87–288].

На фоні драконівського «закону про п'ять колосків» ці методи впливу на спекулянтів видавалися надміру ліберальними. Тому 22 серпня 1932 р. ЦВК та РНК СРСР ухвалили постанову, яка посилила покарання спекулянтам і перекупникам до ув'язнення в концтаборі на строк від 5 до 10 років без права застосування амністії [696, с. 309].

Однак запровадження найсуворіших репресивних заходів проти спекулянтів не привело до ліквідації «чорного ринку» – нелегальний продаж хліба концентрувався переважно на околицях міст або на квартирах у Дніпропетровську, Павлограді, Запоріжжі, Бердянську, Чубарівці, Генічеську. Поширилися випадки підробки хлібних документів, збільшення кількості утриманців. Спекуляцією активно займалися працівники заготівельних, розподільчих органів, візники [504, арк. 55]. Тільки з 1 жовтня до 15 листопада 1932 р. органи міліції вилучили в 3 920 осіб на ринках республіки 22 397 пудів зерна й 5 455 пудів борошна, затримали й притягнули до кримінальної відповідальності 862 перекупників хліба. Органи ДПУ протягом цього ж періоду заарештували 1 450 спекулянтів-перекупників, а всього з початку кампанії – 2 312 [507, арк. 31].

Під час боротьби зі спекуляцією в діяльності репресивних органів виникла певна спеціалізація: якщо органи юстиції карали здебільшого так званих «продуцентів», тобто селян, що продавали власноруч вирощений хліб, то з перекупництвом боролися переважно по лінії ДПУ. Протягом серпня – листопада 1932 р. Судова трійка й ОСО ДПУ УСРР засудили за спекуляцію хлібом 466 осіб, з них 50 осіб – до 10 років концтабору, 357 – до 5 років концтабору, 46 – до заслання, 6 – до висилки, 7 – до інших заходів. У першій половині грудня 1932 р. по лінії ДПУ репресували ще 146 осіб, засудивши 3 осіб до розстрілу, 53 – до 10 років концтабору, 66 – до 5 років концтабору, 21 – до заслання, 1 – до висилки, 1 – до інших заходів [670, с. 422, 477]. Загалом характер винесених вироків свідчить про посилення «твердості репресії».

За підрахунками, зробленими нами на основі спецзведень Наркомату юстиції УСРР, з 25 листопада 1932 р. до 10 лютого 1933 р. до кримінальної відповідальності за спекуляцію притягнуто 1 883 осіб, з яких 90 % засуджено до позбавлення волі, 10 % – до примусової праці. Наведені дані неповні, оскільки до Наркомату юстиції надходила інформація лише від 30–87 % районів республіки [526, арк. 69; 527, арк. 5, 48, 108, 130, 143].

Протягом хлібозаготівельної кампанії до початку березня 1933 р. комісія С. Косіора щодо ухвалення смертних вироків розглянула 1 368 справ (989 хлібозаготівельних, 123 терористичні, 44 кооперативні, 97 – про крадіжки колгоспного майна та 115 – про інші зловживання), за якими засуджено 2 158 осіб. Найбільша кількість справ і засуджених припадала на Дніпропетровську область (324 і 543 відповідно), найменша – на Чернігівщину (87 і 133) та АМСРР (28 і 31). Динаміка розгляду справ комісією С. Косіора дає підстави висновувати, що пік репресій припадав на грудень 1932 р. і січень 1933 р., коли на її затвердження передали розстрільні справи на 712 і 721 особу відповідно. Загалом за весь період хлібозаготівель комісія ЦК КП(б)У затвердила розстрільні вироки щодо 1 014 осіб і змінила їх 1 144 особам [529, арк. 53, 58].

На останню декаду листопада 1932 р. припадає й активне залучення до каральних акцій проти селянства радянських органів влади – сільрад, рай-

облвиконкомів – та, відповідно, інтенсифікація репресій за адміністративною лінією. Одним із їх напрямів була товарна блокада українського села, першим кроком до запровадження якої стали директива комісії В. Молотова від 5 листопада та постанова ЦК КП(б)У від 6 листопада 1932 р. про скорочення завезення товарів (за винятком сірників, солі, гасу) до найбільш відсталих із виконання плану хлібозаготівель районів. Блокада стосувалася 7 районів Одеської, 8 – Дніпропетровської, 5 – Київської, 8 – Харківської областей і 2 районів Донбасу [590, с. 374]. Водночас передбачалося обмеження продажу промтоварів одноосібникам, що саботували хлібозаготівлі. 10 листопада політбюро ЦК КП(б)У корегує цю постанову, заборонивши «повністю відвантаження товарів на село, також і за цільовим призначенням» [416, арк. 193].

Оскільки в українському селі залишалися товари, завезені до запровадження товарної блокади, влада вирішує застосувати товарну репресію адресно – щодо конкретних саботажників хлібозаготівель. Відтак інструкція до постанови РНК УСРР від 11 листопада 1932 р. заборонила продаж промтоварів одноосібним господарствам, що ухилялися від дотримання плану хлібозаготівель, аж до повного його виконання. У тих випадках, коли вибіркове застосування товарної репресії не приводило до прискорення хлібозаготівель, дозволялося повністю вивезти товари із села, перекинувши їх туди, де «одноосібники і колгоспники сумлінно виконують свої зобов'язання». Урешті 18 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У запровадило тотальну товарну блокаду колгоспів-«чорнодошечників» та підтвердило заборону завезення й продажу товарів до окремих районів і сіл без занесення на «чорні дошки», якщо вони «особливо незадовільно виконують хлібозаготівлі» [590, с. 385, 393].

Унаслідок на 2 грудня 1932 р. крам вартістю 329 237 крб вилучили із 91 села 22 районів Дніпропетровської області, на суму 462 306 крб – із 55 сіл 28 районів Київської області, на суму 238 000 крб – із 8 районів Вінницької області, на суму 228 068 крб – із 73 сіл 8 районів Чернігівської області [590, с. 438].

Партійне керівництво республіки в листі до ЦК ВКП(б) від 8 грудня 1932 р. визнавало мізерний ефект від застосування промтоварної блокади, пояснюючи це

«насиченістю» села товарами й можливістю придбати все необхідне (сірники, сіль, гас) у районних центрах, на базарах, хоча й за високими цінами. Додамо, що висновки партійних очільників України лише частково правдиві, адже з повідомлень уповноважених із хлібозаготівель ясно, що з більшості кооперативних магазинів вивозити було нічого, «крім пари калош, кількох пар черевиків, одного пальта» [500, арк. 78]. У деяких населених пунктах селяни, попереджені про запровадження блокади, розкупили товари заздалегідь [503, арк. 79–80].

Мінімальний ефект від товарної блокади зумовлювався й тим, що директиви про припинення відвантаження та вилучення промкрану із сіл, що «злісно не виконували хлібозаготівлі», більшість облвиконкомів спустили на місця із значним запізненням. До того ж самі директиви суперечили одна одній, тому часто кран завозився до сіл, із яких мав бути вилучений. Наприклад, у занесеному на «чорну дошку» Малинському районі Київської області торгівля припинялась і поновлювалась чотири рази [590, с. 439].

Не мала товарна репресія й «виховного» впливу на «саботажників заготівель». В Одеській області селяни вивезення товарів пояснювали тим, що «почалася війна й товари забирають для Червоної армії». Подеколи колгоспники прямо заявляли: «Товарів немає, нас цим не злякаєш, нехай ліквідують кооперацію, а хліба не віддамо» [500, арк. 79–80]. Водночас на «чорних ринках» процвітала торгівля товарами першої необхідності, ціни на які значно зросли, наприклад вартість коробки сірників у деяких районах досягала 2 крб [499, арк. 60].

15 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про скасування товарної блокади, проте відновлення завезення й продажу промтоварів на селі не поширювалося на 27 районів Дніпропетровської, 8 районів Чернігівської, 15 районів Одеської, 22 районів Харківської, 10 районів Донецької областей, де «виконання хлібозаготівель залишалося явно незадовільним». Та навіть у районах, де відновлювалася торгівля краном, товарні репресії тривали щодо одноосібників, колгоспників і колгоспів, що «злісно саботували хлібозаготівлі» [417, арк. 123].

Остаточна товарна блокада українського села була скасована постановою політбюро ЦК КП(б)У від 12 лютого 1933 р., яка санкціонувала поновлення завою

товарів до всіх районів, зокрема й до «чорнодошечних» сіл і колгоспів. Але окремі місцеві можновладці, не зважаючи на рішення партійного керівництва республіки, продовжували блокувати відновлення торгівлі до середини квітня. Тому 16 квітня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У звернулося до обкомів і райпарткомів з вимогою перевірити випадки заборони торгівлі й закриття крамниць у селах і колгоспах, «забезпечивши всюди поновлення завозу товарів і нормальну торгівлю» [419, арк. 168].

У підсумку товарна репресія виявилася малодієвою на фоні застосування жорстокіших каральних акцій проти селянства. Перед загрозою нового голоду позбавлення селян можливості придбати крам не могло заохотити їх віддати весь хліб державі.

Іншим напрямом адміністративної репресії стало масове штрафування селян-одноосібників. Постанова та інструкція РНК УСРР від 11 листопада 1932 р. «Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі» санкціонували застосування грошових штрафів «розмірами ринкової вартості незданого хліба (без звільнення від зобов'язання здати хліб)» до одноосібників, що злісно саботували хлібозаготівлі та займалися спекуляцією. Штрафи мали накладатися постановами сільради й уповноваженого райвиконкому з подальшим затвердженням райвиконкому [590, с. 384]. У роз'ясненнях Наркомату юстиції УСРР указувалося, що штраф призначається лише «в одноразовому розмірі ринкової вартості незданого хліба» [510, арк. 59].

Постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи з посилення хлібозаготівель» від 18 листопада 1932 р., продубльована через два дні Раднаркомом республіки, запровадила вже натуральні штрафи для колгоспів і одноосібників у розмірі 15-місячної норми здавання м'яса. Оскільки другим хлібом в українському селі вважалася картопля, яка становила значну частину раціону селян поліських і лісостепових регіонів, постанова санкціонувала ще й «картопляне штрафування» одноосібників в обсязі річного плану. Штрафувати колгоспи дозволялося райвиконкомам за попереднього дозволу облвиконкомів. М'ясні штрафи накладалися сільрадами за санкцією райвиконкому, картопляні встановлювалися

облвиконкомом. Облвиконкоми наділялися й правом у виняткових випадках подвоювати суму штрафу [590, с. 394]. Документи свідчать, що влада вважала саме натуральне штрафування найбільш дієвим методом прискорення хлібозаготівель.

Із коштів, що надходили від натуральних і грошових штрафів, 50 % спрямовувалися на депозит держбюджету та 50 % – до місцевого бюджету. При цьому останні дозволялося витратити лише на агротехнічні заходи і соціально-культурне будівництво (додаткове фінансування шкіл, лікарень, агро-зоо-ветпунктів) [417, арк. 185].

За даними ДПУ УСРР, на 5 грудня 1932 р. в республіці натуральні штрафи застосували до 5 304 господарств, переважно одноосібників [590, с. 445]. Проте ці відомості не є повними, бо за інформзведеннями Наркомату юстиції республіки тільки в Дніпропетровській області за цей період оштрафували 3 394 господарства, з них 1 928 – у грошовій формі, 760 – м'ясом, 706 – картоплею. До 20 грудня 1932 р. кількість оштрафованих одноосібників на Дніпропетровщині досягла 5 910 господарств. Середній розмір штрафу, накладеного на куркульські господарства області, становив 4,7 ц картоплі, 1 ц м'яса, 800 крб; бідняцько-середняцькі господарства мали здати 3 ц картоплі, 0,5 ц м'яса і сплатити 900 крб [513, арк. 138] – розміри штрафів були явно «непідійомними», що доводять і збережені в судово-слідчих справах описи майна репресованих селян. «Найвищу оціночну вартість мала хата під залізом – 200–250 крб, вартість кобили чи коня становила 200 крб, сарай під соломою коштував 50 крб, ліжко – 5 крб, стіл – 3 крб, подушка – 1 крб, хомут – 1 крб» [903, с. 209]. Тож із «куркульських господарств» Дніпропетровщини вдалося стягнути лише 614 ц картоплі (50 % від нарахованого), м'яса – 211 ц (68 %), грошей – 459 000 крб (33 %) [513, арк. 140].

Аналогічною була ситуація зі стягненням штрафів і в інших регіонах України. Наприклад, у Харківській області на 16 грудня 1932 р. оштрафували 7 869 одноосібників на суму понад 7 млн крб, але отримали від «саботажників» лише 1,5 млн крб. М'ясом оштрафували на 1 117 ц, а стягнули 253 ц [503, арк. 79].

У разі несплати штрафу вилучали майно боржника, яке продавали з торгів, – його основними покупцями були заготівельники, голови сільрад, колгоспів, члени

правлінь або їхні родичі, які скуповували коштовні речі за безцінь. Відтак застосування штрафів проти саботажників хлібозаготівель, по суті, зумовило нову хвилю розкуркулення.

Від непосильних штрафів одноосібники зазвичай рятувалися втечею. Так, у с. Синюхині Броди Первомайського району після застосування репресій зі 120 одноосібних господарств залишилося 65. А із с. Вороб'ївка Сквирського району втекло 140 індивідуальних господарств із 330 [513, арк. 166]. На думку Наркомату юстиції республіки, цьому сприяло відтермінування сільрадами стягнення штрафів на 10–15 днів після винесення постанови, за які селяни встигали приховати або продати своє майно.

Штрафам піддавали й цілі колгоспи. За даними Наркомзему УСРР, на 2 грудня 1932 р. так були покарані 57 з них у Вінницькій, 67 – Дніпропетровській, 11 – Одеській, 16 – Київській, 20 – Донецькій, 1 – Харківській областях [590, с. 436]. Оскільки колективні об'єднання розраховувалися за штраф худобою, це спричиняло втрату «усуспільненого стада» [513, арк. 166].

Важливим елементом репресивної політики в 1932–1933 рр. став і давно випробуваний владою шлях експропріації та депортації селянських господарств. Постанова й інструкція РНК УСРР від 11 листопада 1932 р. санкціонували вилучення «земельних наділів, в тім числі й садибної землі» у тих незадаців-одноосібників, які «злісно» ухилялися від виконання планів хлібозаготівель і проводили «пряму підривну роботу проти хлібозаготівель». Цю категорію «саботажників», а також тих одноосібників, у кого виявили «закопаний в ямах хліб», дозволили депортувати за межі району або області [590, с. 384]. Постанову про виселення ухвалювала сільрада з подальшим затвердженням облвиконкому. При цьому згідно з роз'ясненнями ЦК КП(б)У були відсутні будь-які обмеження щодо кількості господарств, до яких могла застосовуватися депортація [520, арк. 5]. 16 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У відкоригувало інструкцію РНК УСРР, санкціонувавши висилку лише за межі України [417, арк. 118].

На практиці рішення про експропріацію й депортацію селянських господарств остаточно ухвалювалися не радянськими, а партійними органами. Наприкінці

грудня – на початку січня 1933 р. політбюро ЦК ВКП(б) підтримало пропозиції партійного керівництва України, санкціонувавши виселення за межі України 500 сімей із Одеської області, 300 – із Чернігівської, 400 – із Харківської. Водночас політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення депортувати за межі Дніпропетровщини 700 господарств одноосібників із 20–25 сіл і 700 осіб «злісних елементів і куркулів» без сімей (ймовірно, ними були голови депортованих родин, яких виселяли окремо) [590, с. 529].

Депортацію одноосібників провели в січні 1933 р., виселивши за межі України 1 918 селянських родин і 700 однаків, зокрема 690 родин і 700 однаків із 19 районів Дніпропетровської області, 399 родин із 13 районів Харківської, 504 родини із 12 районів Одеської, 316 родин із 7 районів Чернігівської [590, с. 634].

Разом із депортаціями здійснювалися й експропріації селянських господарств. Так, 27 грудня 1932 р. Одеський обком ухвалив рішення про позбавлення садиб і конфіскацію майна 500 одноосібників. А 29 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У санкціонувало застосування такого ж заходу щодо 1000 одноосібних господарств Харківської області та 500 господарств Дніпропетровської [590, с. 529].

Між тим експропріації та депортації селянських господарств не привели до суттєвих зрушень у хлібозаготівельній кампанії. Скажімо, у листі Одеського обкому до ЦК КП(б)У від 12 січня 1933 р. визнавалося, що висилка й вилучення майна одноосібників не дали очікуваного результату, і тому партійне керівництво Одещини вбачало вихід із ситуації в застосуванні додаткових репресивних заходів: депортації на Північ ще 700 господарств, позбавленні присадибної землі й конфіскації майна 800 господарств [520, арк. 4]. Однак політбюро ЦК КП(б)У відхилило цю пропозицію Одеського обкому [444, арк. 8].

З-поміж заходів «економічного тиску», що застосовувалися до «саботажників», особливе місце займає «чорнодошечний» метод впливу, запроваджений постановою політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. Згідно з нею, колгоспи, що потрапляли на «чорну дошку», опинялися в стані своєї економічної блокади – у них припинялася кооперативна, державна й колгоспна торгівля, а з крамниць вивозилися всі товари; з колгоспів, колгоспників і одноосібників стягувалися всі

раніше видані кредити та інші фінансові позики, водночас у колективних об'єднаннях проводилася чистка від «контрреволюційних елементів». Занесення колгоспів на «чорну дошку» здійснювалося за рішенням облвиконкомів, які зобов'язувалися негайно повідомляти про це ЦК [590, с. 392].

Власне, місцеве керівництво практикувало «чорнодошечні» заходи впливу на селянство ще задовго до появи постанови політбюро ЦК КП(б)У. Наприклад, «у Донецькій області відомості про занесення на “чорну дошку” восьми артілей та районних організацій Біловодського району датовані 1 березня, квітнем, червнем і вереснем 1932 р.» [964, с. 14].

Попри те, що постанова ЦК КП(б)У й ідентична до неї за змістом інструкція РНК УСРР від 20 листопада 1932 р. дозволяли заносити на «чорну дошку» тільки окремі колгоспи, облвиконками застосували цей захід щодо сільрад, сіл, одноосібників і навіть цілих районів, як це зокрема було у Вінницькій області, де на початок грудня 1932 р. «чорною дошкою» покарано 8 районів, у Донецькій — 6 сіл, 2 сільради, 25 одноосібників [590, с. 435]. РНК і Наркомзем УСРР розцінювали такі дії обласного керівництва як перегини, але іншої думки дотримувалося партійне керівництво республіки, яке своїм рішенням від 29 листопада 1932 р. фактично підтримало ініціативні облвиконками, санкціонувавши занесення на «чорну дошку» сіл і районів з попереднього дозволу ЦК [417, арк. 2].

Саме обласна влада й порушила питання про створення «Всеукраїнської чорної дошки». Кандидатури запропонували Дніпропетровський, Харківський та Одеський обкоми партії [417, арк. 2]. 6 грудня 1932 р. РНК УСРР і ЦК КП(б)У ухвалили спільну постанову, згідно з якою на «чорну дошку» потрапили села Вербки Павлоградського і Гаврилівка Межівського районів Дніпропетровської області, Лютеньки Гадяцького і Кам'яні Потоки Кременчуцького районів Харківської області, Святотроїцьке Троїцького і Піски Баштанського районів Одеської області [590, с. 449].

Після занесення сіл на «Всеукраїнську чорну дошку» до них відряджали спеціальних уповноважених. Наприклад, протягом 12–13 грудня 1932 р. у с. Піски працювали бригади райпарткому, райвиконкому, обкому, облвиконкому, обласної й

районної міліції, а також уповноважені райпарткому, ЦК і ДПУ [498, арк. 116]. Навколо села виставляли караул, який перевіряв перепустки на вхід-вихід до села [500, арк. 66].

У «чорнодошечних» селах проводилася чистка колгоспів, партосередків, вилучення за лінією ДПУ «контрреволюційних елементів». Так, у с. Піски із колгоспів виключили 75 осіб, ще 14 осіб заарештувало ДПУ. А у с. Гаврилівка партквитків позбавили п'ятьох комуністів із шести [500, арк. 68, 75]. Також у «чорнодошечних» селах безперервно працювали судово-слідчі бригади – у с. Вербки виїзна сесія нарсуду до кінця грудня розглянула 22 справи про нещасту й розкрадання хліба [526, арк. 22–23].

Стан блокади, у який потрапляли села-«чорнодошечники», прирікав їхніх мешканців на голодну смерть. Не випадково в тій же Гаврилівці вимерли всі мешканці, а у Вербках – половина. Проте застосування надзвичайних заходів теж не принесло владі бажаних результатів. За повідомленням першого секретаря Дніпропетровського обкому В. Строганова, серед 228 колгоспів, занесених на «чорну дошку», за шосту п'ятиденку листопада «план повністю виконали лише два колгоспи Василівського району» [44, арк. 42]. Неefективність «чорних дощок» визнавав і Л. Каганович, указуючи, що ці репресивні заходи «не доводять до кінця», а «тому результатів від них майже немає» [590, с. 495].

Усього, за підрахунками дослідника Г. Папакіна, «репресіям, пов'язаним з режимом “чорних дощок” були піддані мешканці майже половини районів та міськрад України, за винятком Дніпропетровської області, де такий режим панував на території практично всіх адміністративних одиниць» [964, с. 25].

Умовою зняття з «чорної дошки» була наявність «серйозних зрушень у виконанні плану хлібозаготівель». 25 січня 1933 р. ЦК КП(б)У дозволив зняти з Всеукраїнської «чорної дошки» с. Гаврилівка, яке виконало понад 70 % плану, і с. Лютецьки (88 %), а також запропонував «обкомам переглянути всі колгоспи, що занесені на “чорну дошку” постановами обкомів і райвиконкомів». С. Кам'яні Потоки Кременчуцького району офіційно виключили зі списку «чорнодошечників»

лише 17 жовтня 1933 року, віддячивши в такий спосіб за «дострокове виконання плану хлібоздачі» [590, с. 961].

Паралельно з розгортанням економічних репресій проти селянства республіканське керівництво вирішило завдати удару й по партійній лінії. 18 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову про проведення чистки «ряду сільських парторганізацій, які явно саботують хлібозаготівлі та підривають довіру партії серед трудящих». Чистка мала охопити парторганізації Снігурівського й Фрунзенського районів Одеської області, Солонянського, Васильківського й Великолепетиського районів Дніпропетровської області [590, с. 393]. Почавшись із низових партійних осередків, чистка завершувалась перевіркою членів бюро РПК і президії районних КК на відкритих партійних зборах. Керувати нею призначили Партколегію ЦК КП(б)У [492, арк. 24, 31].

Крім тотальної перевірки сільських парторганізацій п'яти районів республіки, політбюро і ЦК КП(б)У 21 листопада 1932 р. дозволили чистку окремих партосередків, засмічених «опортуністичними елементами» [416, арк. 206].

Масштабна чистка сільських парторганізацій республіки почалася 1–3 грудня 1932 р. – за її наслідками в Солонянському, Васильківському й Великолепетиському районах Дніпропетровської області партквитків позбавили 28,8 % членів партії, а 16,4 % комуністів отримали стягнення [35, арк. 23]. Із 356 осіб керівного складу низових осередків 180, або половину, виключили з партії. Наймасштабнішого кадрового удару зазнала Васильківська районна парторганізація, яка недорахувалася майже кожного третього свого члена.

Після покарань по партійній лінії до «саботажників хлібозаготівель» із партквитком у кишені застосовували й інші репресії. Згідно з директивою ЦК КП(б)У від 13 грудня 1932 р. виключені з партії «куркульські й антирадянські елементи» підлягали негайному арешту й висилці на Північ. Протягом січня – лютого 1933 р. цей каральний захід застосували до 40 колишніх комуністів Харківщини, 50 — Одеської та 50 — Дніпропетровської областей. Прикметно, що проведення партійної чистки жодним чином не позначилося на темпах заготівель.

Зокрема в Снігурівському районі наприкінці грудня 1932 р. замість потрібних 280–300 т на день заготовляли 30–40 т [590, с. 474, 509, 571].

На характер застосування репресій значно впливав людський фактор. У спецповідомленнях уповноважених ЦК КП(б)У з питань хлібозаготівель неодноразово зазначалося, що «зазвичай репресії застосовуються залежно від уміння та розуміння уповноважених, що сидять по селах». Частина заготівельників старанно виконували всі вказівки центру, намагалися «охопити якнайбільше об'єктів», що спричиняло масові «порушення революційної законності». Інші ж, навпаки, пам'ятаючи про покарання виконавців репресивних рішень, «страхували себе від лівацьких перекручень», а тому, на думку влади, узагалі «боялися йти до крадія шукати хліб». У зв'язку з цим уповноважений Комітету заготівель при Раді праці і оборони СРСР по УСРР І. Степанський навіть пропонував застосовувати репресії «за визначеним планом району» [499, арк. 98, 140].

Посилення репресій, надання їм масового, тотального характеру викликало ефект, на який влада явно не розраховувала, – в Україні почали проявлятися різноманітні форми протидії їм. Наприклад, у Харківській і Чернігівській областях родини розкуркулених продовжували жити у своїх будинках, бо їхні хати з торгів викупали родичі. Існували й інші прояви селянської солідарності та взаємодопомоги. Так, у разі накладання м'ясних штрафів на одноосібників односельці збирали кошти й купували їм худобу [503, арк. 79–80]. А в Баштанському районі Одеської області 4–5 індивідуальних господарств разом виконували план одному з одноосібників, а потім весь належний їм хліб переховували у нього як у надійному місці, вважаючи, що там «шукати не будуть». Іноді контрактанти свідомо відправлялися на лаву підсудних, але не повідомляли, де приховано хліб, заявляючи: «Буду сидіти, але родина буде їсти, і моя праця не пропаде даремно» [498, арк. 39, 66].

Небажаним для влади наслідком масового застосування репресій була й соціальна апатія. Скажімо, із Цюрупинського району повідомляли, що «за останній час у переважній більшості одноосібників спостерігається притупленість у реагуванні на репресивні заходи, на судові процеси, хоча населення достатньо

оповіщено. Одноосібники не з'являються, за незначними винятками сусіда-родича» [500, арк. 14].

Як справедливо зазначає С. Кульчицький, у 1932–1933 рр. «селяни надавали перевагу депортації перед голодною смертю» [889]. Так, батрак М. Поляков із с. Сергіївка Павлоградського району на зборах заявив, «що страшно шкодує, що не куркуль»: «Тому що куркулів вислали. Вони тепер забезпечені їжею і взуттям та живуть, як люди. А з нас знущаються, хліба не дають» [39, арк. 24–25]. А в с. Ясинове Любашівського району Одеської області після висилки родин одноосібників серед селян поширилися чутки, що «висланці на станції Любашівці одержали білий хліб». Відтак у приватних розмовах мешканці села говорили: «Сидиш голодний, нема чого їсти, нехай висилають, там буде хліб» [592, с. 297].

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що під час хлібозаготівель 1932/33 р. застосування репресивних заходів проти селянства набуло масового, тотального характеру. Каральні акції реалізовувалися по лінії органів юстиції, ДПУ, партійних та радянських установ і мали комплексний, системний характер. Основними напрямками репресивної політики органів юстиції і ДПУ була боротьба із саботажем хлібозаготівель, розкраданням, розбазарюванням, приховуванням хліба, контрреволюційною агітацією й спекуляцією. За нашими підрахунками, зробленими на основі спецзведень Наркомату юстиції УСРР, загалом з початку хлібозаготівель і до 10 лютого 1933 р. суди репресували за вказаними справами 86 519 осіб. Інтенсифікація каральних заходів проти селянства припадає на останню декаду листопада 1932 р. – січень 1932 р., коли із селянських комор вивезли весь урожай і в українському селі почалися активні пошуки міфічних «невидимих» припасів зерна. Саме в цей період зростає й роль надзвичайних органів у «боротьбі за хліб», оскільки після видання постанови політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. «Про ліквідацію контрреволюційних гнізд та розгром куркульських груп» ДПУ УСРР провело спецоперацію «з ліквідації сільської контрреволюції».

Протягом заготівель 1932/33 р. влада активно використовувала й різноманітні види адміністративної репресії: товарну блокаду українського села, натуральне й грошове штрафування одноосібників і колгоспів, експропріації та депортації селян,

що вели індивідуальне господарство, занесення на «чорну дошку» колективних об'єднань, сіл, районів, одноосібників. Але залучення до каральних акцій проти селянства органів радянської влади – сільрад, райвиконкомів, облвиконкомів – не дало очікуваного результату: не вплинуло на темпи хлібозаготівель, не забезпечило виконання планових показників. «Мінімальний ефект» від застосування деяких видів адміністративної репресії, зокрема товарної блокади українського села, представники влади зазвичай пояснювали тим, що «репресія не доводиться до кінця», а тому продовжували й далі шукати міфічне «пшеничне місто», посилюючи репресивний тиск на село. З іншого боку, такі види адміністративної репресії, як натуральне штрафування одноосібників, що супроводжувалося тотальним вилученням у селян усіх їстівних припасів, а також «чорнодошечна» екзекуція колгоспів і сіл стали головними чинниками, що зумовили Голодомор 1932–1933 рр.

На реалізацію репресивних нормативно-правових актів значно впливав особистий, людський фактор, який виступав у ролі або амортизатора, або посилювача репресивних рішень влади. Так, якщо уповноважені ДПУ порушували кримінальні справи проти крадіїв колгоспного майна переважно за законом від 7 серпня, то під час їх розгляду в суді нерідко відбувалася перекваліфікація обвинувачення на ліберальніше – за ст. 170 КК УСРР. І хоча застосовані владою каральні заходи не змогли забезпечити виконання нереальних заготівельних планів, їхнім наслідком стало позбавлення селян засобів для існування, що й призвело до Голодомору 1932–1933 рр.

4.3. Динаміка і специфіка застосування репресій в умовах Голодомору

Офіційне завершення хлібозаготівельної кампанії 5 лютого 1933 р. не привело до припинення каральних акцій властей проти селянства. Необхідність продовження терору в українському селі фактично легітимізувала офіційна версія голоду, який називали тимчасовими «продовольчими труднощами в окремих селах і колгоспах», що виникли внаслідок «шкідництва в сільському господарстві України, діяльності контрреволюційних антирадянських і куркульських елементів, що проникли до колгоспів» [677, с. 350]. Після закінчення так і невиконаних заготівель перед

партійно-радянськими органами, органами ДПУ та юстиції республіки поставили нове завдання – забезпечити весняну сівбу. Зокрема про це йшлося в другому Оперативному наказі ДПУ УСРР від 13 лютого 1933 р. [670, с. 513]. Значущість нової господарсько-політичної кампанії доводить той факт, що на період підготовки й проведення сівби до районних апаратів ДПУ прикріпили оперативних працівників центрального апарату, обласних відділів ДПУ та оперативних працівників міліції. Загалом до «найбільш відсталих і вирішальних по сівбі районів», що становили 50 % районів України, командували 354 працівників, із них оперативного складу ДПУ – 201 особу [677, с. 345].

У рамках посівної кампанії обласне, районне й колгоспне керівництво мало приділити головну увагу формуванню насінневих фондів замість тих, які вивезли в рахунок виконання хлібозаготівельних планів. На 25 січня 1933 р. Дніпропетровська область була забезпечена посівним матеріалом лише на 8 %, Київська – на 70 %, а Україна загалом – на 37 % [877, с. 320]. Цинізм й абсурдність ситуації полягали в тому, що насіння мали збирати в голодуючому українському селі, яке потребувало негайної продовольчої допомоги.

Визначаючи механізми «насінневої кампанії», партійне керівництво республіки вирішило не змінювати засоби впливу на українське селянство. У постанові ЦК КП(б)У від 31 січня 1933 р. прямо наголошувалося, що збір насіння слід здійснювати «методами хлібозаготівель» за рахунок «виявлення і вилучення розкраденого, прихованого, незаконно розданого зерна» [418, арк. 106]. Таким чином, санкціонувавши нову хвилю репресій проти селян, влада вперто продовжувала експлуатувати тему міфічного «підземного пшеничного міста», яке так і не вдалося виявити під час заготівель 1932/33 р.

Насінневі фонди повинні були сформувати не лише колективні об'єднання, але й одноосібники. Політбюро ЦК КП(б)У зобов'язало індивідуальні господарства засипати насіння у власній тарі до громадських комор до 10 березня 1933 р. [418, арк. 128]. До одноосібників, які саботували формування насінневих фондів «із власних ресурсів», дозволялося застосовувати різноманітні репресивні заходи: від адміністративних до судових. Скажімо, у середняків і бідняків, які могли виконати

завдання, але ухилялися «від вчасного його виконання», передбачалося вилучати засівматеріал у примусовому порядку. У разі злісного невиконання бідняцько-середняцькими верствами насінневих завдань, яке поєднувалося зі спекуляцією, дозволялося застосовувати, крім стягнення насіння, ще й грошові та натуральні штрафи в розмірі ринкової вартості незасипаного насіння та навіть притягати до кримінальної відповідальності за ст. 58-1 КК УСРР. Куркулів за аналогічний «злочин» мали судити за ст. 58-2 КК УСРР. Приховування, крадіжки, псування насіння кваліфікувалися не інакше, як посягання на соціалістичну власність, що передбачало застосування «закону про п'ять колосків» [371, арк. 329–330].

Розбазарюванням насінневих фондів уважався навіть розподіл урожаю в колгоспах після закінчення хлібозаготівель. Наркомат юстиції УСРР у директиві від 14 лютого 1933 р. характеризував обґрунтоване прагнення селян отримати виплати на трудодні як прояв їхніх споживацьких настроїв, що сформувалися під впливом контрреволюційної агітації «класово-ворожих елементів» [371, арк. 242–243]. Отже, за єзуїтською логікою партійно-радянського керівництва республіки, українські селяни, які потерпали від жахливого голоду, мали віддати залишки зернових ресурсів для формування насінневих фондів і ціною власного життя забезпечити виконання планів весняної сівби.

Потурбувалася республіканська влада й про покарання тих одноосібників, які «вперто» саботували весняну сівбу. Згідно з постановою РНК УСРР від 13 лютого 1933 р., їх передбачалося позбавляти присадибних ділянок, а в крайніх випадках висилати за межі України [371, арк. 330].

Окремі облпрокуратури й облсуди вважали необґрунтовано жорстокими рекомендовані Наркоматом юстиції УСРР методи впливу на одноосібників — саботажників весняної сівби. Так, Вінницька облпрокуратура та облсуд пропонували обмежитися штрафними санкціями, указуючи, що застосування судової репресії приведе до притягнення до кримінальної відповідальності значної кількості бідняків і середняків — тим паче подібні «тенденції» вже спостерігались у деяких районах Вінниччини наприкінці лютого 1933 р. [371, арк. 241].

Аналіз каральних заходів, запропонованих владою для забезпечення виконання весняної посівної кампанії індивідуальним сектором, дає змогу зробити висновок про їх повну тотожність репресіям, що застосовувалися до одноосібників під час хлібозаготівель 1932/33 р. згідно з постановою й інструкцією РНК УСРР «Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі» від 11 листопада 1932 р.

Отримавши правовий інструмент, органи юстиції і ДПУ включилися до «боротьби за насіння». Лише у Вінницькій області протягом першої декади лютого 1933 р. за справами, пов'язаними з мобілізацією й охороною насіння, засудили 49 осіб, із них 43 особи — до позбавлення волі. У другій декаді лютого кількість засуджених за насінневі фонди на Вінниччині зросла до 245 осіб, із яких 219 покарали позбавленням волі. У Дніпропетровській області за дві декади лютого суди репресували 154 особи [514, арк. 71].

За «насінневими справами» переважно карали керівників колгоспів, які відмовлялися проводити нові реквізиції зерна в голодуючому селі або намагалися врятувати односельців за рахунок роздачі насінневих фондів. Наприклад, «провина» керівництва колгоспу с. Ярошенка Жмеринського району полягала в тому, що вони заховали 145 пудів насіння й потім роздали його колгоспникам. За цей «жахливий злочин» засудили до 10 років позбавлення волі голову колгоспу Колеснікова та завгоспа Дроздовського, до 8 років – заступника голови Берегового. На Харківщині в лютому 1933 р. організували показовий судовий процес над головою колгоспу ім. МТС Красноградського району П. Біликом, який «відмовився працювати по мобілізації насіння і на загальних зборах цього колгоспу виступив з одвертою контрреволюційною агітацією проти засипки насіння». Білика засудили до 5 років позбавлення волі [514, арк. 84, 92].

Карали за незасипку насінневих фондів і одноосібників. Так, у 30-ти районах Харківської області протягом третьої декади лютого репресували 24 одноосібників, більшість із яких були середняками. Для порівняння: у колгоспному секторі області за цей же період притягнули до кримінальної відповідальності 17 осіб. Заходи судової репресії, що застосовувалися до одноосібників, відрізнялися суворістю — усіх селян засудили до позбавлення волі: 18 осіб – на термін понад 5 років, чотирьох

– від 3 до 5 років; двох – від 2 до 3 років. У справах про незасипку насінневих фондів обвинуваченим зазвичай інкримінували проведення контрреволюційної агітації або саботаж [514, арк. 90, 91, 109]. Аргументи ж селян щодо відсутності насіння не бралися до уваги.

Не відставало від органів юстиції за кількістю репресованих і ДПУ УСРР. По їхній лінії за протидію збору насіння в лютому 1933 р. в республіці заарештували 625 осіб «контрреволюційного елемента». Водночас органи ДПУ УСРР репресували 201 особу «за злочинно-недбале зберігання насінневого матеріалу». Крім того, протягом лютого 1933 р. органи держбезпеки республіки ліквідували майже 300 «внутрішньоколгоспних контрреволюційних куркульських угруповань, що протидіяли підготовці до весняної сівби» [677, с. 342, 345]. Отже, відбувалося чергове розкручування маховика репресій.

Під час формування насінневих фондів практикувалося й занесення на «чорну дошку» окремих господарств і цілих районів, апробоване під час хлібозаготівельної кампанії 1932/33 р. На 18 лютого 1933 р. в цих списках значилися Терпінянський, Лихівський, Великотокмацький, Нововасилівський, Високопільський і Верхньодніпровський райони Дніпропетровської області [719].

У підсумку застосування репресивних заходів дало певний ефект, потрібний владі – «із 25 січня по 5 лютого рівень забезпеченості областей України посівним матеріалом зріс із 37 до 43 %» [877, с. 321], тобто викачка хліба з голодуючого українського села тривала.

З початком польових робіт органи юстиції та ДПУ поступово переходять від фабрикації «насінневих справ» до «посівних». Особливістю нової репресивної кампанії було те, що одноосібників притягували до кримінальної відповідальності за відмови від сівби, які супроводжувалися «шкідницько-розкладницькою роботою серед селянства». Характерний приклад: середняка В. Шкляренка із с. Вирівка Конотопського району Чернігівської області засудили до 7 років позбавлення волі за те, що він, «маючи коня, реманент, відмовлявся сіяти, пояснюючи селянам, що йому не вигідно сіяти» [514, арк. 48].

Прикметно, що частина справ «контрреволюційних агітаторів», порушених навесні 1933 р., була припинена обласними відділами ДПУ після появи таємної інструкції ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р., яка декларувала згортання масових репресій. Скажімо, 7 червня 1933 р. Донецький обласний відділ ДПУ УСРР припинив справу селянина А. Онопрієнка, а 17 червня – справу П. Пивоварова, яких обвинувачували в систематичній «антирадянській агітації, спрямованій на зрив весняної сівби». Подеколи «контрреволюційні агітатори» не доживали до винесення вироку – 15 червня 1933 р. в Марківській районній лікарні помер, найпевніше від голоду, мешканець с. Марківка Марківського району Донецької області І. Колесник, якого обвинувачували в систематичній агітації проти сівби й крадіжках колгоспного майна [591, с. 196–199].

Натомість адміністративний апарат колгоспів карали за неякісне проведення сівби (сівбу по стерні, непротруєним насінням, недодержання норм висіву, неправильне проведення яровизації). Необхідність застосування репресивних заходів до правлінь колгоспів органи юстиції пояснювали тим, що недотримання агротехнічних норм спричинить зменшення або псування врожаю. Лише в Харківській області протягом 15 днів квітня за неякісну сівбу репресували 144 осіб, з них 12 покарали за законом від 7 серпня 1932 р. Приміром, члена управи колгоспу «Червоний хлібороб» Наталінської сільради Красноградського району засудили до 10 років позбавлення волі, обвинувативши у свідомому зриві сівби, бо він затягував роботи та сів непротруєним насінням. А голова Шавелівської сільради Зміївського району отримав 10-річний вирок за те, що в колгоспі «Більшовик» 25 га вівса засіяли по стерні й бур'янах [514, арк. 164]. Погоджуючись із аргументами влади про необхідність якісного проведення сівби, усе ж таки зауважимо: керівники колгоспів і сільрад стали заручниками ситуації, бо не могли забезпечити дотримання агротехнічних норм за відсутності необхідної техніки й сортового насіння. До того ж сільськогосподарські роботи виконували знесилені від голоду селяни, які ледве трималися на ногах.

Органи юстиції застосовували репресії й проти тих посадових осіб, які «ухилялися» від виконання посівних планів. Навесні 1933 р. колективним

об'єднанням почали передавати так звані «кинуті землі», які раніше належали одноосібникам, що втекли із села, рятуючись від репресій під час хлібозаготівельної кампанії 1932/33 р., або загинули від голоду. У колгоспів не вистачало ні робочих рук, ні тягла для обробки всього масиву орної землі, однак республіканську владу не цікавили виробничі проблеми соціалістичного сектора — посівні плани мали бути виконані за будь-яку ціну. Тому директива Наркомату юстиції від 19 березня 1933 р. санкціонувала притягнення до кримінальної відповідальності за ухилення від засіву «кинутих земель» і приховування посівних площ колгоспів за статтями 97 і 99 КК УСРР. У разі приховування великої площі землі, здійсненого «класовим ворогом» зі «шкідницькою метою» – розкрадання майбутнього врожаю, дозволялося застосовувати й постанову уряду від 7 серпня 1932 р. [372, арк. 37].

Для партійного керівництва Дніпропетровщини та Одещини притягнення до кримінальної відповідальності «саботажників сівби» виявилось замало, а тому вони ініціювали проведення депортації за межі цих областей тих селянських господарств, що «злісно ухилилися від сівби». З Дніпропетровщини планувалося виселити 1000 сімей колгоспників і одноосібників, з Одещини – 250 родин одноосібників. І хоча 3 березня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У відхилило пропозицію Дніпропетровського обкому, вилучення «саботажників весняної сівби» організували по лінії органів ДПУ [444, арк. 74].

Процедуру вислання детально регламентувала постанова РНК УСРР від 13 лютого 1933 р. Згідно з нею, ухвалені сільрадами рішення про виселення затверджувалися райвиконкомами й спрямовувалися до облвиконкомів. Облвиконкоми робили відповідні висновки та надсилали всі матеріали до обласного відділу ДПУ, після розгляду в якому вони потрапляли до ДПУ УСРР, де остаточно затверджувалися списки депортованих. Садиби й земля виселених передавалися колгоспам, а їхнє майно «реалізовувалося на покриття заборгованості державі, колгоспам та іншим організаціям» [139, арк. 24].

20 березня 1933 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову «Про забезпечення весняної посівної кампанії у цукрових районах Київської області», яка санкціонувала виселення 1000 родин «петлюрівських елементів» із Уманського та

Білоцерківського районів [646, с. 592]. Жертвами депортації, проведеної 1 і 2 квітня, стали 4 132 особи у складі 1 024 сімей, які трьома ешелонами відправили до Західносибірського краю [677, с. 389].

У розпал Голодомору ОДПУ за вказівками ЦК ВКП(б) починає готувати чергову масову депортацію селянства. Упродовж 1933–1934 рр. до Західного Сибіру й Казахстану планувалося виселити 2 млн «антирадянських елементів», «вичищених» із сільської місцевості та міст Радянського Союзу. Контингенти осіб, що підлягали депортації, визначалися в доповідній записці ОДПУ від 13 лютого 1933 р.:

«а) куркулі, яких виселяли з районів суцільної колективізації;

б) особи, яких виселяли за зрив і саботаж хлібозаготівельних та інших кампаній;

в) міський елемент, який не бажав у зв'язку з паспортизацією виїжджати з міста;

г) куркулі – утікачі із сіл, яких звільняли з промислового виробництва;

г) особи, яких виселяли у зв'язку з очищенням державних кордонів (Заходу і України);

д) засуджені органами ОДПУ й судами на строк до 5 років включно, окрім особливо соціально-небезпечних із них» [677, с. 277].

Пропозиції керівництва ОДПУ юридично оформила постанова ЦК ВКП(б) від 17 квітня 1933 р., яка не лише доручила ОДПУ «організацію трудових поселень за типом спецпоселень», але й розширила коло депортованих, дозволивши виселяти родини осіб, засуджених на строк від 3 до 5 років включно [646, с. 598, 605].

Санкціонувавши масштабну «чистку» міст і сіл, партійне керівництво держави, по суті, продовжило ту репресивну вакханалію, яка тривала в радянському селі під час хлібозаготівель 1932/33 р. і не припинилася після їх завершення. Крім того, Кремль підтримав тих ініціативних регіональних очільників, які наполягали на депортації саботажників хлібозаготівель, сівби та інших сільськогосподарських кампаній. Скажімо, Дніпропетровський обком КП(б)У ще 9 квітня 1933 р. ухвалив

рішення виселити з області 17 000 родин і 5 000 однаків «класово-ворожого, контрреволюційного, кримінального та паразитуючого елементу» [96, арк. 27].

Однак масштаби депортації були переглянуті в таємній інструкції ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р., яка декларувала згортання масових репресій. Вона дозволила виселення за межі України лише 2 тис. селянських господарств, «голови яких ведуть активну боротьбу проти колгоспів і організують відмову від сівби і заготівель» [166, арк. 72]. Усього протягом 15–20 червня 1933 р. планувалося депортувати 8 тис. осіб, яких звично називали куркулями. «План з депортації» традиційно перевиконали — на 5 липня 1933 р. з республіки вислали 8 137 осіб у складі 1 975 родин [677, с. 419, 435].

Попри задекларовану Кремлем відмову від масових депортацій, у серпні 1933 р. почалася підготовка нової репресивної акції з виселення селянства. 2 серпня 1933 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову, якою дозволило ОДПУ «вилучити в індивідуальному порядку із сіл Союзу особливо злісний куркульський елемент у кількості 20 тис. сімейств для заселення Біломоро-Балтійського каналу» [646, с. 629]. Дані про кількість куркульських господарств, що підлягали виселенню, готували повноважні представництва ОДПУ. Українські чекісти запропонували виселити із республіки 9 546 куркульських родин. Визначені на місцях контингенти репресованих відкореговувалися керівництвом ОДПУ, унаслідок чого рознарядку на виселення для УСРР зменшили до 7 400 родин [647, с. 426].

Жертвами нової депортації мали стати нововиявлені куркулі (за соціальним і майновим станом), які проживали в селі, злісно саботували й зривали господарські політкампанії, не працювали, були помічені в крадіжках соціалістичної власності, «вичищені із радгоспів та колгоспів у районах суцільної колективізації». Під висилку підпадали також куркулі-втікачі та їхні родини, які самовільно залишили спецпоселення й повернулися додому [138, арк. 376]. Відбір першої групи куркулів мусили здійснювати трійки в складі секретаря РПК, голови РВК, начальника районного відділу ДПУ за обов'язкової участі представника прокуратури, другої групи – прокуратура, райДПУ і міліція. Початок виселення планувався на 1 листопада 1933 р., завершення – до 20 липня 1934 р. [647, с. 427].

ОДПУ СРСР санкціонувало депортацію в листопаді 1933 р., проте вже на початку грудня 1933 р. наказ ОДПУ «про планову висилку куркулів на Біломорсько-Балтійський канал» скасували. В обіжнику Наркомату юстиції УСРР від 14 грудня 1933 р. знову наголошувалося, що «заарештовувати і висилати невинуватий контрреволюційний, бродяжницький і злочинський елемент незалежно від класового становища» потрібно лише «в індивідуальному порядку». Будь-яка плановість чи розверстка під час арештів і висилки суворо заборонялися [171, арк. 186].

Непосильні хлібозаготівельні плани, масові репресії, брутальне поводження численних заготівельників, відверте знуцання із селян і, урешті, голод зумовили «стихийне відхідництво» з українського села. Із посиленням голоду виїзди селян набували масового характеру – за даними обласних відділів ДПУ, з 15 грудня 1932 р. до 2 лютого 1933 р. із 215 районів республіки виїхали 94 433 особи: 31 454 колгоспники, 44 454 одноосібники, 8 039 твердоздавців і куркулів, 1 017 колгоспних активістів. Найбільше відхідництвом уражено регіони, що відставали з виконанням заготівельних планів: з Київської області виїхало 26 344 особи, з Харківської – 20 129, з Дніпропетровської – 12 421 [670, с. 499–500]. Такий зв'язок є невинуватим, оскільки саме в районах, які не могли виконати хлібозаготівлі, найбільше лютували репресивні органи.

Центральне керівництво, яке продовжувало шукати міфічне «пшеничне місто», відмовилося визнати очевидні речі: масові виїзди українських селян до інших регіонів країни спричинені голодом і вакханалією насильства в селі. Й. Сталін, приміром, уважав, що виїзди селян з України як протягом 1932 р., так і в 1933 р. організовані «ворогами Радянської влади і агентами Польщі з метою агітації через селян у північних районах СРСР проти колгоспів і взагалі проти Радянської влади» [804, с. 22]. У директиві ОДПУ СРСР від 22 січня 1933 р., надісланій повноважним представництвом ОДПУ, Г. Ягода конкретизував організаторів селянських виїздів: «Залишки викритих нами есерівських і петлюрівських організацій» [677, с. 262]. Прагнучи припинити селянське відхідництво, керівництво ОДПУ наказало заарештовувати всіх утікачів. Після фільтрації «злісних контрреволюціонерів» мали ув'язнити в концтаборі, тих, хто відмовлявся повертатися додому, висилали до

куркульських спецпоселень у Казахстані, решту відправляли до місць їхнього проживання. Особливу увагу органи ДПУ УСРР приділили виявленню ініціаторів, організаторів масових виїздів. Для затримання втікачів транспортний відділ ДПУ створював спеціальні кордони, передусім навколо вузлових станцій і на шляхах, організовуючи систематичну перевірку всіх селян [677, с. 263].

Органи ДПУ УСРР систематично звітували про кількість затриманих та наслідки фільтрації. Так, від початку операції (22 січня 1933 р.) до 8 лютого в республіці затримали 23 494 особи, із яких 20 430 повернули додому, 2 686 відібрали для притягнення до відповідальності, 302 – для відправки до Казахстану. До 20 березня кількість затриманих зросла до 37 924 осіб: 34 433 особи повернули назад, 300 відібрали для притягнення до відповідальності, 579 – до вислання до КСРР, 2 612 осіб під час фільтрації відсіяно. Одночасно органи держбезпеки виявляли організаторів виїздів. Приміром, у с. Вишневе Старокаранського району Донецької області ліквідували угруповання із 13 колгоспників, яке здійснювало роботу «по організації виходу із колгоспу “Україна” з метою виїзду до ДСК» (Далекосхідного краю), – його ініціаторами були члени колгоспу Л. Ганенко і А. Саненко, яких органи ДПУ заарештували [677, с. 272, 274, 354].

Ще одним напрямом репресивної діяльності органів ДПУ в умовах Голодомору стало забезпечення інформаційної блокади. Про голод та пов'язані з ним явища — безпритульність, випадки голодних смертей, канібалізму — не мали дізнатися ні громадяни Радянського Союзу, що проживали за межами «голодних регіонів», ні тим паче іноземні держави. Українські чекісти особливо переймалися тим, що «контрреволюційні, антирадянські, куркульські та інші шкідницькі елементи» використовують «продтрудощі у своїх контрреволюційних цілях»: будуть навмисно поширювати «чутки про голод», вигадувати різні «страхіття», тривалий час не ховати померлих, здійснювати «повстанську і контрреволюційну агітацію за організацію “волинок”, за розбирання та крадіжки посівних матеріалів, колгоспно-радгоспного майна, за невихід на роботу тощо» [677, с. 351]. Щоб не допустити поширення «провокаційних чуток», паніки, керівництво ДПУ УСРР запровадило режим абсолютної секретності щодо інформації «про продовольчі труднощі» — так

партійно-радянським і чекістським «новоязом» називали голод. Начальники обласних відділів ДПУ мусили інформувати з цих питань тільки перших секретарів обкомів і лише в усній формі, після ретельної перевірки відомостей. Голова ДПУ УСРР В. Балицький заборонив обласним керівникам ДПУ готувати спеціальні доповідні записки для ДПУ, а інформувати його лише особистими листами. Крім того, циркуляр ДПУ УСРР від 19 березня 1933 р. зобов'язав начальників органів ДПУ негайно репресувати «повстанські, контрреволюційні і куркульські елементи, які використовують продовольчі труднощі у своїх контрреволюційних цілях» [677, с. 351]. Наприклад, до одного року виправних робіт засуджено члена правління колгоспу ім. Шевченка с. Болеславчик Первомайського району Одеської області В. Жарука за висловлювання: «Ми з голоду пухнемо, до весни не доживемо й подохнемо, а тут вимагають від нас насіння» [591, с. 189–190].

Водночас органи ДПУ націлювали на боротьбу «зі споживацькими тенденціями» сільрад і правлінь колгоспів. Саме так В. Балицький кваліфікував прагнення місцевих очільників отримати проддопомогу від держави замість того, щоб долати труднощі власними силами, «вишукуючи» продовольство на місцях. Загалом у документах ДПУ УСРР постійно цинічно наголошувалось, що в районах «перебільшують розміри продтруднощів», а тому там потрібно запровадити «твердий революційний порядок» [677, с. 351].

Органи ДПУ УСРР задіяли й у кадровій чистці «соцсектора» від контрреволюційних куркульських елементів, яку ініціював другий Оперативний наказ. Протягом лютого 1933 р. із колгоспів «вичистили» 3 202 особи, МТС і МТМ – 734 особи, радгоспів – 586 осіб [677, с. 345]. Дослідник В. Васильєв дійшов висновку про «величезний» розмах репресивних заходів, пов'язаних з кадровою чисткою 1933 р. – за його даними, унаслідок проведеної політвідділами МТС перевірки в 11 420 колгоспах «вичищено» й знято з посад 51 896 працівників управлінського апарату колоб'єднань, або 25,3 %. «По радгоспах було перевірено 95 517 людей, з яких “вичищено” 14 680 (15,4 %)», із 455 МТС «вичистили» 8 691 особу, чи 26,1 % перевірених, 400 директорів МТС зняли з посади [750, с. 71].

Кадрова чистка 1933 р. разом із «репресивним оновленням» управлінських структур колгоспно-радгоспної, сільської та районної ланок під час хлібозаготівель 1932/33 р. призвела до справжньої кадрової революції в українському селі. Нові управлінці, отримавши посади на хвилі масових репресій, виявляли абсолютну лояльність до сталінського режиму, не роздумуючи виконували директиви центру. З іншого боку, більшість із них були малоосвіченими й некваліфікованими посадовцями, погано обізнаними зі специфікою сільськогосподарського виробництва, що позначалося на якості їхніх професійних рішень і поглиблювало кризу аграрного сектора.

Окрему увагу в умовах Голодомору репресивні органи приділяли боротьбі з крадіжками колгоспного й особистого майна. Як свідчать документи, одним із наслідків Голодомору стало погіршення криміногенної ситуації в республіці в першій половині 1933 р. З посиленням голоду зростав рівень злочинності серед населення: убивства, грабунки заради шматка хліба ставали повсякденним явищем. Про це свідчить анонімний лист так званої «групи комуністів» до Дніпропетровського обкому КП(б)У (лютий 1933 р.): «Багато квартир як у селі, так і в містечках зачиняються зсередини і вдень, і вночі, тому що всі живуть у небезпеці, і немає жодної гарантії, що ось-ось [не] постукають, [не] заберуть все їстівне і [не] вб'ють серед білого дня. Де шукати захисту? Міліціонери самі недоїдають і бояться» [49, арк. 31].

Особливо навесні 1933 р. збільшилася кількість крадіжок худоби. Викрадених коней, корів, овець голодні селяни різали і використовували для власного споживання. Лише в Олександрійському районі Дніпропетровської області протягом березня – квітня 1933 р. викрали 30 коней із колективних об'єднань і радгоспів, у Мелітопольському – більше 50 корів [143, арк. 674]. Через діяльність зграї конокрадів Студенецької сільради колгоспи Миропільського й сусідніх районів Харківської області втратили 152 коня [514, арк. 127].

Вихід із ситуації центральне й місцеве керівництво традиційно вбачало в застосуванні «жорстких репресій». Притягуючи крадіїв до кримінальної відповідальності, органи юстиції мали керуватися постановою ВУЦВК від 21 грудня

1932 р. «Про охорону кінського поголів'я», яка зобов'язувала застосовувати за крадіжку коней в усупільненому секторі найвищий захід соцзахисту із заміною за пом'якшуючих обставин позбавленням волі на строк від 10 років. Як можна зрозуміти із листування Дніпропетровської обласної та районних прокуратур, органи юстиції під час розгляду справ не мали враховувати обставин скоєння злочину, тобто вчинення його бідняками, нерецидивістами через «дійсно важкий стан із харчуванням». Згідно з інструкцією Наркомату юстиції УСРР від 9 лютого 1933 р., усі актуальні справи про крадіжки коней в усупільненому секторі належало розглядати тільки в облсудах. У результаті, протягом березня – першої половини квітня 1933 р. виїзна сесія Дніпропетровського облсуду в Мелітопольському районі розглянула п'ять подібних справ, за якими засудила до розстрілу 6 осіб [143, арк. 600, 601, 671]. У другій декаді березня 1933 р. в Краснопільському районі на Харківщині дві групи конокрадів покарали за законом від 7 серпня 1933 р.: 6 осіб засудили до розстрілу, 12 – до позбавлення волі на 10 років [514, арк. 127].

Ще одним об'єктом зазіхань голодних селян стали насінневі фонди. Кількість украденого насіння зазвичай була незначною – наприклад, у колгоспі ім. Сталіна зони обслуговування Новогригорівської МТС два колгоспники набрали насіння в кишені [142, арк. 269].

Щоб захистити посівматеріал від розкрадання помираючими від голоду селянами, 17 березня 1933 р. РНК УСРР видає спеціальну постанову, якою зобов'язує облвиконкоми, райвиконкоми й директорів МТС «негайно вжити найрішучіші заходи щодо охорони насіння, притягаючи до справи охорони ДПУ, міліцію та найбільш надійних і перевірених колгоспних активістів». Осіб, винних у крадіжці насіння, мали карати за законом від 7 серпня 1932 р. Наркомат юстиції зобов'язали «забезпечити негайне відрядження на місця виїзних сесій облсуду для термінового розгляду справ» [142, арк. 189]. Унаслідок протягом другої декади березня 1933 р. в 13 районах Харківської області виїзними сесіями облсуду за крадіжки й розбазарювання посівного матеріалу засудили 27 осіб, із них 9 – до розстрілу, 12 – до позбавлення волі на 10 років, 4 – до позбавлення волі від 5 до 9 років, 2 – до трирічного ув'язнення [514, арк. 108]. Органи ДПУ лише в лютому

1933 р. репресували за крадіжки, розбазарювання і приховування насіння 964 осіб [677, с. 342].

Загалом об'єктом злочинів ставала переважно приватна власність колгоспників та одноосібників. Зростала й кількість крадіжок колгоспного і радгоспного майна, але несуттєво. На наш погляд, це зумовлювалося дією «закону про п'ять колосків», а також відсутністю в більшості колективних об'єднань будь-яких продовольчих припасів. Факт, що більшість крадіїв були «злочинцями з безвиході», доводять офіційні документи, де наголошувалося: «Значний відсоток учасників бандитизму складали бідняки та середняки колгоспники, які раніше не мали судимостей» [532, арк. 116].

Частішали випадки, коли селяни, прагнучи отримати продовольство, не зупинялися перед убивством. Мелітопольський дільничний прокурор у квітні 1933 р. повідомляв, що «останнім часом по району маємо дуже часто випадки грабунку з убивством». Так, у с. Кизияр у хаті вбили жінку та двох дітей, у с. Радивонівка Якимівського району – чоловіка й жінку. Прикметно, що злочини вчинили їхні сусіди задля грабунку [669, с. 260].

З кожним місяцем криміногенна ситуація в республіці погіршувалася. Якщо у квітні на Вінниччині зафіксовано 53 прояви бандитизму, то в травні – уже 112, а за дві декади червня – 163 [532, арк. 116].

Погіршення криміногенної ситуації в українському селі негативно позначилося на трудовій дисципліні колгоспників, поставивши на межу зриву весняну посівну кампанію. У більшості сіл Київської області колгоспники відмовлялися виходити на роботу, мотивуючи це небажанням утратити останнє майно й городи. Ті ж, хто продовжував працювати, мусили охороняти власне господарство вночі [532, арк. 107]. Тож місцеве керівництво, не очікуючи на допомогу з центру, почало вживати невідкладні заходи на власний розсуд. У Царичанському районі, скажімо, райком партії зобов'язав начальника міліції та секретарів партосередків «організувати в колгоспах, бригадах та в селі безперервну охорону з найкращих, перевірених колгоспників-активістів, комсомольців, партійців, озброївши їх дробовиками й установивши належне постійне керування і контроль» [142, арк. 606]. А на Київщині

в особливо «вражених селах» селян-крадіїв намагалися ізолювати на період сільгоспробіт – удень вони під охороною працювали на ланах, де залишалися й ночувати, бо до села крадіїв узагалі не пускали. Але, як повідомляв політвідділ Ольшанської МТС, було незрозуміло, «що робити з ними далі» [532, арк. 103].

Мешканці міст і сіл, змушені пильнувати за своїм добром, прекрасно усвідомлювали справжні причини зростання рівня злочинності. У приватних розмовах і рядові колгоспники, і навіть частина колгоспного активу заявляли, що «люди змушені красти з голоду». Проте це не влаштовувало партійне керівництво, якому органи ДПУ своєчасно доповідали про антирадянські настрої селян. Тому райпарткоми розпочали пропагандистську кампанію, яка ставила за мету переконати колгоспників, «що крадіжки, грабування й убивства є найбільш загостреною класовою боротьбою куркульсько-ледарського елемента проти колективізації та сівби взагалі» [142, арк. 606].

Аналогічно кваліфікував крадіжки майна селян і Наркомат юстиції УСРР. У директиві від 20 травня 1933 р. він наголошував на «шкідливій», «класово-ворожій спрямованості цього злочину, який має на меті тероризувати насамперед активних колгоспників-ударників та зірвати їхній вихід в поле». Відтак Наркомат юстиції республіки вимагав усі справи щодо «організованого обкрадання колгоспних хат, колгоспників, що працюють в полі», кваліфікувати або «як шкідницькі дії, спрямовані на псування та зрив сівби й урожаю і застосовувати до цих випадків закон з 7-го серпня 1932 р.», або «як контрреволюційний злочин, спрямований на підрив нормального виконання господарсько-політичних завдань» [124, арк. 139].

Аналіз соціального стану осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за крадіжки колгоспного й селянського майна, показує, що серед крадіїв переважали розкуркулені, репресовані за невиконання держзобов'язань, спецпоселенці-втікачі, «вичищені» з колгоспів. Вони здебільшого переховувалися, а тому не мали можливості легального працевлаштування, виживали за рахунок тимчасових заробітків. Головною причиною скоєння злочинів вони називали голод, як, приміром, Г. Кирюков, який разом мешканцями с. Бородаївка Верхньодніпровського району П. Роботою, Г. Забіякою, Є. Хоменком брав участь у крадіжках худоби на

території Верхньодніпровського і Лихівського районів Дніпропетровщини [187, арк. 275–279].

Документи свідчать, що вжиті владою навесні заходи щодо вилучення «бродяжницького елементу» й охорони майна колгоспників не дали належного результату. Улітку 1933 р. криміногенна ситуація в українському селі залишалася складною, що негативно впливало на перебіг збору врожаю. Тому 19 липня 1933 р. ДПУ, Генеральна прокуратура і Головне управління робітничо-селянської міліції УСРР підготували спільну директиву, згідно з якою всіх осіб без постійних занять, що проживали в селі, мали в примусовому порядку залучати на роботу до колгоспів і радгоспів. До тих, хто ухилявся, збиралися застосовувати репресію у вигляді примусових робіт або адмінвисилки. Колгоспників, одноосібників і членів їхніх родин, не зайнятих на роботі в полі, пропонувалося використовувати для охорони врожаю й майна в сільській місцевості. До особливо вражених крадіжками та грабунками районів передбачалося командирувати максимальну кількість міліції, насамперед кінної. Виявлених злочинців – організаторів крадіжок і рецидивістів — мали притягувати до кримінальної відповідальності за ст. 170 КК, «доводячи репресію в особливо злісних випадках до 8 років». Судді, прокурори, керівники ДПУ й міліції мусили забезпечити розгляд цих справ у триденний термін. Традиційно не забули й про пропагандистсько-виховний момент: пропонувалося ретельно добирати об'єкти для показових судів [171, арк. 67].

Крім того, на початку липня 1933 р. Наркомат юстиції і Генеральна прокуратура республіки рекомендували облпрокуратурам, облвідділам ДПУ й облміліції використати досвід Харківської області, де для боротьби з крадіжками організували районні оперативні трійки в складі керівника райапарату ДПУ, начальника райміліції та прокурора. Ці трійки мали здійснити з 5 до 9 липня 1933 р. вилучення в усіх населених пунктах Харківщини всього декласованого і паразитуючого елементу. Із вилучених осіб планувалося сформувати трудові команди для спрямування на роботу до радгоспів, кар'єрів. Водночас трійки мали протягом десяти днів ліквідувати всі грабіжницькі угруповання в районі, а також

здійснити облави в місцях, де переховувалися куркулі-втікачі та злочинці: у лісах, балках тощо [124, арк. 196, 198, 199].

Зростання рівня злочинності в українському селі в умовах Голодомору й нездатність влади захистити майно і життя селян привели до поширення самосудів, які озлоблені, голодні мешканці села вчиняли над «злочинцями з безвиході». Лише один промовистий факт: навесні 1933 р. за крадіжку глечика молока й кількох коржиків був забитий до смерті залізним кілком член колгоспу «Нова спілка» Жовтянської сільради П'ятихатського району Дніпропетровської області Я. Ткаченко. У розправі брали участь голова колгоспу Бутейко, ветеринар Шкура, рахівник Сарана, рільник Сокол [70, арк. 109]. Подібні самосуди мали місце й в інших регіонах України: колгоспі «Червона нива» Спаської сільради Новомосковського району, с. Богданівка Чечелівської сільради П'ятихатського району, с. Мишурин Ріг Лихівського району тощо [669, с. 280]. Подеколи в стихійних розправах брали участь групи селян зі 100–200 осіб. Наприклад, у с. Березівка Джулинського району на Вінниччині натовп із 200 селян забив на смерть крадія Стародуба [532, арк. 100].

За даними ДПУ УСРР, лише з 20 травня до 20 червня 1933 р. зареєстровано 111 випадків самосудів у 99 селах 51 району республіки. Кількість розправ постійно зростала: якщо протягом першої декади червня зафіксовано 37 самосудів, то протягом другої – 46. Хоч звісно, ці дані є неповними, оскільки реєструвалися не всі випадки самосудів. Найбільшого поширення вони набули у Вороновицькому й Могилів-Подільському районах Вінницької області, Корсунському, Брусилівському й Ружинському районах Київської області, Нововодолазькому й Карлівському районах Харківської області, Недригайлівському районі Чернігівської області, Павлоградському районі Дніпропетровської області. Переважно жертвами розправ ставали «зłodії з безвиході»: крадії продуктів харчування – 38 випадків, худоби – 15, а також ті, хто викопував на ланах картоплю та інші коренеплоди – 11 із 82 випадків самосудів [532, арк. 96–97].

Досить часто ініціаторами й активними учасниками розправ ставали керівники сільрад, колгоспів, місцеві активісти, члени партії: 66 зі 111 самосудів відбулися за

ініціативи та безпосередньої участі 28 голів сільрад, 6 заступників голів сільрад, 16 голів колгоспів, 17 членів правлінь колгоспів, 5 секретарів сільських партійних осередків, 88 сільських активістів [532, арк. 98].

Більшість самосудів супроводжувалися жорстокими знущаннями, тортурами і закінчувалися вбивством. У Володарському районі на Волині під час самосудів у жертв розправ вирізали статеві органи, а в с. Кордишівка Вороновицького району Вінницької області запідозрену в скоєнні крадіжки селянку Синицьку спочатку дві доби без їжі й води утримували в сараї, а потім поховали заживо. Усього жертвами 111 самосудів стали 247 осіб, із яких 145 загинули або померли від побоїв. Найжахливіше, що під час розправ гинули діти, як це зокрема було в с. Сичівка Христинівського району на Вінниччині, де за крадіжку цибулі вбили 12-річну дівчину Марію Сокурко [532, арк. 98, 99, 104].

Поширенню самосудів сприяло й те, що міліція нерідко звільняла затриманих селянами грабіжників, а судові органи виносили їм м'які вироки – адже, ураховуючи кількість крадіжок і розміри вкраденого, суди не могли жорстоко карати всіх «злочинців з безвиході». Тільки в Київській області на початку липня 1933 р. в судах перебували 11 000 подібних справ [532, арк. 105]. Крім того, органи юстиції у своїй діяльності мали керуватися інструкцією ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р., яка орієнтувала на згортання репресій.

Розправи селян із «злочинцями з безвиході» були, по суті, проявом побутового здичавіння змучених голодом людей, а їхня жорстокість зумовлювалася тим, що голодні злочинці забирали в таких же голодних селян останнє продовольство, прирікаючи тих на жахливу смерть. Поширенню самосудів сприяла й загальна морально-психологічна атмосфера, що панувала в українському селі доби колективізації й Голодомору. Перманентне застосування репресій, безкарність місцевого керівництва привчили селян жити в умовах насильства. До того ж у 1933 р. для великої кількості людей смерть перетворилася на буденне явище, нівелювавши цінність людського життя.

Представники влади прекрасно усвідомлювали, що «крадіжки й самосуди – взаємопов'язані явища». У секретних доповідних записках і телеграмах до

центральных установ місцеві очільники визнавали, що «самосуди набули характеру стихійного руху проти крадіжок і бандитизму» [532, арк. 107, 116], проте офіційна реакція влади була іншою – за звичною термінологією самосуди кваліфікували як зброю ворогів радянської влади. На думку Наркомату юстиції УСРР, «через самосуди класово-ворожі антирадянські елементи на селі намагаються свідомо дезорганізувати роботу органів влади і колгоспів» [171, арк. 98].

Оскільки самосуди над голодними грабіжниками набули характеру своєї епідемії, до боротьби з ними залучили органи юстиції. 5 червня 1933 р. Наркомат юстиції УСРР звернувся до органів прокуратури з листом, зажадавши від них невідкладних заходів із виявлення та притягнення до суворої відповідальності організаторів і підбурювачів самосудів. «Службових осіб, що не вживають заходів, щоб запобігти самосудів або навіть самі приймають в них участь», пропонувалося судити показовими судами [669, с. 280].

Знову до питання боротьби із самосудами Наркомат юстиції УСРР повернувся 9 серпня 1933 р., підготувавши директиву, фактично ідентичну за змістом попередній. Єдиною новацією в ній була вимога до органів дізнання, слідства, прокуратури й суду «забезпечити боротьбу з усіма видами крадіжок на селі» [171, арк. 98].

Серпнева директива Наркомату юстиції УСРР була підготовлена за прямою вказівкою політбюро ЦК КП(б)У – так партійне керівництво республіки відреагувало на самосуд у с. Крапивне Уланівського району Вінницької області, унаслідок якого 31 липня 1933 р. загинули 5 колгоспників [421, арк. 158]. Усього протягом квітня – липня 1933 р. в Київській області проведено 222 судові процеси над учасниками самосудів, у Вінницькій – 50, в Одеській – 31 [141, арк. 4].

Попри вжиті владою заходи, улітку 1933 р. ситуація на краще не змінилася. За неповними даними, під час збиральної та хлібозаготівельної кампаній 1933 р. в республіці зафіксовано 30 випадків самосудів [528, арк. 99].

4 жовтня 1933 р. Президія ЦКК ВКП(б) і Колегія НК РСІ СРСР звинуватили у відсутності належної боротьби із самосудами Наркомат юстиції УСРР. Зокрема зазначалося, що директива від 9 серпня 1933 р. була видана занадто пізно, коли

розправи селян із злочинцями набули значного поширення. Загалом неефективність боротьби із самосудами визначалася намаганням органів юстиції ліквідувати явище без усунення його причин – без стабілізації продовольчої ситуації в українському селі не можна було припинити дрібні крадіжки, а отже, і розправи селян із «злочинцями з безвиході».

Підсумовуючи, зазначимо, що головними причинами поширення самосудів в українському селі були голод і зумовлене ним зростання злочинності. Разом з тим, на наш погляд, слід розрізняти стихійні розправи селян із «злочинцями з безвиході» та самосуди, організовані місцевими можновладцями і супроводжувані тортурами й знущаннями з підозрюваних у скоєнні злочину. В останньому випадку можна говорити про продовження практики насильства, поширеної під час хлібозаготівельних кампаній 1931–1933 рр., яку центральна влада цинічно називала «порушеннями соціалістичної законності».

Одним із наслідків Голодомору в українському селі стало поширення випадків убивств і канібалізму. Місцеві й обласні можновладці намагалися усіляко приховати інформацію про ці жахливі факти, тлумачачи їх як прояви «куркульської контрреволюційної роботи» та «провокації голоду», звинувачуючи вбивць у діяльності «за завданням класового ворога» [130, арк. 285]. Щоб засекретити всю інформацію про покарання людожерів, 22 травня 1933 р. заступник ДПУ УСРР К. Карлсон видав директиву, згідно з якою всі справи про канібалізм вилучалися із судів і передавалися до органів ДПУ на розгляд Судової трійки [947, с. 73]. За підрахунками дослідників Т. Вронської та Н. Платонової, зробленими на підставі аналізу кримінальних справ, що зберігаються в Державному архіві МВС України, «протягом 1933 р. за канібалізм засуджено до трьох — п'яти років позбавлення волі з перебуванням в концентраційному таборі 1 483 особи (за 994 справами), із них по: Київській області – 761 особа, Харківській – 280, Вінницькій – 228, Одеській – 102, Дніпропетровській – 48, Чернігівській — 22, Донецькій – 12, Кіровоградській і Житомирській — по 6 осіб, Сумській і Херсонській – по одній особі». Ще по 1 022 кримінальних справах обвинувачені засуджені до 10 років концтабору або

смертної кари. Усього «за канібалізм до різних термінів ув'язнення й смертної кари у 1932–1933 рр. засуджено 2 505 осіб» [770, с. 39–40].

У зв'язку з тим, що в чинному Кримінальному кодексі УСРР 1927 р. не було статті про канібалізм, людожерів притягували до кримінальної відповідальності переважно за ст. 174 КК («розбій, коли він спричинив смерть») [770, с. 38]. Іноді їхні дії кваліфікували за ст. 54–8 КК – «учинення терористичних актів». Зокрема 30 квітня 1933 р. Судова трійка засудила за цією статтею до 10 років концтабору селянку с. Вербово-Шевченкове Павлоградського району М. Носач [272, арк. 31]. Частина справ, порушених проти канібалів, була припинена через смерть обвинувачених від голоду.

Проте траплялися випадки, коли Судова трійка виносила вироки канібалам, які вже померли від голоду й супутніх хвороб. Так, 31 липня 1931 р. до п'яти років концтабору за трупоїдство була засуджена мешканка с. Бородаївка Верхньодніпровського району Д. Лісогор, яка померла від виснаження й ентероколіту ще 27 липня [187, арк. 271–274].

З огляду на вищесказане, маємо всі підстави констатувати, що жахливий голод, який лютував на теренах України у 1933 р., не став для компартійної влади вагомим аргументом для припинення каральних акцій проти селянства. У репресивній політиці властей у період Голодомору можна виокремити декілька складників. Насамперед, як і під час хлібозаготівель 1932/33 р., каральні заходи продовжували застосовувати для забезпечення виконання основних господарсько-політичних кампаній – посівної та збиральної. Другий напрямок репресивної політики безпосередньо пов'язаний з наслідками Голодомору в українському селі: крадіжками, канібалізмом, самосудами. Селян, які потрапили під гніт репресій за цими справами, у буквальному розумінні можна назвати «злочинцями з безвиході», оскільки держава, позбавивши їх засобів для існування, створила підґрунтя для зростання злочинності в українському селі. Крім того, селян карали за поширення інформації про голод, за виїзди за межі України тощо.

Отже, у 1930–1933 рр. зростає роль репресивного чинника й під час проведення хлібозаготівельних кампаній. Якщо основні акції розкуркулення – депортації та вилучення «контрреволюційних елементів» – здійснювалися органами ДПУ, то в каральних заходах під час заготівель задіявалися переважно органи юстиції. Інтенсифікації репресивних акцій сприяла діяльність судово-слідчих бригад, а також спрощена й прискорена процедура розгляду заготівельних справ, бо від судів вимагали не дослідження обставин скоєння злочину, а лише врахування «господарсько-політичного значення» справ. У 1930–1933 рр. кількість селян, репресованих органами юстиції за заготівельними справами, постійно зростала: якщо в 1930/31 р. засуджено 18 тис. осіб, то в 1931/32 р. – 36 тис., або вдвічі більше. Пік репресій припадає на хлібозаготівлі 1932/33 р., коли за неповними даними Наркомату юстиції УСРР кількість засуджених сягає 86 519 осіб.

Упродовж хлібозаготівель 1930–1933 рр. відбувається зміна репресивних пріоритетів влади: якщо під час кампаній 1930/32 р. основний удар спрямовувався проти нездавців хліба, то в 1932/33 р. головними жертвами каральних акцій, окрім «саботажників хлібозаготівель», стали розкрадачі хлібних ресурсів, що цілком вписувалося в загальний контекст пошуків міфічного «пшеничного міста», чим активно переймалися заготівельники всіх рангів.

Кремль продовжив застосовувати репресії і після офіційного завершення хлібозаготівельної кампанії 1932/33 р., тобто в умовах Голодомору. Необхідність продовження терору в українському селі фактично легітимізувала офіційна версія голоду, який називали тимчасовими «продовольчими труднощами в окремих селах і колгоспах», що виникли внаслідок «шкідництва в сільському господарстві України, діяльності контрреволюційних антирадянських і куркульських елементів, що проникли до колгоспів». Каральні заходи використовували для забезпечення виконання господарсько-політичних кампаній – посівної (формування насінневих фондів, проведення сівби) та збиральної. За допомогою репресій влада намагалася подолати і наслідки Голодомору: селян карали за поширення інформації про голод, виїзди за межі України, крадіжки, канібалізм, самосуди.

РОЗДІЛ 5

ЗГОРТАННЯ МАСОВИХ РЕПРЕСІЙ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У ПОСТГОЛОДОМОРНИЙ ПЕРІОД

5.1. Інструкція ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р. та наслідки її реалізації в Україні

Сигналом до припинення масових каральних акцій проти селянства, здійснюваних протягом 1930–1933 рр., стала таємна директива-інструкція ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р., адресована органам партійно-державної влади, ОДПУ, суду й прокуратури. Й. Сталін і В. Молотов проголошували в ній, що за три роки колгоспи стали панівною формою господарства на селі, тож перемогу колгоспного ладу вже забезпечено. Звідси випливав висновок: «Унаслідок наших успіхів на селі наступив момент, коли ми не маємо потреби в масових репресіях, що торкаються, як звісно, не тільки куркулів, а й одноосібників і частки колгоспників» [166, арк. 71].

Інструкція від 8 травня 1933 р., по суті, визнала, що репресивні акції 1932–1933 рр. призвели до справжньої вакханалії арештів, коли заарештовували мало не всі бажані можновладці: від голови сільради чи колгоспу до районних й обласних уповноважених. «Безпідставні арешти, тримання під вартою всіма органами розслідування» набули характеру «попереднього “виконання” вироків» – через суди проходили багато справ, що закінчувалися виправдувальними вироками, але за якими «людей тримали у БУПРі багато місяців» [510, арк. 19].

Головною причиною згортання масових репресій в українському селі було не задеклароване Кремлем закінчення суцільної колективізації, а фактичний провал політики «великого стрибка» в аграрному секторі, яка спричинила руйнацію продуктивних сил сільського господарства, значне скорочення сільськогосподарського виробництва, жахливий голод 1932–1933 рр., катастрофічне зменшення працездатного сільського населення. Відсутність матеріальних і

людських ресурсів унеможлилювала проведення нових масштабних репресивних акцій і змусила Й. Сталіна та його прибічників відмовитися від запланованої на початку року двомільйонної депортації.

До того ж терор голодом, на думку більшовицького керівництва, уже виконав виховну функцію, спонукавши колгоспників повернутися «обличчям до колгоспного виробництва». Як відверто заявив партійний очільник Дніпропетровщини М. Хатаєвич, «за які-небудь 3–4 місяці, між лютим і травнем 1933 р. у нас відбулися кардинальні зміни до кращого в усій обстановці на селі. Сталося якесь “диво”. <...> Колгоспник узнав почім фунт лиха. Він зрозумів, що єдиний вихід з труднощів – це чесна робота в колгоспі» [58, арк. 47 зв.].

Іншою причиною припинення масових каральних акцій проти селянства стала катастрофічна ситуація з керівними кадрами в колгоспно-радгоспному секторі. Репресивна чистка управлінського апарату колгоспів, радгоспів, сільрад у 1932–1933 рр. набула таких масштабів, що доходило до абсурдних ситуацій, коли засуджені до позбавлення волі керівники колгоспів продовжували виконувати свої повноваження з мовчазної згоди районного керівництва. Скажімо, голова артїлі «Жовтнева перемога» с. Ганнівка Долинського району Берестенко в грудні 1932 р. був виключений з партії та засуджений до 1 року примусових робіт «за незадовільне виконання хлібозаготівель», проте продовжував виконувати свої обов'язки ще півроку. При цьому начальник політвідділу МТС, директор МТС та уповноважений обкому вважали його «непоганим головою колгоспу» [149, арк. 247].

Частина місцевих керівників прекрасно усвідомлювали, що вони засуджені в рамках чергової репресивної кампанії, попри відсутність у їхніх діях складу злочину, як, приміром, директор П'ятихатського зернорадгоспу І. Новіков. Під час судового процесу над ним повністю відпали основні обвинувачення – саботаж, розбазарювання тощо, – але обласний суд все одно засудив його до 3 років позбавлення волі [142, арк. 221].

Траплялися й одіозніші випадки. Так, голову артїлі «Червоний переможець» Н.-Гулагінської сільради на Дніпропетровщині М. Галузіна, який забезпечив 100 % виконання хлібозаготівельного плану в жовтні 1932 р., Колегія ДПУ засудила до

5 років позбавлення волі за саботаж заготівель заочно. М. Галузін довідався про винесений вирок лише після повернення з відпустки [124, арк. 544–545].

Тому репресовані голови колгоспів, сільрад, директори радгоспів зверталися до партійних установ – обкомів, ЦК КП(б)У – з проханням «дати директиву Верховному Суду про звільнення» [142, арк. 221].

Поступове згорання репресій у республіці почалося ще до прийняття інструкції від 8 травня 1933 р. Так, 1 лютого 1933 р. бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У ухвалило рішення про розвантаження арештних приміщень, для чого планувалося створити 10–12 виїзних комісій з 3–4 осіб, до яких мали увійти найбільш підготовлені й перевірені партійні чиновники, працівники КК–РСІ, прокуратури, суду, ДПУ. Комісії отримували доручення перевірити в 3–4 районах області справи осіб, що перебували під слідством, а також уже засуджених народними судами, і наділялися правом «звільняти всіх незаконно заарештованих і скасовувати неправильні вирокі нарсудів» [96, арк. 10–10 зв.].

На початку березня 1933 р. Дніпропетровський обком КП(б)У санкціонував перегляд справ низових партійних і колгоспних активістів, засуджених народними судами, для чого в районах створили спеціальні комісії з голови районної контрольної комісії, прокурора, судді, начальника політвідділу МТС та уповноваженого ДПУ на чолі із секретарем райкому. Комісії мали право переглядати справи та передавати висновки облпрокурору, який після вивчення матеріалів остаточно скасовував вирок чи залишав у силі. Дніпропетровська облпрокуратура у своїх розпорядженнях від 5 і 15 березня 1933 р. зобов'язала районних прокурорів закінчити роботу в цьому напрямі впродовж однієї декади [143, арк. 467].

Велика кількість заготівельних справ у 1932 р. привела до того, що їх розгляд у судах затягувався на декілька місяців. Тому 22 травня 1933 р. бюро Дніпропетровського обкому партії ухвалило рішення припинити ті з них, які на той час втратили будь-який «політичний сенс» [149, арк. 244].

Курс влади на згорання масових репресій, визначений інструкцією від 8 травня 1933 р., передбачав значне розвантаження місць позбавлення волі в СРСР: з

800 тис. до 400 тис. протягом двох місяців. В Україні кількість ув'язнених мала скоротитися до 60 тис. осіб [610, с. 179]. Зокрема особам, засудженим до 3 років, позбавлення волі мали замінити примусовими роботами до 1 року, а інший строк уважати умовним [166, арк. 74]. Вимагаючи різкого скорочення контингенту місць позбавлення волі, партійне й радянське керівництво країни, по суті, визнавало, що протягом останнього часу під гніт репресій потрапили багато осіб, дії яких не належали до категорії «соціально небезпечних», а тому їх не слід було ізолювати від суспільства.

Оскільки перевантаження місць позбавлення волі було наслідком масових арештів 1932–1933 рр., інструкція суворо заборонила здійснювати арешти не уповноваженим на це законом особам: головам сільрад, колгоспів, секретарям партосередків, районним і обласним уповноваженим. Заарештовувати могли лише працівники ДПУ, прокуратури або начальники міліції. Заборонялося утримувати під вартою до суду осіб, які скоїли дрібні правопорушення [166, арк. 73].

Як свідчать документи, розвантаження місць позбавлення волі в СРСР відбувалося швидкими темпами. З 10 травня до 10 липня 1933 р. кількість ув'язнених скоротилася майже удвічі – з 776 991 до 397 284 осіб. На думку Президії ЦКК ВКП(б) і Колегії НК РСІ СРСР, це дозволило «в основному ліквідувати перевантаженість місць ув'язнення», «упорядкувати продовольче постачання й покращити умови перевезення засуджених» [141, арк. 36].

Важче впроваджувалася в життя настанова інструкції про дотримання процедури арештів. Районне керівництво продовжувало вимагати від прокуратури дозволу здійснювати арешти головам сільрад, аргументуючи це тим, що «міліція не здатна швидко реагувати», а відтак особа, що заподіяла тяжкий злочин у віддаленому населеному пункті, може уникнути кримінальної відповідальності. Наприклад, у липні 1933 р. постанову про надання всім головам сільрад права здійснювати арешти підготувало бюро Тілігуло-Березанського райпарткому Одеської області. Обласні й районні прокуратури в категоричній формі забороняли робити будь-які «винятки» з інструкції 8 травня 1933 р., розуміючи, що це знову потягне за собою масові арешти, бо, «на думку голови сільради, незначна крадіжка,

“виходячи з місцевої доцільності”, може здаватися великим злочином, так само, як і звичайне хуліганство може здаватися <...> терактом» [143, арк. 732].

Численні повідомлення, що надходили до облпрокуратур і Наркомату юстиції республіки протягом другої половини 1933 – 1936 р., засвідчують, що швидко змінити ситуацію на краще не вдавалося. Так, прокурор Дніпропетровської області Кумпікевич у доповідній записці до обкому партії 29 липня 1933 р. повідомляв, що «майже в усіх районах області інструкція ЦК ВКП(б) і Раднаркому Союзу від 8/V-1933 р. не виконується, арешти й далі здійснюють всі (бригадири, голови колгоспів, сільрад і об’їждчики)» [142, арк. 720]. А обіжник НКЮ УСРР від 15 жовтня того ж року констатував «проведення арештів (та більш-менш тривале ув’язнення затриманих) працівниками політвідділів МТС та радгоспів часто-густо без достатніх причин» і вимагав від облпрокурорів вжиття заходів, щоб не допустити повторення таких випадків [171, арк. 134].

Проявом боротьби з так званими «незаконними арештами» в постголодоморний період слід вважати й постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 червня 1935 р., яка заборонила органам НКВС здійснювати арешти без санкції прокурора. Це означало внесення змін до інструкції від 8 травня 1933 р., яка зберігала за ними таке право. Нова ж постанова зобов’язала працівників НКВС у випадках арешту на місці скоєння злочину негайно звертатися до прокуратури за отриманням дозволу. Арешти членів і кандидатів ВКП(б) мали узгоджуватися із секретарями відповідних партійних комітетів [166, арк. 69–70].

Обласні прокуратури й управління НКВС у директивних листах деталізували застосування нової процедури арештів. Санкція прокурора на арешт повинна була оформлятися у вигляді відповідної постанови – НКВС заборонялося здійснювати арешти на підставі резолюцій і телефонограм [166, арк. 75].

Між тим, установлена постановою процедура арештів на місцях постійно порушувалася. Як визнавалося в інструкції від 8 травня 1933 р., за роки репресій органи ДПУ–НКВС звикли діяти за принципом «спочатку заарештувати, а потім розібратися» [166, арк. 71]. Приміром, дозвіл здійснювати арешт на місці злочину без санкції прокурора в ряді регіонів України перетворився з винятку на правило,

при цьому санкція прокуратурою надавалася не негайно, а після значного часу. Попри численні нагадування про заборону утримувати під вартою осіб, що скоїли дрібні правопорушення, прокурори продовжували штампувати постанови про арешт, не з'ясувавши обставини скоєння злочину. Унаслідок лише в Одеській області протягом трьох місяців 1935 р. припинено 25 % справ, за якими прокуратура санкціонувала утримання під вартою [166, арк. 78].

Під час суцільної колективізації та заготівель 1932/33 р. працівники органів юстиції майже повністю відмовилися від дотримання процесуальних норм і стандартів системи доказів. У 1933 р. в одній зі статей у «Революційному праві» — друкованому органі НКЮ УСРР — визнавалося, що якість слідства за останні півтора роки різко знизилася. «У багатьох працівників слідства, — йшлося у матеріалі, — виробився своєрідний “стиль роботи”, що полягає в ігноруванні процесуальних норм, у поспішному ковзанні по поверхні замість всебічно дослідити всі обставини конкретної справи, у цілковитій відсутності аналітичного підходу до оцінки зібраних доказів і в завершенні, зрештою слідства винувальним висновком, зчаста явно необґрунтованим фактичними матеріалами справи. Поряд цього у багатьох слідчих була ще тенденція вбачати в кожному правопорушенні вилазку класового ворога, при чім ця тенденція частенько реалізовувалась через притягнення до слідства, як звинувачених людей соціально близьких нам, масове застосування крайніх запобіжних заходів та ін.» [717, с. 8].

Реалізуючи інструкцію від 8 травня 1933 р., органи юстиції та ДПУ мали відмовитися від «обвинувального нахилу» у своїй діяльності: припинити притягувати до кримінальної відповідальності, засуджувати до тривалих термінів ув'язнення «класово близьких» селян, що скоїли дрібні правопорушення, дотримуватися процесуальних норм і стандартів слідства. У зв'язку з цим на органи прокуратури покладался обов'язок забезпечити належний нагляд за темпами та якістю слідства й дізнання. Народні суди як суди першої інстанції мали уважніше ставитися до розгляду селянських справ, а касаційні суди облсудів — припинити «штампувати вирокі нарсудів» і стати органом, що «покликаний виправляти їх викривлення» [171, арк. 199]. Обираючи «захід соціального захисту», судді мали

враховувати не лише обставини скоєння злочину, але й «стан конкретного колгоспу, села, району». Зазначимо, що це створювало підстави для звільнення від кримінальної відповідальності тих голів сільрад і колгоспів, які сумлінно забезпечували виконання основних господарсько-політичних кампаній.

Судова статистика засвідчує позитивні зрушення в цій сфері, оскільки зменшується кількість засуджених і кількість вироків про позбавлення волі. Так, у Київській області до 1 травня 1933 р. пересічно засуджували 1 300 осіб на місяць, а у жовтні – удвічі менше (700). Також за цей період збільшилася кількість вироків із засудженням до примусових робіт – з 30 % у травні 1933 р. до 61 % у вересні [171, арк. 199].

Попри певний прогрес у діяльності органів юстиції перебудова їхньої роботи згідно з новим курсом влади відбувалася повільно. Постанова колегії НКЮ УСРР від 1 листопада 1933 р. і директива НКЮ УСРР від 14 листопада 1933 р. констатували, що більшість судових інстанцій продовжували працювати за принципом «будь-яка справа, що потрапляє до суду, має закінчитися тільки обвинувальним вирокком», а тому формально ставилися до її розгляду. Нерідко народні й обласні суди повністю ігнорували клопотання обвинувачених, які могли суттєво вплинути на перебіг процесу, і завдяки такому «правосуддю» виносили одіозні вирокки. Так, 27 липня 1933 р. виїзна сесія Київського облсуду засудила до розстрілу Тимофія і Якіма Сахнюків за те, що вони скошили жито на власному полі, слідство й суд у цій справі провели протягом однієї доби [171, арк. 199]. Аналогічний вирок за скоєння теракту – підпал майна – ухвалив 19 серпня 1933 р. Вінницький облсуд щодо середняка С. Побережного, основним доказом провини якого було те, що він «косо дивився на потерпілого Мазура». Через це 65 % вироків Київського облсуду, винесених у травні – жовтні 1933 р., Верховним судом УСРР касувалися, пом'якшувалися або змінювалися, а в деяких випадках справи взагалі закривалися за відсутністю складу злочину [171, арк. 199].

У 1934 р. ситуація суттєво не змінилася. Обіжник Наркомату юстиції УСРР від 11 квітня 1934 р. визнавав, що органи прокуратури, суду продовжували «притягувати до судової відповідальності велику кількість рядових колгоспників та

службових осіб колгоспів (членів правлінь, агрономів, бригадирів та інш.) за незначні вчинки, часто механічно застосовуючи надто суворі заходи соціального захисту, як то позбавлення волі на термін 4–5–8 років» [151, арк. 12].

Оскільки суди першої інстанції продовжували «штампувати вирoki», кількість засуджених селян у деяких регіонах не зменшувалася. Скажімо, у колгоспі «Червоний хлібороб» Івашківської сільради Золочівського району Харківської області за 8 місяців (з серпня 1933 р. до квітня 1934 р.) із 357 працездатних колгоспників засуджено 21 особу, двох виправдано, ще п'ятеро на початку квітня 1934 р. перебували під судом [151, арк. 12].

Партійне керівництво та Наркомат юстиції республіки «збереження обвинувального нахилу в роботі судів і прокуратури» зазвичай пояснювали так:

«а) більшість народних суддів та прокурорів ще й досі не зрозуміли значення та політичної суті інструкції від 8/V-33 р. і [не] зробили з неї належних висновків для своєї повсякденної роботи;

б) обласні суди і персонально голови обласних судів оперативно не керують роботою нарсудів і поклалися на самоплив;

в) обласні та районні прокурори не здійснюють справжнього прокурорського нагляду за роботою судів та в більшості стали на шлях голого командування народними судами; <...>

г) периферійні працівники юстиції і обласні органи НКЮ не знають стану своїх районів, сіл, колгоспів, не перевіряють політико-господарчої ефективності судової репресії» [151, арк. 13].

Щоб покращити роботу судів, ЦК КП(б)У на початку квітня 1934 р. зобов'язав Наркомюст республіки «перевірити склад нарсудів і замінити негідні й розкладницькі елементи чесними та відданими партії людьми». Водночас планувалося переобрати й народних засідателів [151, арк. 12].

Проте вжиті владою заходи ситуацію на краще не змінили. Характерний приклад: у травні 1935 р. Одеська облпрокуратура і облсуд черговий раз зафіксували «багато випадків, коли колгоспного бригадира, колгоспника-ударника, активіста, агронома, зоотехніка – ми за всяку дрібницю, зв'язану з його виробничою

діяльністю притягаємо до відповідальності і судимо». Відтак за перший квартал 1935 р. судами Одеської області було закрито 1746 справ та виправдано 1164 особи [243, арк. 37]. А квітнева (1936 р.) оперативна нарада прокурорів і суддів Одеської області визнала, що нарсуди Біляївського, Вознесенського, Гайворонського, Комінтернівського, Новоодеського, Калініндорфського, Рівнянського, Роздільнянського, Сланецького, Очаківського районів «припускають безпідставне притягнення до кримінальної відповідальності, засудження колгоспників та працюючих» [239, арк. 50].

«Обвинувальний нахил» у своїй діяльності зберігали й органи ДПУ, тому переважна більшість справ, що надходили до прокуратури з деяких райвідділів ДПУ, припинялися через відсутність складу злочину або через недостатність доказів. Наприклад, у другому кварталі 1933 р. припинено всі справи по Костянтинівському і Люксембурзькому райвідділах ДПУ, 94 % по Апостолівському, 75 % по Генічеському. Порівняно з Дніпропетровщиною дещо кращою була ситуація на Чернігівщині, де прокуратура закрила від 30 до 35 % справ. Значну частку припинених справ давав і Харківський облвідділ ДПУ [171, арк. 97].

На наш погляд, збереження «обвинувального нахилу» в діяльності органів юстиції й ДПУ зумовлювалося тим, що влада, задекларувавши згортання масових репресій, продовжувала використовувати надзвичайні методи впливу під час проведення основних сільськогосподарських кампаній. Відтак працівникам юстиції і ДПУ було важко дотримуватися «золотої середини»: одночасно виявляти й карати «ворогів народу» – куркулів, шкідників – у рамках чергової репресивної акції, не перекручуючи при цьому так званої «революційної законності».

Курс влади на згортання масових репресій і відновлення революційної законності вимагав, щоб органи юстиції та партійно-радянське керівництво більше уваги приділяли розгляду селянських скарг. Головна проблема полягала в тім, що в переважній більшості районів республіки «розгляд скарг трудящих» мав формально-бюрократичний характер. Адже під час перевірки діяльності органів юстиції Київської й Дніпропетровської областей у другій половині 1933 р. встановлено, що 40 % скарг розглядалися понад місяць. До того ж скарги передавалися «на

розв'язання до органів, дії яких оскаржено» [171, арк. 198 зв.], не практикувалися виїзди прокурорів на село для особистого прийому скарг і розв'язання їх на місці.

Разом з тим численні вимоги влади забезпечити належний розгляд селянських скарг примусили-таки місцеве керівництво вжити відповідні заходи. Приміром, 18 вересня 1934 р. президія Олександрійського райвиконкому Дніпропетровської області ухвалила постанову, яка зобов'язала голову і членів президії здійснювати двічі на місяць планові виїзди на село для прийому й розгляду на місці скарг «колгоспників і трудящих одноосібників», куди планувалося залучати працівників прокуратури та представників політвідділу МТС чи радгоспу. У разі надходження сигналів про масові порушення соціалістичної законності організовувалися позачергові виїзди. Голова райвиконкому й завідуючі відділами зобов'язувалися в певні години щодня вести прийом скаржників. Максимальний термін розгляду скарг становив 15 діб, але селянські скарги, надіслані до найвищих органів влади СРСР і УСРР та до редакцій газет, райвиконком мав розглядати позачергово. У сільрадах установлювався «щоденний і необмежений ніякими годинами» прийом скаржників [169, арк. 250–252].

Реалізуючи курс центральної влади на недопущення масових репресій щодо місцевого керівництва, Генеральна прокуратура і Народний Комісаріат юстиції республіки взяли під особливий контроль справи, пов'язані з притягненням до кримінальної відповідальності посадових осіб районної, колгоспної та сільської ланок управління. Згідно з директивою НКЮ УСРР від 27 травня 1934 р. всі обвинувальні висновки у справах голів сільрад, райвиконкомів, членів президії райвиконкомів підлягали обов'язковому затвердженню облпрокурором. Про кожний факт затвердження обвинувального висновку або непогодження з ним мали повідомляти Генеральному прокурору республіки [172, арк. 75].

Своєю чергою, у директиві Наркомату юстиції УСРР від 7 липня 1934 р. роз'яснювалося, що всі кримінальні справи з обвинувачення в службових злочинах директорів радгоспів, радгоспних трестів, МТС, МТМ та їхніх заступників підлягають підсудності лише обласних судів. Передача до нарсудів справ з обвинуваченнями в службових та господарських злочинах голів колгоспів могла

здійснюватися тільки із санкції обласного прокурора [172, арк. 98]. Додамо, що 17 травня 1935 р. Наркомат юстиції й Генеральна прокуратура УСРР дозволили кримінальне переслідування голів колгоспів і сільрад лише із санкції обласного прокурора [170, арк. 124].

Проте встановлений владою порядок притягнення до кримінальної відповідальності посадових осіб районної, колгоспної та сільської ланок управління нерідко порушувався. Лише в Чернігівській області такі факти зафіксовано в Носівській, Остерській і Ніжинській райпрокуратурах [385, арк. 90]. Тому 4 вересня 1935 р. Наркомат юстиції й Генеральна прокуратура УСРР підготували нову директиву, яка встановила особисту відповідальність слідчих і райпрокурорів «за притягнення до відповідальності, віддання до суду голів сільрад і правлінь колгоспів без санкції прокурора» [380, арк. 56].

Після ухвалення директиви-інструкції ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р. в Україні почався поступовий перегляд справ селян, засуджених за «законом про п'ять колосків». Під час перевірки місць позбавлення волі встановлено численні факти притягнення до кримінальної відповідальності селян за крадіжки жмені зерна. Так, Лозівським народним судом засуджені на два роки позбавлення волі Д. Авдієнко й О. Костров, перший – за те, що зірвав 49 колосків, а другий — за те, що проходив полем і під час обшуку в нього знайдено жменю колосків [154, арк. 116]. У результаті суди вищої інстанції без змін залишили тільки 43,6 % вироків українських судів, а в Росії, до речі, їх було 54,2 % [1007, с. 115].

Протягом 1933–1936 рр. змінюється й практика застосування «закону про п'ять колосків». Інструкція Наркомату юстиції УСРР від 9 лютого 1933 р. «Про організацію репресії у боротьбі за охорону соціалістичної власності» визначила, що закон від 7 серпня 1932 р. належить застосовувати лише до організаторів крадіжок, адміністраторів, які не вживали заходів щодо охорони соціалістичної власності, а також «у випадках крадіжок громадської власності, здійснених:

- а) організованою групою осіб;
- б) неодноразових крадіжок, здійснених хоча б однією особою;
- в) крадіжок у значних розмірах;

- г) крадіжок за участю посадових осіб держустанов і колгоспів;
- д) крадіжок, які супроводжуються підrobкою документів тощо».

Одночасно наголошувалося, що в разі «дрібних, одиничних крадіжок, скоєних трудящими, репресію належить застосовувати в рамках Кримінального кодексу», тобто за ст. 170 КК УСРР [148, арк. 522].

Невдовзі до врегулювання цього питання звертається й центральна влада. Президія ЦВК СРСР у постанові від 27 березня 1933 р. також вказала на необхідність у справах про дрібні, поодинокі крадіжки громадської власності, скоєні трудящими через нужденність, несвідомість, і за наявності інших пом'якшуючих обставин, не застосовувати закон від 7 серпня 1932 р., а вирішувати ці справи на основі відповідних статей Кримінальних кодексів союзних республік. Цю заборону двічі підтвердив і Верховний Суд СРСР у постановах від 26 травня і 28 грудня 1934 р. Усі справи за законом від 7 серпня 1932 р. мали розглядати тільки обласні суди. До нарсудів дозволялося передавати лише нескладні справи, та й ті з дозволу облсудів [170, арк. 18].

Крім того, 7 травня 1933 р. ОДПУ надіслало всім повноважним представництвам директиву, якою заборонило трійкам виносити смертні вироки у справах про крадіжки. Тільки в окремих випадках справи «про особливо великі й злісні крадіжки», за якими збиралися застосовувати найвищу кару, дозволялося надсилати на розгляд до колегії ОДПУ [677, с. 402].

Реалізацію нового курсу влади віддзеркалює й судова статистика. У першому кварталі 1934 р. порівняно з першим кварталом 1933 р. кількість засуджених за «законом про п'ять колосків» в СРСР зменшилася на 84 % [148, арк. 520]. Якщо впродовж першого півріччя 1933 р. за постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. в республіці покарали 7 724 осіб, то в другому – уже 5 043 осіб. У першому ж півріччі 1934 р. кількість засуджених крадіїв соціалістичної власності в УСРР зменшується до 1 093 осіб. Усього протягом 1934 р. за законом від 7 серпня 1932 р. в республіці засуджено лише 2 757 осіб, тоді як за ст. 170 КК – 34 489 осіб, у 1935 р. відповідно – 730 осіб і 32 364 осіб [1007, с. 142].

Наочним свідченням зменшення застосування закону від 7 серпня 1932 р. в постголодоморний період були й дані, наведені головою Верховного суду УСРР Ф. Шумяцьким: «Якщо судимість по УСРР у першому півріччі 1933 року вважати за 100 %, то друге півріччя 1936 року у відношенні до першого півріччя 1933 року становить 0,8 %» [722, с. 20].

Паралельно в першому півріччі 1934 р. порівняно з таким же періодом 1933 р. «скорочується і застосування гострих форм репресії за крадіжки соціалістичної власності» – найвищої кари – з 5 % до 0,7 % від загальної кількості вироків. Судові органи УСРР зверталися до закону від 7 серпня 1932 р. ще менше – у 2,5 % проти 12–13 % пересічно по Союзу, практикуючи застосування ст. 170 КК УСРР [148, арк. 520].

Разом із цим документи органів юстиції республіки засвідчують, що попри всі застереження судово-прокурорські органи продовжували суворо карати колгоспників за жмені колосків і в другій половині 1933 – 1936 рр. Наприклад, 1 серпня 1933 р. виїзна сесія Київського облсуду засудила до розстрілу П. Павлюка за те, що він нібито зрізав колоски в степу. Вирок був побудований лише на показаннях одного свідка, який зазначив: «Я не бачив, але мені казав об'їждчик» [171, арк. 199 зв.].

Таким чином, згортання масових репресій в українському селі в другій половині 1933 – 1936 рр. зумовлювалося кількома чинниками. По-перше, катастрофічною ситуацією, у якій перебував усупільнений аграрний сектор унаслідок реалізації сталінської політики «великого стрибка». По-друге, оскільки репресії використовувалися владою як інструмент досягнення певних цілей (вилучення хліба в селянства, організації колективних об'єднань, ліквідації селянського опору), то партійно-державне керівництво, реалізуючи їх, тимчасово припиняло тиск на село і проголошувало кампанії з відновлення революційної законності. Терор голодом, на думку найвищого парткерівництва, остаточно «перевиховав» українське селянство, примусив працювати на колгоспну систему, а відтак зникла потреба в масштабних репресивних акціях, для яких, до того ж, не було належних коштів і людських ресурсів. Згортання масових репресій виявилось в

розвантаженні місць позбавлення волі, упорядкуванні системи арештів, поступовій відмові органів юстиції від «обвинувального нахилу», поверненні до процесуальних норм і стандартів системи доказів, зміні практики застосування «закону про п'ять колосків» й перегляді найбільш одіозних судових рішень за цим законом. Однак припинення масових каральних акцій не означало відмову сталінського керівництва від застосування репресій загалом: у разі ускладнень на «селянському фронті» влада знову зверталася до апробованої зброї.

5.2. Амністії селян

Важливим складником курсу на згортання масових репресій в аграрному секторі стало проведення амністій селян, засуджених за доби «великого перелому». Основною причиною організації кампанії зі зняття судимості з колгоспників слід уважати саму масовість репресивних акцій проти селянства, здійснювану протягом соціалістичної реконструкції сільського господарства. Заступник Наркома юстиції і Генерального прокурора республіки Б. Бенедиктов зазначав у 1935 р. з цього приводу: «Ми багато судили людей. Ми можемо відповісти всім нашим органам, що треба було насправді таку кількість людей судити» [385, арк. 46]. За даними Наркомату юстиції УСРР, протягом 1929–1933 рр. за невиконання державних зобов'язань (хлібозаготівель, посівних планів, засипання насінневих фондів), а також за «малозначні проступки» (неправильний підрахунок трудоднів, дрібні крадіжки, розтрати, несумлінне ставлення до колгоспного майна) у республіці притягнуто до кримінальної відповідальності близько 1 млн колгоспників і одноосібників. У деяких колгоспах кількість засуджених сягала 10–15 % їхнього складу, як, наприклад, у колгоспі «Жовтнева перемога» Зміївського району Харківської області, де за 1927–1934 рр. притягнуто до кримінальної відповідальності 27 колгоспників із 222 працездатних [544, арк. 7].

Масовість репресій доводить і той факт, що навіть у грудні 1935 р. у нарсудах, облсудах, Верховному суді і Прокуратурі республіки залишалося багато селянських справ 1931–1933 рр., вироки за якими ще не були виконані [238, арк. 175].

Зняття судимості із селян проводилося не через абстрактний гуманізм республіканського й союзного керівництва – воно умовами відбування покарань «класовими ворогами» особливо не переймалося, – а з більш практичних міркувань. Людські ресурси українського села виявилися не безмежними, і після кількох років масових депортацій, репресій, Голодомору в деяких регіонах республіки, особливо в південних областях, не вистачало робочих рук для проведення основних господарсько-політичних кампаній. Тому вже після закінчення хлібозаготівель 1931/32 р. Наркомат юстиції республіки почав проводити масові операції з розвантаження виправно-трудова установ. Так, 25 березня 1932 р. прокуратура республіки надіслала директиву своїм місцевим органам з вимогою переглянути справи осіб, які перебувають у БУПРах у зв'язку із хлібозаготівлями, щоб звільнити для участі в засівкампанії засуджених за неважливі вчинки [617, с. 446].

Однак проведеної на початку посівної чистки виправно-трудова установ виявилось недостатньо для поповнення лав армії працездатних в українському селі. Тому 5 травня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У підтримало пропозицію Наркомату юстиції республіки про «серйозне розвантаження БУПРів». Уже 9 травня 1932 р. партійне керівництво республіки ухвалило відповідну постанову, що передбачала звільнення засуджених, соціальна небезпека яких не потребує подальшої ізоляції. Під дію постанови підпадали старі й каліки, непрацездатні, незалежно від їхнього соціального стану та характеру вчиненого злочину, крім засуджених за терористичні акти і підпали, інші контрреволюційні й кваліфіковані злочини (убивства, розбій тощо). Передбачалося звільнити бідняків і середняків, засуджених за невиконання контрактації (ст. 119 КК) та за ухилення від виконання загальнодержавних повинностей (частина 1 ст. 58 КК), а також робітників, колгоспників, бідняків, середняків і службовців, засуджених до позбавлення волі за менш важливі злочини на строк до 3-х років, що відбули одну третину терміну ув'язнення. Цих засуджених дозволялося звільнити й до відбуття третини призначеного терміну, «якщо їх засуджено вперше, і вони під час перебування під вартою добре ставилися до роботи». БУПРи планувалося розвантажити до 1 червня 1932 р. [415, арк. 80]. Загалом унаслідок перегляду справ ув'язнених навесні 1932 р. звільнили більше

20 тис. осіб, зокрема «підслідних, подальше утримання яких під вартою не зумовлювалося нагальною потребою» [510, арк. 61].

Про неузгодженість дій центральної та республіканської влади свідчить той факт, що нову кампанію з розвантаження місць позбавлення волі в УСРР Кремль ініціював у розпал хлібозаготівель 1932/33 р. 17 жовтня 1932 р. Президія ЦВК СРСР прийняла постанову поширити на всі республіки чинність постанови ЦВК РСФРР від 27 липня 1932 р. про «перегляд вироків сільських працівників (голів, членів сільрад, голів і членів колгоспу, спеціалістів, що працюють у сільській місцевості), засуджених за посадові і господарські злочини, пов'язані із сільгоспкампаніями» і «про дострокове звільнення всіх осіб віком понад 60 років і молоді до 21 року» [509, арк. 120].

Оскільки масовий перегляд справ і звільнення репресованих дискредитували поточні каральні акції влади та унеможлилювали «боротьбу за хліб» під час заготівель 1932/33 р., Наркомат юстиції УСРР визнав реалізацію вказаної постанови «політично шкідливою операцією», що йде «врозріз з усіма останніми настановами партії». Тому він звернувся до ВУЦВК з вимогою порушити питання перед Москвою про скасування цієї постанови [509, арк. 45].

Нова кампанія з розвантаження місць позбавлення волі була проведена в республіці на початку 1933 р., тобто після сумнозвісних хлібозаготівель 1932/33 р. На 25 січня 1933 р. в місцях позбавлення волі (виправно-трудовах установах, камерах при районних відділах міліції, спецкорпусах ДПУ) в УСРР утримувалися 190 956 ув'язнених, із яких 86 599 осіб засуджено до позбавлення волі, 100 383 особи перебували під слідством, 3 974 особи – пересильні. Хоча БУПРи республіки були розраховані на 17 тис. в'язнів, фактично в них перебували 64 743 особи, окремі виправно-трудові установи перевантажувалися на 1 000 %. Ситуацію ускладнювало й те, що значну частину ув'язнених становили важкохворі, інваліди, особи похилого віку, утримувати яких у БУПРах, на думку Наркомату юстиції та Генеральної прокуратури республіки, було «неможливо й недоцільно» [528, арк. 44, 45, 48].

Ще більш критична ситуація з утриманням заарештованих склалась у камерах при районних відділах міліції. Так, у січні 1933 р. в камерах при Бердянській райміліції замість 60–80 осіб перебувало 420, при Долинській – замість 50–60 осіб розміщувались 371 [143, арк. 46]. Межівський і П'ятихатський райони навіть мушили виділити під утримання заарештованих додаткові, абсолютно непристосовані приміщення, що ускладнювало їх охорону. У переповнених камерах ніде було не лише лежати чи сидіти, але й стояти на ногах. Через надмірну тисняву серед ув'язнених почали поширюватися епідеміологічні захворювання, зокрема висипний тиф, що створювало загрозу для всього населення республіки [142, арк. 132].

Становище заарештованих ускладнювала й відсутність належного харчування. Ув'язненим у БУПРах республіки виділялося лише 40 тис. пайків, які ділили приблизно на 75 тис. осіб. Таким чином, в'язні отримували по 100–150 г хліба на день [528, арк. 48], і через погане харчування багато з них сильно виснажувалися, що призводило і до смертей. Ось лише деякі факти. З 15 лютого до 6 червня 1933 р. в камерах попереднього затримання при Долинській райміліції померли з голоду 37 осіб, стільки ж при Олександрійській з березня по квітень, при Новомосковській з 1 січня по 23 червня – 49 осіб [141, арк. 998; 147, арк. 87]. Переважна більшість померлих – селяни, які перебували під слідством за обвинуваченнями в крадіжках продуктів і худоби.

На катастрофічну ситуацію з утриманням заарештованих в Україні був змушений відреагувати і Кремль. 11 березня 1933 р. ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР ухвалили спільну директиву «Про розвантаження місць позбавлення волі в УСРР», яка зобов'язала органи юстиції республіки здійснити ретельну перевірку заарештованих, що перебували під слідством, і звільнити тих, хто утримувався під вартою незаконно або позбавлення волі яких вважалось «недоцільним». Частина засуджених пропонувалося перевести на виправно-трудова роботи без позбавлення волі. З України до північних концтаборів мали вивезти 25 тис. засуджених на термін від 3 років. Задля здійснення постійного контролю за контингентом заарештованих до БУПРів прикріпили спеціальних прокурорів, до камер райміліції – наслідчих. Реалізуючи директиву центральної влади, органи юстиції УСРР вже до кінця

березня 1933 р. звільнили з-під варти 39 454 осіб, а 25 521 в'язня вивезли на Північ [528, арк. 69].

І хоча розвантаження місць позбавлення волі не передбачало реабілітацію засуджених, на наш погляд, воно стало першою реакцією властей на жахливі умови утримання ув'язнених і нестачу робочих рук у сільській місцевості.

Наступним кроком центральної та республіканської влади стала амністія колгоспників. Оскільки більшість засуджених під час масових репресивних кампаній селян на той час відбули покарання, 5 квітня 1934 р. ЦК КП(б)У звернувся до ЦК ВКП(б) з пропозицією зняти судимість із цих категорій колгоспників. Для визначення списків селян, на яких поширювалася амністія, пропонувалося створити районні й обласні комісії з начальника ДПУ, прокурора, нарсудді, начальника політвідділу МТС на чолі з головою виконкому [544, арк. 8]. 9 квітня 1934 р. політбюро ЦК ВКП(б) затвердило відповідну секретну постанову ЦК КП(б)У, зміст якої заборонялося оприлюднювати [700, с. 106].

Порядок зняття судимості з колгоспників деталізувала постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 16 квітня 1934 р. Вона уможливила амністування колгоспників, засуджених до позбавлення волі на строк не більше 5 років «за невиконання ними під час перебування одноосібниками обов'язків перед державою щодо хлібозаготівель, контрактації, сплати грошових і натуральних податків, невиконання агромінімуму, за дрібні крадіжки і за дрібні побутові злочини, а також за злочини, скоєні в умовах колгоспного господарювання». Дія постанови поширювалася лише на осіб, які вже відбули покарання, а також на достроково звільнених, умовою ж амністії була чесна й сумлінна праця в колгоспах. Водночас постанова не стосувалася осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, систематичне (упродовж 2–3 років) невиконання хлібозаготівель, рецидивістів. Зняття судимості з колгоспника передбачало поновлення його в правах і можливість отримання паспорта [172, арк. 49 зв.]. Як уважає російський дослідник Ю. Мошков, «практичне значення цього заходу полягало в тому, щоб ці особи, переважно чоловіки активного віку, могли отримати виборчі права, працювати на посадах керівної ланки у сільському господарстві: бригадирів, трактористів, рахівників, на які їх раніше не

приймали. Право на отримання паспорта надавало можливість піти працювати на будівництво або на завод» [935, с. 10].

Механізм зняття судимості був таким. Народні й обласні суди мусили переглянути справи від січня 1928 р. до 16 квітня 1934 р. включно для виявлення осіб, на яких поширювалася чинність постанови ВУЦВК і РНК УСРР. Ці так звані «попередні списки» передавалися до районних і міських комісій, які разом з правліннями колгоспів та колгоспним активом їх перевіряли й установлювали доцільність зняття судимості щодо кожної особи [172, арк. 46]. Після цього оновлені списки надходили до обласних комісій, які приймали остаточне рішення у вигляді відповідної постанови. Народні ж суди на основі цих постанов оформлювали зняття судимості та видавали колгоспникам довідки. Закон вимагав, щоб обласні комісії закінчили свою роботу до 1 липня 1934 р.

Аналіз протоколів засідань районних комісій дозволяє дійти висновку, що на зняття судимості могла розраховувати лише третина засуджених. Приміром, 28 серпня 1934 р. комісія Устимівського району Одеської області на своєму засіданні, розглянувши справи 910 колгоспників, ухвалила рішення «клопотати перед обласною комісією про зняття судимості з 330 колгоспників, які зараз гарно працюють, сумлінно ставляться до дорученої їм роботи». Водночас вона відмовила 135 колгоспникам і одноосібникам, оскільки ті «погано ставляться до роботи, ледарюють, знову знаходяться під судом». Щодо інших засуджених, то місце перебування 294 селян комісія встановити не змогла, а 151 – на той час вже померли [242, арк. 51].

Як свідчать документи, здійснюючи процедуру зняття судимості, деякі районні комісії почали ширше тлумачити закон від 16 квітня 1934 р., застосовуючи його навіть до тих осіб, які ще не відбули покарання, або у випадках, коли вирок ще не набув законної сили. Тому Наркомат юстиції УСРР у січні 1935 р. зобов'язав обласні комісії скасувати всі невірні рішення [154, арк. 8]. Усього в 1934 р. в УСРР судимість була знята з 212 199 колгоспників [610, с. 207].

Знову до питання зняття судимості з колгоспників центральна влада повернулася за рік. 28 липня 1935 р. побачила світ постанова ЦК ВКП(б), а 29 липня

— ідентична за змістом постанови ЦВК і РНК СРСР, які, своєю чергою, фактично дублювали вищезгадані рішення ЦК КП(б)У, ВУЦВК і РНК УСРР 1934 р. [700, с. 553].

Циркуляр НКВС УСРР від 23 серпня 1935 р. визначав порядок зняття судимості з колгоспників, засуджених ДПУ–НКВС: Судовою трійкою й Особливою нарадою при колегії колишнього ДПУ УСРР, трійками колишнього ППОДПУ, Особливою нарадою і колегією колишнього ДПУ, трійкою НКВС УСРР і Особливою нарадою НКВС СРСР. Списки таких осіб складали міськ- і райвідділи НКВС у співпраці з правліннями колективних об'єднань [700, с. 569].

Роботу зі зняття судимості планувалося закінчити до 1 листопада 1935 р., та згодом цей термін продовжено до 15 листопада. Проте через неналежну організацію й велику кількість справ, які мали розглянути комісії, процес зняття судимості затягнувся. На 5 грудня 1935 р. в Україні судимість була знята ще з 58 944 колгоспників. Загалом ця робота помітно активізувалась у листопаді — грудні 1935 р. після заслуховування питання на засіданнях Президії ЦВК СРСР. Щоб прискорити процес, Прокуратура СРСР відрядила до найбільш відсталих районів відповідальних працівників [610, с. 207].

16 грудня 1935 р. Президія ЦВК СРСР звернулася до політбюро ЦК ВКП(б) з проханням продовжити кампанію до 1 березня 1936 р. За цей час, за даними Прокуратури СРСР, в Україні судимість була знята зі 125 717 осіб [983, с. 663, 720] — отже, усього протягом 1934–1936 рр. амністували 337 906 українських колгоспників [610, с. 207]. Відмови про зняття судимості загалом по Союзу не перевищували 2–5 % від поданих заяв [935, с. 10].

Паралельно зі зняттям судимості з колгоспників органи юстиції республіки почали перегляд усіх незакінчених справ колгоспників і сільського активу, що перебували в органах дізнання, у слідчих або в суді. Згідно з наказом Наркомату юстиції УСРР від 11 квітня 1934 р. в процесі перевірки встановлювалася доцільність притягнення до кримінальної відповідальності того чи того колгоспника. Органам прокуратури рекомендувалося незначні справи передати на розгляд сільських судів

або взагалі закрити, залишивши лише ті з них, «судове розв'язання яких зумовлюється дійсно політико-господарською необхідністю» [172, арк. 44].

Зазначимо, що під час перегляду справ селян, засуджених у період масових репресій, встановлено численні випадки, коли засуджених відправляли відбувати покарання до віддалених місцевостей Союзу ще до розгляду їхніх скарг касаційною інстанцією. Так, на початку лютого 1933 р. лише в сибірських виправно-трудовах таборах відбували покарання 1 512 осіб, засуджених нарсудами України, щодо яких не було «відомостей про набуття вироками законної чинності» [124, арк. 42]. У результаті в північних таборах опинялися невинні особи, вироки щодо яких скасовувалися облсудами або Верховним судом республіки. Так, 27 березня 1933 р. Мелітопольським народним судом засуджено до 5 років позбавлення волі у віддалених місцевостях країни заступника голови колгоспу «14-річка» с. Піщане С. Мохнатка за недбалість, допущену під час молотьби в 1932 р. Облсуд скасував його вирок 6 квітня, а згодом припинив і саму справу. Але попри це 28 червня 1933 р. Мохнатка відправили відбувати покарання до Свирських таборів [154, арк. 71 зв.–72].

Окремо слід сказати про селянські справи 1931–1933 рр., вироки за якими не були виконані. 7 грудня 1935 р. Верховний суд і Прокуратура УСРР ухалили секретне рішення про припинення виконання цих вироків. Самі справи мали негайно надіслати до Прокуратури республіки. Остання після перегляду перших 200 справ дійшла висновку, що більшість із них потрібно закрити, бо виконання цих вироків «після спливу такого довгого терміну є недоцільним». Тому 11 серпня 1936 р. Наркомат юстиції УСРР видав директиву, яка дозволила перегляд цих справ облпрокуратурам з опротестуванням вироків облсудами. Всю роботу за справами 1931–1933 рр. мали закінчити до 15 лютого 1936 р. [244, арк. 6].

Оскільки в період хлібозаготівель 1932/33 р. основний репресивний удар був спрямований проти управлінського апарату колгоспів і сільрад, центральна влада вирішила зняти судимість і з них. У другому кварталі 1935 р. (ймовірно, квітень – травень) Наркомат юстиції УСРР підготував доповідну записку «Про розвантаження місць ув'язнення НКВС УСРР», де вказувалося, що 1 828 осіб із 2 312 засуджених

сільських активістів як за своїм соціальним походженням, характером скоєного злочину, так і за терміном позбавлення волі не є особливо соціально-небезпечними й можуть бути умовно-достроково звільнені, незалежно від терміну відбуття покарання. Тому Раднаркому УСРР пропонувалося ухвалити відповідну постанову, під дію якої не підпадали лише колишні голови колгоспів, сільрад, члени сільрад і правліннь колгоспів, бригадири, трактористи, уповноважені райвиконкомів та інші сільські активісти, засуджені на термін більше 3 років, за бандитизм, хуліганство, за законами від 7 серпня 1932 р. та від 7 квітня 1935 р. (за участь у троцькістсько-зінов'євських організаціях). Місця позбавлення волі НКВС збиралися розвантажити до 15 червня 1935 р. [554, арк. 72].

Можливо, саме ця доповідна записка, а також проект постанови РНК УСРР, підготовлений Наркоматом юстиції республіки, стали поштовхом до подальших дій центральної влади. 11 серпня 1935 р. ЦВК СРСР видав постанову, яка передбачала звільнення від подальшого відбуття покарання й зняття судимості з посадових осіб, засуджених за статтями 58-14, 109, 111, 112, 128 та іншими КК РРФСР і відповідними статтями КК інших союзних республік за злочини, пов'язані із хлібозаготівлями та іншими сільськогосподарськими кампаніями 1932–1933 рр. Необхідність такого заходу Москва мотивувала тим, що «здійснені цими посадовими особами злочини не були пов'язані з якими-небудь корисливими мотивами і були у переважній більшості випадків результатом неправильного розуміння засудженими своїх службових обов'язків». Дія постанови поширювалася лише на посадових осіб колгоспної, сільської та районної ланок управління: голів сільрад, колгоспів, бригадирів, працівників райвиконкомів, райпарткомів тощо [175, арк. 26]. Застосовувати її щодо рядових колгоспників заборонялося.

Звільнення посадовців мали здійснювати спеціальні комісії під головуванням прокурорів за обов'язкової участі начальника райвідділу НКВС і відповідного начальника місць позбавлення волі (в'язниць, виправно-трудових таборів) або Бюро виправних робіт [175, арк. 26]. Постанова зобов'язала Генеральних прокурорів і Верховні суди союзних республік упродовж місяця підготувати й передати на

розгляд ЦВК союзних республік списки осіб, які підпадали під дію цієї постанови й підлягали звільненню чи зняттю судимості.

Проте оскільки під час хлібозаготівель 1932/33 р. посадові особи колективних об'єднань досить часто притягувалися до кримінальної відповідальності за статтями 97 і 99 КК УСРР з одночасним застосуванням закону від 7 серпня 1932 р., це унеможливило їхнє звільнення й зняття судимості. Типовою в цьому випадку є справа рахівника колгоспу «13-ї річниці Червоної Армії» Одринської сільради Нововодолазького району Харківської області Я. Пилипенка, засудженого облсудом у грудні 1932 р. до 8 років позбавлення волі з позбавленням громадянських прав на два роки за приховування хліба в колективному об'єднанні. Постановою відділення Московського обласного суду від 30 червня 1936 р. його звільнили з Дмитрівського виправно-трудоного табору НКВС СРСР на підставі вже іншого закону від 16 січня 1936 р. [389, арк. 42].

Якою була подальша доля звільнених посадовців і чи означало прийняття постанови від 11 серпня 1935 р. їхню повну реабілітацію, можна простежити на прикладі П. Горелова, колишнього голови колгоспу «Червоний партизан» с. Іванівка Врадіївського району Одеської області. 3 липня 1933 р. виїзною сесією Одеського облсуду він був засуджений за ст. 97 КК УСРР до 3 років позбавлення волі за надання недостовірних (зменшених) даних про врожайність у колгоспі, хоча остання була визначена на нараді всіх членів правління. Після звільнення він тривалий час не міг належно влаштуватися й урешті-решт був змушений погодитися на «чорну роботу». Намагання поновити членство в партії також закінчилися невдало: спочатку Одеська КПК відмовилася розглянути його заяву, а потім 15 грудня 1937 р. КПК при ЦК ВКП(б) підтвердила її рішення [567, арк. 169 зв.].

Своєрідну риску під застосуванням «закону про п'ять колосків» підвела постанова ЦВК і РНК СРСР від 16 січня 1936 р., яка зобов'язала Верховний суд, Прокуратуру і НКВС СРСР перевірити правильність застосування закону від 7 серпня 1932 р. щодо осіб, засуджених до 1 січня 1935 р. Для цього в місцях позбавлення волі передбачалося створити спеціальні комісії, установивши для перегляду справ термін у шість місяців [983, с. 677]. До 20 липня 1936 р. в СРСР

перевірили 115 553 вироки, із яких залишили без змін лише 24 007 (21 %). Застосування закону від 7 серпня 1932 р. визнали неправильним щодо 91 546 вироків (79 %), які внаслідок цього перекваліфікували за відповідними статтями Кримінального кодексу. У зв'язку зі зниженням ступенів покарання звільнили 37 425 осіб (32 % перевірених справ) із місць позбавлення волі [610, с. 214].

Оскільки в Україні крадіїв «соціалістичної власності» карали і за п. п. «г», «е» ст. 170 КК УСРР, то 17 серпня 1936 р. Прокуратура і Верховний суд УСРР ухвалили рішення про перевірку справ всіх осіб, засуджених за цими статтями за період з 5 листопада 1932 р. до 31 грудня 1934 р. до позбавлення волі, термін якого спливав після 31 серпня 1936 р. [239, арк. 120].

Отже, зняття судимості із селян, по суті, було опосередкованим визнанням владою масового характеру каральних акцій 1928–1933 рр., а відповідно, й одним зі способів суспільної стабілізації. Показово, що в Україні цей процес почався на рік раніше, ніж в інших республіках СРСР. І хоча амністія формально повертала селян у коло повноправних громадян держави, у реальному житті над ними продовжувало тяжіти тавро «неблагонадійних». Саме на тих мешканців села, хто повернувся із місць позбавлення волі, насамперед звертали увагу каральні органи під час проведення нових репресивних акцій.

5.3. Боротьба з «порушеннями революційної законності»

Термін «порушення революційної законності» набуває поширення в офіційних документах партійних і радянських установ, органів юстиції та ДПУ з моменту застосування надзвичайних заходів під час хлібозаготівельної кампанії 1927/28 р. Як «злочинне порушення революційної законності» кваліфікувалися незаконні штрафи, обшуки, експропріації майна, арешти, застосування фізичного насильства представниками влади щодо селян. Використовуючи термін «порушення революційної законності», центральна і республіканська влада намагалася відмежуватися від дій місцевого керівництва, яке нібито неправильно впроваджувало в життя її настанови, свідомо допускало зловживання й

перекручення, і перекладала таким чином провину на виконавців. Застосування самого терміна «порушення соціалістичної законності» свідчило, що в державі остаточно сформувалося поняття абсолютної «презумпції невинуватості» верховної влади, «генеральної лінії» партії. Хоча, як справедливо зазначає історик А. Сахаров, «сама лінія керівництва якраз і штовхала місцеву владу на беззаконні дії. Ті, хто відповідав за втілення в життя лінії партії та уряду, робили це відповідно до свого культурного рівня, досвіду роботи в партійних, радянських, каральних органах» [1993, с. 48].

Від 1927 р. кількість випадків «злочинного порушення революційної законності» в республіці невпинно зростала. Якщо в 1927 р. судами УСРР розглянуто 816 кримінальних справ про перевищення влади, то в 1928 р. – уже 1663, у 1929 р. – 1 902, у 1930 р. – 2 712, у 1931 р. – 2 500 (за неповними даними). Паралельно збільшувалася й кількість випадків «кваліфікованого злочинного порушення революційної законності (поєднаного з насильством, застосуванням зброї, спричиненням тяжких наслідків)». Так, у 1927 р. розглянуто близько 400 справ цієї категорії, у 1928 р. – 829, у 1929 р. – 752, у 1930 – 1 095, у 1931 р. – приблизно 1 200. Переважна більшість фактів «порушень революційної законності» припадали на село, приміром, у 1931 р. 87,5 % звичайних і 85 % кваліфікованих злочинів [510, арк. 90–91].

Наркомат юстиції та Генеральна прокуратура республіки пояснювали зростання кількості таких кримінальних справ наприкінці 1929 р. – у першій половині 1930 р. здійсненням розкуркулення на базі суцільної колективізації. У 1931 р. основна маса справ про перекручення пов'язувалися із хлібозаготівельною кампанією 1931/32 р., супроводжуваною «нелюдськими катуваннями» нездавців хліба, яких били, «роздягали до гола, примушували стояти на колінах, наклеювали на груди плакати з різними написами і водили по селу, роздягали жінок, виводили роздягнених на мороз і в степ, тримали по кілька днів в холодних ямах, не давали їсти і спати, били револьверами, руйнували будівлі» [510, арк. 17].

Свого апогею «порушення ревзаконності» сягнули під час хлібозаготівель 1932/33 р. За неповними даними ДПУ УСРР, протягом грудня 1932 р. – січня 1933 р.

такі факти зафіксовані в 183 селах 92 районів України, а найбільше у Вінницькій області – у 50 селах 25 районів [670, с. 506]. Під час збиральної та хлібозаготівельної кампаній 1933 р. вони мали місце в 64 селах 39 районів республіки. Серед порушників — 10 секретарів партосередків, 15 голів сільрад і їхніх заступників, 28 голів колгоспів, 7 бригадирів, 6 рахівників колгоспів, 23 сільські активісти, 4 районні працівники, яких звинувачували в незаконних арештах, штрафах, побитті, знущаннях із селян, самосудах. ЦК КП(б)У підкреслював, що «нерідко побиття та знущання набували винятково жорстокого характеру», унаслідок чого із 93 потерпілих померли від побиття 24 особи [528, арк. 99–100].

Оскільки на фоні масштабної соціально-економічної кризи, яку переживав «модернізований» аграрний сектор, свавілля місцевих можновладців ставало додатковим подразником у стосунках влади й селянства, центральне керівництво держави після завершення сільськогосподарських кампаній проводило ритуальні акції з наведення порядку: публічно, але не дуже суворо карало винних, декларуючи, що в подальшому не допустить нових перекручень. 25 червня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР навіть ухвалили спільну постанову під красномовною назвою «Про революційну законність», яка націлила органи юстиції на суворе покарання «посадових осіб у разі порушення прав трудящих, особливо у випадках незаконних арештів, обшуків, конфіскації або вилучення майна тощо» [716, с. 284].

Натомість прийняття цієї постанови практично не вплинуло на методи заготівельної кампанії 1932/33 р., під час якої партійне керівництво республіки знову розгорнуло «рішучу боротьбу з фактами хуліганства та злочинських дій (привласнення майна незадаців хліба)». 29 грудня 1932 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У за участю Л. Кагановича навіть ухвалили рішення: «Усі матеріали, що надходять про перекручення з боку районних і сільських працівників та уповноважених, після перевірки розглядати в трійці ЦК по репресіях». Комісії політбюро ЦК КП(б)У в складі М. Хатаєвича, К. Карлсона, В. Кисельова доручалося виділити 4–5 найбільш значних фактів хуліганства та крадіжок з боку посадових осіб, суворо покарати винуватців через суд з опублікуванням інформації в усіх районних газетах [417, арк. 180].

Після прийняття директиви ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 8 травня 1933 р. боротьба з «порушеннями революційної законності» фактично стає складником курсу, спрямованого на згортання масових репресій в українському селі. Проте задеклароване центральним керівництвом держави прагнення відновити соціалістичну законність ускладнювалося низкою обставин. Передусім масове застосування репресій в українському селі протягом 1930–1933 рр. дало очікуваний владою ефект: залякані селяни майже припинили скаржитися на місцевих можновладців, вважаючи їхні дії законними. Так, колгоспник Загорулько з Вершино-Кам'янської сільради Новопраського району Дніпропетровської області заявив працівнику ДПУ: «Я думав, що якщо це роблять комуністи, то існує така настанова партії та уряду» [155, арк. 257]. Тому навіть у випадках тривалих і жорстоких знущань із селян справи щодо місцевих керівників переважно порушували за зверненнями політвідділів МТС або уповноважених райпарткому чи обкому, а не самих скривджених.

Іншою причиною неефективності боротьби з «перекрученнями соціалістичної законності» була відсутність механізму, за допомогою якого селянин міг би оскаржити неправомірні дії місцевого керівництва. У постанові ЦК КП(б)У від 28 жовтня 1933 р. визнавалося, що «на селі прийом і розгляд скарг або зовсім відсутній, або в більшості випадків має бездушний, формально-бюрократичний характер» [151, арк. 147]. Власне, у колгоспників і одноосібників у разі незаконного штрафування або необґрунтованого вилучення майна фактично не було шансів повернути свою власність. Більшість сільрад, стягуючи із селян, свідомо порушували «Статут про стягнення податкових і неподаткових платежів» і «Перелік майна боржника, з якого не можна робити стягнення». Майно нерідко конфіскувалося за відсутності самого власника й без складання відповідного опису. Тож важко було з'ясувати, що потрапило до колгоспної комори, а що на місці «прихватували» експропріатори. У колгоспника А. Панченка із Закривчанської сільради Царичанського району за невиконання контрактації відібрали будинок і все майно, а в матеріалах перевірки сільради вказано: «Куди воно потім поділося, невідомо» [75, арк. 209]. Якщо опис майна і складався, фактично вилучали більше,

ніж описували, тому «у 99 % усіх випадків <...> за речі, які коштували десятки і сотні карбованців, скривджений отримував копійки» [143, арк. 356, 1125]. Голова Дебальцевської сільради Васильківського району В. Сорока і голова КНС І. Щербина продавали вилучене в селян за невиконання хлібозаготівель і фінзаходів майно за такими цінами: кам'яний будинок – 5 крб, кінь – 1 крб, санчата – 2 крб. Тому все майно селянина К. Приходька, оцінене за мінімальними цінами на суму 524 крб 80 коп., дебальцевські керівники продали лише за 48 крб 40 коп. Урешті за привласнення й розбазарювання конфіскованого майна «перекрутників» засудили до мінімального покарання: І. Щербину до двох років позбавлення волі без обмеження в правах, В. Сороку – до одного року примусових робіт [190, арк. 33, 40].

Селянам було важко оскаржити неправомірні дії місцевих можновладців і через те, що більшість сільрад та правлінь колгоспів не давали «на руки копій протоколів зборів – за що виключено з колгоспу або довідки – за що вилучено майно» [143, арк. 356]. До того ж керівництво колгоспів, сільрад, районів часто відверто ігнорувало будь-які запити дільничних прокурорів, не відповідаючи на них взагалі або надаючи відповіді, що оминали конкретно поставлені запитання.

Утративши майно, потерпілі селяни зверталися до суду, позиваючись до колгоспу. Масовість таких позовів у 1933–1934 рр. поставила колективні об'єднання на межу розорення: їм просто нічого було повертати колгоспникам. Як відверто визнавав у листі до голови облсуду та облпрокурора Дніпропетровської області секретар Генічеського райкому партії Долженко, «продовження розгляду судом цих справ і рішення про повернення майна, конфіскованого у колгоспників за репресіями 1932 р., за рахунок колгоспів веде до того, що ми будемо змушені розпродати колгоспи». Уважаючи це неприйнятним, партійний очільник району прямо вимагав дати «чіткі вказівки суду і прокуратурі» з цього приводу [87, арк. 34].

Важливу роль при розгляді селянських скарг відіграло й соціальне походження потерпілих. Тому керівники колгоспів і сільрад, «щоб виправдати або затаїти свої незаконні вчинки, видавали невірні довідки про соціальний та майновий стан скаржника». Найчастіше до розкуркулених зараховували господарства середняків і навіть бідняків, майно яких розпродали за невиконання державних

завдань чи податків. Щоб побороти це явище, президія Олександрійського райвиконкому Дніпропетровської області попередила місцевих можновладців, що «в разі виявлення таких невірних довідок винних обов'язково притягнуть до кримінальної відповідальності» [169, арк. 250–252].

Реалізацію політики на відновлення соціалістичної законності ускладнювало й те, що факти порушень часто свідомо приховувалися місцевими можновладцями, які вбачали в них лише «звичайні, дрібні суперечки», окремі «помилки й недоліки» [155, арк. 253]. На їхню думку, «в умовах роботи на селі не завжди можливо дотримуватися букви закону» [147, арк. 516].

Головну роль у забезпеченні соціалістичної законності на селі мали відіграти місцеві органи юстиції, однак районні й обласні партійні організації досить часто відволікали їхніх працівників від виконання прямих обов'язків. В обіжнику Наркомату юстиції і Прокуратури УСРР від 11 квітня 1934 р. визнавалося, що нарсуди і «ще більшою мірою прокуратура виконують різні функції, не властиві судовій і прокурорській роботі (всілякі обстеження, комісії)» [151, арк. 15], працівників прокуратури, наприклад, надсилали уповноваженими райпарткомів до сільрад на період виконання господарсько-політичних кампаній. Ця практика започаткувалася ще під час хлібозаготівель 1931/32 р., коли мобілізували й прикріпили до сіл усіх дільничних прокурорів. Оскільки вони обслуговували зазвичай 3–4 райони, робота прокуратури на місцях була повністю паралізована, що унеможливлювало своєчасне реагування на випадки «порушення революційної законності».

Попри численні звернення Наркомату юстиції республіки до ЦК КП(б)У і РНК УСРР з вимогами припинити «мобілізацію керівного складу прокуратур і суду на чергові кампанії з прикріпленням їх до сіл», у другій половині 1933 р. – 1936 р. ситуація на краще не змінилася. Так, із доповідної записки Верхньодніпровського районного прокурора видно, що він два місяці влітку 1934 р. був відсутній на робочому місці, виконуючи функції уповноваженого на час збиральної кампанії в районі с. Боровківка, а потім, на весь період заготівель, у с. Калужине. При цьому в

районній прокуратурі не було ні помічника прокурора, ні наслідчого [164, арк. 586].

Негативно на діяльності органів юстиції позначалося й постійне втручання в їхню оперативну роботу райвиконкомів і райпарткомів. Наприклад, бюро райкому партії Олександрівського району Одеської області зняло з посади й оголосило сувору догану судді Криворученку за те, що той відмовився взяти під варту двох засуджених – бідняка та середняка. Як визнавав Наркомат юстиції, районні очільники «інколи розглядали органи прокуратури і суду як свої місцеві відділи, яким вони мають право наказувати виконувати їхні директиви й розпорядження в оперативно-судових справах» [510, арк. 18].

Траплялися випадки, коли районне партійне керівництво кваліфікувало притягнення до кримінальної відповідальності колгоспних активістів, членів і кандидатів партії як «викривлення нарсудами класової лінії». Утручання райпарткомів у діяльність органів юстиції супроводжувалося необґрунтованими виключеннями з партії або іншими партійними стягненнями, які накладалися на тих суддів і прокурорів, що насмілювалися порушувати кримінальні справи проти перекрутників або сигналізувати про порушення до центру. Скажімо, Старобільського дільничного прокурора виключили з партії за те, що він сигналізував про перекручення партлінії під час хлібозаготівель 1931/32 р. [510, арк. 108]. Тому в директиві від 26 червня 1935 р. прокуратура республіки вказала на необхідність карати не лише безпосередніх винуватців перекручень, але й посадових осіб, що допустили ці порушення [170, арк. 129].

Важливим фактором, який негативно впливав на роботу органів юстиції, був низький кваліфікаційний рівень більшості працівників. Народний комісар юстиції УСРР і Генеральний прокурор республіки А. Кисельов у промові на республіканській нараді працівників юстиції 2 квітня 1935 р. вказував, що понад 60 % усіх працівників юстиції – суддів, слідчих і прокурорів – мають тільки нижчу і лише 10 % вищу освіту, що тільки 30–35 % кадрів працюють у цих органах понад 5 років [657, с. 9].

Тому і не дивно, що значна частина їх працювали на рівні ефективності народного судді Павлоградського району М. Пшеничного, через погану підготовку якого до половини винесених ним рішень скасовувалися або змінювалися [75, арк. 96]. Але попри це подібних спеціалістів тримали на посадах – передусім через їхні партійність і «правильне соціальне походження».

Загалом причини неефективності боротьби органів юстиції з «порушеннями революційної законності» красномовно охарактеризував у своєму листі до Дніпропетровської облпрокуратури ще в травні 1933 р. Олександрійський дільничний прокурор Степанов: «Наша система втручання і виправлення викривлень – це система “махання кулаками після бійки”, коли вже побитому нічим не допоможеш. Зазвичай всі прокуратури втручаються і починають вимагати виправлення викривлень, коли вже викривлення доведене до кінця (майно вилучене, продане, вивезене, конфісковане або просто розкрадене)» [143, арк. 1125].

Боротьба з так званими «порушеннями революційної законності» в 1933–1936 рр. здійснювалася за кількома напрямками. Насамперед органи держбезпеки й прокуратури були змушені відреагувати на численні випадки фізичного насильства: побиття, тортур селян місцевими можновладцями, які нерідко призводили до летальних наслідків. Інформаційні повідомлення органів ДПУ, прокуратури, райпарткомів про «порушення революційної законності» доводять, що багато місцевих можновладців уважали рукоприкладство невід’ємним елементом будь-якої господарсько-політичної кампанії. Саме цим пояснюється негативна реакція окремих районних та сільських керівників на директиву-інструкцію ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р., яка декларувала припинення масових каральних акцій проти селянства. Ці очільники стверджували, що без застосування надзвичайних методів впливу на селян вони не зможуть забезпечити виконання державних посівних, збиральних, заготівельних планів. Так, голова Слобідської сільради Путивльського району Чернігівської області Ярешко прямо заявив: «Тепер кампаній нам не можна виконувати, нехай їх виконують ті, хто цю постанову підписав» [528, арк. 110].

Масштаби рукоприкладства сільського й колгоспного керівництва можна проілюструвати на прикладі артілі «14-річчя Жовтня» с. Любов-Іванівка Арбузинського району Одеської області, де встановлено факти побиття майже третини колгоспників [525, арк. 135]. Особливо масовий «фізичний вплив» на селян застосований під час хлібозаготівель 1932/33 р., коли в буквальному розумінні кулаком численні заготівельники вибивали хліб з голодуючого українського села. Навесні й улітку 1933 р. напівмертвих українських колгоспників стусанами почали виганяти на роботу, а побиттям карали за прогули та невиконання трудовнів. У такий спосіб голови колгоспів і бригадири намагалися подолати «трудовий нігілізм» колгоспників, які не бажали задарма працювати на державу. Для прикладу, член сільради с. Лісові Хутори Носівського району Чернігівської області Дорошенко сильно побив колгоспника Маслака за відмову виїхати на поле для підняття зябу [677, с. 515].

Справи про застосування фізичних методів «виховання» колгоспників набували особливого розголосу лише в тих випадках, коли жертва насильства була членом ЛКСМУ, партії, активістом, ударником. Тоді органи ДПУ й прокуратури розглядали їх як «терористичні акти, здійснені класовим ворогом з метою класової помсти». Саме так кваліфікували побиття головою колгоспу ім. Сталіна Ворошилівської сільради Олександрійського району Лемішем колгоспниці М. Коваленко, яка від нанесених травм померла [142, арк. 668, 670].

Щоб припинити рукоприкладство посадових осіб, Наркомат юстиції УСРР видав у жовтні 1934 р. директиву, яка зобов'язала органи прокуратури забезпечити розгляд указаних справ у найкоротші терміни, а самі справи взяти на особливий облік. Осіб, винних у нанесенні побоїв колгоспникам, не зважаючи на їхні посади, мали притягувати до кримінальної відповідальності за ст. 98 КК УСРР, «за перевищення влади або службових повноважень», яка передбачала покарання у вигляді позбавлення волі на строк не менше шести місяців [151, арк. 93]. За обтяжуючих обставин («якщо перевищення влади знайшло вираження у насильстві, застосуванні зброї, катуванні або діях, що принижують гідність потерпілого») строк позбавлення волі зростав до 3 років [706, с. 105].

Між тим, документи свідчать, що місцевих керівників було важко примусити відмовитися від фізичних методів впливу на селян. В окремих селах у постголодоморний період навіть спостерігалось зростання кількості випадків «побиття колгоспників і дітей головами колгоспів, сільрад і вчителями». Якщо в 1935 р. в колгоспах району діяльності Вахновської МТС Липовецького району Вінницької області зафіксовано два випадки побиття селян, то в 1936 р. – уже 19 по відношенню до 32 осіб, зокрема 14 дітей [560, арк. 18]. Через це боротьба з фізичним насильством у 1933–1936 рр. набуває перманентного характеру, що доводять численні директиви органів юстиції республіки і спецповідомлення ДПУ–НКВС.

Неефективність боротьби з рукоприкладством місцевих очільників пояснюється тим, що покарання порушників нерідко мали формальний характер. Так, голову й бригадира артїлі «Новий рух» Покровського району Дніпропетровської області за побиття колгоспників протягом серпня – вересня 1933 р. засудили до позбавлення волі на термін від 6 до 7 років, але через декілька днів після винесення вироку їх відпустили із Запорізького БУПРу, і вони спокійно повернулися додому. Не дивно, що в колгоспі почалися розмови на зразок «боротьба з порушниками революційної законності – це несерйозна боротьба» [156, арк. 110].

Траплялися й випадки, коли колгоспних і сільських керівників декілька разів притягували до кримінальної відповідальності за зловживання, а вони попри це продовжували залишатися на посаді й виконувати свої обов'язки. Приміром, уже згаданий голова колгоспу ім. Сталіна Леміш протягом 1932 р. тричі потравляв на лаву підсудних за «викривлення класової лінії» [142, арк. 687].

Аналіз численних судових вироків дає змогу зробити висновок, що «порушників революційної законності» засуджували здебільшого до незначних термінів ув'язнення без обмеження в правах після відбуття покарання. Уповноваженого із хлібозаготівель у с. Троїцьке Нововасилівського району М. Демченка, наприклад, за безпідставний арешт і побиття громадян засуджено лише до 1,5 року позбавлення волі. А бригадира артїлі ім. Сталіна Солонянського

району С. Малого за грубе поводження з колгоспниками та побиття селянина Пікінера засудили до 6 місяців примусової праці [141, арк. 10].

Судова статистика доводить, що перекрутникам не варто було боятися застосування до них «твердої репресії». За даними Наркомату юстиції УСРР, у 1931 р. розгляд подібних справ у республіці завершувався такими покараннями: позбавленням волі – у 23,5 % випадків, умовним засудженням – у 24 %, примусовими роботами – у 45 %, громадською доганою – у 6,7 % [510, арк. 111]. Окреслена «м'якість покарань» різко контрастує з практикою застосування закону від 7 серпня 1932 р.

Вагому роль у м'якості покарань перекрутників ревзаконності відіграло доволі поблажливе ставлення обласного та районного керівництва. Деякі партійні очільники кваліфікували рукоприкладство «як помилки, за які судити не потрібно, а достатньо обмежитися міцними вказівками» [85, арк. 53]. Перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвич неодноразово заявляв, що «не завжди вигідно й правильно судити гарних голів сільрад і колгоспів, які схильні до виправлення у майбутньому своїх помилок і безумовно принесуть багато користі» [164, арк. 542].

Своєю чергою, це впливало на позицію прокуратури, яка закривала справи про «порушення революційної законності», аргументуючи, «що злочин скоєно в надзвичайно складних умовах роботи», він не призвів «до будь-яких тяжких наслідків» тощо. Імовірно, малося на увазі, що після побиття чи тортур ніхто із селян не загинув. Урешті причиною закриття справи могла бути втрата нею актуальності «на цей момент», що, на погляд прокуратури, робило проведення слідства недоцільним [85, арк. 57]. Замість притягнення до кримінальної відповідальності до перекрутників застосовували лише дисциплінарні заходи, але, звільнивши з посад у сільраді чи колгоспі, їх призначали на роботу до інших сіл, де вони продовжували знущатися із селян.

У тих випадках, коли «порушення революційної законності» були масовими і призводили до летальних наслідків, фігурантам справ приписували додаткові контрреволюційні злочини, унаслідок чого справа із покарання посадовців-

перекрутників перетворювалася на притягнення до кримінальної відповідальності чергових контрреволюціонерів. Крім того, факти фізичного насильства над селянами інтерпретували як шкідницьку діяльність, що мала на меті викликати невдоволення колгоспників. Подібні формулювання дуже нагадують визначення в кримінальних справах «шкідників» доби «Великого терору». Скажімо, Дніпропетровський облвідділ ДПУ «оформив» справу керівництва с. Гур'ївка Долинського району як справу «контрреволюційної куркульської групи», члени якої – «куркулі та політбандити» – обвинувачувалися не лише в «терорі над колгоспниками» (побиття 20 селян-бідняків, із яких двоє померли), але й у «шкідництві» та «масовому викривленні штрафної політики з метою створення невдоволення серед колгоспників» [310, арк. 52].

У 1933 р. центральне керівництво країни починає й кампанію по боротьбі «із незаконним штрафуванням колгоспників і трудящих одноосібників». Як свідчать документи, головною причиною застосування масових штрафів було те, що місцева влада розглядала їх єдиним дієвим засобом тиску на селян під час стягнення податкових платежів або виконання державних заготівельних кампаній. Лише один промовистий факт: у березні 1934 р. заступник голови Царичанського райвиконкому та двоє голів сільради впродовж одного дня оштрафували за невиконання м'ясо-молочного податку понад 700 господарств [151, арк. 22].

Для керівників сільрад штрафи були також додатковим джерелом поповнення місцевого бюджету. Через це, за словами прокурора Олександрійської дільниці Степанова, стягнення боргів з бідняка й середняка скрізь перетворювалося на «справжнісіньке розкуркулення» – «забиралося геть чисто все майно до брудних ганчірок і продавалося з торгів за сміхотворно мізерні суми». Райфінвідділи, прекрасно знаючи про незаконне штрафування та вилучення майна в селян, фактично потурали цьому, заявляючи: «Це дрібниці порівняно з тими завданнями, що стоять зараз перед нами» [143, арк. 1124–1125].

Крім грошових штрафів, на виконання яких у селян вилучали майно, практикувалося штрафування колгоспників трудоднями за порушення трудової дисципліни: саботаж, самовільне залишення місця роботи, розбазарювання

посівматеріалу тощо. Перекручення в цій сфері пов'язані перш за все зі штрафуванням членів колективних об'єднань на велику кількість трудоднів (150–200), що майже дорівнювало їхньому річному заробітку. Так, члена артілі «Соціалістичний штурм» зони обслуговування Софіївської МТС М. Карпенка оштрафували на 250 трудоднів із 338, зароблених ним у 1933 р. [61, арк. 16]. Численними були й випадки штрафування цілих бригад і всіх членів колгоспу. Згідно зі статутом сільгоспартілі рішення про накладення штрафу могло ухвалювати лише правління колгоспу, проте на практиці штрафували особисто голови колгоспів і навіть бригадири.

Сам розмір штрафу був нерідко нееквівалентним до порушення. Наприклад, в артілі «Запорожець» Адамівської сільради Кам'янського району Дніпропетровської області за невихід на роботу на один день з колгоспників списували по 20 трудоднів [157, арк. 52]. Але, застосовуючи великі штрафи, правління колективних об'єднань порушували постанову ЦВК СРСР від 30 січня 1930 р., яка дозволяла їм списувати з колгоспників лише до п'яти трудоднів [618, с. 447].

Щоб припинити незаконне штрафування, Прокуратура УСРР 28 квітня 1934 р. видала розпорядження, яким зобов'язала працівників прокуратури, групи сприяння прокуратурі й політвідділи МТС здійснювати систематичні перевірки на місцях. Райвиконкоми та райміліцію мали перевіряти «не менш як один раз на два місяці, а сільради і колгоспи – не менше одного разу на шість місяців». Посадових осіб, винних у незаконному масовому штрафуванні, мали притягати до кримінальної відповідальності за ст. 98 КК УСРР. Персональна відповідальність за політику й практику адмінштрафів у районі покладалася на дільничних прокурорів, яких за «допущення масового незаконного штрафування та нереагування на перекручення» погрожували карати в судовому порядку [151, арк. 22]. Голову колгоспу с. Мар'янове Немирівського району Галайду, приміром, за систематичне штрафування колгоспників на 10–20 трудоднів і незаконне списання з колгоспників 9 000 трудоднів для підвищення вартості трудодня засудили до 2,5 року ув'язнення [547, арк. 104].

Складником кампанії з відновлення соціалістичної законності в українському селі була боротьба із незаконними виключеннями із колгоспів. Тільки в 1935 р. з колгоспів республіки виключили 50 000 селян, а в першому кварталі 1936 р. – 8 300 [557, арк. 2]. Представники республіканської, обласної й місцевої влади тримали це питання під пильним контролем, зважаючи, що мова йшла про складну, комплексну проблему, адже масові виключення з колгоспів зменшували кількість колективізованих господарств, що впливало на показники колективізації. Також безпідставне позбавлення селян членства в колгоспах негативно впливало на загальну атмосферу в українському селі, погіршувало криміногенну ситуацію, спонукаючи позбавлених засобів існування колишніх колгоспників удавалися до крадіжок. Як визнавав голова Дніпропетровського облвиконкому І. Гаврилов, «десятки тисяч господарств, викинутих з виробництва, бродять селом і розкладницьки впливають на колгоспи» [534, арк. 61]. А Й. Сталін на липневій (1934 р.) нараді з питань колективізації прямо заявив, що вигнати людину з колгоспу означає «приректи її на голодне існування або штовхнути на злочин» [700, с. 187].

У 1933–1936 рр. процедура виключення селян з колгоспів постійно порушувалася. Згідно із чинним законодавством такі рішення ухвалювалися більшістю голосів присутніх на загальних зборах колгоспу, у яких мали взяти участь не менше половини його членів. Виключений із колгоспу мав право оскаржити рішення протягом місяця, звернувшись до райкомісії Наркомзему УСРР [613, с. 85]. На практиці ж у більшості колгоспів виключення здійснювалися голим адмініструванням «за лінією правлінь колгоспів, сільрад, за участю політвідділів» [534, арк. 61]. Приводом до виключення нерідко ставали особисті рахунки керівництва колоб'єднання із селянином. Так, колгоспника С. Семенюту виключили з колгоспу через критику голови Хвалібоговської сільради Чубарівського району Петрова. Траплялися випадки виключення з колгоспів хворих і селян похилого віку через їхню «малу працездатність». Зокрема з таким мотивуванням була позбавлена членства в колгоспі ім. Калініна Летичівського району Вінницької області 62-річна колгоспниця Є. Сека [534, арк. 132].

У багатьох колгоспах практикувалася так звана «кругова порука», коли за вчинки одного члена сім'ї карали всіх. Наприклад, члена правління колоб'єднання «Гігант» Бобринецького району Одеської області виключили з колгоспу за невихід на роботу його дружини. А з колгоспу «Оборона країни» Харківського району разом із колгоспницею Є. Сиромятник виключили її чоловіка та двох синів [557, арк. 3].

Селян позбавляли членства в колективних об'єднаннях і через «необґрунтовані доноси», і через колишній майновий стан їхніх батьків. Своєю чергою, виключення селянина з колгоспу як куркуля автоматично призводило до «звільнення з роботи дітей, що працювали на підприємствах, позбавлення звання вчителя, виключення із лав Червоної армії» [534, арк. 61]. Колишніх колгоспників позбавляли зароблених трудовнів, відбирали в них садиби [557, арк. 3].

Нерідко виключені з колгоспів господарства дооподатковували, а потім розпродували їхнє майно. Скажімо, після виключення 28 господарств із колгоспів ім. Леніна та ім. К. Маркса Оріхівського району Дніпропетровської області їм відразу довели фінансові плани як куркульським господарствам, зобов'язали сплатити податок упродовж 24 годин, після чого декілька господарств розпродали [534, арк. 61]. При цьому селянам було важко оскаржити неправомірні дії правлінь колгоспів щодо виключень з колгоспів, бо часто райвиконкоми й міськради затягували розгляд їхніх скарг на декілька місяців.

У політиці з відновлення соціалістичної законності в українському селі особливе місце посідали заходи, спрямовані на захист прав дітей-сиріт. Причинами зростання сирітства серед селянських дітей у цей період стали розкуркулення, масові репресії та Голодомор 1932–1933 рр. Якщо на 1931 р. у 226 дитячих будинках УСРР налічувалося 39 318 дітей, то до кінця 1933 р. в 452 дитбудинках перебували 96 057 сиріт [974, с. 191].

Негативно позначився на становищі селянських дітей і голод 1934–1935 рр., спричинений посухою в південних регіонах УСРР. У колгоспі «Якір» Сталіндорфського району вже в серпні 1934 р. померли 12 дітей, у колгоспі «Сталін» – 4 [71, арк. 49]. З листа секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Матвєєва можна довідатися, що на середину квітня 1935 р. кількість дітей у

дитбудинках області збільшилася майже удвічі проти 1934 р. [156, арк. 137].]. Був переповнений у цей період і Криворізький дитколектор, де замість 100 безпритульних постійно перебували 200–300 осіб [169, арк. 53].

Оскільки вже існуючі дитячі установи не могли вмістити всіх дітей, що залишилися без батьківської опіки, у 1933–1934 рр. починає практикуватися такий спосіб вирішення проблеми сирітства й безпритульності, як передача дітей під патронат колгоспів і радгоспів. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило 5 серпня 1933 р. рішення про запровадження патронату колективних об'єднань, яке стало складником загальнодержавної політики, спрямованої на очищення міст від безпритульних шляхом «поступової реевакуації <...> їх на село». Згідно з цим рішенням обкоми зобов'язали провести в колгоспах відповідну роз'яснювальну роботу, а райпарткоми й райвиконкоми – забезпечити оперативне керівництво відправкою дітей до колгоспів та організацією їхнього побуту на місцях. Передачу дітей під патронат колгоспів планувалося закінчити в Харківській області до 15 вересня, в інших областях – до 1 жовтня 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У рекомендувало обкомам використати «досвід Харківського обкому про передачу дітей віком 12 років і старше до радгоспів Скотоводтресту і Свиноводтресту». Напевне, за умов гострої нестачі робочих рук на селі сиріт-підлітків планували використовувати для догляду за худобою. На органи Наркомату освіти й Наркомату охорони здоров'я республіки покладалася обов'язок організувати систематичні нагляд і контроль за станом переданих під патронат колективних об'єднань дітей [421, арк. 139–140].

Унаслідок лише в Дніпропетровській області у 1933 р. під патронат колгоспів, радгоспів і окремих колгоспників було передано 7 836 дітей. Слід зазначити, що кількість патронованих дітей перевищувала кількість сиріт, які перебували в дитячих будинках області – 7 104 дітей на 1 вересня 1934 р. [16, арк. 127–128]

У колгоспах розміщували різну кількість сиріт. Приміром, у грудні 1935 р. в Калинівському районі Вінницької області в колективних об'єднаннях під патронатом перебувало від 1 до 22 дітей [625, с. 354–355]. А в колгоспах ім. Леніна,

«Центральний», «Кавполк» Покровського району Дніпропетровської області в 1934 р. знаходилося від 5 до 21 сиріт віком 2–15 років [155, арк. 228].

У колективних об'єднань, звісно, не було коштів і приміщень для утримання сиріт, через що ті опинялись у жахливому становищі: жили в непристосованих, холодних будинках з вибитими вікнами, дирявими покрівлями, спали на підлозі, були погано вдягнені, не мали взуття. Ще гірше організовувалось їхнє харчування. У колгоспі «Червоний прапор» сиріт тричі на день годували кукурудзяною кашею, а в колгоспі ім. В. І. Леніна діти «самі дбали про їжу» [155, арк. 228]. Нерідко сироти харчувалися виключно овочами, через що були дуже виснажені [18, арк. 28].

Вихованням патронованих дітей ніхто не займався, до того ж «великий відсоток дітей шкільного віку через відсутність одягу не відвідували шкільні заняття» [85, арк. 68]. Частина патронованих сиріт взагалі не зараховували до навчальних закладів, тому вони жебракували або здійснювали крадіжки. До того ж персонал патронатів знущався над сиротами [18, арк. 28].

Ті ж мізерні кошти, які виділялися центральною й республіканською владою на утримання патронованих дітей, подеколи розкрадалися колгоспним керівництвом і працівниками райнаросвіти, про що зокрема говорить такий факт: голова колгоспу ім. Леніна Новобасанського району Чернігівської області Дьяченко і завгосп Сова привласнили одяг, призначений для патронованих дітей, на суму 383 крб. Аналогічні факти зафіксовані й в інших колективних об'єднаннях того ж району: «Перемога», ім. Кірова, «Перебудова», «Перше травня» [352, арк. 7].

Не маючи необхідних ресурсів для утримання сиріт, деякі сільради Харківської та Київської областей винайшли оригінальний спосіб розв'язання проблеми патронованих дітей: щоб позбутися сиріт, їм почали видавати довідки із зазначенням, що вони «сироти й безпритульні». З такими документами діти знову поверталися до міст, а це розцінювалось владою як небажане і шкідливе явище [172, арк. 5].

Щоб виправити кричущу ситуацію з утриманням патронованих сиріт, місцева влада була змушена вжити невідкладні заходи. Так, керівництво Дніпропетровської області на початку 1934 р. ухвалило рішення «забрати назад тих дітей, що

перебувають у важкому стані з тим, щоб розмістити їх у додатково організованих дитячих будинках». Для цього планувалось у січні – лютому 1934 р. відкрити в області нові дитячі будинки на 1000 місць. Одночасно облпрокуратурі запропоновано організувати «1–2 показові процеси над особами, що допустили безвідповідальне, знущальне ставлення до патрунування дітей» [172, арк. 17].

У квітні 1934 р. Дніпропетровський обком КП(б)У знову повертається до проблеми дітей, переданих під патрунування колгоспів і радгоспів, приймаючи рішення здійснити їх перевірку, «щоб передати тих з них, хто має батьків, останнім». До батьків, які відмовлялися приймати дітей, вирішено застосувати судову репресію, і прокуратурі доручили організувати декілька показових судових процесів над ними [85, арк. 69].

Але вжиті обласною владою протягом 1934–1935 рр. заходи практично не змінили ситуацію на краще. У листі секретаря ЦК КП(б)У П. Постишева від 25 листопада 1935 р. знову наводилися факти «про неприпустиме становище, в якому перебували патруновані діти в радгоспах, колгоспах і на промислових підприємствах області» [103, арк. 151]. У відповідь М. Хатаєвич звернувся до ЦК КП(б)У з проханням асигнувати в 1936 р. 400 тис. крб для організації 10 нових дитячих будинків і розширення 12 існуючих, що дозволило б забрати вихованців з «маломісних колгоспів, що не мали можливості забезпечити дітей гарними умовами, а також з колгоспів, перевантажених патрунатом» [103, арк. 155–156].

Між тим, як свідчать документи, створення нових дитячих будинків у сільській місцевості також не вирішувало проблем утримання й виховання селянських сиріт, оскільки районна влада належним чином не фінансувала й не контролювала їхньої діяльності. Показовим у цьому плані було становище дитячого будинку в с. Перещепине Новомосковського району, організованого в травні 1934 р., куди передавали на виховання безпритульних дітей, підібраних на вулицях обласного центру. Сироти потрапляли до дитячої установи у важкому стані, як зазначав секретар Перещепинського райпарткому, «напівмертвими», і тому потребували належного догляду й харчування. Проте в ізоляторі дитячого будинку були вибиті вікна, не вистачало ліжок, хворі діти в лахмітті валялися на підлозі. Зрозуміло, що

недотримання елементарних санітарних норм призводило до зростання захворюваності серед сиріт і навіть до летальних випадків. Наприкінці жовтня 1934 р. зі 135 дітей, що проживали в дитбудинку, померли 9 [155, арк. 447]. Керівництво дитячої установи, намагаючись уникнути кримінальної відповідальності, смерті дітей не реєструвало, померлих таємно ховали вночі в поспіхом збитих ящиках, іноді по два трупи в одній труні.

Побутові умови дітей у Перещепинському дитбудинку були жахливими. Сироти не мали змінної білизни, ходили брудними й завошивленими. Специфічними були й методи виховання сиріт – за найменшу провину їх позбавляли їжі. І все ж після порушення кримінальної справи проти посадових осіб дитбудинку більшість працівників винними себе не визнали [155, арк. 448–449].

Випадки такого ставлення до дітей-сиріт з боку керівництва дитбудинків були непоодинокими, що свідчить про системність порушень. Так, у березні 1934 р. Софіївський народний суд засудив до позбавлення волі терміном від 3 до 6 років адміністрацію дитячого будинку с. Любомирівка Запорізького району. Під час попереднього слідства зафіксовано антисанітарний стан приміщення, численні випадки побиття дітей, позбавлення їх їжі. Смертність серед вихованців дитбудинку протягом вересня – листопада 1933 р. становила 6 осіб на добу [148, арк. 250].

Отже, запроваджуючи систему колгоспного патронату, партійне керівництво республіки передусім дбало про те, щоб очистити від селянських дітей вулиці міст, де вони шукали порятунку від голодної смерті. Передати дітей під патронат колективних об'єднань, продукцію яких вилучала держава і які не могли розраховуватися за вироблені трудовні із власними членами, означало приректи сиріт на голодну смерть. Тому система колгоспного патронату та новостворені дитячі будинки в сільській місцевості перетворилися на своєрідні табори смерті, із яких не було порятунку.

Проголошена найвищим партійним керівництвом країни боротьба з «порушеннями революційної законності» викликала ефект, на який воно явно не розраховувало. Адже численні спецповідомлення райвідділів ДПУ й прокуратури про зловживання на місцях оприявнювали те, що йшлося не про поодинокі випадки,

а про системне явище. Тому невдовзі влада починає корегувати свій курс, що засвідчує зокрема поява секретної директиви Дніпропетровської облпрокуратури від 4 грудня 1933 р. під красномовною назвою «Про помилки, які допускаються при притягненні до відповідальності сільського активу», де органи слідства прямо звинувачувалися у «вигадках <...> неіснуючих “побиття”, “тортур”», «у притягненні до кримінальної відповідальності за окрик, за дрібниці». Директива орієнтувала районних прокурорів «обов’язково враховувати класову сутність кожної справи», а саме ретельно перевіряти соціальний склад свідків та потерпілих («сумлінний колгоспник чи ледар і дезорганізатор колгоспного ладу»), що фактично означало: у разі знущань із розкуркулених або одноосібників їм буде важко домогтися справедливості. Водночас рекомендувалося застосовувати м’якші судові репресії щодо сільських активістів, які «турбуються про зміцнення і покращення колгоспу, відданих справі партії та радвлادی». Жорстоко карати мали лише тих керівників колгоспів і сільрад, яких зарахували до розкладницьких або ворожих елементів. При цьому працівників юстиції суворо попередили, що «за необґрунтоване притягнення до відповідальності» і «неправосудний вирок» винні будуть покарані в кримінальному порядку [171, арк. 165].

Підсумовуючи, зазначимо, що кампанія по боротьбі з «порушеннями революційної законності» на селі у 1933–1936 рр. зменшила напруження у стосунках держави й селянства, яке досягло свого піку в період колективізації та Голодомору. Однак кардинально змінити ситуацію на краще вона не могла, оскільки за попередні роки місцеві очільники звикли діяти не за законом, а радше за принципом «політичної доцільності», сприймаючи чергові настанови про відновлення соціалістичної законності як ритуальні й не приділяючи їх виконанню належної уваги. До того ж органи юстиції фактично перебували під контролем місцевих партійних комітетів, які вважали правомірним застосування насильства до класових ворогів, до саботажників господарсько-політичних кампаній. Звичайно, влада реагувала лише на кричущі факти насильства, масові або із фатальними наслідками, а покарання перекутників були переважно формальними: невеликі терміни ув’язнення, примусові роботи. Досить часто покарання взагалі зводилося до

адміністративних санкцій. Відсутність суттєвих зрушень у сфері законності зафіксувала директива Наркомату юстиції УСРР від 26 червня 1935 р., у якій знову наводилися численні факти незаконних арештів, обшуків, знущань із селян в колективних об'єднаннях Донецької, Дніпропетровської й Одеської областей [170, арк. 128]. На той час репресії вже стали важливим складником аграрної політики радянської влади, тому українське село й далі жило в атмосфері страху і тотального тиску з боку держави, а самі селяни вважали, що «суд, міліція, ДПУ, прокуратура є лише димовою завісою» [34, арк. 42].

Таким чином, у другій половині 1933 – 1936 рр. репресивна політика влади зазнала суттєвих змін. Після ухвалення таємної директиви-інструкції ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р., в якій проголошувалося закінчення суцільної колективізації, почалося згортання масових репресій, зумовлене кількома чинниками. Передусім катастрофічною ситуацією, у якій перебував усупільнений аграрний сектор унаслідок реалізації сталінської політики «великого стрибка». Крім того, на думку керівництва держави, масові репресії й терор голодом остаточно «перевиховали» українське селянство, примусивши його працювати на колгоспну систему. Згортання масових репресій виявилось в розвантаженні місць позбавлення волі, упорядкуванні системи арештів, поступовій відмові органів юстиції від «обвинувального нахилу», поверненні до процесуальних норм і стандартів системи доказів, зміні практики застосування «закону про п'ять колосків» й перегляді найбільш одіозних судових рішень за цим законом, кампанії по боротьбі з «порушеннями революційної законності», масштабній амністії 1934–1936 рр., яка зняла судимість з 337 906 українських колгоспників. Вказані заходи стали важливим механізмом суспільної стабілізації, Проте вони нейтралізували «виховне значення» репресій, формували в селян апатичне ставлення до терору. Крім того припинення масових каральних акцій не означало відмову сталінського керівництва від застосування репресій загалом: протягом другої половини 1933-1936 рр. репресивні заходи залишалися важливим інструментом забезпечення функціонування усупільненого аграрного сектора.

РОЗДІЛ 6

РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА ВЛАСТЕЙ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1933–1936 рр.: НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРІОРИТЕТИ

6.1. Курс на «організаційно-господарське зміцнення колгоспів» і його репресивний супровід

Період із середини 1933 р. по 1936 р. українські історики називають постголодоморним [918, с. 199], а західні й російські використовують термін «неонеп», звертаючись до іронічного визначення Л. Троцьким оновленого сталінського курсу [935, с. 7]. Катастрофічна ситуація в сільському господарстві, спричинена суцільною колективізацією й Голодомором 1932–1933 р., примусила Кремль дещо скорегувати аграрний курс, не відходячи при цьому від вирішення стратегічних завдань. Політика «організаційно-господарського зміцнення колгоспів» мала на меті максимально вдосконалити систему колективного господарювання в умовах подальшої викачки із села сировини, хліба, людських ресурсів. До того ж, як зазначає російський дослідник Ю. Мошков, на той час більшість колгоспників «звиклися з тим, що їхня праця спрямована на користь держави» [935, с. 7].

Після Голодомору 1932–1933 р. колективізоване село відмовляється від «гострих» форм боротьби періоду «соціалістичної реконструкції» – «волинок», повстань – і переходить до прихованого саботажу, який американський науковець Дж. Скотт називає «зброєю слабких» [767, с. 106]. Основними його проявами були невиходи на роботу, крадіжки колгоспного майна, безгосподарність (поганий догляд за худобою, реманентом, технікою, неякісне виконання польових робіт). Показником пристосування селян до нових реалій було й формальне членство в колгоспах, що давало змогу звільнитися від високих податків, установлених для одноосібників. Саботуючи працю в колгоспах, селяни збільшували свої присадибні ділянки, бо прибутки від них, особливо в приміських районах, у декілька разів

перевищували отримувані за трудовні в колгоспах. Характерний приклад: колгоспник артiлі «Третій вирішальний» с. Карпилівка Остерського району Чернігівської області Ф. Калинко в 1934 р. отримав за трудовні в колгоспі 15 ц зерна, 26,4 ц картоплі, 17,8 ц фуражу і 26 крб 40 коп. А прибуток від присадибної ділянки становив 33 ц картоплі, 20 ц фуражу і 2 250 крб [535, арк. 69]. Тому в деяких сільрадах Мелітопольського району Дніпропетровської області садиби колгоспників досягали 1–1,5 га, у Верхньодніпровському – 2–2,5 га [83, арк. 20].

Змушені відробляти трудовні в колгоспах, деякі селяни навіть почали використовувати найману працю для обробки своїх присадибних ділянок. У 1934 р. такі випадки зафіксовані в Сталіндорфському і П'ятихатському районах на Дніпропетровщині, у 1936 р. – у Носівському і Путивльському на Чернігівщині [557, арк. 29–30]. Керівники багатьох колективних об'єднань до використання праці батраків ставилися спокійно, уважаючи, що «без найманої сили колгоспник у колгоспі працювати не може». Як заявив з цього приводу голова колгоспу ім. Сталіна П'ятихатського району Жигарь, «одне з двох: або колгоспники не будуть виходити на роботу і займатися власним господарством: <...> обробка городів, садів, догляд за худобою, або <...> вони повинні наймати батрака для забезпечення свого особистого господарства» [70, арк. 41].

Реакцією влади на подібні дії колгоспників стало обмеження розмірів присадибних ділянок. Постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 22 травня 1935 р. визначалися їхні мінімальні й максимальні розміри для всіх регіонів України: від 0,30–0,60 га в Київській і Вінницькій областях до 0,50–1 га в Дніпропетровській та Одеській. Але й після прийняття цієї постанови колгоспники збільшували свої індивідуальні посіви за рахунок оренди, купівлі землі та самовільного захоплення колгоспних ділянок (Ізюмський, Печенізький, Носівський райони) [557, арк. 27].

Працюючи у власному господарстві, колгоспники припиняли роботу в колективних об'єднаннях, пояснюючи це тим, що від «своєї садиби <...> збирають стільки хліба, скільки потрібно на рік», що перебування в колгоспі для них – тимчасове явище [557, арк. 29]. Скажімо, у колгоспі «Більшовик» Згурівського району Харківської області систематично не виходили на роботу 25 % колгоспників

[556, арк. 7]. Основними порушниками трудової дисципліни ставали жінки, які доглядали за худобою й виконували хатню роботу. Наприклад, у городній бригаді колгоспу «Іскра» Кам'янського-на-Дніпрі району із 60 домогосподарок «кожного дня не виходили на роботу 20–30, а то й 40 осіб» [536, арк. 28].

Окремі колгоспники всупереч сталінському статуту сільськогосподарської артїлі 1935 р. навіть купували для власних господарств коней – згодом перевезення перетворювалися для них на головне джерело прибутків. Так, у 1936 р. 126 колгоспників 54 колгоспів 8 районів Чернігівської області мали власних коней, у 6 селах Смілянського району в особистому користуванні членів колективних об'єднань було понад 40 коней [557, арк. 28]. Додамо, що «приватновласницькі тенденції окремих груп колгоспників» протягом 1934–1936 рр. відстежували органи ДПУ–НКВС.

Реалізація владою нового «антикризового курсу» проявилася передусім у спробі вирішити заготівельну проблему. 19 січня 1933 р. РНК і ЦК ВКП(б) ухвалили постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами». Новий закон ліквідував договірну (контрактаційну) систему заготівель зернових культур, яка дозволяла постійно корегувати заготівельні плани, і встановив «для колгоспів та одноосібних господарств тверді, що мають силу податку, зобов'язання на здачу зерна державі за встановленими державними цінами». Райвиконкоми мали вручити ці зобов'язання кожному колективному й індивідуальному господарству до 15 березня. Обов'язкова поставка зерна при цьому не могла перевищувати третини валового збору кожного господарства за середнього врожаю. Важливе значення для селян мала проголошена в законі сувора заборона місцевим владним і заготівельним органам спускати так звані «зустрічні плани». Усе інше зерно після виконання хлібопоставок залишалося «в цілковитому розпорядженні самих колгоспів, колгоспників та одноосібників» [652].

Прийняття нового хлібозаготівельного закону, на думку союзного керівництва, дозволяло «зміцнити стан колгоспів, <...> утворити сталість у господарстві та забезпечити колгоспові й одноосібникові можливість твердо розраховувати свої прибутки». Проте, як зазначає російський історик І. Зеленін, на практиці закон

зазнав суттєвої деформації, оскільки «сутність взаємовідносин держави і колгоспів, як і раніше, визначав позаекономічний примус» [818, с. 112]. Змінився порядок проведення хлібозаготівель, але не змінилися їх ідеологія – викачування зерна із села на потреби індустріалізації – та методи. За найменших ускладнень під час хлібозаготівельних кампаній центральна й республіканська влади зверталися до апробованої зброї – репресій.

Те, що влада не збиралася відмовлятися від застосування репресій для забезпечення виконання «першої заповіді» – заготівельних планів, доводить і те, що введення нової системи заготівель супроводжувалося одночасним корегуванням адміністративного й кримінального законодавства республіки. Унесені в 1933 р. постановою ВУЦВК та РНК УСРР зміни до Адміністративного та Кримінального кодексів УСРР передбачали застосування санкцій до колгоспів й одноосібників за невиконання в установлені терміни зобов'язань зі здачі державі хліба, картоплі, соняшника. Згідно з новими статтями 74-5 і 74-6 Адміністративного кодексу УСРР у таких випадках колективні об'єднання мали карати «грошовим штрафом у розмірі ринкової вартості недовиконаної частини зобов'язання», а також «дотерміновим виконанням річного зобов'язання». Сума штрафу для одноосібників була значнішою – «у межах до 5-разового розміру недовиконаної частини покладеного зобов'язання за ринковою вартістю». За повторне невиконання заготівельних зобов'язань дозволялося притягувати одноосібників до кримінальної відповідальності за ст. 58-1 КК УСРР, яка передбачала покарання у вигляді позбавлення волі на термін не менше шести місяців або примусових робіт на термін до одного року. Суворіші покарання встановлювалися для куркулів – саботажників заготівель і за опір органам влади: позбавлення волі на термін до п'яти років із конфіскацією всього або частини майна, із засланням або без нього. За намагання здати державі недоброякісне або зіпсоване зерно селян карали позбавленням волі на строк до двох років [518, арк. 115–116].

Оновлене адміністративне й кримінальне законодавство апробувалося владою вже під час хлібозаготівельної кампанії 1933 р. Так, від початку хлібоздачі і до 15 серпня 1933 р. у Вознесенському районі оштрафували 30 одноосібників на

загальну суму 53 тис. крб, середня сума штрафу на одне господарство перевищувала 1 500 крб. У Томаківському районі за невиконання липневого плану хлібоздачі покарали 21 одноосібника: 11 засудили, у 10 вилучили хліб. Райуповноважений комітету заготівель РНК в Павлоградському районі за п'ять днів серпня оштрафував 7 колгоспів на суму 158 113 крб – пересічно на понад 20 000 крб кожний. Практика застосування репресій продемонструвала, що сума штрафу визначалася сільськими й селищними радами довільно, з огляду на «певну умовність самого поняття ринкової ціни на хліб» [522, арк. 202].

Штрафування колгоспників під час заготівель 1933 р. поєднувалося з таким драконівським заходом, як «повне припинення видачі натуральних авансів» [422, арк. 98] – невимовно жорстоким, адже йшлося про голодуюче українське село.

Попри сувору заборону «зустрічних планів», окремі райпарткоми і МТС продовжували їх практикувати, маскуючи додаткові завдання із хлібоздачі «під виглядом соцдопомоги, позик», що надавалися колгоспами, які вже виконали свої завдання з поставки, сусіднім відсталим господарствам. Наприклад, начальник політвідділу Старо-Кременчуцької МТС Поляков запропонував артіль «Зелений гай» допомогти комуні «Нове життя» — здати замість неї в рахунок хлібозаготівлі 35 ц пшениці. Артіль же «Новий світ» мала надати в позику 47 ц 50 кг зерна колгоспу «Червона зірка» для виконання ним серпневого плану [523, арк. 141].

Репресивний тиск на українське село під час заготівель знову посилювався у неврожайному 1934 р., коли внаслідок жахливої посухи в південних областях аграрний сектор республіки не дорахувався значної частини зернових. Проте низький врожай не став для центральної та республіканської влади достатньою підставою для корегування заготівельних планів – червневий пленум ЦК КП(б)У навіть застеріг партійні й радянські органи, щоб вони не допустили в радгоспах і колгоспах щонайменших «спроб затримати або зірвати зернопоставки державі посиленнями на несприятливі метеорологічні умови». Відтак окремі колгоспи Дніпропетровської й Одеської областей отримали заготівельні плани, розмір яких значно перевищував весь валовий збір зерна. Приміром, колгосп «12-річчя Жовтня»

с. Калузьке Снігурівського району на Одещині за валового збору 1 551 ц мав здати державі 7 374 ц [307, арк. 23].

Реакцією республіканської влади на прохання керівництва Дніпропетровської області зменшити хлібозаготівельний план була директива від 23 серпня 1934 р., що забороняла місцевим можновладцям вести «будь-які дискусії навколо надання нових скидок». Одночасно ЦК КП(б)У і РНК УСРР попередили тих голів колгоспів, очільників районів і МТС, які зволікали із хлібоздачею, про застосування до них суворих заходів впливу [78, арк. 61].

У постанові від 26 серпня 1934 р. риторика партійного керівництва республіки стала ще жорсткішою. Очільників райпарткомів і МТС Дніпропетровської області звинуватили в організованому саботажі хлібозаготівель, а їхні дії порівняли з «антидержавною практикою 1932 р.» керівництва Оріхівського району. ЦК КП(б)У вже відкрито погрожував місцевим функціонерам масовими репресіями, але чергове владне «попередження» не могло змінити ситуацію на краще — на початку вересня Дніпропетровщина фактично припинила хлібоздачу [78, арк. 64 зв.].

У серпні 1934 р. «за вияв антидержавницьких тенденцій у хлібозаготівлях» покарано перших місцевих функціонерів. 16 серпня Криворізька міськрада, міськпартком та політвідділ Ленінської МТС ухвалили рішення про зняття з посад і виключення з партії голів колгоспів «Перше травня» Максачова і «Нове життя» Верещака. 21 серпня зняли з роботи й віддали під суд голову комуни «Червоний плугатар» Широківської МТС Пономаренка. Рішенням ЦК КП(б)У усунуто з посади й заступника секретаря Криворізького міськпарткому Олександрова [61, арк. 79, 82, 84]. 10 вересня «за саботаж хлібозаготівель» засуджено до позбавлення волі на терміни від 1 до 3 років правління артілі ім. Постишева Нікопольського району [164, арк. 576]. Усього на 21 вересня 1934 р. за хлібозаготівельними справами на Дніпропетровщині засуджено 1 090 осіб, з них 43 голів колгоспів і 87 бригадирів. За місяць (із серпня по вересень) кількість засуджених збільшилася удвічі, що, на погляд обласної прокуратури, свідчило про «перетворення репресії на масову в деяких районах» [173, арк. 4]. Органи НКВС і міліції знову почали заарештовувати

без прокурорських санкцій, порушуючи тим самим установлені законом процесуальні норми.

Аналогічні заходи щодо прискорення хлібозаготівель застосовувалися і в інших регіонах України. Так, на Одещині було виключено з партії і притягнуто до кримінальної відповідальності директора Коханівської МТС Макаревича [672]. А в Харківській області «за зрив хлібопоставок в одноосібному секторі у Дворичанському районі було знято з роботи голову РВК Аронсона й оголошено йому сувору догану» [638].

31 серпня 1934 р. Кремль нарешті зменшив хлібозаготівельний план Україні на 120 млн пудів. Таке скорочення свідчить про серйозність проблеми, бо згідно з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 10 лютого 1934 р. план зернопоставок із врожаю 1934 р. для УСРР становив 253 млн пудів: 228 млн для колгоспів і 25 млн для одноосібників [700, с. 67].

Задля «підхльостування» регіональних керівників до безумовного виконання планових завдань, центр призначив на місця спецуповноважених. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР відрядили в Україну Л. Кагановича [76, арк. 121]. 6 вересня 1934 р. за його участі підготовлено директиву ЦК КП(б)У і РНК УСРР, у якій обласному керівництву пропонувалося відряджати до районів, що зволікають зі здачею зерна державі, членів бюро обкому й президії облвиконкому. Республіканська влада знову нагадала функціонерам районної ланки про можливість застосування до них репресій, якщо вони не змінять ставлення до хлібозаготівель. При цьому директива прямо санкціонувала притягнення нездавців хліба до кримінальної відповідальності за ст. 58 КК [78, арк. 79–80]. Прагнення партійного й радянського керівництва країни за будь-яку ціну виконати хлібозаготівлі пояснюється планами Москви скасувати з нового року карткову систему в містах.

Однак попри вжиті заходи південні регіони України виконати державні заготівельні плани не могли, тому в центральній пресі почалася кампанія цькування їхнього керівництва. Так, газета «Комуніст» упродовж 15 днів з номера в номер звинувачувала у сприянні саботажу хлібозаготівель партійних очільників Дніпропетровської області. Виправдовуючись, М. Хатаєвич змушений був визнати,

що на середину вересня з більшості колгоспів вивезли все зерно, навіть те, що мали засипати до насінневих фондів [69, арк. 128].

Те, що обласне керівництво вживало всі можливі заходи, аби виконати заготівельні плани, засвідчують і норми вилучення зерна з гектара, які за врожайності в 3–3,5 ц в більшості колгоспів Дніпропетровщини становили 1,638 ц. Райони з кращою врожайністю – 4,5–5,5 ц – здавали державі вже 2,5–3,5 ц з гектара [69, арк. 132]. Такий показник товарності зерна з кожного гектара посівних площ, який сміливо можна назвати рекордним, був лише під час сумнозвісних заготівель 1932/33 р. Вилучаючи в колгоспів 50–60 % врожаю, влада порушувала закон від 19 січня 1933 р., який установлював, що обов'язкова поставка зерна не може перевищувати третини валового збору [818, с. 112].

Намагаючись забезпечити виконання нереальних заготівельних планів, партійне керівництво республіки знову почало кампанію по боротьбі з утратами, приховуванням і крадіжками хліба. 27 липня 1934 р. ЦК КП(б)У доручив НКВС і прокуратурі протягом 5–6 днів організувати в кожній області 1–2 показові суди над крадіями хліба при перевезеннях із застосуванням до них закону від 7 серпня 1932 р. [75, арк. 218]. Лише з 1 по 25 вересня 1934 р. за цим видом злочинів до кримінальної відповідальності на Дніпропетровщині притягнуто 41 особу, у яких вилучили 511 кг зерна [89, арк. 83, 122].

Колгоспи зобов'язали організувати «підбирання всіх колосків», що залишилися на полі. 3 липня 1934 р. Дніпропетровський обком і облвиконком ухвалили відповідну постанову, у якій попередили всіх голів колгоспів і ланкових, що «в разі, коли на 3–4 день після косовиці виявляться поля з незагребеними й незібраними колосками, їх буде притягнуто до найсуворішої відповідальності, як за розтрату колгоспного майна» [653]. І такі попередження не були голосливими, про що свідчить хоча б засудження до 3 років позбавлення волі М. Дубовенка, бригадира колгоспу «3-й вирішальний» Нікопольського району за те, що залишив неприбрані колоски на полі площею 7 га [75, арк. 20].

Як і під час хлібозаготівельної кампанії 1932 р., у республіці розгорнулася боротьба з таємним помелом зерна. Тільки за одну п'ятиденку вересня 1934 р. на

Дніпропетровщині органи міліції вилучили в селян 39 ручних млинів і 21 круподерку. З 1 по 25 вересня 1934 р. порушено 15 кримінальних справ, за якими до кримінальної відповідальності притягнули 16 осіб [89, арк. 126–127], переважно одноосібників. У Буринському районі на Чернігівщині лише в одному с. Успенка сільрада вилучила до 500 ручних млинів [307, арк. 20].

Одночасно здійснювалася боротьба з приховуванням хліба. Так, яму із зерном виявлено на подвір'ї бідняка-одноосібника В. Біловола із с. Новоспасівка Бердянського району, який «навмисно не виконував плану хлібоздачі» [89, арк. 130]. У 73 колгоспах 20 районів Харківщини співробітники НКВС виявили 3491 ц прихованого зерна, у колективних об'єднаннях на Одещині – 1 151 ц [307, арк. 13].

Усього, за неповними даними Наркомату юстиції УСРР, від початку збиральної та заготівельної кампаній до 1 жовтня 1934 р. за злочини, пов'язані із хлібозаготівлями та жнивими, засуджено 5 466 осіб, із них до розстрілу – 19 (0,3 %), до позбавлення волі на термін від 5 до 10 років – 1 737 (31,0 %); від 3 до 5 років – 1 466 (26,9 %), до 3 років – 1 074 (20, 7 %), до примусових робіт – 955 (17, 9 %), умовно – 48 (0,8 %), до інших заходів – 133 (2%). За соціальним складом серед засуджених 599 (11,9 %) куркулів і заможних, 3 512 (68,5 %) середняків і бідняків, 674 (13,5 %) колгоспники, 132 (2,3 %) представники колгоспного активу, 9 (0,1 %) голів сільрад, 173 (3,4 %) робітники і службовці, решта – не встановлені [387, арк. 154–155]. Таким чином, можна дійти висновку, що основний репресивний удар, як і під час попередніх репресивних кампаній, спрямовувався проти соціально близьких верств селянства: середняків, бідняків, колгоспників.

Важливим напрямом репресивної політики в 1933–1936 рр. залишалася боротьба проти надання недостовірних даних обліку сільськогосподарської продукції: розмірів урожаю, обмолоту, продукції товарних ферм тощо – посадовими особами колгоспів, радгоспів, рядовими колгоспниками й одноосібниками. Власне, розбіжності в даних обліку сільськогосподарської продукції між центральною, обласною й місцевою управлінською ланками виникали через і об'єктивні, і суб'єктивні обставини. З одного боку, за умов постійного збільшення вилучень зерна в колективного й індивідуального сектора колгоспне, радгоспне та районне

керівництво, прагнучи отримати більш-менш реальні заготівельні плани, було змушене вдаватися до різноманітних хитрощів: у звітах збільшували площі знищених або пошкоджених посівів, зменшували врожайність із гектара, приховували справжню кількість худоби. З іншого боку, причиною невідповідності даних було не оковамилювання місцевого керівництва, а недосконалість самої системи обліку сільськогосподарської продукції. Наприклад, у 1932 р. обласні обліково-контрольні комісії свідомо підганяли показники врожайності під визначені центром цифри заготівель, нехтуючи наданою районами інформацією. Наступного, 1933 року, міжрайонні державні комісії (МДК) при встановленні врожайності виходили лише з даних контрольних обмолотів, тобто визначали, так би мовити, «урожайність на пні», не враховуючи значні втрати зерна під час жнив, а вони становили до 30–40 % урожаю, або ж закладали мінімальні втрати — 7–8 % [516, арк. 37]. Унаслідок цього дані про врожайність, які готувалися по лінії МДК, значно перевищували цифри, установлені обласною владою. Наприклад, Дніпропетровський обком та облвиконком визначили фактичну середню врожайність по всіх зернових з урахуванням втрат під час збирання в межах 10 % на рівні 11 ц з га, а не 13,8 ц, як пропонувала центральна державна комісія, що використовувала дані МДК [516, арк. 38]. М. Хатаєвич у листі до Й. Сталіна навіть звинуватив міжрайонні державні комісії в тому, що вони «дезорієнтують партію та уряд, надаючи перебільшені й роздуті дані про врожай» [517, арк. 139]. Однак Кремль став на бік МДК, визнавши в постанові ЦК ВКП(б) від 27 жовтня 1933 р., що їхня робота під керівництвом центральної комісії та її уповноважених «в основному проведена правильно». Відтак ЦК нацкомпартій та обкоми зобов'язали надавати міжрайонним комісіям «усебічну підтримку» [516, арк. 65].

30 січня 1933 р. ЦВК СРСР ухвалив постанову, у якій кваліфікував «будь-який обман щодо обліку колгоспної продукції, колгоспної праці та колгоспного врожаю» як спробу «розкрадання колгоспного майна», поширивши на них дію закону від 7 серпня 1932 р. [618, с. 448].

Реалізація цього закону на місцях почалася під час збиральної кампанії 1933 р. Уже на початку жнив ЦК ЦКП(б)У у своєму директивному листі від 26 червня

1933 р. звинуватило керівництво окремих колгоспів і радгоспів республіки в спробах «зменшити дані про стан хлібів і видів на врожай». Основними методами «обману держави», які практикувалися колективними об'єднаннями, республіканська влада вважала приховання від обліку посівів, надання фіктивних даних про їхню загибель, зменшення врожайності. Зокрема встановлено, що правління колгоспу ім. Чубаря Тульчинського району приховало від обліку посіви на кинутих землях і на ділянках нових колгоспників площею 144 га, а колгосп «Шлях до комуни» Великоолександрівського району – 380 га озимини. Керівники Кудрявцевського колгоспу Березівського району склали фіктивний акт про загибель 90 га посівів [521, арк. 108]. 30 колгоспів із 43, що обслуговувала Долинська МТС, більше ніж удвічі зменшили дані про види на врожай [515, арк. 19].

Надання недостовірних даних про врожайність і розміри посівних площ не лише пояснювалося прагненням місцевої влади отримати більш-менш реальні заготівельні плани, але, як уважали в ДПУ, було наслідком приписок під час осінньої посівної кампанії. Восени 1932 р. райземвідділи справно відзвітувалися про виконання державних посівних планів. Проте, оскільки тоді все зерно, зокрема й насіннєві фонди, спрямовувалося на виконання заготівель, засіяли значно менше від установленого. Ці розбіжності виявилися вже під час хлібозаготівель наступного року. Скажімо, у Чубарівському, Новопразькому, Михайлівському районах Дніпропетровської області озимих культур засіяли на 10 164 га менше порівняно з даними райземвідділів, у 29 селах Брусилівського, Іванівського й інших районів Київської області – на 4 516 га. Намагаючись приховати приписки, районне керівництво або складало фіктивні акти про загибель озимих культур, або доводило до колгоспів та одноосібників плани хлібоздачі з урахуванням врожаю з неіснуючих посівних площ. Це, своєю чергою, примушувало селян відмовлятися від прийняття завдань із хлібоздачі через їхню нереальність [521, арк. 110–111].

Реакцією партійного керівництва республіки на «окозамилування» районного й колгоспного керівництва стала постанова ЦК КП(б)У від 29 червня 1933 р., яка санкціонувала застосування репресій проти «винних у зниженні показників урожайності, приховуванні посівних площ та обмані держави». У кожній області

планувалося організувати два-три показові судові процеси над «обманщиками держави» [515, арк. 80–81]. На виконання цього рішення Дніпропетровська облпрокуратура в липні 1933 р. відрядила на місця кілька трійок у складі представників ДПУ, прокуратури та уповноважених «Заготзерна», які мали розслідувати справи стосовно надання фіктивних даних про посіви й урожайність [171, арк. 31].

У середині липня 1933 р. органи юстиції республіки відзвітувалися про виконання постанови від 29 червня 1933 р. Тільки на Харківщині за зменшення врожайності за «законом про п'ять колосків» засудили до 10 років позбавлення волі голову колгоспу «Червоний доброволець» Балаклійського району Краснокутського, агронома радгоспу ім. Чапаєва Сахновщанського району Воліка, голову колгоспу й голову ревкомісії Вільменівської сільради Сумського району, а рахівника цього ж колгоспу – до розстрілу. На Донеччині серед «обманщиків держави» фігурувало радгоспне керівництво: до 10 років ув'язнення засудили голову Старобільського радгоспу Дорохова та його заступника Савицького, заступника директора Сватівського зернорадгоспу Вайнблінгера [516, арк. 3–4].

Боротьба з неправильним обліком сільськогосподарської продукції ще більше посилилась у неврожайному 1934 р. Так, 26 липня 1934 р. виїзна сесія Одеського обласного суду на підставі закону від 7 серпня 1932 р. засудила «за зловмисне приховування фактичної врожайності» й «фактичної площі ярих засівів» колишнього директора радгоспу ім. Вегера Реймана і старшого агронома Дудкіна – кожного до позбавлення волі на 10 років з конфіскацією всього належного їм майна та позбавленням громадянських прав на 5 років після відбуття терміну покарання [679].

Ще одним напрямом репресивної політики в 1933–1936 рр. стала боротьба проти незаконної оренди землі, спричиненої тим, що частина колективних об'єднань республіки через брак робочих рук і сільськогосподарської техніки була неспроможна забезпечити обробку всього масиву колгоспної землі, сформованого внаслідок конфіскації наділів куркулів й усупільнення селянських ділянок. Лише в Магдалинівському районі Дніпропетровської області налічували 6 000 га

радгоспних і колгоспних земель, які не оброблялися з 1928–1929 рр., перетворившись на розсадник бур'янів [71, арк. 15]. Намагаючись вирішити цю проблему, частина колгоспів УСРР почали здавати землю в оренду селянам на умовах відробки певної кількості трудоднів або за грошову оплату. Скажімо, колгосп «Зоря» Миропільського району Харківської області здав в оренду колгоспникам сіножаття за 150 крб [547, арк. 96], а голова Яремівської сільради Ізюмського району Веселовський здавав в оренду ділянки землі колгоспникам за 2 крб за сотку. Випадки здачі землі в оренду зареєстровані також у Балаклійському й Барвінківському районах Харківської області [377, арк. 55]. У 1935 р. Харківський облвиконком навіть надіслав сільрадам бюджетні форми, прибуткова частина яких містила графу «прибуток від оренди землі». Оскільки Харківський облвиконком скасував цю форму лише за поданням облпрокуратури, слід розуміти, що регіональне керівництво було обізнане з існуванням оренди колгоспної землі та ставилося до цього спокійно [547, арк. 96].

Зрозуміло, що такі дії колгоспного керівництва дискредитували саму ідею суцільної колективізації. Тому 19 липня 1934 р. ЦК КП(б)У попередив керівників радгоспів, лісгоспів та інших організацій про їх неприпустимість, нагадавши про судову відповідальність. А 1 вересня 1934 р. Наркомат юстиції УСРР розіслав облпрокурорам директиву, у якій вимагав притягнення до кримінальної відповідальності за ст. 97 КК посадових осіб, винних в ігноруванні законів про націоналізацію землі. До орендарів мали застосовувати санкції, передбачені ст. 147 Цивільного кодексу [164, арк. 564, 571].

Наступного року Прокуратура республіки в директиві від 4 липня 1935 р. запропонувала у випадках порушення законів про націоналізацію землі винних притягувати до відповідальності за ст. 125-1 КК, яка встановлювала покарання у вигляді «позбавлення волі на термін до трьох років або штраф до 500 крб із заборonoю користуватися землею на правах трудового користування або без такої заборони» [377, арк. 55]. Така законодавча норма була застосована зокрема до голови колгоспу «Червоний» Барвінківського району Харківської області Одинцова,

якого за незаконну здачу землі в оренду засудили до двох років позбавлення волі [547, арк. 97].

Органічним складником репресивної діяльності органів юстиції та НКВС стала боротьба проти порушень фінансової дисципліни в колгоспах. Проведена у вересні 1935 р. органами НКВС УСРР перевірка фінансового стану 139 колгоспів 11 районів Київської області засвідчила, що в більшість колективних об'єднань мали вкрай занедбані фінанси. Передусім це виражалось у наявності великої дебіторської заборгованості, яка в колгоспах Житомирського району досягала 300 000 крб, Васильківського – 180 900 крб, Смілянського – 99 000 крб. Дебіторська заборгованість формувалася зазвичай не через «безвідповідальне ставлення до фінансового господарства з боку правлінь колективних об'єднань», а тому що різноманітні державні, громадські й господарські організації (МТС, райвиконкоми, сільради, кооперація) постійно брали в борг у колгоспів сільськогосподарську продукцію, гроші, майно, але своєчасно за них не розраховувалися. У правлінь колгоспів не було важелів впливу на таких поважних боржників, які не повертали боргів роками аж до спливу строків позовної давності. Наявність же великої дебіторської заборгованості ускладнювала розрахунки колгоспів зі своїми кредиторами, що призводило до виникнення значної кредиторської заборгованості. Лише в колективному секторі Васильківського району така заборгованість сягала 192 000 крб [315, арк. 253–254].

Водночас мали місце численні фінансові зловживання з боку управлінського апарату колгоспів. Правління колективних об'єднань досить часто витрачали кошти не за призначенням, довільно збільшували або зменшували відрахування до різних фондів, користуючись відсутністю належного контролю за фінансовою діяльністю. На загальних зборах правління колгоспів про фінансовий стан зазвичай не звітували, райземвідділи і МТС систематичного контролю за фінансами колгоспів не здійснювали, ревізії фінансів у колективних об'єднаннях проводилися нерегулярно, а самі ревізійні комісії нерідко «прикривали злочинну діяльність правлінь колгоспів і не вживали заходів щодо усунення дефектів ведення рахівництва». Однак головну причину порушень фінансової дисципліни в колгоспах і органи юстиції, і НКВС

традиційно вбачали в засміченості рахункового апарату колгоспів «класово-ворожим і злочинним елементом». Так, під час вересневої (1935 р.) перевірки НКВС УСРР у 12 колгоспах Київської області виявлено на посадах рахівників 15 осіб з числа колишніх куркулів та інших неблагонадійних елементів [315, арк. 254].

Складником заходів, спрямованих на усунення порушень фінансової дисципліни в колгоспах, була боротьба органів юстиції та НКВС проти «викривлень при розподілі прибутків в колгоспах», що виражалось у зрівнялівці, приписуванні трудовнів адміністративному апарату колгоспів і родичам, необґрунтованому знятті трудовнів з колгоспників, розбазарюванні продуктів і грошей, призначених для розрахунків із селянами, або в затримках із виплатами. Досить сказати, що згідно з вересневою (1935 р.) перевіркою НКВС УСРР тільки в Київській області в багатьох колгоспах розрахунки з колгоспниками затримувалися, а заборгованість за трудовднями досягла значних сум, які не виплачувалися протягом 2–5 років [315, арк. 254].

Головну причину несвоєчасного й неправильного розподілу прибутків органи прокуратури цілком обґрунтовано вбачали в хаотичному стані обліку в колективних об'єднаннях. У колгоспі «Червона зірка» Купівської сільради Балаклійського району, приміром, облік настільки занедбали, що неможливо було з'ясувати, скільки трудовнів виробили колгоспники. У більшості колективних об'єднань республіки подібний стан речей зумовлювався відсутністю кваліфікованих рахівників. Тому за ініціативою прокуратури до колгоспів Київської й Харківської областей у 1934 р. вислали спеціалістів, які допомогли правлінням здійснити розрахунок [700, с. 102].

Окрім допомоги колгоспникам, органи юстиції притягували до кримінальної відповідальності тих голів і рахівників колгоспів, дії яких нібито мали зловмисний та шкідницький характер, спрямовувалися на те, «щоб підірвати господарську міць колгоспів». Усі вони визнавалися «класово-ворожими елементами»: петлюрівцями, куркулями, офіцерами царської армії, – що, приховавши своє соціальне походження, «пролізли на керівні посади колективних об'єднань», як-от рахівники колгоспів

«Червона перемога» Сухінської сільради і «Червоний сніп» Чорбівської сільради Кобелякського району Харківської області [700, с. 102].

Реалізація більшовицькою партією нового аграрного курсу в 1933–1936 рр. проявилася й у спробі вирішити проблему колгоспних і радгоспних кадрів. Як справедливо зазначає С. Кульчицький, «нерідко трудові зусилля колгоспників сходили нанівець через некомпетентність, байдужість і корисливість поставленого над ними адміністративно-управлінського апарату. Неспроможність багатьох начальників пояснювалась просто: при їх висуванні керувались не інтересами справи, а тільки анкетними даними». Унаслідок до складу правлінь колгоспів потрапляли переважно бідняки й батраки, а не «працелюбні й досвідчені селяни, які в роки непу досягали відмінного результату в індивідуальному господарюванні» [880, с. 10].

Негативно на склад адміністративно-управлінської ланки колгоспів впливали перманентні чистки й репресії, які зумовлювали її високу плинність, а отже, ускладнювали організацію ефективного виробничого процесу в колгоспах. Тому 10 травня 1932 р. ЦК ВКП(б) видав постанову, яка заборонила «яким би то не було районним органам знімати членів правлінь колгоспів і проводити дострокові перевибори правлінь без санкцій облземвідділу» [618, с. 415]. Крім того, саме з цього часу не менш ніж на рік почали призначати бригадирів.

Проте не слід переоцінювати значення цієї постанови, адже вирішити кадрову проблему за умов посилення репресій було просто неможливо, що наочно підтвердили хлібозаготівлі 1932/33 р. Не дивно, що через рік після її прийняття М. Хатаєвич, аналізуючи стан справ в області, зазначав, що «дбайливий, сумлінний колгоспник уперто відмовляється від того, щоб його обрали бригадиром або до складу правлінь. Це небажання цілком зрозуміле, якщо згадати, що протягом останніх 3–4 місяців досить великий процент голів, членів правлінь колгоспів та колгоспних бригадирів були заарештовані, віддані під суд» [588, с. 404].

Документи свідчать, що в 1933–1936 рр. ситуація з плинністю кадрів кардинально не змінилася. Так, у Павлоградському районі в 1936 р. звільнили до 40 % голів колгоспів. У 12 колгоспах Новоукраїнського, Фрунзівського,

Херсонського, Новобузького, Любашівського, Троїцького, Доманівського, Рівнянського, Мало-Висківського районів Одеської області з червня 1934 р. по червень 1935 р. змінився 41 керівник колгоспу. У переважній більшості з них протягом року на посадах побували 3–5 голів. Поширеною була практика, коли некомпетентного керівника, який «провалив колгосп, переводили до іншого, <...> де він продовжував свою роботу і провалював інший колгосп» [572, арк. 110].

Не кращою була ситуація й зі станом сільрадівського керівництва. Наприклад, у Бобровицькому районі Чернігівської області упродовж січня – квітня 1935 р. повністю змінилося керівництво всіх 17 сільрад. У Київській області за три місяці 1935 р. звільнили 122 секретарів у 904 обстежених сільрадах. В окремих районах Київщини кількість звільнених секретарів сільрад перевищувала 25 %. У 1936 р. в Дніпропетровській області із 1 090 голів сільрад змінили 738, при цьому в 188 сільрадах голів змінювали двічі, у 55 сільрадах тричі, а в 5-ти – до 10 разів. У Горлівському районі Донецької області в 1935 р. секретарі сільрад займали свої посади не більше 3–4 місяців [315, арк. 169–170].

Головними причинами звільнення секретарів сільрад були непридатність до роботи, скоєння кримінальних і посадових злочинів, належність до «антирадянських та класово-ворожих елементів» тощо. У НКВС УСРР уважали, що «попередити плинність може лише попередня перевірка при прийомі на роботу й попереднє узгодження з місцевими органами НКВС при звільненні з посад секретарів сільрад» [315, арк. 172]. Натомість парадокс полягав у тому, що під час проведення перевірок співробітники НКВС завжди виявляли серед управлінської ланки сільрад і колгоспів «антирадянські та класово-ворожі елементи», чудово розуміючи, що відсутність контрреволюціонерів може поставити під сумнів ефективність їхньої роботи. Тож перевірки НКВС призводили до прямо протилежних результатів – замість стабілізації керівного складу сільрад і колгоспів відбувалися нові звільнення. Показові факти: серед перевірених у січні – березні 1935 р. 746 секретарів сільрад Вінницької області співробітники НКВС УСРР виявили 129 осіб, на яких були компрометуючі матеріали, унаслідок чого знято з посад 53 особи «соціально-ворожих елементів» і 28 осіб за скоєння кримінальних та інших злочинів. Загалом,

на думку керівників НКВС УСРР, звільненню підлягали 20–25 % перевіреного складу секретарів сільрад [315, арк. 171].

Важливою причиною високої плинності працівників керівної ланки колгоспів і сільрад залишалися репресії. Фактично на здійснення перманентних чисток адміністративно-управлінської ланки колективних об'єднань націлювало вище керівництво держави. Так, Й. Сталін, виступаючи на січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), прямо заявив, що частина колгоспів є «антирадянськими», бо ними керують «добре замасковані антирадянські елементи, організуючи там шкідництво і саботаж» [688, с. 228–229].

Хоча масштаби репресивних акцій у 1934–1936 рр. значно зменшилися, все одно адміністрація колгоспів та сільрад залишався основним об'єктом репресій під час сільськогосподарських кампаній. Зміст обвинувачень, висунутих керівникам колгоспів і сільрад, був найрізноманітнішим – скажімо, протягом збиральної кампанії колгоспний і сільський актив карали:

- за неготовність бригад та кінського поголів'я до польових робіт;
- за неякісне збирання хліба: утрати зерна на ланах, при молотьбі й перевезенні;
- за відсутність боротьби з крадіжками зерна;
- за хижацьке ставлення до тяглової сили.

Під час заготівель голів сільрад, колгоспів, членів правлінь притягували до кримінальної відповідальності:

- за саботаж, тобто за «затягування здачі хліба в рахунок зернопоставок та фактичне припинення зернопоставок, натуроплати та повернення позик»;
- за «злочинно-недбалий» облік зерна;
- за залишення зерна у відходах: соломі, полові;
- за незаконні видачі хліба;
- за «злочинно-байдуже ставлення до створення кормової бази» – «за розтринькування нової соломи» та відсутність охорони кормів;
- за бездіяльність і невжиття заходів щодо прополювання й організації охорони пізніх культур: проса й кукурудзи [151, арк. 63].

Прикметно, що до складу «контрреволюційних груп», які органи ДПУ–НКВС масово викривали під час сільгоспкампаній, зазвичай входили представники адміністративно-управлінської ланки колгоспів. Так, на 5 березня 1934 р. контрреволюційні угруповання, «учасники яких, в основному куркулі, петлюрівці, політбандити, перебуваючи на керівних посадах у колгоспах, з метою зриву сівби псували, розкрадали і розбазарювали насіннєві фонди», ліквідовані в декількох колгоспах Одеської області: «Нове життя» Доманівського району, ім. Молотова та ім. Кагановича Любашівського району, «Веселий гай» Баштанського району тощо. Серед ліквідованих – антирадянська група в колгоспі ім. Косіора Петропавлівської сільради Арбузинського району, яку склали голова артілі Захаренко, член правління Чайковський, завгосп Чорний та інші (усього 10 осіб), обвинувачені в навмисному псуванні ячменю, що зберігався в коморі сирим [542, арк. 59–60].

Як зазвичай карали посадових осіб колективних об'єднань, показує справа очільників колгоспу с. Красний Колядин Дмитрівського району Чернігівської області. Під час суду їм висунули обвинувачення, що вони, «будучи керівниками колгоспу, зловживали службовим становищем, привласнили й розбазарили продуктів та гроші в сумі 1 599 крб, недбайливо ставилися до своїх обов'язків, переводили сів вручну замість того, аби сіяти сівалкою, не доглядали за кіньми, унаслідок чого 17 коней були виснажені, непридатні для роботи під час сівби». 15 квітня 1934 р. нарсуд Дмитрівського району засудив за статтями 97, 99 і частиною першою ст. 104 КК УСРР Ф. Мазія до трьох років позбавлення волі, В. Василюху – до двох, С. Ващенко – до 2,5 року, С. Кривицького – до 1,5 року, І. Шевченка – до 1 року примусової праці. Наскільки обґрунтованим був вирок, можна судити із заяви про помилування дружини одного із засуджених, у якій зазначалося, що С. Ващенко покарали «за ручний посів ярового зерна», але «це був посів надранній, і сіяти сівалкою по низьких місцях неможливо» [403, арк. 7, 13].

Завершуючи розгляд питання, зазначимо, що курс на «організаційно-господарське зміцнення колгоспів», проголошений Кремлем після закінчення суцільної колективізації, являв собою комплекс заходів, що мали стабілізувати ситуацію у фактично зруйнованому під час соціалістичної перебудови й Голодомору

усуспільненому аграрному секторі. Але, реалізуючи антикризову аграрну політику, влада не відмовилася від застосування репресивних заходів — насамперед для забезпечення виконання господарсько-політичних кампаній, зокрема хлібозаготівель. Однак масштаби репресивних акцій порівняно з 1932/33 р. зменшились у декілька разів. Достатньо сказати, що за неповними даними Наркомату юстиції УСРР, протягом заготівель 1932/33 р. репресували 86 519 осіб, а в 1934 р. уже 5 466. Крім того, цими заходами влада намагалася дисциплінувати адміністрацію колгоспів, свідченням чого є покарання за порушення фінансової дисципліни, неправильний облік сільськогосподарської продукції, сприяння процесам «деколективізації» – здачі в оренду усуспільненої землі. Попри відмову від масових репресій, ідеологія політики властей у другій половині 1933 – 1936 рр. залишалася незміною: замість установлення реальних причин господарсько-виробничих проблем усуспільненого аграрного сектора та їх комплексного вирішення влада намагалася знайти й покарати «винних». Звідси можна висновувати, що застосування репресій, як і постійне втручання партійно-державних органів, органів держбезпеки та юстиції в господарсько-виробничу діяльність колективних об'єднань, знівелювало очікуваний економічний ефект від реалізації політики, спрямованої на зміцнення та виведення з кризи колгоспного села.

6.2. Боротьба зі шкідництвом в аграрному секторі України

Згідно зі сталінською теорією «про загострення класової боротьби із просуванням до соціалізму», закінчення суцільної колективізації, ліквідація куркульства як класу, розгром «контрреволюційного повстанського підпілля» під час хлібозаготівель 1932/33 р. не призвели до повного знищення контрреволюційних, антирадянських елементів. На думку Й. Сталіна, частина «ворогів радянського ладу» змогли проникнути до колгоспів і перейти до прихованого саботажу та шкідництва. У своїй промові «Про роботу на селі», проголошеній на січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б),

кремлівський очільник рекомендував шукати класових ворогів серед «комірників, завгоспів, рахівників, секретарів тощо» [688, с. 229].

Важливим фактором, який створював передумови для перманентної боротьби зі шкідництвом, було постійне збільшення планових показників у сільському господарстві, зумовлене прагненням влади встановити тотальний контроль над процесом виробництва в колективних об'єднаннях. У такий спосіб центральне керівництво намагалося подолати безгосподарність, яка панувала в колгоспах і поглиблювала кризу аграрного виробництва, викликану суцільною колективізацією та Голодомором 1932–1933 р. Як заявив на тому ж січневому пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Й. Сталін, «партія не може тепер обмежитися окремими актами втручання у процес сільськогосподарського розвитку. Вона повинна тепер взяти у свої руки керівництво колгоспами» [688, с. 223].

Цього часу в державних планах почали визначати не лише площі посівів, але й строки сівби, зокрема так званої «надранньої», нерідко примушуючи селян засівати мерзлу землю. Регламентувалися всі роботи зимового періоду – «снігозатримування, вивіз гною на поля, а також усі підготовчі роботи до весняної сівби: збирання насіння, зерноочищення, ремонт реманенту, збруї, зберігання тягла, забезпечення фуражем» [613, с. 40]. Плановий характер роботи колективних об'єднань, відсутність їхньої виробничої самостійності остаточно узаконив Примірний статут сільськогосподарської артілі, затверджений РНК СРСР і ЦК ВКП(б) 17 лютого 1935 р. Згідно з ним підлягали «точному виконанню» встановлені «органами робітничо-селянського уряду» плани сівби, підняття парів, міжрядного обробітку, збирання врожаю, молотьби й оранки на зяб та державний план розвитку тваринництва [650].

Зростання планових показників в аграрному секторі автоматично збільшувало чисельність посадових осіб, відповідальних за їх виконання, а отже, і кількість судових вироків та адміністративних санкцій щодо «сільських працівників всіх рангів, починаючи від місцевої адміністрації, голів колгоспів, директорів МТС і закінчуючи рядовими колгоспниками» [935, с. 25]. Додамо, що постанова

ЦВК СРСР від 30 січня 1933 р. поширила на шкідників дію «закону про п'ять колосків» [618, с. 451].

За таких умов важливою функцією органів юстиції й ДПУ стало «обслуговування» основних господарсько-політичних кампаній – посівної, збиральної, заготівельної. Примітний факт: Верховний Суд СРСР лише в 1934 р. видав 19 постанов, якими зобов'язав судові органи забезпечити «проведення політгоспкампаній», особливо звернувши їхню увагу на рішуче припинення вилазок класового ворога [987, с. 298–299]. Своєю чергою, у сфері нагляду сільгоспсектора Прокуратури республіки перебували посівна і збиральна кампанії, питання боротьби зі шкідниками, ремонту, охорони й експлуатації тракторів, сільгосптехніки, збереження насіння, кінського поголів'я, картоплі, овочів, міндобрив, сприяння хлібоздачі, м'ясоздачі, виявлення та покарання за зловживання й крадіжки в колгоспах, радгоспах, МТС тощо [384, арк. 105]. Прокурор СРСР А. Вишинський у виступі на республіканській нараді працівників юстиції УСРР у квітні 1935 р. фактично визнав, що завдяки постійній участі в господарсько-політичних кампаніях органи юстиції «до такої міри “огосподарились”, що засвоїли навіть термінологію, яка юристові зовсім не личить». На його погляд, працівники юстиції почували себе «на $\frac{3}{4}$ заготівельниками, на $\frac{1}{4}$ прокурорами, на $\frac{3}{4}$ посівниками, на четвєртинку народними суддями», «на $\frac{9}{10}$ господарниками в наших господарсько-політичних кампаніях і тільки на $\frac{1}{10}$ слідчими або прокурорами» [644, с. 12–13].

Чекістське ж «обслуговування» зводилося до вибіркового, але постійного обстежень переважно «проривних» колективних об'єднань, радгоспів, МТС, МТМ та одноосібного сектора, які супроводжувалися виявленням контрреволюційних, шкідницьких осередків, виключенням з колгоспів антирадянських елементів, а також наданням колгоспам так званої «практичної допомоги». Зокрема під час перевірки в грудні 1933 р. – січні 1934 р. органи ДПУ УСРР ліквідували 85 куркульських угруповань, репресували 400 осіб, із колгоспів виключили 91 селянина. «Практична допомога», надана працівниками ДПУ «проривним колоб'єднанням», полягала в таких заходах: у 12 колгоспах організували ремонт зерносховищ, у 43 – перелопачування й очищення насінневих фондів, у 14 –

сторожову охорону, у 89 – належний догляд коней, у 4 провели остаточні розрахунки з колгоспниками [542, арк. 1, 7]. Як бачимо, органи ДПУ, по суті, втручались у господарсько-виробничу діяльність колективних об'єднань, вирішуючи замість правління колгоспів питання організації праці, трудових розрахунків, планування.

У боротьбі зі шкідництвом в агарному секторі задіявалися й політвідділи МТС і радгоспів, створені згідно з рішенням січневого (1933 р.) об'єданого пленуму ЦК та ЦКК ВКП(б) [599, с. 488–489]. Ці надзвичайні органи партії брали участь у реалізації двох основних завдань: безумовному і своєчасному виконанні державних заготівельних планів та очищенні колгоспів і МТС від класово-ворожих і шкідницьких елементів. Виконанню каральних функцій сприяло перебування в складі політвідділів МТС заступника начальника по лінії ОДПУ, який у повсякденній роботі підпорядковувався начальнику політвідділу МТС, а в оперативній керувався наказами оперсектора. Такий посадовець, хоча й перебував у системі політвідділу, залишався фактично співробітником ОДПУ. Директива ДПУ УСРР та політсектора МТС Наркомзему УСРР від 17 червня 1933 р. указувала, що саме заступник начальника політвідділу по ОДПУ відповідав за «агентурне виявлення і своєчасну ліквідацію контрреволюційного активу та антирадянських елементів у МТС і колгоспах» [826, с. 51].

Політвідділи активно співпрацювали і з органами юстиції. Усі кримінальні справи, які надходили від політвідділів, мали розслідуватися у прискореному порядку – протягом 3–5 днів. Для узгодження роботи органів юстиції і політвідділів в апаратах обласної і районної прокуратури виділявся спеціальний помічник прокурора. Одночасно в районах практикувалося прикріплення прокурорських, судових і слідчих працівників до політвідділів [241, арк. 67–67 зв.].

У 1933–1936 рр. шкідництво вбачали в усіх проявах безгосподарності, яка стала нормою життя в колгоспах: неналежному зберіганні насінневих фондів, несвоєчасному ремонті сільськогосподарської техніки, поганому утриманні худоби. Особливу увагу партійне й радянське керівництво приділяло «боротьбі з хижацьким ставленням до коней». За визначенням Наркомату юстиції УСРР, його формами

стали «отруєння коней, свідоме поширення сапу, масовий забій, калічення тощо» [372, арк. 322]. Кампанії з виявлення шкідників серед доглядачів худоби, передусім конюхів, ветеринарів, проводилися в досліджуваній період виразно послідовно.

Між тим поганий стан кінського поголів'я в колгоспах зумовлювався взаємодією кількох чинників, і передусім відсутністю належної кормової бази, на формування якої негативно впливало неправильне визначення структури посівів у колективних господарствах. Реалізуючи курс партії на розширення посівних площ під зерновими культурами, деякі колгоспи взагалі не включали до виробничих планів відведення землі під пасовиська й сіножаті. Відтак площа сіножатей у колгоспно-селянському секторі країни скоротилася з 49,6 млн га в 1931 р. до 39,3 млн га в 1933 р., посіви кормових трав відповідно з 6 150 тис. га до 4 737 тис. га [618, с. 525]. Турбота ж про такі посіви могла дорого коштувати місцевому керівництву, як свідчать приклади – на початку 1934 р. в «шкідництві» обвинувачено працівників апарату міського земвідділу Миколаївського району Одеської області, які збільшили плани посівів кормових трав для колгоспів, що нібито «зовсім не займалися тваринництвом» [545, арк. 13].

Нестача пасовиськ, а через це й кормів для худоби спричиняла потрапи посівів і покіс зеленого хліба. Так, навесні 1935 р. конюхи колгоспу «Колос» Сталіндорфського району П. Образцов і К. Кошулька систематично пускали коней на колгоспні посіви пшениці сусіднього господарства «Перемога», через що пошкоджено 4 га, – обох засуджено до примпраці на 8–12 місяців [381, арк. 7]. Урешті боротьба з подібними проявами на селі стала складником репресивних заходів органів юстиції під час збиральних кампаній. За навмисну потрапу посівів на колгоспних і радгоспних ланах селян карали за першою або другою частинами ст. 75 КК УСРР, які передбачали позбавлення волі на строк до п'яти або десяти років відповідно з конфіскацією всього або частини майна. Якщо ж подібний злочин навмисно скоїли «класово-ворожі елементи», дозволялося застосовувати закон від 7 серпня 1932 р. [381, арк. 32]. Тільки на Дніпропетровщині станом на 20 липня 1935 р. зареєстровано 30 таких справ, за 9 з яких засудили 16 осіб, із них 10 – до позбавлення волі, а шістьох – до примусової праці та інших менш тяжких видів

покарання. Показово, що суворіше за ті ж діяння карали одноосібників: скажімо, селян Д. Лосєва і Г. Рукобратського, які викосили на ланах артілі ім. Держинського 160 квадратних метрів пшениці на корм коням, засудили до 2 років позбавлення волі [381, арк. 7].

Збільшення обсягу заготівель у 1931–1932 рр. при зменшенні виробництва зерна неминуче призвело до суттєвого скорочення кількості запасів кормового зерна в селі. За підрахунками дослідників Р. Девіса і С. Віткрофта, загалом по країні скорочення виробництва фуражного зерна становило від 23,3 млн т у 1927/28 р. до 13,8 млн т у 1932 р. [1021, с. 29], тому основний раціон колгоспного поголів'я складався з незапареної половини й соломи, від яких у ротовій порожнині коней утворювалися рани. Але й такого фуражу зазвичай не вистачало до весни.

Хворих і виснажених коней продовжували використовувати на важкій роботі, що підтверджує судова статистика: найбільша кількість засуджених за «хижацьке ставлення до коней» припадала на перший і четвертий квартали року. Виснаження та масовий падіж худоби на початку року зумовлювалися відсутністю фуражу, а через використання коней на важких роботах під час осінньої посівної кампанії збільшувалася кількість абортів конематок в останні місяці [166, арк. 37].

Ще однією причиною поганого стану кінського поголів'я стало утримання більшості усуспільненої худоби в примітивних, старих приміщеннях, абсолютно не відповідних до зоотехнічних вимог. Лише в Оріхівському районі Дніпропетровської області частка таких приміщень у колгоспах досягала 95 % [74, арк. 76]. Узимку 1934–1935 рр. у колективних об'єднаннях Доманівського, Лиманського, Горлівського, Старобільського й інших районів частина худоби через відсутність приміщень узагалі утримувалася просто неба або під тимчасовими навісами, тож із настанням холодів вона, особливо молодняк, застуджувалась і хворіла [322, арк. 79].

У незадовільному стані перебували ветеринарне й зоотехнічне обслуговування тваринництва [618, с. 525]. На початку 1934 р. на Дніпропетровщині працювали 844 зооспеціалісти, тоді як для обслуговування одних лише МТС і радгоспів області без великих колгоспів і тваринницьких колгоспних ферм потрібно було щонайменше 1 100 фахівців [80, арк. 44].

На стан кінського поголів'я впливав і суб'єктивний чинник – велика плинність кадрів на конюшнях через постійні «чистки» колгоспів. Наприклад, у колгоспі ім. Карла Маркса Оріхівського району конюхами працювали по 2–3 дні [74, арк. 34]. До того ж частина новоспечених колгоспників не ставилися сумлінно до своєї роботи. Обстеження колективних об'єднань Чернігівської області на початку 1934 р. показало, що в половині з них коні були виснажені, хворіли на коросту, вошивість, екзему. В одному колгоспі виснажений кінь навіть не міг стояти, його тримали підвішеним [77, арк. 21].

Власне, боротьба «з хижацьким ставленням до коней» у республіці розгорнулася ще в 1932 р. У постанові ЦК ВКП(б) від 27 травня 1932 р. «Про збереження і розвиток кінського поголів'я» прямо наголошувалося, що «хижацьке і недбале ставлення до коней, що викликає їхній масовий падіж, буде розглядатися як злочин проти інтересів народного господарства та каратися з усією суворістю закону» [618, с. 420]. 21 грудня 1932 р. до Кримінального кодексу УСРР унесли зміни, які встановили воістину драконівські види покарання селян за неналежне ставлення до усупільненого стада: зокрема за недогляд за колгоспними й радгоспними конями, який не спричинив їхню загибель чи зробив непридатними для виконання господарських робіт, карали позбавленням волі на строк до трьох років або виправно-трудовими роботами. У випадку ж навмисного знищення коней в усупільненому секторі на винних очікувало позбавлення волі вже на термін до 10 років, причому з конфіскацією майна [706, с. 101].

Спираючись на законодавчі новації, органи юстиції активізували боротьбу зі злочинами у сфері конярства, чому сприяли також директивні сигнали Наркомату юстиції УСРР у вигляді низки постанов (22 листопада 1932 р., 20 січня, 29 березня, 16 квітня 1933 р.), які регламентували діяльність підлеглих органів щодо «охорони та збереження кінського поголів'я» [372, арк. 316]. Унаслідок від 1 лютого 1932 р. до 1 січня 1933 р. в 39 районах Дніпропетровської області засуджено за такими справами 672 осіб, із них 179 осіб – до позбавлення волі на термін до 3-х років, 50 осіб – до позбавлення волі на понад 3 роки, решту – до інших видів покарання. Більшість селян, притягнутих до кримінальної відповідальності, становили не

«класово-ворожі елементи», а бідняки – 292 особи, середняки – 240, колгоспники – 72. У 25 районах Одеської області з 1 вересня 1932 р. до 1 січня 1933 р. за тими ж «кінськими» справами засудили 358 осіб, з них 111 осіб – до позбавлення волі [514, арк. 14, 24].

Наступного 1933 р. кількість засуджених «за коней» зростає до 17 979 осіб, із яких 5 200 одноосібників, 11 094 – у колгоспах, 235 – у радгоспах, а 1 432 особи — в інших галузях. Найбільше карали у Вінницькій і Київській областях (3 660 і 3 975 засуджених відповідно), де спостерігалось найсуттєвіше зменшення кінського поголів'я. Пік репресій припадає на травень – червень 1933 р., коли виснаженні від нестачі фуражу коні почали масово гинути під час посівної та збиральної кампаній. У 1933 р. застосовували й більш «тверду репресію», порівняно з попереднім, до селян, притянутих до кримінальної відповідальності «за злочини проти розвитку і поліпшення конярства». Так, 180 осіб (1,02 % від загальної кількості) засудили до найвищої кари – розстрілу, 13 088 (74,47 %) – до позбавлення волі та лише 3 769 (21,45 %) – до примусових робіт. Соціальний склад засуджених залишався незмінним: 3,04 % куркулів, 25,33 % середняків і бідняків-одноосібників, 25,06 % колгоспників, 23,67 % службових осіб колективних об'єднань. Тобто попри офіційні декларації про спрямування вістря репресій проти класово-ворожих елементів більшість репресованих складали представники соціально близьких груп селянства [372, арк. 317–319].

У разі значних втрат худоби справи здебільшого кваліфікували як «шкідницькі», караючи їхніх фігурантів «на повну котушку». Характерний приклад: в артiлі «Об'єднана праця» Васильківського району Дніпропетровської області в 1933 р. загинуло 50 коней, у чому винним визнали куркуля Коновалова, якого засудили до розстрілу. А у Великоолександрівському районі Одеської області так само покарали ветлікаря, який нібито «свідомо зі шкідницькою метою поширював сап, унаслідок чого загинули в районі до чотирьох тисяч коней» [372, арк. 323].

Прагнучи стабілізувати ситуацію у тваринницькій галузі, партійне керівництво республіки на початку 1934 р. організувало «чистки колгоспів від ворожих, контрреволюційних елементів». Постанова ЦК КП(б)У від 16 лютого 1934 р.

зобов'язала обкоми здійснити перевірку особового складу колгоспів: конюхів, бригадирів, комірників, членів правлінь [77, арк. 23]. На 13 лютого 1934 р. органи ДПУ УСРР викрили й ліквідували «куркульські угруповання», які «виводили із ладу коней», у колгоспах ім. XVI Партз'їзду Вовчанського району, ім. Петровського Нехворощанського району на Харківщині, «Червона зірка» Великоянісольського району Донецької області. За обвинуваченнями в шкідницькому нагляді й утриманні коней заарештували 236 осіб, за бездіяльність притягнули до відповідальності 193 колгоспних керівників, від роботи відсторонили 1 730 конюхів [542, арк. 6]. Загалом, за неповними даними прокуратури УСРР, у 1934 р. в республіці «за хижацьке і недбале ставлення до коней» засуджено 13 281 особу, з них 3 307 – до позбавлення волі [700, с. 428].

Крім конюхів і членів правлінь колгоспів, жертвами антишкідницької кампанії стали ветеринари, яких обвинувачували в навмисному зараженні коней сапом. На 5 квітня 1934 р. обласні відділи ДПУ викрили 32 контрреволюційні ветеринарські угруповання, зокрема в Генічеському, Нововасилівському, П'ятихатському районах Дніпропетровської області, Амвросіївському районі Донецької, Первомайському Одеської області. Основними фігурантами цих справ виступали 33 ветлікари, 17 ветфельдшерів, 14 ветсанітарів [310, арк. 308–315].

Проте застосування судової репресії не змінило ситуацію на краще. Як визнавала Дніпропетровська обласна прокуратура, «незважаючи на значну кількість справ, розглянутих судами області в 1934 р., і велику кількість засуджених, падіж і виснаження коней, аборткування конематок тривали» [170, арк. 37]. Лише у Київській області за рік — з 1933 р. до 1 липня 1934 р. по 264 сільрадах 24 районів кількість коней зменшилася на 8,3 %, зокрема робочих коней — на 11 % [600].

Наймасовіша кампанія по боротьбі з недбалим ставленням до коней у південних регіонах республіки припала на початок 1935 р., коли внаслідок неврожаю 1934 р. виникли серйозні труднощі у формуванні кормової бази. Щоб вирішити проблему, партійне керівництво Дніпропетровщини навіть запропонувало у травні 1934 р. колгоспам і радгоспам почати силосування очерету й осоки до їх здерев'яніння, передбачаючи зняти за рік 2–3 врожаї [70, арк. 33 зв.]. Деякі

колективні об'єднання області заготовляли корми лише з бур'яну, серед якого значну частину становили отруйні рослини. А більшість колгоспів Дніпропетровщини взагалі не змогли сформувати фуражних фондів [700, с. 210]. Тому обком КП(б)У ще у вересні 1934 р. прогнозував, що «значна частина тяглової сили через нестачу кормів буде перебувати навесні 1935 р. у виснаженому й підірваному стані» [83, арк. 33].

Однак, коли в колгоспах південних регіонів України почався масовий падіж худоби, органи НКВС взяли всі справи під особистий контроль, вважаючи, що причиною загибелі коней було свідоме отруєння, здійснене працівниками колгоспів, тож із підозрюваних почали вибивати зізнання. Так, рахівник артїлі ім. Блюхера Плосківської сільради Верхньодніпровського району К. Варакута під час допитів дев'ять разів зізнавався в тому, що «отруїв коней миш'яком за намовою куркуля Якова Денісьєва», а потім стільки ж разів відмовлявся від своїх свідчень. Бактеріологічні дослідження, здійснені Дніпропетровською лабораторією та Харківським інститутом судово-медичної експертизи, установили відсутність медикаментозної отрути в нутрощах коней. Причиною загибелі худоби зазвичай був неякісний силос – наприклад, у колгоспі ім. Леніна Веселівської сільради Великобілозерського району 20 коней захворіли, а 5 загинули після вживання отруйного бур'яну-гірчаку. Але висновки бактеріологічних лабораторій уже не могли зупинити працівників НКВС і прокуратуру, які вважали, що «клінічна картина захворювання і первинний висновок ветеринарних лікарів відрізняються від даних бактеріологічного дослідження». Тому були сфабриковані справи про розкриття у Верхньодніпровському і Сталіндорфському районах двох антирадянських груп, члени яких нібито свідомо створили умови, що «прискорювали процес загибелі коней» [170, арк. 32, 44].

Аналогічною була ситуація і в інших регіонах України. Так, «шкідницьке угруповання», яке здійснило «навмисне отруєння недоброякісним силосом» 34 коней, ліквідували в колгоспі ім. Ворошилова Первомайського району Одеської області [313, арк. 30, 31]. Усього в першому кварталі 1935 р. в республіці за подібні дії засудили 4 015 осіб, із них 11 – за законом від 7 серпня 1932 р. [387, арк. 91].

Обвинувачення, що інкримінувалися шкідникам, нерідко мали просто абсурдний характер. Скажімо, ветсанітара І. Пономаренка обвинуватили в тому, що він упродовж кількох років, працюючи в різних установах (Мар'ївській ветлікарні Сталінського району, колгоспі ім. Сталіна Новозлатопільського району) отруював «коней, що передавалися йому для догляду, шляхом вприскування шприцом у грудну клітину стрихніну в кількості 6 куб. сантиметрів». Лише під час роботи в Мар'ївській ветлікарні І. Пономаренко нібито отруїв різними отрутами й різними методами більше 30 коней і декілька корів. Однак попри такі масштаби шкідництва І. Пономаренко продовжував працювати, з роботи його звільнили лише тоді, коли довідалися про його соціальний стан. Виявилося, що «шкідник» походив із родини розкуркуленого, був позбавлений виборчих прав. У 1930 р. його засудили за контрреволюційний виступ проти заходів радянської влади до 5 років позбавлення волі, але, пропрацювавши 4 місяці, він утік з колонії на Донбас. Саме належність І. Пономаренка до «класово-ворожих елементів» перетворила його на слухний об'єкт для організації шкідницької справи, подальше було справою техніки – з Пономаренка вибили необхідні зізнання. Він не лише визнав себе винним, а й пояснив, що на шлях шкідництва став через свій політичний світогляд, оскільки «не визнавав радянської влади, не бажав примиритися з її існуванням і вважав за необхідне активно боротися з нею у тій галузі, де мав кваліфікацію — ветдогляд за скотарством» – у таких формулюваннях зізнання явно простежується рука слідчого. На підставі подібних «доказів» виїзна сесія Дніпропетровського облсуду 21–22 червня 1934 р. засудила І. Пономаренка за ст. 54-7 до найвищого заходу соціального захисту – розстрілу з конфіскацією всього майна на користь держави [378, арк. 2–3].

Окрім фальсифікації справ ветлікарів, конюхів, адміністрації колгоспів, органи держбезпеки організовували й гучніші судові процеси. На початку 1935 р. вони сфабрикували велику «шкідницьку» справу, фігурантами якої стали науковці, що працювали в галузі тваринництва: професор Київського сільгоспінституту М. Гудим-Левкович, професор, завідуючий сектором Київської зоотехнічної станції М. Староверов, професор Київської зональної станції П. Лавренюк, доценти

Дніпропетровського сільгоспінституту М. Озерський і В. Козицький, старший науковий співробітник інституту зоології ВУАН І. Назаренко та старший науковий співробітник Київської зональної станції Л. Засенко. Українську контрреволюційну організацію об'єднали з «московським центром», очолюваним професором Всесоюзного інституту тваринництва В. Устьянцевим, який раніше працював у Київському сільгоспінституті. Загалом завдяки фантазії слідчих НКВС, українська шкідницька організація являла собою дивний симбіоз: «блок українських націоналістів і російських фашистських елементів, що об'єдналися для боротьби з радвладю» [283, арк. 3, 4, 36].

Учасникам контрреволюційної організації висунули вже звичні обвинувачення – «прагнення повалити Радвладу й установити буржуазно-демократичну республіку». Свої контрреволюційні наміри шкідники начебто втілювали в життя шляхом «підривної діяльності в галузі соціалістичного тваринництва», прагнучи викликати «внутрішньополітичні ускладнення в країні й тим самим сприяти відновленню капіталістичної системи господарювання». Приміром, лише через контрреволюційну агітацію В. Козицького «поголів'я коней у Фастівському районі у 1932 р. зменшилося на 60 %, і на весь район залишився один віл». Контрреволюційна організація «орієнтувалася на фашистську Німеччину, убачаючи в ній основну силу, здатну повалити Радянську владу» [283, арк. 7, 24]. Зазначимо, що слідчі НКВС не випадково «зорієнтували» шкідників на Німеччину, оскільки після приходу до влади Гітлера в Радянському Союзі почала набувати обертів антифашистська пропаганда, а нацистська Німеччина перетворювалася на основного офіційного ворога соціалістичної держави.

Як можна зрозуміти з матеріалів справи, практична «контрреволюційна діяльність» її фігурантів зводилася до шкідницької наукової та педагогічної роботи. У своїх працях М. Гудим-Левкович, І. Назаренко, П. Лавренюк, М. Староверов, Л. Засенко нібито «агітували проти колективізації, пропагували капіталістичні форми ведення господарства, давали шкідницькі настанови, спрямовані на масове знищення худоби, особливо молодняка». «Контрреволюційний зміст» 150 наукових розвідок повністю підтвердила експертиза Аграрно-економічного інституту

Української асоціації марксистсько-ленінських інститутів, указавши, що науково-дослідна робота учасниками організації здійснювалася «шляхом розробки шкідницьких та неактуальних тем» [283, арк. 30, 32].

Особливо красномовний вигляд має перелік шкідницьких діянь членів угруповання в педагогічній царині. На думку слідчих НКВС УСРР, ця контрреволюційна робота спрямовувалася на «зрив підготовки спеціалістів у галузі тваринництва» та «здійснювалася шляхом упровадження давно засудженого бригадного методу навчання, прискорених випусків, навмисного створення важких умов навчання, що сприяло масовому припиненню навчання пролетарським та комсомольським прошарком студентів». Висунуті обвинувачення, власне, характеризували стан радянської системи вищої освіти 1930-х рр., її «родимі плями», які викладачі власними зусиллями подолати, зрозуміло, не могли. Учасникам організації також інкримінували «розробку планів біологічної війни», доказом чого, мовляв, було вилучення в доцента мікробіології М. Озерського 18 пробірок з різноманітними культурами інфекційних бактерій. «Ефективність» роботи слідчих НКВС доводить той факт, що всі члени контрреволюційної організації визнали себе винними [283, арк. 37–41].

Та істерія, яку роздмухували навколо шкідників засоби масової інформації, постійне залякування колгоспників судом подеколи призводили до трагічних наслідків. 23 травня 1934 р. покінчив життя самогубством через побоювання бути притягнутим до кримінальної відповідальності старший конюх колгоспу ім. Косіора Ровенської сільради П'ятихатського району Мороз, бо один з коней, за якими він доглядав, почав шкутильгати [70, арк. 126]. У ніч на 13 березня 1935 р. повісився колгоспник Новоолександрівської сільради Запорізького району Я. Кремер – як встановлено прокуратурою, імовірно, через появу замітки в стіннівці Калинінської МТС, де його звинувачували у навмисному знищенні власного теляти й вимагали притягнення до кримінальної відповідальності [169, арк. 161].

Кампанія з охорони та збереження кінського поголів'я привела й до чергових «перекручень революційної законності». У наказі Наркомату юстиції УСРР від 1 квітня 1935 р. визнавалося, що органи прокуратури механічно штампували справи

проти шкідників, притягуючи до кримінальної відповідальності соціально-близькі елементи й низовий колгоспний актив – рядові колгоспники та працівники радгоспів становили 82 % засуджених [170, арк. 93]. Як зазначав голова Одеського облсуду Тульчинський, багато селян притягували до кримінальної відповідальності «безпідставно, за дрібниці, за які слід застосовувати заходи, передбачені правилами внутрішнього розпорядку в колгоспі або громадського впливу через сільські суди» [238, арк. 45]. У Біляївському, Комінтернівському, Новоодеському та інших районах Одещини набула поширення практика «обов'язкового віддання до суду колгоспників, якщо трапився падіж коня або аборт кобили» [239, арк. 42]. При цьому ні органи прокуратури, ні суддів не цікавили справжні причини загибелі худоби та ступінь провини осіб, причетних до цього [238, арк. 45].

Така практика свідчила про пряме порушення органами юстиції постанови 50-го пленуму Верховного Суду СРСР від 21 березня 1935 р., де роз'яснювалося, «що віддавати до суду за припущену колгоспниками та робітниками радгоспів недбайливість по догляду за худобою можна лише в тих випадках, коли ця недбайливість мала систематичний характер і завдала значної шкоди колгоспам чи радгоспам» [174, арк. 73]. У всіх інших випадках такі справи мали розглядати сільські й товариські суди або ж накладатися стягнення в дисциплінарному порядку.

До того ж суди значну частину порушених справ припиняли, а підсудних виправдовували. Приміром, нарсуди Вінницької області з 3 950 підсудних виправдали 829 осіб, а касацією Одеського облсуду в 1934 р. затверджено лише 46 % оскаржених вироків. Тому Наркомат юстиції категорично заборонив притягувати до кримінальної відповідальності колгоспних активістів та зобов'язав активізувати роботу сільських і товариських судів, передаючи на їхній розгляд дрібні справи [170, арк. 94–96].

Отже, попри використання репресивних заходів щодо охорони й збереження кінського поголів'я, так і не вдалося стабілізувати ситуацію в цьому секторі тваринництва. Протягом 1933–1934 рр. в Україні спостерігалось подальше скорочення чисельності коней – з 2 604,8 тис. голів на 1 січня 1933 р. до 2 414,4 тис. на 1 січня 1935 р. [387, арк. 84].

Важливим складником «антишкідницької» репресивної кампанії була боротьба проти неналежного зберігання насіннєвого й фуражного фондів. Численні документи засвідчують значні втрати сільгосппродукції в колективних об'єднаннях, на пунктах «Заготзерна» і Держсортфонду. Так, під час перевірки, проведеної на початку 1934 р., встановлено, що в 10 колгоспах Гросулівського, Жовтневого, Грушківського, Великовисківського і Знам'янського районів Одеської області знищено 10 360 пудів насіння, у 90 колгоспах 5 районів Київської області – 3 480 пудів [77, арк. 20]. В артілі «Шляхом Леніна» Чаплинської сільради Дніпропетровського району через безгосподарне укладення буртів згнило 40 % насіннєвої картоплі [20, арк. 67].

Частина зібраного врожаю нищилася, бо своєчасно не потрапляла до зерносховищ, як це сталося в артілі ім. Комінтерну Преславської сільради Коларівського району, коли близько 700 пудів хліба зсипали на колгоспному подвір'ї. Після нічного дощу колгоспники сире зерно перенесли до приміщення клубу, де воно без просушування пролежало декілька днів і, напевне, повністю зіпріло б, якби не втручання прокуратури та райпарткому [158, арк. 7].

Інша причина значних утрат урожаю зумовлювалася зберіганням зерна в абсолютно непристосованих для цього приміщеннях, не забезпечених охороною й протипожежними засобами. Значно збільшивши протягом 1930–1933 рр. обсяги заготівель, влада не потурбувалася про будівництво нових зсипунктів та елеваторів, не виділяла потрібні кошти на утримання існуючих. Типовий приклад: Оріхівський елеватор у Дніпропетровській області мав дерев'яну конструкцію, був не укритий залізом, брезентом і мішкотарою забезпечений на 20–25 %, що загрожувало замоканням хліба. Не дотримувалися на елеваторі й правил протипожежної безпеки: не вистачало вогнегасників, бочок з водою, електропроводка в багатьох місцях не мала ізоляції, при замиканні горіла [158, арк. 10]. Поширеною була практика, коли для зберігання зерна використовувалися «кам'яні церкви, синагоги, <...> підвальні приміщення, нежилі будинки», «горища господарських будівель, хати колгоспників» [421, арк. 219]. Із 236 колгоспів 39 районів Київської області, обстежених чекістами на початку 1934 р., лише

94 колективних об'єднань насіння зберігали в задовільних умовах, решта ж – у непристосованих приміщеннях [542, арк. 57].

Під час зберігання зерна порушувалися елементарні санітарно-гігієнічні норми: зерносклади своєчасно не очищалися від сміття й відходів, мішкотара, віялки, молотарки не оброблялися від шкідників, уражене кліщем і чисте зерно зберігалися в одному приміщенні. Для боротьби з кліщем і в системі «Заготзерна», і в колгоспах застосовувалися переважно малоефективні механічні засоби: перелопачування й провіювання. Крім того, перелопачування зерна приводило до «розсіювання кліща по всіх партіях зерна, що зберігалися на цьому складі та ставали джерелом нового зараження». Але на механічні засоби боротьби зі шкідниками Всеукраїнською конторою «Заготзерно» витрачалися значні суми: 7,3 млн крб у 1933 р., 23,6 млн у 1934 р. – за підрахунками завідуючого сільгоспвідділом ЦК КП(б)У Сидерського, за ці кошти доцільніше було збудувати 400 зерносушарок. Інші засоби очищення зерна від шкідників застосовувалися недостатньо: наприклад, зерно не просушували на сонці, а якщо це й робили, то недбало — товстим шаром у 30–40 см. У республіканській системі «Заготзерна» не вистачало зерносушарок, яких нараховувалося лише 70, але використовувалися вони всього на 50 %. Тому протягом заготівельної кампанії 1934–1935 рр. просушено лише 36 091 тис. пудів, або 24 % всього вологого зерна [552, арк. 23].

Проте партійне керівництво республіки вважало головною причиною неналежного зберігання насінневих фондів «шкідницьку», «підривну» діяльність куркульських, петлюрівських, білогвардійських та інших контрреволюційних елементів, що пробралися на керівні посади до колгоспів і радгоспів і в такий спосіб зривали підготовку до весняної посівної кампанії. З огляду на це постановою ЦК КП(б)У від 16 лютого 1934 р. зобов'язала районних прокурорів увійти до складу комісій з перевірки насінневих фондів. Районні органи юстиції мали протягом 48 годин закінчити розслідування всіх справ про посадові злочини, пов'язані зі зберіганням насіння, і негайно організувати розгляд їх у судах. Пропонувалося забезпечити широке висвітлення судових процесів в обласній та районній пресі [172, арк. 18 зв.].

Органи юстиції республіки карали за неналежне зберігання насіння, спираючись на інструкцію Наркомзему «Про засипку та схоронення зернових фондів для ярового посіву 1933 р.», затверджену РНК УСРР 14 грудня 1932 р. Ця інструкція встановила точний розподіл обов'язків посадових осіб щодо зберігання насінневих фондів, чітко визначивши, хто саме несе відповідальність за порушення існуючих правил. Скажімо, у разі непридатності зерносховищ або псування насіння через непридатні зерносховища до кримінальної відповідальності як за службовий злочин мали притягати членів комісій, що проводили огляд і приймали зерносховища: голову колгоспу, представника сільради й комірника. За цілісність посівфонду та якість збереження насіння в зерносховищі відповідальність покладали на комірника. За невчасну чи неповну очистку й протруєння зерна карали голову колгоспу, а в одноосібних господарствах – і самого одноосібника, і голову сільради [371, арк. 108].

Одночасно органи ДПУ–НКВС здійснювали ліквідацію контрреволюційних угруповань, які начебто умисно «розбазарювали і знищували продовольчі ресурси», створюючи таким чином «продовольчі труднощі в колгоспах». У грудні 1933 р. – січні 1934 р. «шкідницькі групи», до складу яких входили голови і члени правлінь колгоспів, завгоспи, рахівники, бухгалтери, рільники, комірники, викрито в колгоспах «Перша п'ятирічка» Вознесенського району, «Пам'яті Ілліча» Каховського району, «Краще життя» Добровеличківського району Одеської області [545, арк. 11–13]. На 5 березня 1934 р. органи ДПУ УСРР додатково ліквідували ще 19 колгоспних «контрреволюційних і куркульських угруповань» у Донецькій, Вінницькій, Одеських областях. До кримінальної відповідальності притягнуто 702 осіб [542, арк. 56, 58].

Паралельно органи НКВС проводили «чистки» працівників системи «Заготзерна». Так, у результаті агентурної проробки особового складу системи «Заготзерна» в 145 районах республіки до 1 серпня 1936 р. виявили 600 осіб «антирадянського ворожого елемента», із яких близько 400 осіб звільнили. Упродовж червня – серпня 1936 р. внаслідок реалізації чекістських матеріалів порушено 266 справ, за якими до відповідальності «за розбазарювання, крадіжки,

псування хліба» притягнуто 581 особу з числа відповідальних працівників системи «Заготзерна», а також шоферів, візників, вагарів та інших осіб, пов'язаних із перевезенням і здаванням зерна на елеватори [322, арк. 65].

Окремим напрямом «антишкідницької кампанії» була боротьба проти «навмисного пошкодження і недбайливого ставлення до сільгоспмашин», яка, власне, являла собою боротьбу проти неякісного ремонту й неналежної експлуатації сільськогосподарської техніки. Пильна увага партійних і чекістських органів до цієї проблеми пояснювалася тим, що «злочинний ремонт» тракторів спричиняв великі простой техніки. Наприклад, у колгоспі ім. Литвинова Липовецького району Вінницької області під час весняної сівби 1936 р. працював лише один трактор із трьох, надісланих МТС, – інші два відразу стали на ремонт. Значні простой техніки визначали її низьку продуктивність: трактори замість 15 га засівали лише 2–3 га на день, а це, своєю чергою, оберталось невиконанням планових показників сівби [560, арк. 14, 15].

Вибіркова перевірка якості відремонтованих і прийнятих комісіями тракторів, проведена органами НКВС УСРР у 31 МТС Одеської, Дніпропетровської, Харківської, Вінницької і Чернігівської областей з 15 по 25 січня 1935 р., установила, що із 472 тракторів якісно відремонтували лише 129. У Цебриківській, Мало-Висківській, Березівській МТС на Одещині із 90 тракторів добре відремонтованим виявився лише один трактор, інші трактори після полагодження з порушенням елементарних технічних правил вимагали повторного ремонту [315, арк. 91, 92].

Згідно з інструкцією Наркомату юстиції УСРР від 16 січня 1934 р., за недоброякісний ремонт і погане використання тракторів установлювалися такі покарання. «За злочинно-недбале поводження з тракторами», наслідком якого було «псування або поламання тракторів», передбачалося притягувати до кримінальної відповідальності за ст. 75-4 КК УСРР – у вигляді виправно-трудових робіт до шести місяців або в разі спричинення значних збитків чи повторного вчинення цих дій – позбавлення волі на строк до 3 років. За умисне знищення або пошкодження тракторів без ознак контрреволюційного злочину винних мали карати за ст. 75 КК

(позбавлення волі до трьох років або виправно-трудова робота, за обтяжуючих обставин – до п'яти років ув'язнення), а за випадків шкідництва – за постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. І нарешті, за випуск неякісно відремонтованих тракторів директорів, старших механіків радгоспів і ремонтних заводів притягували до відповідальності за постановою ЦВК і РНК СРСР від 8 грудня 1933 р. «Про відповідальність за випуск недоброякісної продукції» [371, арк. 54].

Органи НКВС вбачали головну причину «шкідницького ремонту» сільськогосподарської техніки в засміченості персоналу МТС і МТМ «класово-ворожими елементами», а тому здійснювали регулярні перевірки й «чистки» їхніх працівників. На 11 грудня 1935 р. в 58 МТС і МТМ Одеської, Вінницької, Чернігівської областей, АМСРР з-поміж ремонтних працівників і техперсоналу виявили 214 осіб «класово-ворожих елементів», зокрема 122 куркулів і вихідців із куркульських сімей, 13 колишніх петлюрівців і денікінців, 7 поліціантів, 6 політбандитів тощо [315, арк. 371]. Через місяць під час підготовки до весняної посівної кампанії НКВС викрили нові факти шкідницького ремонту, здійсненого «куркульсько-петлюрівськими та іншими ворожими елементами, що пролізли до МТС та МТМ». На 7 січня 1936 р. чекісти виявили серед працівників 165 МТС і МТМ України ще 636 «неблагонадійних» осіб [322, арк. 2].

Крім того, органи ДПУ–НКВС ліквідували цілі «контрреволюційні шкідницькі угруповання», що діяли в МТС і МТМ та навмисно «зривали ремонт тракторного парку»: спеціально ставили непридатні, спрацьовані запчастини, розкрадали нові, унаслідок чого трактори в перші ж дні роботи виходили з ладу. Протягом грудня 1933 – січня 1934 рр. «антирадянські групи» викриті в Миропільській МТМ, Глобинській МТС, Полтавській МТМ Харківської області, Городоцькій МТС Вінницької області тощо [545, арк. 9–10]. За шкідницький ремонт тракторів до відповідальності притягнуто 96 осіб. З МТС і МТМ вичищено 126 «антирадянських елементів» [542, арк. 8–9].

Натомість чекістські обстеження МТС і МТМ засвідчили, що справжні причини зриву ремонтних робіт тракторів та іншої сільськогосподарської техніки були іншими: незадовільне обладнання ремонтних майстерень, погана організація праці

робітників, неправильний розподіл, використання і нестача запчастин. Це підтверджує зокрема телеграма першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвича від 1 серпня 1934 р., де він повідомляв, що «через систематичне недовантаження запчастин нашій області <...> [в] МТС, радгоспах зараз не працюють 1360 тракторів» [73, арк. 77]. Справа в тім, що окремі замовлення на виготовлення запчастин виконували підприємства, розташовані в Середній Азії та в інших віддалених регіонах СРСР, хоча, на думку керівництва ДПУ УСРР, «можна було повністю забезпечити їх виготовлення на українських заводах» [542, арк. 13].

Інша причина зриву ремонту тракторів – відсутність належного технічного контролю за виробництвом запчастин на підприємствах. На українських заводах «зафіксовані випадки масового виготовлення бракованих запчастин, про низьку якість яких ставало відомо лише під час їх використання в ремонті» [542, арк. 13–14]. Негативно на проведенні ремонтних робіт впливало й падіння трудової дисципліни працівників МТС через погані матеріально-побутові умови. Скажімо, робітники Верхньо-Дуванської МТС Старобільського округу 4 місяці не отримували заробітної плати, а для харчування їм виділяли гнилу картоплю та неякісне пшоно [542, арк. 49].

Часті поломки та значні простой сільськогосподарської техніки зумовлювалися й низькою кваліфікацією працівників МТС і механізаторів. Як зазначає дослідник М. Оджей, «переважну більшість механізаторів, що працювали у колгоспах і МТС, складали ледве навчені селяни, які не мали уявлення про елементарні основи управління, матеріально-технічне обслуговування та дрібний ремонт довірених ним коштовних, складних машин». Красномовний факт: у 1937 р. 30 % від загальної кількості трактористів мали стаж роботи до 1 року, 44 % – від одного до трьох років, і лише трохи більше 5 % пропрацювали п'ять і більше років [946, с. 176]. Це доводять і документи органів держбезпеки: у спецзведенні НКВС УСРР від 11 вересня 1935 р. зазначалося, що «простой молотарок зумовлені низькою кваліфікацією машиністів, які нерідко самі не можуть усунути навіть дрібні несправності у машинах» [315, арк. 337].

Крім «зриву ремонту сільськогосподарської техніки», шкідництво вбачали й у її умисному пошкодженні. У 1934–1936 рр. із колгоспів і МТС систематично надходили повідомлення про виявлення в механізмах тракторів, молотарок сторонніх предметів: ключів, болтів, прутів, шматків заліза тощо. Так, 1 липня 1934 р. в колгоспі ім. Леніна Ямбурзької сільради Дніпропетровського району до барабана молотарки разом зі снопом спочатку кинули чавунний напилек, а згодом залізний костиль [20, арк. 25]. А на Петропавлівській МТС у 1935 р. в задніх мостах двох відремонтованих тракторів виявили залізний прут і залізну шайбу, нібито умисно підкинуті туди для створення аварій [25, арк. 26]. Під час збиральної кампанії 1935 р. органи НКВС викрили випадки «виведення з ладу молотарок класово-ворожими елементами шляхом вкидання до машин залізних предметів» в Іванівському, Михайлівському, Солонянському, Томаківському, Покровському, Сватівському, Маріупольському, Снігурівському районах [315, арк. 339]. Зрозуміло, що більшість цих випадків сталися не через умисне шкідництво, а через звичайні недбалість, неуважність працівників, їхню низьку кваліфікацію. Партійне керівництво Павлоградського району, наприклад, визнавало «варварське ставлення до використання машин МТС», унаслідок чого на початку 1937 р. були змушені зробити капітальний і середній ремонт усіх тракторів, навіть отриманих восени 1936 р. [572, арк. 110].

Однак влада боролася з недбалістю, надаючи перевагу репресивним методам. Так, органами міліції під час збиральної кампанії на Дніпропетровщині з 1 по 25 вересня 1934 р. викрито 5 відповідних злочинів і притягнуто до кримінальної відповідальності 7 осіб. 22 серпня 1934 р. П'ятихатським народним судом засуджено до 3 і 1,5 року позбавлення волі двох трактористів, Морякіна й Куцевола, за псування трактора [89, арк. 73, 89, 127].

Загалом, аналіз кампаній по боротьбі зі шкідництвом свідчить про зумовленість репресивних дій партійного й радянського керівництва держави кризовими явищами в сільському господарстві України. За 1933–1936 рр. владі не вдалося директивними методами вирішити організаційно-виробничі та господарські проблеми усупільненого аграрного сектора. Запровадження тотального планування й

контролю над виробничими процесами в колективних об'єднаннях республіки не допомогло подолати безгосподарність і суттєво зменшити втрати сільськогосподарської продукції. Одночасно була збільшена кількість відповідальних посадових осіб, яких карали в разі невиконання визначених показників. Збереження негативних соціально-економічних явищ у сільському господарстві республіки центральне керівництво держави пояснювало міфічною «куркульською загрозою», проникненням до колективних об'єднань «антирадянських елементів». Тому діяльність органів юстиції й держбезпеки спрямовувалась на ліквідацію «контрреволюційного підпілля», що зумовлювало перманентні чистки кадрового складу колгоспів, радгоспів, МТС: рядових колгоспників і керівний склад зазвичай притягували до кримінальної відповідальності за «посадовими статтями» КК. Їхні дії кваліфікували як свідоме шкідництво в разі значних збитків, заподіяних колективному об'єднанню, у тих випадках, коли шкідник належав до «класово-ворожих» елементів, або задля організації показового процесу. Подібна кваліфікація дозволяла застосовувати закон від 7 серпня 1932 р. Репресування же «шкідників» негативно впливало на ситуацію в аграрному секторі, сприяло її дестабілізації, погіршенню кадрового складу, утвердженню атмосфери безвідповідальності.

6.3. Остаточне вирішення питання одноосібника в УСРР

Офіційне закінчення суцільної колективізації в основних зернових районах України (Степ і Лівобережжя) у серпні 1931 р. не привело до повної ліквідації індивідуального сектора. Особливо значним прошарок одноосібних господарств залишався в центральних і північних регіонах, які не входили до зони тотальної колективізації, на відміну від степової частини республіки. У с. Заброди Богодухівського району Харківської області, наприклад, із 818 господарств до складу колгоспів вступило лише 200. А в Чернігівській області залишалися великі села з рівнем колективізації 15–20 % [700, с. 130, 176]. У степовій частині республіки значний індивідуальний сектор зберігався в районах, розташованих поблизу міст або великих промислових центрів. Так, на Дніпропетровщині в

Новомосковському районі він становив 21,8 % всіх селянських господарств, у Верхньодніпровському – 17,4 %, Кам'янському-на-Дніпрі – 31,3 % [52, арк. 95].

Протягом 1932–1933 рр. керівництво країни, зайняте вирішенням заготівельної проблеми, не приділяло особливої уваги одноосібнику, не втягувало його до колгоспів, хоча економічний тиск на цю категорію селян не слабшав. Додамо, що за цей період кількість колективізованих селянських господарств не тільки не зростає, а навпаки, зменшилася через відхідництво й Голодомор. Процес колективізації ускладнювало й те, що серед одноосібників окремих регіонів, зокрема Дніпропетровщини, значну частину становили колишні колгоспники. Оцінивши, що називається, на собі всі «переваги колективного способу життя», ці селяни вперто відмовлялися повертатися до колгоспу, заявляючи: «Хоч гірше, але власне, тому спокійніше» [536, арк. 32]. Колгоспи також не поспішали приймати до свого складу нових членів, адже одноосібники перед вступом розпродавали майно й худобу, приходячи до колективних об'єднань, за виразом П. Постишева, «голими». Так, від 521 господарства, що вступили до колгоспів району обслуговування Диканської МТС Харківської області в 1933/34 сільськогосподарському році, до колгоспного фонду надійшли лише 20 коней, 33 плуги, 5 сівалок, 1 жатка, 37 возів і 11 борін [700, с. 132]. Між тим, згідно з постановою ЦВК СРСР від 30 січня 1933 р., «прийом нових членів до колгоспів міг здійснюватися лише за умови, що одноосібник <...> сумлінно виконав виробничі завдання й обов'язки щодо здачі продукції державі та віддасть до колгоспу свого коня і свою долю насінневого матеріалу» [618, с. 451]. Крім того, через високий рівень землезабезпеченості колективні об'єднання не бажали обтяжувати себе наділами нових членів, для обробки яких не вистачало техніки й робочих рук. Тому на початок липня 1934 р. індивідуальний сектор в Україні налічував 971 тис. господарств, що становило 22,8 % від загальної кількості селянських дворів [700, с. 176].

У 1934 р. Кремль кардинально змінює політику щодо одноосібника. На той час у московських і місцевих можновладців сформувалася думка, що одноосібник живе краще за колгоспника. Документи свідчать, що певною мірою це відповідало дійсності. Частина одноосібників після Голодомору 1932–1933 рр. змогла

пристосуватися до нових колгоспних реалій, відмовившись від польового наділу й зосередившись на присадибній ділянці та промислах. У Новопраському районі Дніпропетровської області, приміром, лише в 6 одноосібних господарств зі 110 залишився польовий наділ [83, арк. 25], у Володарському районі Донецької області – у 46 господарств із 434 і т. д. [534, арк. 124].

Основною причиною скорочення одноосібниками польових посівів були вищі ставки оподаткування порівняно з колективним сектором. Згідно з інструкцією Комітету заготівель сільгосппродукції при РНК СРСР від 27 лютого 1933 р., норми здачі зерна з гектара для індивідуального сектора встановлювалися за ставками на 5–10 % вищими, ніж для колгоспів цього ж району, що не обслуговувалися МТС [533, арк. 120].

Іншою причиною відмов одноосібників від польового наділу була відсутність сталого землекористування. У багатьох районах України індивідуальним господарствам щороку відводили нову і зазвичай найгіршу землю, що позначалося на якості її обробки. Через це в одноосібників Дніпропетровщини взагалі не було парів, зябу [536, арк. 31]. У деяких регіонах республіки сільради відбирали в індивідуальних господарств уже засіяну навесні або зорану восени землю, надаючи замість неї необроблені ділянки [537, арк. 45].

Натомість відмова одноосібників від засіву польової землі ставала підставою для застосування щодо них репресій. Згідно з постановою ЦВК СРСР від 30 січня 1933 р., органам місцевої влади дозволено в таких випадках впливати на індивідуальний сектор, використовуючи суворі заходи – від позбавлення присадибної ділянки до висилки за межі краю на менш родючі землі. Органи ДПУ, своєю чергою, виявляли й ліквідовували «контрреволюційні куркульські угруповання», які нібито вели роботу, «спрямовану на зрив сівби в індивідуальному секторі». Учасникам цих організацій зазвичай висували стандартні обвинувачення: проведення систематичної контрреволюційної агітації серед одноосібників, підбурення їх до відмови від сівби, до продажу коней, виїзду із села тощо. Можна висновувати, що таким чином органи ДПУ не лише прагнули забезпечити виконання одноосібниками встановлених для них місцевими радами посівних

планів, але й припинити стихійне відхідництво із села, яке тривало попри всі перешкоди. Так, упродовж грудня 1933 р. – січня 1934 р. «контрреволюційні організації», які перешкоджали сівбі в індивідуальному секторі, ліквідовані в селах Лугове Великописарівського району і Березняки Хорольського району Харківської області [545, арк. 15].

Та попри це одноосібники, передусім мешканці приміських районів, усіма правдами й неправдами збільшували присадибні ділянки, зокрема й за рахунок нелегальної оренди землі колгоспників. Тому, скажімо, у Черняхівському, Черкаському, Уманському, Бородянському районах Київської області розміри присадибних ділянок одноосібників досягали 2–2,5 га, а в Магдалинівському, Кам'янському, Оріхівському, Новомосковському районах Дніпропетровщини — 3–4 га [83, арк. 24]. Сільськогосподарську продукцію, вирощену на них, селяни продавали на міських базарах, отримуючи додатковий прибуток, майже не оподатковуваний.

У багатьох районах республіки кількість присадибної землі в одноосібників значно перевищувала розміри їхніх польових наділів. Наприклад, індивідуальному сектору Великотокмацького району належало 76 га присадибної землі та лише 27 га польової, Люксембурзького – відповідно 123 га і 27 га, П'ятихатського – 765 га і 116 га [52, арк. 96–97].

Крім того, селяни, які вели індивідуальне господарство, на відміну від колгоспників, зберігали право утримувати коня. Користуючись тим, що правління колгоспів не виділяло своїм членам коней для поїздок на базар, у лікарню, для обробки присадибних ділянок, одноосібники ставали сільськими перевізниками або здавали коней в оренду. Додатковим джерелом прибутків для них було й відхідництво на заробітки в інші місцевості. На Чернігівщині були села, у яких 60–70 % одноосібників взагалі не займалися сільським господарством, а працювали на лісо- та торфозробках, у радгоспах, місцевій промисловості. Також селяни, які вели індивідуальне господарство, займалися перекупництвом: продавали на міських ринках продукцію присадибного господарства колгоспників. Такі факти зафіксовані в Чернігівській, Донецькій, Дніпропетровській областях [535, арк. 71].

Звичайно, партійне керівництво непокоїло те, що прибутки одноосібників значно перевищували загальні прибутки колгоспників, отримані як від колгоспу, так і від неусуспільненої частини господарства [83, арк. 25]. Такий стан речей, безумовно, дискредитував саму ідею суцільної колективізації, що спиралася на тезу про переваги колективного способу життя. Й. Сталін з цього приводу висловився однозначно: «Якщо у індивідуала йдуть справи, то він, зрозуміло, знущається із колгоспу» [700, с. 189].

Сигналом до початку нового наступу на одноосібників стали рішення липневої наради 1934 р. в Кремлі з питань колгоспного будівництва, на якій генеральний секретар зажадав від республіканського й обласного керівництва забезпечити щорічне зростання колективного сектора на 2–4 %. Й. Сталін вимагав посилити економічний і фінансовий тиск на одноосібників у сфері податків, торгівлі тощо, даючи їм зрозуміти, що «вигідніше бути у колгоспі, ніж в індивідуалах» [700, с. 190–191]. Недооподаткування одноосібника, приховування його прибутків, нарізання кращих земель кваліфікувалися компартійною владою як нові форми класової боротьби, націленої на збереження одноосібників і протиставлення їх колгоспам [649].

Офіційна радянська історіографія характеризувала новий курс влади як такий, що помітно активізував процес залучення одноосібників до колгоспів [609, с. 312]. Передусім значно посилювався податковий тиск на селян, які вели індивідуальне господарство. 26 вересня 1934 р. РНК і ЦВК СРСР запровадили надзвичайний одноразовий податок для одноосібних господарств, його ставки залежали від наявності засобів виробництва й ринкових прибутків. Найбільша – 200 % суми сільгосподатку 1934 р. – установлювалася для куркульських господарств, які нібито «все ще зберігалися на початку другої п'ятирічки в ряді районів і вели підривну, розкладницьку роботу серед селянства» [771, с. 58].

Постанова РНК СРСР від 3 серпня 1934 р. збільшила для одноосібників і розмір хлібозаготівель. Згідно з нею обов'язкові поставки зерна державі від індивідуальних господарств, що не мали затверджених планів сівби, визначалися відповідно до фактично засіяної площі зернових культур і за нормами, які на 50 % перевищували

установлені для колгоспів, що не обслуговувалися МТС. На відміну від попереднього закону, до обов'язкової поставки включалися і надпланові посіви одноосібників, але в «половинному розмірі проти встановлених норм» [651].

Закон «Про сільгосподаток на 1935 р.» передбачав «повне охоплення неземлеробських і кон'юнктурних прибутків» одноосібників та вищі ставки оподаткування порівняно з попереднім роком. Шкала оподаткування вибудовувалась так, що одноосібні господарства з прибутком 1 тис. крб сплачували 280 крб сільгосподатку, з прибутком 1500 крб – 500 крб, з прибутком 2 тис. крб – 720 крб. Тим же законом визначалося, що ставки оподаткування одноосібників повинні не менш ніж на 25 % перевищувати ставки оподаткування колгоспників, аналогічне співвідношення встановлювалося й для ставок самооподаткування одноосібників і колгоспників [771, с. 59].

Збільшивши податковий тиск на одноосібника, влада не забула й про санкції щодо тих індивідуальних господарств, які не виконували у встановлений строк обов'язкових натурпоставок і грошових платежів. Постанова ЦВК і РНК СРСР від 21 серпня 1934 р. дозволила судовим органам конфісковувати все майно неплатника, за винятком будинку, палива, одягу, взуття, білизни та інших предметів побуту, необхідних неплатникові й утримуваних ним особам [534, арк. 86]. А 27 листопада 1936 р. Наркомфін СРСР видав наказ, який значно розширив коло сільських працівників, яким дозволялося застосовувати до неплатників санкції. Згідно з ним право здійснювати опис майна неплатника надавалося не лише голові сільради та податковим інспекторам райфінвідділів, але й заступникам голови сільрад з фінансової роботи і навіть членам сільради [560, арк. 163].

Як свідчать документи, «удосконалена» система оподаткування стала переконливим аргументом влади на користь колективного способу життя. Так, уже в другій половині 1934 р. починається кампанія з виявлення прихованих куркульських господарств в індивідуальному секторі. Приміром, після перевірки Наркомзему УСРР у с. Варварівка Ємільчинського району Київської області до куркульських зараховано 35 господарств, хоча в постанові сільради вказано, «що в них немає жодного куркульського господарства» [537, арк. 48]. «Приховані куркульські

господарства» виявлені й у Грицівському районі Вінницької області, Чернобаївському районі Київської області тощо.

У деяких селах місцеве керівництво почало вживати радикальніші заходи, які згодом кваліфікували черговими «порушеннями соціалістичної законності». Правління сільради спочатку оголошувало більшість селян, які вели індивідуальне господарство, експертниками, а потім роз'яснювало їм, що в разі вступу до колгоспу їх звільнять від податку. Подібні методи роботи з одноосібниками практикувались у селах Скрипчин Козелецького району Чернігівської області, Криківці Немирівського району Вінницької області [535, арк. 62].

Фінансові репресії щодо індивідуальних господарств застосовувалися зазвичай за такою схемою. Спочатку одноосібникам усупереч вимогам закону значно збільшували розмір податків або хлібозаготівель. Наприклад, у с. Кирнасівка Тульчинського району Вінницької області селянам Діденку і Гнатенку замість 45 крб сільгосподатку нарахували кожному відповідно 113 крб і 121 крб [570, арк. 113]. В окремих селах зафіксовані навіть факти обкладання декілька разів одним і тим самим податком. Незаконне оподаткування призводило до несплати й у підсумку ставало приводом до масового розпродажу господарств. При цьому без описів вилучалося і за безцінь продавалося все, навіть «картопля, хустки, казани, діжки, простирадла, рядна тощо». Під час конфіскацій не обходилося й без випадків застосування фізичної сили проти селян. Про масштаби подібних розкуркулень свідчать такі дані: у вищезгаданій Кирнасівці в 1935 р. вилучене й розпродане майно 400 одноосібних господарств, наступного року – ще 63. На 25 липня 1937 р. Кам'янець-Подільським окрфінвідділом виявлено 512 фактів незаконного вилучення майна, з яких на Кам'янецький район припадало 105, Дунаєвецький – 91, Староушицький – 95 [570, арк. 90, 130].

Позбавлення індивідуальних господарств тяглової сили, реманенту, насіння приводило до того, що навесні й восени більшість із них були просто неспроможні виконати свої посівні плани, а тому місцеві очільники могли застосовувати чергові заходи – «відібрати землю, а потім і городи за невиконання агромінімуму». Зазначимо, що відмови одноосібників від сівби стали масовими у неврожайному

1934 р. Органи НКВС республіки восени того року фіксували численні випадки відмов селян приймати й виконувати посівні завдання через нестачу насіння та тягла в Літинському, Джулинському, Брацлавському районах Вінницької області, Липецькому, Чугуївському, Карлівському районах Харківської області, Остерському, Семенівському, Конотопському районах Чернігівської області [307, арк. 9]. Процес скорочення землекористування індивідуальних господарств наочно ілюструють дані Тульчинського райземвідділу. Якщо на 1 січня 1935 р. одноосібникам району належало 5 788 га польової та 1 975,4 га присадибної землі, то на 1 січня 1937 р. у них залишилося 24,35 га і 282,84 га відповідно [570, арк. 134].

Загалом позбавлення одноосібників польової й присадибної землі паралельно з фінансовими репресіями широко використовувалося місцевою владою в 1934–1936 рр. задля ліквідації індивідуального сектора. 4 жовтня 1934 р., наприклад, політбюро ЦК КП(б)У затвердило постанову Донецького обкому про вилучення землі в одноосібників, які злісно не виконували плану осінньої сівби, й передачу її колгоспам [537, арк. 59]. Прикметно, що причиною відмови селян від виконання посівних планів нерідко було те, що сільради виділяли їм непридатні для обробки землі. Але це не звільняло їх від обов'язку по зернопоставках. Інакше кажучи, навіть не маючи посівів, одноосібники мусили виконувати хлібозаготівельні плани, в іншому випадку їх мали притягувати до кримінальної відповідальності за статтями 58-1 та 58-2 КК УСРР [377, арк. 53].

Розміри ж присадибних ділянок одноосібників не могли перевищувати максимальної норми, установлені для колгоспних господарств постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 22 травня 1935 р. За відсутності вільних земель для збільшення присадибних ділянок колгоспників дозволялося зменшувати ділянки одноосібників на 10 %, але в межах існуючих норм. Ця стаття закону широко використовувалася обласним і районним керівництвом для обмеження присадибного землеволодіння одноосібників, що видно на такому прикладі. У березні 1936 р. Чернігівський обком КП(б)У встановив для всіх індивідуальних господарств розмір садиби, на 10 % нижчий від мінімальної норми, визначеної для колгоспників, тобто 0,27 га. Відтак в області почалося масове вилучення землі в

одноосібників, зокрема їхні ділянки передавалися організаціям, які не мали права користуватися землею, а в Березанському районі Київської області їх отримували керівні працівники. Унаслідок подібних вилучень присадибної землі селяни, які вели індивідуальне господарство, залишалися без засобів для існування. Скажімо, в одноосібниці Є. Харченко із с. Петрівка Бахмацького району, на утриманні якої перебували сліпа донька й неповнолітня онука, від присадибної ділянки площею 0,50 га відрізали 0,35 га. Інших джерел прибутків ця родина не мала [557, арк. 74–75].

Приводом до розгортання нової хвилі репресій проти одноосібників стало й невиконання ними хлібозаготівельних планів у 1934 р. Цей рік, як уже зазначалося, виявився неврожайним через жахливу посуху в південних регіонах республіки. На Дніпропетровщині, наголошував М. Хатаєвич, того року опадів випало навіть менше, ніж у голодному 1921 р. [69, арк. 128]. Відтак у 900 колгоспах області із 3 700 середня врожайність зернових становила менше 3 ц з гектару. Ще 1 400 колгоспів мали врожай від 3 до 5 ц [82, арк. 4].

Попри все низький урожай 1934 р. не спонукав керуючий клас до кардинального перегляду заготівельних планів. Тому на середину вересня в більшості колгоспів Дніпропетровської області було вилучене все зерно нового врожаю, навіть те, що мали засипати до насінневих фондів [69, арк. 128].

На відміну від колективних об'єднань, які не могли притримати врожай, адже конвеєрним методом його прямо з поля вивозили на державні заготівельні пункти, одноосібники не поспішали здавати хліб державі. На 10 вересня 1934 р. індивідуальний сектор Дніпропетровської області виконав план зернопоставок лише на 21 %, Донецької – на 23 %, Одеської – на 29 %, Вінницької – на 39 % [151, арк. 132 зв.]. У деяких селах одноосібники не здали державі жодного кілограма зерна. Поширеною реакцією одноосібників на доведення нереальних заготівельних планів, як і в 1932 р., було стихійне відхідництво. Наприклад, з Каменівської, Мусієвської, Корніївської сільрад Білозерського району в серпні 1934 р. виїхали майже всі власники індивідуальних господарств [164, арк. 506].

Партійне й радянське керівництво республіки пояснило невиконання хлібозаготівель одноосібним сектором у традиційний спосіб – «куркульським саботажем», звинувативши в утраті революційної пильності керівників райвиконкомів і сільрад. Поява 14 вересня 1934 р. постанов ЦК КП(б)У та РНК УСРР, а також директиви Наркомату юстиції республіки свідчить, що влада знову звернулася до апробованої зброї – репресій. Згадана постанова Раднаркому УСРР визначила такі методи впливу на одноосібників: накладення штрафів у розмірі п'ятиразової ринкової вартості незданого хліба і вилучення незданого зерна. Злісних нездавців мали притягувати до кримінальної відповідальності. Постанова створювала юридичне підґрунтя для здійснення нових депортацій селян: одноосібників, які вели підривну діяльність проти хлібозаготівель, передбачалося позбавляти земельних наділів і виселяти за межі області. За навмисне псування хліба до кримінальної відповідальності мали притягувати одноосібників, які ховали хліб у ямах, а найбільш злісних – депортувати за межі області. Черговий раз установлювалася прискорена процедура розгляду судових справ із хлібозаготівель: не більше п'яти днів з моменту передачі справи до суду [151, арк. 132 зв.].

Порядок притягнення до кримінальної відповідальності одноосібників деталізувала директива Наркомату юстиції. Привертає увагу спрощення самої процедури покарання тих селян, які не виконували заготівельних планів. Якщо раніше злісними нездавцями одноосібники визнавалися лише після застосування до них методів адміністративного впливу, то тепер потреба в цьому відпала. Одноосібників, які не виконали планів хлібозаготівель, мали відразу притягувати до кримінальної відповідальності за ст. 58-1 КК УСРР з конфіскацією майна [151, арк. 131]. І хоча ЦК КП(б)У застерігав секретарів райкомів, голів райвиконкомів і начальників політвідділів від масового й хаотичного застосування репресій, було зрозуміло, що традиційних перекручень не уникнути. Так, П'ятихатський нарсуд засудив до двох років позбавлення волі середняка Романенка, хоча на момент розгляду справи в суді він повністю виконав хлібозаготівельний план. Касаційна практика Дніпропетровського облсуду також свідчила про «не зовсім правильне застосування судової репресії» до одноосібників. У справах про нездачу хліба,

розглянутих у касаційному порядку, облсуд затвердив лише 54,8 % вироків, 38,1 % змінив і 9,1 % скасував [387, арк. 159].

Разом з тим із документів прокуратури стає зрозумілою неефективність застосування репресії у вигляді штрафування одноосібників. Згідно зі ст. 110 Адміністративного кодексу заборонялося вилучати в селян на погашення штрафів корову, коня і будинок, а іншого майна в них зазвичай не було. Тому районні й обласні прокурори вимагали від Наркомату юстиції та Генпрокуратури змінити процедуру штрафування, зазначаючи, що якщо стягнення не буде здійснюватися з усього майна, то репресія буде матиме «паперовий характер» [164, арк. 509–509 зв.].

Характерно, що заборона вилучати в селян на погашення штрафів корів, коней і хат майже повсюдно ігнорувалася місцевими можновладцями. Так, голова Новомосковського райвиконкому Сбережковський прямо заявив селянам Займанської сільради, що «тих одноосібників, хто не здає хліб державі, будемо виганяти з хат і розпродувати», – після чого, зрозуміло, більшість одноосібників утекли із села [61, арк. 99]. А в Павлоградському районі на 15 жовтня 1934 р. оштрафовано 150 одноосібних господарств із 781 на загальну суму 228 тис. крб і вилучено в порядку реалізації штрафів 124 коня, 14 корів, 14 будинків. Дії ж прокуратури, спрямовані на відновлення законності, районне керівництво нерідко оцінювало як «антипартійні». 16 жовтня 1934 р. бюро Павлоградського райпарткому ухвалило пропозицію про зняття з посади і виключення з партії райпрокурора Волкова, який вимагав повернення хат власникам [86, арк. 124–124 зв.].

Поява розпорядження Прокуратури і Наркомату фінансів СРСР від 14 листопада 1934 р. дає змогу припустити, що уникнути масового штрафування одноосібників не вдалося. Обіжник «категорично заборонив» вилучати в колгоспників і колгоспів майно й худобу задля повернення колишнім власникам — одноосібним господарствам у разі перегляду рішень щодо його конфіскації. Селяни могли розраховувати лише на відшкодування його вартості в грошовій формі за рахунок того бюджету, до якого перераховані кошти після його реалізації. Оскільки після конфіскації майно нерідко безслідно зникало, шансів на відновлення справедливості в селян було небагато. Тих посадовців, які б наслідки повернути

одноосібникам незаконно відібране майно, мали притягати до кримінальної відповідальності за статтями 97 та 99 КК УСРР. Додамо, що в руслі реалізації постанов від 14 вересня міських прокурорів і нарсуддів зобов'язали організувати в сільрадах, де саботаж хлібоздачі одноосібниками був «особливо злісним», показові судові процеси із широким їх висвітленням у пресі [151, арк. 129].

Усього на 1 жовтня 1934 р. в республіці за «злісне» невиконання хлібозаготівель засудили 2 992 одноосібників, із них 1 131 особу (49 %) до 5–10 років позбавлення волі, 750 осіб (33 %) – до 3–5 років ув'язнення, 303 осіб (13 %) – на термін до 3 років. На підставі цієї статистики Наркомат юстиції УСРР зробив висновок, що «суди проводили тверду лінію у боротьбі з нездачею хліба». Найбільша кількість засуджених одноосібників, як і під час хлібозаготівель 1932/33 р., припадала на Чернігівську область – 972 особи, саме тут залишався значний індивідуальний сектор. Серед засуджених традиційно переважали «соціально близькі» групи селян: 1 586 (84 %) середняків та бідняків і лише 291 (15 %) куркуль [387, арк. 155].

На погляд Наркомату юстиції УСРР, саме завдяки «застосуванню суворіших репресій і збільшенню кількості притягнутих до відповідальності злісних нездавців хліба» вдалося зламати опір індивідуального сектора. Відтак, якщо на 10 вересня 1934 р. одноосібники виконали тільки 39 % хлібозаготівельного плану, то на 5 жовтня — уже 87 % [387, арк. 156].

Крім судової репресії, до одноосібників, що «ухилилися від хлібоздачі», застосовували й адміністративну репресію. За даними трьох областей – Вінницької, Дніпропетровської, Харківської – до 1 жовтня 1934 р. оштрафували 5 181 індивідуальне господарство, вилучивши в них 1 278 корів і коней, 89 будинків. 97 господарств позбавили землі й ухвалили 144 постанови про виселення [387, арк. 160].

Органи НКВС УСРР долучилися до боротьби з одноосібниками – саботажниками заготівель, фабрикуючи відповідні справи. Так, донецькими чекістами була викрита й ліквідована «контрреволюційна група антирадянськи настроєних одноосібників-середняків» з трьох осіб у с. Кружилівка Луганського

району. Членів цього угруповання обвинуватили в здійсненні «розкладницької роботи», спрямованої на зрив виконання держзобов'язань, унаслідок якої одноосібний сектор села виконав план хлібозаготівель 1934 р. лише на 32 %. До «контрреволюціонерів-одноосібників» застосували суворі покарання: «натхненника» й організатора Пайдю засудили до 10 років позбавлення волі, С. Пономаренка і П. Заброду – до 8 і 6 років відповідно [314, арк. 157].

Принагідно зауважимо, що після закінчення хлібозаготівельної кампанії 1934 р. влада вже за звичною традицією санкціонувала перегляд справ репресованих одноосібників. Зокрема за розпорядженням прокуратури СРСР у першій половині 1935 р. сільгоспсектор прокуратури УСРР переглянув всі справи, пов'язані з хлібоздачею індивідуального сектора у Вінницькій області. Із 1 807 заготівельних справ опротестовано 797 (44,1 %), а 168 справ (9,3 %) повернуто як припинені нарсудами та районними прокурорами [388, арк. 1]. Наведені дані свідчать, що більше половини одноосібників Вінниччини, притягнутих до кримінальної відповідальності під час хлібозаготівель 1934 р., репресували з порушеннями чинного законодавства.

Тим не менше, партійне керівництво республіки не збиралося знижувати оберти щодо тиску на одноосібників – «злісних саботажників хлібозаготівель». 17 жовтня 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову про виселення за межі УСРР 500 родин одноосібників – злісних нездавців хліба [430, арк. 31]. Депортація мала насамперед охопити прикордонні райони Вінницької, Чернігівської, Харківської, Київської областей і АМСРР, де одноосібники становили в селах більшість [447, арк. 113]. Однак доповідна записка заступника наркома внутрішніх справ УСРР З. Кацельсона від 23 жовтня 1934 р. розкриває справжні цілі запланованої каральної акції. На момент ухвалення рішення про виселення саботажників заготівель у вказаних областях хлібопоставки були повністю виконані, а тому депортація одноосібників переслідувала дещо іншу мету, ніж «злам опору хлібозаготівлям» з боку індивідуальних господарств: «Усі ці одноосібники вперто не йдуть до колгоспів і є надзвичайно небажаним прикладом для сусідніх колгоспів»

[646, с. 650]. Як видно, у цьому випадку депортація організовувалася головню для забезпечення результативності тотальної колективізації.

20 жовтня 1934 р. генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор надіслав телеграму секретареві ЦК ВКП(б) Л. Кагановичу, у якій просив санкціонувати виселення. Готовність республіки до депортації одноосібників доводить той факт, що списки осіб, які підлягали виселенню, уже були затверджені облвиконкомаами [447, арк. 113]. І хоча заступник наркома внутрішніх справ СРСР Г. Ягода в листі до Л. Кагановича від 28 жовтня 1934 р. визнав цей захід недоцільним, зауваживши, що «виселення тих господарств, глави яких ведуть активну контрреволюційну та саботажницьку діяльність, можна здійснити в індивідуальному порядку відповідно до інструкції ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8-го травня 1933 р.», це не вплинуло на позицію Кремля. 31 жовтня 1934 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову, яка дозволяла вислати з прикордонної смуги УСРР від 500 до 1000 родин одноосібників, зобов'язавши ЦК КП(б)У вжити заходи, щоб їхні місця зайняли «надійні елементи». Особиста відповідальність за виконання цього рішення покладалася на С. Косіора, П. Постишева, В. Балицького [646, с. 651–652]. 3 листопада 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У доручило заступнику наркома внутрішніх справ УСРР З. Кацельсону розглянути списки одноосібників із прикордонної смуги й підготувати виселення згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 31 жовтня 1934 р. [447, арк. 137].

Остаточні рознарядки на депортацію та категорії селян, що підлягали виселенню, визначив меморандум НКВС СРСР від 5 листопада 1934 р. Депортація мала охопити не лише саботажників «держполіткампаній на селі», але й одноосібників, що не займалися продуктивною працею, були «помічені у крадіжках соціалістичної власності, вичищені з колгоспу». Особливу увагу органи НКВС УСРР мусили приділити «очищенню прикордонної смуги від націоналістичного контрреволюційного елементу». Усього планувалося виселити 1 000 сімей одноосібників на Білбалткомбінат. Виселення мало здійснюватися в індивідуальному порядку за постановою органу НКВС, що здійснює виселення, і затверджуватися НКВС УСРР стосовно кожної родини. Зазначимо, що згідно з директивою З. Кацельсона від 1 жовтня 1934 р., постанови про виселення

ухвалювали сільради. Після перевірки райвиконкомом вони надсилалися з клопотаннями до облвиконкомів, які приймали вмотивовану постанову щодо кожного господарства та передавали з усіма матеріалами до облуправління НКВС [646, с. 646–647]. За звичною практикою дозволялося депортувати лише родини, що мали у своєму складі хоча б одного працездатного чоловіка [647, с. 428].

За даними НКВС УСРР, виселення здійснювалося із «проривних сіл, що найбільш відставали з виконанням господарсько-політичних кампаній, мали низький процент колективізації та були засмічені антирадянськими елементами». Під гніт репресій потрапили 265 сімей із 6 районів АМСРР, 535 сімей із 17 районів Вінницької області, 100 сімей із 4 районів Київської та 100 сімей із одного району Одеської. Щоб не допустити втеч і можливого спротиву, заарештовували голів таких родин. НКВС УСРР звітувало, що операція з вилучення голів сімей була проведена без ексцесів, крім с. Расколіни Одеської області, де одноосібник Коваленко разом з дружиною намагалися побити активістів і працівника міліції [317, арк. 193].

Здійснюючи нову депортацію, керівництво держави вирішувало декілька завдань: військове – очищення прикордонної смуги від потенційно нелояльних категорій громадян, так званих «контрреволюційних елементів»; політичне – завершення суцільної колективізації; господарське – забезпечення безкоштовною робочою силою чергової соціалістичної новобудови – Біломоро-Балтійського каналу. І проведена депортація дійсно «стимулювала» колгоспний рух: тільки в Чеміровському районі протягом двох днів надійшли заяви про вступ до колгоспів від 250 одноосібних господарств, а в селах Оринине та Великі Армяне Орининського району за один день – 135 заяв [317, арк. 195].

Чергову депортацію одноосібників НКВС СРСР санкціонував наприкінці грудня 1934 р. Із західних прикордонних регіонів України: Мархлевського, Новоград-Волинського, Шепетівського, Волочиського, Проскурівського та інших – планувалося виселити 2000 «антирадянських родин» до спецпоселень Білбалткомбінату. Цей крок, на наш погляд, був зумовлений «захисними міркуваннями»: так сталінський режим «зачищав» від неблагонадійних елементів

стратегічно важливі у військовому відношенні регіони України. Насправді ж ключову роль у прийнятті рішення про «зачистку» прикордонної смуги відіграли, напевне, усе ж таки масові селянські виступи перших місяців суцільної колективізації, коли повстанці цілими селами намагалися перетнути кордон. Тому в постанові політбюро ЦК КП(б)У від 20 грудня 1934 р. прямо зазначалося, що депортація повинна охопити села, розташовані поблизу військово-оборонних об'єктів (склади, мости, залізниці, шосейні дороги тощо) – із них планували виселити або всіх мешканців, або частину. Окрему увагу влада приділила прикордонним районам з компактним проживанням німецького і польського населення, яке стало одним з основних об'єктів каральної акції. До прикордонних районів, перелік яких визначала вказана постанова політбюро, відряджались спеціальні комісії на чолі з членом ЦК КП(б)У в складі представників НКВС УСРР та Українського військового округу. Комісії мали в «декадний строк» визначити поіменні списки антирадянських елементів, що підлягали виселенню на Північ [447, арк. 174].

Відповідно до постанови політбюро ЦК КП(б)У мали виселяти передусім одноосібників, які «злісно не виконували обов'язки перед державою». Але меморандум НКВС СРСР від 28 грудня 1934 р. розширив коло неблагонадійних елементів, визначивши, що «під виселення підпадають родини осіб, відносно яких встановлена антирадянська діяльність, а саме: ті, кого підозрюють у шпигунстві, націоналістичні, антирадянські елементи, помічені у крадіжках соціалістичної власності, вичищені із колгоспів, раніше репресовані, куркулі, що втекли із заслання, здійснювали контрреволюційну агітацію та поширювали провокаційні чутки» [647, с. 431]. Таким чином, селян мали репресувати не за скоєння злочину, а лише за підозрою в його скоєнні.

Депортацію «куркулів та інших антирадянських елементів» із прикордонних районів УСРР було здійснено з 1 по 9 лютого 1935 р. До спецпоселень Білбалткомбінату виселили 2 000 родин чисельністю 8 676 осіб, із них: 615 сімей німців, 681 – поляків, 589 – українців та 115 – чехів, молдаван, болгар, євреїв і представників інших національностей [647, с. 432].

На початку 1935 р. одноосібників почали активно притягувати до кримінальної відповідальності за невиконання плану сівби. Приміром, твердоздавця І. Возняка зі Староушицького району Вінницької області засудили до 4 років позбавлення волі за те, що відмовився прийняти посівну картку й публічно заявив у сільраді, що «дурень той буде, хто буде сіяти, оскільки від цього немає жодної користі» [387, арк. 4]. За даними Київської облпрокуратури, у квітні 1935 р. за невиконання плану сівби засудили 10 селян, які вели індивідуальне господарство, — до 6 (1 особа), 5 (6 осіб) і 3 років позбавлення волі (3) [385, арк. 21].

Застосування судових і адміністративних репресій проти одноосібників у 1935 р. було пов'язане і з несплатою ними сільгосподатку, адже у зв'язку з черговими змінами системи оподаткування виплати індивідуального сектора (сільгосподаток, культзбір, самооподаткування) порівняно з 1934 р. зросли майже удвічі: пересічно з 260 до 428 крб на одне господарство. Для більшості ж одноосібників нові платежі виявилися непідйомними, тож на 1 жовтня 1935 р. від індивідуального сектора надійшли лише 25,1 тис. крб, або 48,8 % сільгосподатку. Перевірка сплати податку продемонструвала, що багато господарств навіть не починали його сплачувати, тому місцеві органи почали масово карати неплатників. На 5 жовтня 1935 р. за даними 12 районів Київської області із загальної кількості 6 133 індивідуальних господарств було описано майно 1 350 господарств, 83 господарства притягнуто до кримінальної відповідальності, а 53 – засуджено. У 46 районах Харківської області описано близько 20 % одноосібних господарств (2 184), з них продано 1 122 і притягнуто до кримінальної відповідальності 186. На Вінниччині в 63 районах описали майно 13 326 господарств, продали 11 771 із загальної кількості 61 523 господарств [548, арк. 18].

Різноманітні репресивні заходи, застосовані владою впродовж другої половини 1934 – 1936 рр., зумовили значний приплив одноосібників до колгоспів. На початку березня 1935 р., приміром, у селах Жабелівка, Іванківці, Садківці, Рудинці, Радзивилівка на Бердичівщині вступили до колгоспу всі одноосібники, чим завершили суцільну колективізацію цих сіл. Відтак за півроку (з 1 липня 1934 р. до 1 січня 1935 р.) відсоток колективізованих селянських господарств у республіці зріс

з 78,1 % до 87,8 % [613, с. 424, 455]. У другій половині 1935 р. масовий вступ одноосібників до колгоспів спостерігався після нарахування значно збільшеного порівняно з 1934 р. сільгосподатку. Якщо за перше півріччя 1935 р. кількість колгоспників в УСРР збільшилася на 155,5 тис. господарств, то лише за півтора місяці стягнення сільгосподатку (з 1 липня до 15 серпня) до колективних об'єднань вступили 78,4 тис. індивідуальних господарств [548, арк. 14].

Отже, головною причиною застосування репресій проти одноосібників у 1934–1936 рр. було прагнення влади повністю ліквідувати індивідуальний сектор, який, на думку Й. Сталіна, залишався своєрідною «п'ятою колоною», підґрунтям для відродження капіталістичних, приватновласницьких відносин в аграрному секторі. Влада продовжувала використовувати репресії як засіб тиску на одноосібників і під час виконання основних господарсько-політичних кампаній, що особливо яскраво проявилось під час хлібозаготівель 1934 р. Наступ на одноосібника розпочався після липневої (1934 р.) наради в Кремлі з питань колгоспного будівництва й супроводжувався посиленням фінансового тиску на індивідуальні господарства, що, своєю чергою, зумовило застосування репресій. Основними силовими методами впливу на одноосібників були адміністративні (штрафи, вилучення майна) та судові репресії, які застосовувалися за невиконання фінансових зобов'язань, заготівельних і посівних планів. Окрім того, наприкінці 1934 р. й у лютому 1935 р. здійснено нові депортації одноосібників, унаслідок яких до спецпоселень Білбалткомбінату виселили 1000 і 2 000 сімей відповідно. У рамках забезпечення господарсько-політичних кампаній органи ДПУ–НКВС займалися фабрикацією «контрреволюційних справ» одноосібників. Застосування фінансового та репресивного тиску на них дало змогу владі на 1 липня 1936 р. довести рівень колективізації в республіці до 95,2 % – у колективних об'єднаннях перебували 3 733,2 тис. селянських господарств, поза колгоспами залишилися 189,1 тис. одноосібних господарств [613, с. 566]. Таким чином, тотальна колективізація сільського господарства була фактично завершена.

Отже, аналіз репресивної політики партійно-радянського керівництва держави у постголодоморний період дозволяє зробити висновок, що, попри катастрофічну ситуацію на селі та офіційну декларацію про відмову від масових репресій, влада продовжила застосовувати каральні заходи проти селян, адміністрації колгоспів та радгоспів, працівників аграрної галузі. Головною причиною їх реалізації стало переконання Кремля в незавершеності соціальної чистки села, яка впливала зі сталінської теорії про проникнення до колективних об'єднань антирадянських елементів. Тому провідним напрямом у репресивній політиці цього періоду була боротьба зі шкідництвом в аграрному секторі: тваринництві, заготівельній галузі, у сфері ремонту й обслуговування сільськогосподарської техніки, тобто у найпроблемніших галузях сільськогосподарського виробництва, функціонування і розвитку яких вимагали значних державних капіталовкладень, підготовки кваліфікованих кадрів, адекватних управлінських рішень.

Крім того, влада забезпечила репресивний супровід нової антикризової політики – курсу на «організаційно-господарське зміцнення колгоспів», покликаної стабілізувати ситуацію у фактично зруйнованому під час соціалістичної перебудови й Голодомору усуспільненому аграрному секторі: репресивними заходами дисциплінували адміністрації колгоспів, свідченням чого є покарання за порушення фінансової дисципліни, неправильний облік сільськогосподарської продукції, сприяння процесам «деколективізації» – здачі в оренду усуспільненої землі.

Каральні заходи застосовувались і для забезпечення виконання господарсько-політичних кампаній, зокрема хлібозаготівель, проте масштаби репресивних акцій порівняно з 1932/33 р. зменшились у рази. Досить сказати, що за неповними даними Наркомату юстиції УСРР, протягом заготівель 1932/33 р. репресували 86 519 осіб, а в 1934 р. – 5 466, тобто майже в 16 разів менше.

Важливою компонентою репресивної політики Кремля в другій половині 1933 – 1936 рр. залишалися і каральні заходи, спрямовані проти селян – односібників, що було пов'язано з прагненням Кремля забезпечити тотальну колективізацію сільського господарства, повністю ліквідувавши індивідуальний сектор.

РОЗДІЛ 7

«ВЕЛИКИЙ ТЕРОР» 1937–1938 рр. В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ

7.1. «Куркульська операція»

«Великий терор» 1937–1938 рр. займає особливе місце серед репресивних акцій сталінського режиму, здійснених протягом 1930-х рр., як за кількістю жертв, так і за соціально-економічними й політичними наслідками. Визначаючи причини відмови властей від «поміркованого» репресивного курсу другої половини 1933 – 1936 рр. і відновлення масового терору, дослідники дотримуються різних підходів. Частина істориків головним вважають фактор зовнішньої загрози: «Радянське керівництво сприймало ситуацію 1937–1938 рр. як передвоєнну, а тому репресії спрямувалися проти тих соціальних елементів населення, яких режим <...> розглядав, як потенційну “п’яту колону”» [984, с. 82]. Н. Верт розглядає «Великий терор» як «кульмінацію масштабної соціальної інженерії, яка поетапно здійснювалася протягом 30-х років» і метою якої було вилучення із «нового соціалістичного суспільства» соціально й етнічно «шкідливих елементів» [759, с. 235]. Останнім часом науковці все більше уваги приділяють дослідженню економічних факторів «Великого терору», визначаючи «куркульську операцію» як засіб остаточної «соціальної та економічної стабілізації села шляхом застосування каральних заходів». Перманентні репресивні акції проти шкідників і контрреволюційних елементів, що нібито зривали основні заходи влади в аграрному секторі, перестали задовольняти Кремль, який вирішив за допомогою генеральної чистки 1937–1938 рр. «швидко, синхронно й по можливості назавжди» врегулювати «накопичені соціальні та економічні проблеми, тим самим успішно й незворотно втіливши в життя “експеримент колективізації”» [1057, с. 425].

Аналіз ситуації в аграрному секторі республіки наприкінці 1936 – у першій половині 1937 рр. виступає додатковим аргументом на користь соціально-економічної версії «Великого терору». На початку 1937 р. українське село переживало чергові «продовольчі труднощі», зумовлені недородом в окремих регіонах республіки й надмірними хлібозаготівлями. Нестача продовольства

фіксувалася в Мостовському, Новопокровському, Великотеплянському, Сватівському районах на Старобільщині, Доманівському районі Одеської області, Куп'янському, Зміївському, Краснопільському, Близнюківському районах Харківської області [327, арк. 73]. На початку квітня хліба не було у 20 колгоспах із 37 Доманівського району, а у 18 колективних об'єднаннях Куп'янського району недоїдали 114 сімей колгоспників. Голодуючі селяни харчувалися одним буряком, домішуючи його до борошна, або сурогатами, а щоб придбати хліб, змушені були продавати майно, худобу. Через скорочення фондів борошна для сільських районів значні перебої в торгівлі печеним хлібом виникли в Одеській області – у Великоолександрівському, Троїцькому, Новобузькому й інших районах вільний продаж хліба через торговельну мережу взагалі припинили. Відсутність хліба на селі привела до напливу колгоспників до Одеси, унаслідок чого біля крамниць утворювалися гігантські черги [567, арк. 97].

Нестача зерна не лише позначалася на продовольчому забезпеченні колгоспників, але і впливала на підготовку до посівної кампанії, адже голодуючі колгоспи були не забезпечені насіннєвим матеріалом. Для прикладу, із 73 колективних об'єднань Куп'янського району мали потрібну кількість насіння лише 9, на 75 % забезпечилися 8 колгоспів, ще 8 – на 50 %. Решта 48 колгоспів узагалі не мали посівматеріалу. У Зміївському районі колгоспи засипали до насіннєвих фондів лише 5 981 ц замість потрібних 19 575 ц [327, арк. 73–74].

Катастрофічною була ситуація і з утриманням худоби. Через відсутність не лише концентрованих, але й грубих кормів, коней годували соломою, яку знімали зі стріх, або зіпсованими картоплею чи буряком. У 32 колгоспах Деражнянського, Іллінецького, Солобковецького, Уланівського, Старосинявського, Ободівського районів на Вінниччині половина коней була настільки виснажені, що не могли самостійно підвестися. У Чернігівській області за 1936 р. чисельність кінського поголів'я скоротилася на 13 964 голови. Щоб урятувати худобу, деякі правління колгоспів продавали частину стада, а на отримані кошти купували фураж. У колгоспі ім. Постишева Яблунівського району запровадили особливе грошове оподаткування колгоспників для придбання кормів, а в колгоспі «Перше травня»

Суходільської сільради правління разом із ревізійною комісією задля виявлення фуражу провело обшуки в колгоспників [327, арк. 171, 175].

Із «проривних колгоспів» голодуючих районів посилювалося відхідництво не лише рядових колгоспників, але й керівництва. Так, із колгоспу «Більшовик» Ніжинського району на заробітки пішли 30 % колгоспників, із колгоспу «Нове життя» – 15 %. Випадки відхідництва голів колгоспів зафіксовані в Семенівському й Роменському районах Чернігівської області [327, арк. 198].

Неготовність до сівби, проривний стан багатьох колективних об'єднань влада у звичний спосіб пояснювала контрреволюційною шкідницькою діяльністю антирадянських елементів, і тому лише в Одеській області під час підготовки до сівби облуправління НКВС ліквідувало 17 контрреволюційних угруповань, заарештувавши 51 особу. Членів антирадянських груп обвинувачували в підривній діяльності, спрямованій на зрив посівної кампанії. Крім того, «за злочинний догляд за кінським поголів'ям, псування і крадіжки насіння, контрреволюційну агітацію, протидію стаханівському руху, зрив ремонту та погану якість ремонту тракторів і сільгоспреманенту» притягнуто до кримінальної відповідальності 176 осіб [327, арк. 240].

Надскладна ситуація з посівними фондами, яка могла реально вплинути на перебіг весняної сівби, змусила найвище політичне керівництво країни надати колгоспам України насінневу позику в розмірі 4 600 тис. пудів, про що 1 січня 1937 р. була ухвалена відповідна постанова. Зазначимо, що про виділення продовольчої допомоги голодуючим колгоспникам не йшлося – цю позику українські колгоспи отримали на умовах повернення з урожаю 1937 р. нарахованих відсотків (10 пудів на кожні 100 пудів позики) [701, с. 116]. Тож держава черговий раз наживалася на голодуючих колективних об'єднаннях.

Невдовзі Москва поставила крапку в питанні про надання додаткової насінневої, продовольчої та фуражної позик. 20 січня 1937 р. республіканському і обласному партійно-радянському керівництву надіслали постанову політбюро ЦК ВКП(б), яка в категоричній формі забороняла знову порушувати це питання перед союзними ЦК та РНК. Місцевим очільникам пропонували забезпечити

голодуючі колгоспи насінням, фуражем і продовольством за рахунок як уже наданої позики, так і «мобілізації ресурсів самих колгоспів» [701, с. 120].

Крім того, 16 січня 1937 р. Комітет заготівель сільськогосподарських продуктів при РНК СРСР склав циркулярний лист, яким заборонив своїм уповноваженим і представникам державних організацій закуповувати хліб у значній кількості на колгоспних базарах у врожайних областях і перевозити його залізничними вагонами або передавати через пункти «Заготзерна». Колгоспи, колгоспники й одноосібники могли купувати хліб лише «на колгоспних базарах свого або найближчого району без залізничних перевезень» [701, с. 119–120]. Забороняючи масові переміщення селян, влада намагалася не допустити поширення інформації про черговий голод у колективізованому селі. До того ж масове скуповування хліба в промислових центрах створювало проблеми із забезпеченням продовольством робітників і службовців.

Відмовивши голодуючому селу в наданні продовольчої допомоги, союзне партійно-радянське керівництво змушене було піти на поступки селянам у питанні недоїмок із зернопоставок 1936 р., бо їх стягнення «не з реального врожаю, а з перебільшених завдань “господаря” загрозувало зірвати весняну сівбу». 20 березня 1937 р. РНК і ЦК ВКП(б) ухвалили постанову про зняття «з колгоспів і одноосібних господарств <...> недоїмок, що значаться за ними за зернопоставками 1936 р.» [701, с. 208]. У зв'язку з цим Наркомюст СРСР своїм циркулярним листом від 4 квітня 1937 р. зобов'язав слідчих, прокурорів та суди «припинити всі як слідчі, так і закінчені справи, пов'язані з обвинуваченням громадян у невиконанні зернопоставок за 1936 р.». справи, за якими вже винесено обвинувальні вироки, мали припинити шляхом часткової амністії. На початку липня 1937 р. Кремль списав з колгоспів України заборгованість за зерновими позиками за минулі роки розміром 12 млн пудів і заборгованість із натуроплати робіт МТС [701, с. 264].

«Великий терор» включав масові репресивні операції, що здійснювалися протягом серпня 1937 р. – листопада 1938 р. за двома лініями, «куркульською» та «національною», а також широкомасштабні репресії проти керівників різного рівня – «кадрову революцію». «Велика чистка» радянського соціуму почалася з вилучення

«колишніх куркулів» і карних злочинців, яке здійснювалось у рамках так званої масової «куркульської операції», санкціонованої політбюро ЦК ВКП(б) 2 липня 1937 р. Саме ці «антирадянські елементи» центр звинуватив в організації різноманітних антирадянських і диверсійних злочинів і в колгоспах та радгоспах, і на транспорті й у деяких галузях промисловості [581, с. 40–41]. Спрямування репресивного удару проти «колишніх куркулів» пояснюється тим, що після масштабного розкуркулення 1930–1931 рр. вони перетворилися на окрему, маргіналізовану верству населення. При цьому до «колишніх куркулів» влада зараховувала не лише розкуркулених, але й бідняків і середняків, репресованих у 1928–1936 рр. за невиконання державних зобов'язань: контрактаційних планів, хлібо- та м'ясозаготівель або за скоєння міфічних контрреволюційних злочинів, переважно за контрреволюційну агітацію. Занепокоєння місцевих очільників викликало те, що деякі «колишні куркулі», відбувши покарання, поверталися додому й вимагали відшкодування конфіскованого майна, спираючись на підтримку односельців. Зокрема на цьому ґрунті відбувалися зіткнення з переселенцями, які переїхали до республіки з Росії та Білорусії після Голодомору.

До того ж представники центральної влади вважали, що значна частина куркулів змогли уникнути репресій, або саморозкуркулившись шляхом поділу чи продажу майна, або переїхавши до міст, на новобудови, що дозволило розчинитися серед тисяч чорноробів – нового пролетаріату. За підрахунками радянських істориків, упродовж 1929–1930 рр. в СРСР саморозкуркулились і втекли до міст близько 200–250 тис. куркульських господарств – чверть куркульства, тобто 1 млн осіб [991, с. 117]. Окрему групу складала куркулі – утікачі із місць депортації та куркульських висілків, які, на погляд керівництва держави, поповнювали лави різноманітних контрреволюційних і бандитських угруповань, що тягнуло за собою зростання рівня злочинності.

Загалом для влади «колишні куркулі» залишалися «соціально ворожими», потенційно небезпечними, здатними в будь-який момент виступити проти існуючого режиму. Особливо місцеві можновладці боялися «куркульської помсти». Тому «куркульська операція» повинна була остаточно вирішити куркульське

питання. У проекті наказу НКВС СРСР «Про недоліки підготовки і проведення масових операцій в Україні», підготовленому в лютому 1938 р., прямо вказувалося, що «куркуля ми репресуємо саме за однією цією ознакою» [702, с. 53]. Інакше кажучи, селян карали не за міфічну антирадянську діяльність, а за саму належність до певної соціальної групи.

Директива політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. зобов'язала секретарів обкомів і крайкомів, а також регіональних представників НКВС взяти на облік усіх куркулів та карних злочинців. Найбільш вороже налаштованих представників цих двох груп передбачалося заарештувати та розстріляти, решту, «менш активних» – негайно переписати й вислати. Для засудження винних створювалися трійки, склад яких разом з кількістю зареєстрованих куркулів і карних злочинців потрібно було надати до Москви протягом п'яти днів [581, с. 41].

Наступного дня НКВС СРСР на основі сталінської директиви підготував власну, де наказав начальникам управлінь НКВС терміново здійснити облік і поділ на групи «колишніх куркулів і карних злочинців», додавши до категорії тих, хто відбув покарання, утікачів із таборів та місць заслання. Союзного наркома М. Єжова мали повідомити про здійснену роботу до 8 липня [581, с. 41–42].

В Україні підготовка «куркульської операції» почалася з реалізації директиви наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського, датованої 4 липня 1937 р. Згідно з нею начальники міських і районних відділів оперпунктів НКВС, прикордонних загонів зобов'язувалися впродовж двох діб підготувати списки з поділом на категорії. Для цього передбачалося мобілізувати весь апарат УДБ і міліції, перевірити всі «облікові та агентурні матеріали на кримінальні та куркульські елементи, що повернулися із заслання», і всіх заарештованих за цими категоріями. Начальники обласних управлінь мали надати цифрові дані до Києва 7 липня [581, с. 42], однак установлений термін для обліку антирадянських елементів виявився нереальним, що засвідчили телеграфні повідомлення місцевих НКВС, де відомості про осіб, призначених до репресій, визначалися як «орієнтовні» та вимагали перевірки й уточнення. Так, у шифротелеграмі наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського до М. Єжова від 10 липня 1937 р. загальна чисельність куркулів і

кримінальних злочинців, виявлених у республіці, визначалась у 23 936 осіб, із них до «першої категорії» віднесено 3 749 куркулів і 1 234 кримінальних злочинців, до «другої», відповідно, 10 364 й 8 589. Наведені дані називалися «суто орієнтовними», оскільки робота з виявлення й обліку антирадянських елементів в областях ще тривала. Дані по Дніпропетровську й Донбасу І. Леплевський узагалі вважав «явно зменшеними» [581, с. 48, 60, 62].

НКВС УРСР, який закінчував підготовчу роботу, цікавила дата початку операції, такі ж питання порушувало у своїх телеграмах і партійне керівництво решти радянських республік. Як зазначають дослідники М. Юнге, Б. Бонвеч, Р. Біннер, «на цьому ґрунті вибухнув скандал: політбюро ЦК КП(б)У 10 липня 1937 р. без узгодження з партійним керівництвом у Москві й наркомом внутрішніх справ СРСР вирішило надіслати першим секретарям обкомів таку телеграму: “Органи НКВС виявили і обрахували куркулів і кримінальників [за] першою категорією. ЦК КП(б)У пропонує трійкам розпочати роботу”» [1060, с. 21]. У відповідь НКВС СРСР підготував 12 липня меморандум, яким суворо заборонив починати «операцію з репресування колишніх куркулів і карних злочинців» до «особливого розпорядження наркома» [701, с. 327].

У процесі підготовки «куркульської операції» контингент осіб, щодо яких передбачалися репресії, розширився за рахунок так званого «іншого антирадянського елемента» – «куркулів, що ухилилися від заслання, учасників повстанського руху проти радянської влади, есерів» тощо. Також у підготовчий період відбулася попередня чистка керівного складу НКВС. Постановою ЦК ВКП(б) від 10 липня 1937 р. знято з посад 13 керівників місцевих органів НКВС, зокрема п'ятьох українських посадовців: начальників УНКВС Чернігівської області П. Соколова, Вінницької – Тимофєєва, заступників наркома внутрішніх справ УРСР Іванова, К. Карлсона, а також Абугова. Знятих з посад керівників невдовзі репресували, так, П. Соколова заарештували 24 липня, а 7 серпня — розстріляли. Російський історик В. Данилов вважає, що покарання частини начальників УНКВС свідчить про існування спротиву новій хвилі масових репресій у самій системі НКВС, і пояснює його виникнення тим, що серед очільників місцевих управлінь

НКВС було багато учасників подій 1928–1933 рр., які не бажали повторення страхіть того часу [799, с. 34]. Проте це твердження вимагає додаткових досліджень.

Підготовка «куркульської операції» закінчилася виданням 30 липня 1937 р. оперативного наказу народного комісара внутрішніх справ СРСР № 00447 «Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів», у преамбулі якого прямо наголошувалося, що метою каральної акції є остаточне вирішення проблеми внутрішніх ворогів більшовицького режиму: «Перед органами державної безпеки стоїть завдання — найбезжальніше розгромити всю банду антирадянських елементів, захистити трудящий радянський народ від їхнього контрреволюційного підступництва, і нарешті, раз і назавжди покінчити з їх підривною роботою проти засад радянської держави». Зміст наказу свідчить про його антиселянську спрямованість – з-поміж контингенту, призначеного під репресії, більшість становили «колишні куркулі», що «повернулися після відбуття покарання», «утекли з таборів або трудпоселень», змогли уникнути розкуркулення, були членами «повстанських, фашистських, терористичних і бандитських формувань» [701, с. 330–331].

В УРСР, як і в більшості союзних республік, «куркульська операція» починалася 5 серпня й мала тривати чотири місяці. За наказом № 00447 репресовані поділялися на дві категорії. Перша, до якої зарахували «найбільш ворожих» із визначених контингентів «куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів», підлягала негайному арешту й після розгляду справ трійками – розстрілу. Решту репресованих – це «менш активні, але все ж таки ворожі елементи» – віднесено до другої категорії. Їх мали ув'язнити до таборів терміном від 8 до 10 років, а найбільш злісних і соціально небезпечних — на ті ж строки до в'язниць за рішенням трійки. При цьому, за роз'ясненням Й. Сталіна, наданим на запит секретаря Бурято-Монгольського обкому М. Єрбанова 21 липня 1937 р., вироки трійки вважалися остаточними та не підлягали оскарженню [701, с. 328, 331, 334].

Для УРСР установлювалися ліміти: 8 тис. осіб за першою категорією, 20 800 осіб – за другою. Їх визначили для Харківської, Київської, Вінницької, Донецької, Одеської, Дніпропетровської, Чернігівської областей та МАРСР, і в

наказі зазначалося, що затверджені цифри є орієнтовними. І хоча далі йшлося, що наркоми республіканських і начальники крайових та обласних управлінь НКВС не мають права самостійно перевищувати ці квоти і загалом заборонялося «будь-яке самочинне збільшення цифр», уже наступне речення відкрило справжній зміст цих застережень: «у випадках, коли ситуація буде вимагати збільшення затверджених цифр», керівники республіканських і регіональних управлінь НКВС зобов'язувалися надавати М. Єжову вмотивовані клопотання [701, с. 333]. Тобто місцеве керівництво НКВС, по суті, орієнтували на перевиконання встановлених лімітів.

Цим союзним наказом визначався й сам механізм проведення «куркульської операції». Територія областей поділялася на сектори, де формувались оперативні групи, очолювані відповідальними працівниками обласних управлінь НКВС. У деяких випадках керівниками оперативних груп дозволялося призначати «найбільш досвідчених і здібних начальників районних і міських відділень» [701, с. 334]. Територію УРСР до середини липня розділили на 45 секторів. У Вінницькій, Чернігівській, Київській, Харківській областях виділили по 7 секторів, в Одеській, Донецькій, Дніпропетровській — по 5, у МАРСР – 2 [581, с. 58]. Начальники опергруп керували виявленням та обліком «антирадянських елементів», слідством, ухвалювали обвинувальні висновки й відповідали за виконання вироків трійок. На кожного репресованого збиралися компрометуючі матеріали, на основі яких складалися загальні списки на арешт за підписом начальника оперативної групи, після чого вони передавалися на розгляд і затвердження начальникам обласних управлінь НКВС — саме вони давали санкцію на проведення арештів [701, с. 335].

«Куркульська операція» почалася з репресування «контингенту першої категорії». До «другої» дозволялося перейти після видання особливого розпорядження або із санкції наркома внутрішніх справ СРСР. Відтермінування покарання «антирадянських елементів» другої категорії пояснювалося перевантаженням місць позбавлення волі, які потрібно було підготувати до прийому нових засуджених. Трійки уповноважувалися «залежно від характеру матеріалів і ступеня соціальної небезпеки» переводити обвинувачених з першої категорії до другої та навпаки. Місце й порядок винесення смертних вироків визначалися

начальниками обласних управлінь НКВС з обов'язковим повним збереженням у таємниці цієї інформації. Меморандум НКВС СРСР від 8 серпня 1937 р. суворо заборонив оголошувати вирок засудженим за першою категорією. Загальне керівництво «куркульською операцією» здійснював заступник наркома внутрішніх справ СРСР, начальник головного управління держбезпеки М. Фріновський, при якому створювалася спеціальна оперативна група. На проведення масштабної репресивної акції Кремль виділив значні кошти – із резервного фонду СРСР перераховано 75 млн карбованців на оперативні витрати НКВС СРСР і 10 млн карбованців авансом ГУЛАГу на організацію таборів та проведення підготовчих робіт [701, с. 336, 337, 340].

Показово, що чергова репресивна акція використовувалася владою для поповнення державної скарбниці – це дозволяє провести певні аналогії з розкуркуленням і хлібозаготівлями попередніх років. У репресованих за першою категорією вилучали радянську й іноземну валюту, монети, вироби, злитки коштовних металів, облігації позик. Повністю конфісковувалося особисте майно тих засуджених, які не мали сім'ї, бо після арешту власника воно залишалося «бездоглядним або безгосподарним» [701, с. 362].

Наказ № 00447 установлював п'ятиденну звітність про перебіг операції, тому на основі телеграм наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського до НКВС СРСР можна простежити реалізацію каральних акцій в Україні. Уже перший звіт засвідчив, що українські чекісти націлювалися на перевиконання встановлених центром лімітів. За першу п'ятиденку – з 5 до 9 серпня – у республіці за першою категорією репресували 1 052 осіб, 515 з яких були «колишніми куркулями». Тож не дивно, що через місяць після початку операції НКВС УРСР наблизився до повного виконання встановлених показників, унаслідок чого І. Леплевський звернувся до М. Єжова з проханням про надання додаткового ліміту за першою категорією на 4 200 осіб [701, с. 340, 361]. І це звернення виявилось не останнім.

Наприкінці вересня 1937 р. керівництво НКВС УРСР підготувало доповідну записку, у якій обґрунтувало необхідність нового збільшення ліміту. По-перше, в обласних управліннях НКВС було акумульовано достатньо компрометуючих

матеріалів, щоб репресувати більше 15 тис. осіб. По-друге, 22 вересня в республіці організували чотири нових області: Полтавську, Миколаївську, Житомирську, Кам'янець-Подільську, які потребували «своїх» лімітів – по 500 осіб за першою категорією і по 1000–1500 осіб за другою [581, с. 146, 160]. Усього впродовж п'яти місяців ліміт для України за «першою категорією» був збільшений учетверо — з 8 тис. до 32 тис. 715 осіб, а за «другою» – в 2,4 разу – з 20 тис. 800 до 50 тис. 407 осіб. Більшість репресованих становили «куркулі» – 40 181 особа із загальної кількості 83 122 осіб. За «першою категорією» репресували 16 678 «куркулів», за «другою» – 23 503. Більшість «колишніх куркулів» були вилучені в сільській місцевості – 15 893 особи з колгоспів і 2 010 осіб із радгоспів [581, с. 245].

Під час першого етапу «куркульської операції» в республіці ліквідували 552 антирадянські організації з 7 315 учасниками й 1 754 контрреволюційні групи з 8 180 учасниками, яких заарештовано. Таким чином, 18,7 % репресованих за «куркульською операцією» проходили за груповими справами як учасники українських, куркульсько-повстанських, церковно-сектантських, німецьких, польських, диверсійно-шпигунських організацій та угруповань. Найбільшим було українське контрреволюційне підпілля: 228 організацій, 377 груп, 5 734 заарештованих [581, с. 256]. Дані протоколу № 1 трійки УНКВС у Київській області засвідчують, що українські чекісти, фальсифікуючи справи «колишніх куркулів», звернулися до найпопулярнішого та найпростішого обвинувачення в здійсненні контрреволюційної агітації, активно застосовуваного за доби суцільної колективізації [582, с. 149–163]. Для фабрикації подібних справ співробітники НКВС докладали мінімум зусиль: достатньо було кількох показань «правильних» свідків. Тож не дивно, що «контрреволюційні агітатори», розуміючи, що на них очікує, відмовлялися визнати себе винними. Так, у проекті наказу НКВС СРСР «Про недоліки підготовки і проведення масових операцій в Україні» зазначалося, що в окремих областях кількість зізнань ледве досягала 20–30–40 % [702, с. 52]. Обвинувачення ж були типовими: проведення активної підривної роботи в колгоспі, активної контрреволюційної фашистської пропаганди, поширення чуток про

майбутню війну СРСР з Німеччиною, перемогу фашизму, загибель радвлади [582, с. 149–163].

Попри те, що згідно з наказом № 00447 «куркульська операція» мала тривати лише чотири місяці, а встановлені ліміти значно перевищено, наприкінці січня 1938 р. Кремль ухвалює рішення про продовження каральних акцій. За постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 31 січня 1938 р. Україна разом з іще 21 важливим регіоном Союзу: автономними, союзними республіками й областями (Білорусією, Грузією, Вірменією, Азербайджаном, Таджикистаном, Ленінградською, Омською областями тощо) – була включена до нового етапу «куркульської операції», отримавши додаткову квоту на репресування 6 тис. осіб за першою категорією [702, с. 34].

Оскільки М. Єжов уважав, що в 1937 р. основний репресивний удар на селі спрямовувався «на райони, розташовані поблизу від пунктів оперативних груп», тоді як «у більш віддалених від опергруп районах виявлення антирадянських елементів було надзвичайно слабким і репресування їх явно недостатнім», українські чекісти мали розширити географію пошуку «контрреволюціонерів» – «виявити ділянки, найбільш слабо охоплені операцією, особливо ретельно перевірити в цих районах новий облік намічених до арешту, і вжити всі заходи до його поповнення». Від співробітників НКВС вимагали також якіснішої слідчої роботи, націлюючи на встановлення організаційних зв'язків заарештованих контрреволюціонерів, що дозволило б виявити «найбільш законспіровані й організовані куркульсько-білогвардійські та шпигунські формування», їхніх керівників. Під час другого етапу «куркульської операції» головну увагу передбачалося приділити вилученню так званих «інших контрреволюційних елементів», перерахованих М. Єжовим у проекті наказу НКВС СРСР: білогвардійців, петлюрівців, гетьманців, українських націоналістів, сектантів, членів антирадянських партій тощо [702, с. 55].

Установлені Україні Москвою січневі квоти виявилися не останніми. Уже 17 лютого 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) дозволило НКВС УРСР додатково репресувати ще 30 тис. осіб [702, с. 49]. Дослідники Н. Охотін і А. Рогинський

зазначають, що «український ліміт» був найбільшим з додаткових, наданих політбюро ЦК ВКП(б). Ініціатором цього рішення вони вважають М. Єжова, який указав на «необхідність виділення ліміту саме в такому обсязі у своїй промові перед керівним складом НКВС УРСР під час поїздки до Києва в середині лютого 1938 р.» [702, с. 550].

Розподіляли ліміт між областями й за категоріями вже в Києві, при цьому переважна більшість ліміту від 17 лютого 1938 р. була віднесена до «першої категорії», що привело до масових розстрілів у республіці. Приміром, судова трійка НКВС у Вінницькій області від 26 березня до 10 травня 1938 р. засудила 3 427 осіб, із них 3 200 осіб – до найвищої кари [582, с. 141].

Операція за наказом № 00447 у республіці була загалом завершена до 15 травня 1938 р., хоча були й винятки, наприклад, у Сталінській області операція тривала до середини вересня 1938 р. Намагання наркома внутрішніх справ УРСР А. Успенського отримати в червні 1938 р. новий ліміт на 40–45 тис. осіб закінчилося невдало [702, с. 551]. Загалом із 1 січня 1938 р. до 1 серпня 1938 р. обласними трійками УНКВС УСРР і НКВС Молдавської АРСР у рамках «куркульської операції» засуджено 36 393 особи, із них 35 563 особи – за «першою категорією», 830 осіб – за «другою категорією» [582, с. 296].

У листопаді 1938 р. найвище керівництво держави, ймовірно, вважаючи, що масовим терором удалося вирішити поставлені завдання, нейтралізувати реальних і потенційних ворогів радянської влади, змінює репресивний курс. Відправним моментом для припинення «куркульської операції» стала постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства» від 17 листопада 1938 р., яка заборонила органам НКВС і прокуратури «проведення масових операцій з арештів і виселення». Відтепер арешти мали здійснюватися лише за постановою суду і за санкцією прокурора. Постанова ліквідувала «судові трійки, створені згідно з особливими наказами НКВС СРСР, а також трійки при обласних, крайових і республіканських управліннях робітничо-селянської міліції». Органи НКВС і прокуратури мали у своїй діяльності «точно дотримуватися всіх вимог Кримінально-процесуальних кодексів». За звичною практикою винними в

«грубих порушеннях установлених законом процесуальних правил» під час проведення слідства визнавалися «вороги народу», які «пробралися в органи НКВС і прокуратури як у центрі, так і на місцях» та «свідомо перекручували радянські закони, фальсифікували слідчі документи, безпідставно або за дріб'язковими підставами притягуючи до кримінальної відповідальності й заарештовуючи, порушували з провокаційною метою “справи” проти невинних людей, у той же час уживали заходів, щоб приховати або врятувати від розгрому своїх співучасників у злочинній антирадянській діяльності» [702, с. 309–310].

Порядок застосування постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. деталізував наказ наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 26 листопада 1938 р., яким скасовувалися 17 наказів, циркулярів і розпоряджень НКВС, виданих від липня 1937 р. до вересня 1938 р., про проведення масових операцій, зокрема й оперативний наказ № 00447 від 30 липня 1937 р. [582, с. 350].

Отже, «куркульська операція» стала заключним акордом соціальної чистки села, розпочатої з приходом до влади більшовицької партії. Від попередніх масових операцій її відрізняли секретність, «суто поліцейський характер» – наказ № 00447 реалізовувався органами НКВС без залучення широких мас активістів, уповноважених, – а також крайня жорстокість. Загалом упродовж 1937–1938 рр. в Україні за наказом № 00447 заарештовано 111 675 осіб: 51 400 «колишніх куркулів», 12 780 карних злочинців, 47 495 інших «контрреволюційних елементів» [985, с. 161], – із яких 111 560 осіб засуджено, зокрема 48 644 «колишніх куркулів», 11 655 карних злочинців, 51 261 інший кримінальний елемент [582, с. 125].

7.2. «Шкідницька лінія» в репресивній політиці на селі

Головними чинниками чекістської антишкідницької операції 1937–1938 рр. слід уважати системні проблеми функціонування усупільненого аграрного сектора. Реалізація владою протягом 1933–1936 рр. курсу, спрямованого на організаційно-господарське зміцнення колгоспів, не пододала «кризи колгоспного ладу». Низька продуктивність праці, безгосподарність залишалися «родимими плямами» колективної системи господарювання, побудованої на відчуженні виробників від

засобів виробництва. Намагання влади за умов наростаючої деградації аграрного сектора збільшувати вилучення сільськогосподарської продукції призвело до того, що голод перетворився на жакливу буденність у житті колективізованого села. Невдоволення селян соціально-економічною ситуацією в країні примушувало владу шукати шляхи суспільної стабілізації. У постголодоморний період звичним методом «заспокоєння» колгоспної маси стали каральні акції проти шкідників, яких обвинувачували в навмисному знищенні худоби, збіжжя, сільськогосподарської техніки. У контексті цих акцій варто розглядати й масштабну чекістську операцію з боротьби зі шкідництвом у системі сільського господарства в 1937–1938 рр., яка стала своєрідним апогеєм антишкідницької репресивної політики більшовицького керівництва держави.

Підґрунття для розгортання боротьби зі шкідництвом на селі було створене так званою «справою Наркомзему». Першим про шкідництво в системі Наркомзему СРСР заявив на лютнево-березневому (1937 р.) пленумі ЦК ВКП(б) новий нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов. У своїй промові він фактично оприлюднив зміст довідки НКВС СРСР «Про контрреволюційну шкідницьку роботу в управлінні сільським господарством», повідомивши, що «у Наркомземі викрили цілий ряд троцькістських груп і груп правих, які здійснювали велику шкідницьку та диверсійну роботу у сільському господарстві» [701, с. 163]. Зокрема НКВС УРСР почав ліквідацію контрреволюційних організацій у Харківській та Одеській областях. Засновником Харківської організації визначили колишнього другого секретаря Харківського обкому КП(б)У І. Мусульбаса, який нібито завербував заступника завідуючого сільськогосподарським відділом Харківського обкому КП(б)У Незнакомова, поставивши перед ним «завдання зірвати врожай зернових і технічних культур, <...> а також провести ряд шкідницьких заходів у галузі тваринництва». Незнакомов, своєю чергою, залучив до шкідництва завідуючого буряковим управлінням Харківського облземуправління Щелинського, директора бурякотресту Заславського, директора сільськогосподарського інституту Барабаша. «Учасники організації виробили шкідницький план, який передбачав зменшення врожайності зернових культур, цукрового буряку і зрив державного плану розвитку

тваринництва, шляхом знищення продуктивного поголів'я худоби» [701, с. 165]. Одеську контрреволюційну організацію очолював завідувач сільгоспвідділу обкому КП(б)У П. Іванченко, який нібито особисто завербував свого заступника Аввакумова й начальника облЗУ Крайза [332, арк. 54]. Загальне керівництво «шкідницькою роботою у сільському господарстві» республіки приписали колишньому заступнику наркома землеробства УРСР Грушевському [325, арк. 5].

У лютому 1937 р. перші арешти керівників облземуправління провели в Київській області. Обласне управління НКВС вилучало «шкідників» у рамках агентурно-слідчої справи «Виразка», за якою проходили завідуючий облЗУ Ф. Ломако, начальник льняного управління Г. Сагайдаковський, колишній начальник тваринницького управління П. Муженко, плановик П. Хоменко. Київських контрреволюціонерів обвинуватили в «підриві соціалістичного сільського господарства поліських прикордонних районів, що мають стратегічне значення», і «зриві рішень ЦК КП(б)У про культивування та поширення провідної технічної культури на Поліссі – льону» [325, арк. 29].

Проведені протягом лютого – березня «ліквідаційні роботи» дали змогу наркомуну внутрішніх справ УРСР В. Балицькому відзвітуватися перед ЦК КП(б)У про структуру троцькістської організації в системі Наркомзему УРСР. У доповідній записці від 10 квітня 1937 р. повідомлялося, що загальне керівництво шкідницькою діяльністю здійснювали працівники центрального апарату Наркомзему республіки. Для практичної шкідницької роботи начебто створювалися осередки організації в обласних земельних управліннях і низових ланках земельних органів. Оскільки член Київського обласного осередку П. Хоменко був колишнім боротьбистом, слідчі НКВС намагалися пов'язати справу «правих наркомземівців» зі справою «українського націоналістичного підпілля боротьбистів» [325, арк. 32].

Перелік обвинувачень, висунутих наркомземівцям, не відрізнявся оригінальністю. Загальною метою шкідницької діяльності «троцькістської групи у Наркомземі УРСР» органи НКВС визначили «підрив політики партії в галузі колективізації шляхом дискредитації самої ідеї колгоспного господарства та розпалювання індивідуалістичних тенденцій серед широких мас селянства». Для

досягнення поставленої мети шкідницька організація нібито проводила «дезорганізацію і розвал соціалістичного сільського господарства на вирішальних ділянках»: у тваринництві, зерновому господарстві, меліорації, МТС тощо. Працівників Наркомзему обвинувачували в шкідницькому плануванні, яке негативно позначалося на реалізації поточних сільськогосподарських кампаній, гальмувало розвиток колгоспного тваринництва, впливало на роботу МТС [325, арк. 54–55].

Зміст висунутих наркомземівцям обвинувачень свідчить, що влада прагнула перекласти на них відповідальність за управлінські, господарські, виробничі проблеми колгоспного сектора. Чого варті звинувачення працівників Харківського облземвідділу в «скороченні поголів'я худоби у колгоспах шляхом шкідницького виконання планів м'ясоздачі за рахунок основного поголів'я» [325, арк. 57]. Насправді, усі негаразди аграрної галузі мали системний характер і визначалися як примусовим характером проведеної суцільної колективізації, так і самою директивною моделлю радянської економіки, що позначалося на якості управлінських рішень. У зв'язку з цим можна процитувати свідчення Г. Сагайдаковського, який приписує одному з керівників організації, Грушевському, фразу: «Вони (партія і уряд) завжди звинувачують нас у зриві їхніх заходів. Тут ми ні до чого. Це винна сама система, збудована зверху» [325, арк. 42].

Справа Наркомзему УРСР була сфабрикована на основі «зізнань» обвинувачених, написаних під диктовку співробітників НКВС, адже на такий висновок настановлює аналіз протоколів допитів фігурантів справи. Наприклад, Г. Сагайдаковський на початку допиту, проведеного 28 лютого 1937 р., відразу заявив, що «визнає себе винним у тому, що був учасником контрреволюційної шкідницької організації». Далі він указав, що цілком усвідомлює, який «огидний злочин» скоїв «перед партією і радянською владою», а тому хоче «повністю покаятися своїм щирим зізнанням» [325, арк. 12].

Зізнання обвинувачених дозволяли співробітникам НКВС проводити нові арешти й виявляти чергові контрреволюційні угруповання. Так, заарештований 26 липня 1937 р. колишній помічник наркома землеробства УРСР з кадрів

Й. Лінецький назвав до 35 відомих йому активних учасників організації, що займали відповідальні посади в земельних органах України: начальників облземуправлінь Вінницької області Пюнтковського та Харківської області Паська, заступника начальника облЗУ Київської області Сквірського, помічників начальників облЗУ з кадрів Одеської області Яковенка, Вінницької – Непомнящего, Київської – Іхельзона й інших. Також Лінецький зізнався, що призначив на відповідальні керівні посади в земельних органах республіки й МТС «різного контрреволюційного елементу чисельністю до 80 осіб» [332, арк. 180, 181, 191]. А свідчення заарештованого в червні 1937 р. агронома Куманівської МТС Сатанівського району Проскурівського округу В. Ляшенка спричинилися до фабрикування справи Вінницького обласного центру контрреволюційної організації [324, арк. 139, 140].

Проведена агентурно-слідча робота в рамках справи Наркомзему дозволила НКВС республіки виявити значну «засміченість» апаратів обласних земуправлінь «антирадянськими, шкідницькими елементами». Лише в Одеському облземвідділі нараховувалися 9 троцькістів, 3 праві, 1 боротьбист, 1 есер, 1 «профашистськи настроений», 8 колишніх офіцерів і білих та 12 контрреволюціонерів інших забарвлень, які працювали на посадах агрономів, зоотехніків, землевпорядників, інженерів, плановиків, начальників відділів і управлінь [327, арк. 206]. Отриману інформацію українські чекісти використали під час масштабної репресивної кампанії з боротьби зі шкідництвом в аграрному секторі, що стала складником «Великого терору» 1937–1938 рр. Приміром, на основі свідчень заступника наркома землеробства УРСР Сердюка була сфабрикована справа керівництва Гуляйпільського району Дніпропетровської області, над яким організували відкритий процес [332, арк. 313].

Перший репресивний удар під час «антишкідницької» кампанії Кремль спрямував проти шкідників у заготівельному секторі. 31 серпня 1937 р. Й. Сталін і В. Молотов видали спільну директиву ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про боротьбу з кліщем», де стверджувалося, що «внаслідок шкідництва в органах Комітету заготівель хлібні елеватори, склади і млини були заражені кліщем». І дійсно, ситуація зі зберіганням збіжжя в українському селі залишалася критичною з початку

суцільної колективізації, що призводило до значних втрат урожаю. Але це був результат дії не суб'єктивного фактора – шкідництва заготівельників, а об'єктивного – відсутності необхідної кількості елеваторів, коштів на чистку зерна та кваліфікованих кадрів. Адже перманентні чистки персоналу приводили до того, що місце досвідчених працівників займали випадкові особи. Між тим директива вирішувала проблему звичним сталінським методом – завідувачів заготівельних пунктів, хлібних складів, директорів елеваторів і млинів попереджали, що за антисанітарний стан складів, приміщень, елеваторів, млинів, порушення правил зберігання зерна й боротьби з кліщем «вони будуть притягатися до кримінальної відповідальності, як шкідники і вороги народу» [701, с. 301].

Циркуляр Прокуратури СРСР від 2 вересня 1937 р. деталізував порядок застосування сталінської директиви. Місцеві прокуратури зобов'язували миттєво реагувати на «сигнали» про шкідництво, проводити прискорене слідство «із закінченням у п'ятиденний строк, притягуючи винних до відповідальності за ст. 58-7 та відповідними статтями КК союзних республік як шкідників, ворогів народу, забезпечивши застосування судами жорстких заходів аж до розстрілу» [701, с. 302–303].

Наступним кроком у боротьбі зі шкідниками-заготівельниками стала директива ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 10 вересня 1937 р., яка націлювала на організацію 2–3 показових судових процесів в області з винесенням розстрільних вироків обвинуваченим. Прикметно, що майже одночасно – 11 вересня 1937 р. – політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову, яка остаточно розв'язала руки сталінському правосуддю. Згідно з нею обвинувальний висновок у справах про контрреволюційне шкідництво та диверсії мав надаватися обвинуваченим лише за одну добу до розгляду їхніх справ у суді, касаційне оскарження заборонялося, розстрільні вирoki виконувалися негайно після відхилення прохань засуджених про помилування [701, с. 452].

«Полювання на відьом» у заготівельному секторі республіки почалося після арешту 4 серпня 1937 р. голови Комітету заготівель при РНК СРСР І. Клейнера. 11 серпня 1937 р. партійно-радянським органам і заготівельним апаратам республік

та областей надіслали директиву, підписану Й. Сталіним і В. Молотовим. У ній Клейнера назвали «ворогом народу, що організував шкідництво в галузі хлібозаготівель, будівництва хлібних елеваторів, заготівлі і зберігання сортового насіння». Перед партійно-радянськими організаціями й працівниками заготівельного апарату ставилося завдання – «викоренити й ліквідувати всі наслідки шкідництва ворога народу Клейнера», а саме: «перевірити всю практику роботи Комітету заготівель, особливо “Заготзерно” й суворо покарати всіх, хто намагався або спробує завадити справі хлібозаготівель і справі утворення, зберігання та використання фонду чистосортного насіння зернових культур» [701, с. 296].

На виконання вказівки Кремля НКВС УРСР починає масштабну операцію з «виявлення» чи скоріше створення контрреволюційного підпілля в системі Комітету заготівель і «Заготзерна» республіки. Так, уже 20 серпня заарештовано І. Степанського – уповноваженого Комітету заготівель при Раднаркомі СРСР в Україні, який під час допиту дав потрібні свідчення. Передусім І. Степанський зізнався, що він був членом «антирадянської правотроцькістської організації», а завербував його особисто І. Клейнер. Далі Степанський фактично повідомив про створення ним республіканського осередку контрреволюційної організації шляхом вербовки відповідальних працівників Комітету заготівель і «Заготзерна» УРСР: Я. Розенберга – уповноваженого «Заготзерна» в Україні, І. Полторацького – уповноваженого Київської обласної контори «Заготзерна», О. Передерія – уповноваженого Комітету заготівель по Київській області, Катена – уповноваженого Одеської облконтори «Заготзерна» та інших [325, арк. 149–150].

Після «зізнань» Степанського почалася нова хвиля арештів. 12 вересня заарештували Катена, 14 вересня – Розенберга, які свідчили про залучення «до шкідницької діяльності» уповноважених, керівників обласних контор, периферійних пунктів і елеваторів «Заготзерна» [325, арк. 150, 196]. Таким чином, слідчі НКВС УРСР поступово «вибудували» в матеріалах справи «велику антирадянську правотроцькістську організацію, що здійснювала диверсійно-шкідницьку роботу зі знищення і псування хлібних ресурсів у всій системі Комітету заготівель і “Заготзерно” республіки». Організація була сформована за відомчим принципом. Її

очолювали керівники Комітету заготівель і «Заготзерна» України: Степанський, Розенберг, Ізраїлевич – заступник уповноваженого «Заготзерна» в Україні, Ткачов – начальник елеваторно-складського сектору й заступник уповноваженого «Заготзерна» в Україні, Метулинський – начальник децентралізованих заготівель в апараті уповноваженого Комітету заготівель [325, арк. 404].

Для створення обласних осередків керівництво організації нібито провело вербовку «підвідомчих обласних уповноважених Комітету заготівель і “Заготзерно”». Скажімо, Харківський обласний осередок очолювали Плетнер – уповноважений облконтори «Заготзерна», Славін — уповноважений обласного Комітету заготівель, Бородавко – заступник уповноваженого обласного Комітету заготівель. Обласні уповноважені, своєю чергою, завербували «безпосередніх виконавців диверсійно-шкідницьких актів – підлеглих їм працівників елеваторів і найбільших хлібних пунктів». Тільки в Київській області «шкідницькі групи» виявлені на Овруцькому, Жашківському, Чорнобильському, Білоцерківському, Тетіївському, Плисківському, Бориспільському, Новоград-Волинському пунктах «Заготзерна» [325, арк. 416, 418, 419].

Слідство «встановило», що загальносоюзну організацію очолювали І. Клейнер, Меламед – начальник Всесоюзного об’єднання «Загозерно» та його заступник Гольдман, які здійснювали вербовку українських заготівельників від 1935 р. [325, арк. 406].

«Підривна діяльність» республіканської «правотроцькістської організації» здійснювалася за такими напрямками:

«а) зменшення мучних ресурсів шляхом зниження планів переробки муки та погіршення її якості за рахунок недоброякісних домішок;

б) зрив підготовки технічної бази для хлібозаготівель;

в) організація зайвих і зустрічних перевезень хліба з метою перевантаження транспорту та здійснення непотрібних витрат;

г) шкідницьке планування кількості елеваторів і їхньої дислокації;

д) шкідницьке складування та зберігання зерна з метою створення максимально сприятливих умов для зараження зерна шкідниками» [325, арк. 406].

Перелік обвинувачень доводить, що фігурантів «шкідницьких справ» намагалися зробити «крайніми» за ті системні негаразди, які існували у сфері заготівель і зберігання збіжжя. Навіть у матеріалах слідчої справи стверджувалося, що «матеріально-технічна база системи “Заготзерно” була недостатньою і не забезпечувала повного приймання зерна, що надходило від колгоспів» [325, арк. 321]. Системність проблем у заготівельній галузі доводить і той факт, що деякі з фігурантів відкритих процесів 1937 р. вже притягалися до кримінальної відповідальності за скоєння аналогічних «злочинів». Приміром, завідуючого Ходоровським пунктом «Заготзерна» В. Бондаря в 1934 р. засудили за зараження зерна хлібними шкідниками до одного року примусових робіт умовно [568, арк. 141].

Тим часом полювання на шкідників у республіці набирало все більших обертів. На виконання директиви НКВС від 11 вересня 1937 р. Наркомат внутрішніх справ УРСР відрядив до областей оперативних співробітників, які мали «активізувати боротьбу зі злочинними складуванням і зберіганням збіжжя» та ліквідувати наслідки шкідництва. А обласні управління НКВС призначили своїх співробітників до районів, де розташовувалися заготпункти, елеватори і млини з великою кількістю зараженого зерна [325, арк. 213–214].

Зрозуміло, що чекісти займалися не лише виявленням та очищенням зараженого зерна – насамперед вони шукали міфічних «шкідників». Унаслідок від 10 вересня до 1 жовтня 1937 р. органи НКВС заарештували 691 працівника Комітету заготівель і системи «Заготзерна», зокрема 165 технічних керівників заготпунктів, 129 завідувачів заготпунктів, 106 завскладів, 37 завідувачів елеваторів, 16 працівників облзаготзерно, 11 керівників комітету заготівель. Наймасовіші арешти провели в Київській (174 особи) і Дніпропетровській (136 осіб) областях [343, арк. 280].

Одночасно в республіці відбулися 15 процесів над шкідницькими групами, на яких засудили 53 осіб: 30 осіб – до розстрілу та 13 осіб – до 10 років ув'язнення [328, арк. 1]. Зокрема до кримінальної відповідальності було притягнуте керівництво Ржищівського пункту «Заготзерна», яке обвинуватили в навмисному псуванні зерна,

зараженні зерна хлібними шкідниками – кліщем і довгоносіком. 21 вересня 1937 р. виїзна сесія спецколегії Київського обласного суду засудила завідувача Ржищівського пункту М. Романова, технічного керівника С. Морейніса, завідувача Ходоровського пункту В. Бондаря до смертної кари – розстрілу, завідувача складів Т. Ганжура й уповноваженого комзагу по Ржищівському району Р. Сопілкова – до 10 років ув'язнення, заступника завідувача Ржищівського пункту А. Гапона – до 3 років, завлабораторією О. Чеботарьову – до 4 років [568, арк. 142]. У вересні 1937 р. відкриті судові процеси над заготівельниками організували в Кременчуцькому, Красноградському і Шишакському районах Харківської області, а також над керівництвом Прилуцького пункту «Заготзерна», Ніжинського, Яхновського й Крутнянського підпунктів Чернігівської області, Воронковського, Кодимського, Чубівського пунктів і Тираспольського елеватора Молдавської АРСР тощо [325, арк. 162, 193, 195; 328, арк. 10–14].

Документи свідчать, що місцеве керівництво, здійснюючи боротьбу зі шкідництвом, прагнуло перевищити планові показники, установлені центром, оскільки розуміло, що «краще перевиконати, ніж недовиконати». Так, секретар Київського обкому КП(б)У С. Кудрявцев у телеграмі до ЦК ВКП(б) від 16 вересня 1937 р. не лише повідомляв про організацію трьох показових процесів над «шкідниками-заготівельниками»: 18 вересня над керівництвом Ржищівського пункту «Заготзерна», 20 вересня – Фастівського і 25 вересня – над працівниками Білоцерківського елеватора, – але й прохав дозволу на проведення додаткового процесу над колишнім уповноваженим Комітету заготівель по Київській області О. Передерієм і працівниками «Заготзерна» І. Полторацьким і Мусатовим [701, с. 454].

Можливість перевищення встановлених квот на 2–3 показові судові процеси в області підтверджує й доповідна записка А. Вишинського, де повідомлялося, що на 20 вересня 1937 р. в органах прокуратури УРСР проваджувалися 50 заготівельних справ (це на 7 областей і Молдавську АРСР) [701, с. 472]. Лише в Харківській області протягом вересня 1937 р. райапаратами НКВС заведено слідчі справи за ст. 54-7 КК УРСР і заарештовано працівників Сагайдакського, Охтирського,

Глобінського, Лебединського, Лозівського, Семенівського, Староверівського, Хорольського, Сумського, Краснопільського, Савинського, Нововодолазького, Великобурлуцького, Козельщинського, Новосанжарського, Чугуївського заготівельних пунктів, Красноградського млинкомбінату, Полтавського млинзаводу [328, арк. 102–107]. Завдяки зусиллям НКВС УРСР до 13 жовтня загальна кількість заарештованих зросла до 706 осіб, а до 5 жовтня проведено 24 судові процеси над «шкідницькими групами», засуджено 85 осіб, з них 46 – до розстрілу [343, арк. 281].

Усього, за даними Прокуратури СРСР від 10 грудня 1937 р., за обвинуваченнями в шкідництві в системі «Заготзерна» УРСР порушено 205 справ, із яких 90 справ розглянули в суді. До кримінальної відповідальності притягнуто 575 осіб, із них 162 засуджено до найвищої кари [701, с. 516]. Крім того, в Україні до 15 січня 1938 р. проведено 27 показових процесів у справах зі шкідництва в системі «Заготзерна» і Комітеті заготівель, на яких за першою категорією засудили 70 осіб, за другою – 72 [581, с. 264].

Складником «великої чистки» на селі стала й «боротьба зі шкідництвом у тваринництві», проголошена черговою директивою Й. Сталіна та В. Молотова від 2 жовтня 1937 р. У ній безапеляційно стверджувалося, що «за останній рік внаслідок шкідництва в галузі тваринництва колгоспники втратили сотні тисяч голів великої рогатої худоби і коней, не кажучи про загибель дрібної рогатої худоби». Визначалися і сфери шкідництва: проведення актів бактеріологічної диверсії шляхом зараження худоби епідеміологічними захворюваннями, зрив постачання ветпрепаратів і дезінфікуючих засобів до районів, шкідницьке скорочення посівних площ задля зменшення посівної бази. Аби захистити «колгоспи і радгоспи від шкідницької діяльності ворогів народу», ЦК ВКП(б) і РНК СРСР зобов'язали партійне і радянське керівництво республіки й областей негайно організувати від трьох до шести показових процесів над шкідниками у тваринництві: ветеринарами, зоотехніками, лаборантами біофабрик, працівниками місцевих земельних і радгоспних органів. До засуджених шкідників мали застосовувати найвищу кару – розстріл [701, с. 486].

Зауважимо, що в Україні курс на «рішуче викривання шкідників і ліквідацію наслідків шкідництва» в системі конярства був визначений ще постановою РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 8 вересня 1937 р., яка зобов'язала облвиконкоми, обкоми, райвиконкоми, правління колгоспів і директорів радгоспів протягом вересня перевірити стан кінського поголів'я в колгоспах і радгоспах, ветеринарно-зоотехнічний режим на стайнях і кадри, що обслуговують коней: конюхів та ветфельдшерів [405, арк. 2 зв.]. Результати цих перевірок і використовувалися владою для фабрикації кримінальних справ й організації показових процесів над шкідниками в системі тваринництва.

У рамках нової репресивної операції НКВС УРСР ліквідував у системі ветеринарного управління республіканського Наркомзему «велику диверсійно-шкідницьку організацію», яку очолювали начальник управління Поздняков, його заступник Козирєв, начальник конуправління Невалений, директор Українського інституту експериментальної ветеринарії Фірсов. Контрреволюційна організація ветеринарів нібито була створена ще в 1932 р. «з метою послаблення економічної та оборонної могутності країни» і керувала «здійсненням бактеріологічної та хімічної диверсії в галузі тваринництва на Україні». Очільники організації завербували керівників ветеринарних, тваринницьких, конярських відділів обласних земельних управлінь і ветеринарних спеціалістів, які, своєю чергою, залучили до «підривної роботи значну кількість низових ветеринарних і зоотехнічних спеціалістів, конюхів та інших осіб, що обслуговували кінське поголів'я у колгоспах» [344, арк. 29]. У Вінницькій області начальник ветуправління Наркомзему УРСР П. Поздняков створив диверсійну організацію, очолювану трійкою у складі начальника ветуправління облЗУ Лебедева, завідуючого облветбаклабораторії Новгородова, директора облветснаба Д. Позднякова (брата П. Позднякова). Осередки вінницької групи, які здійснювали «практичну роботу з диверсії», формувалися за принципом територіального розташування ветлабораторії. Обласна трійка керувала всією діяльністю організації в області, проводила вербовки нових членів, постачала осередкам отруту для знищення коней [344, арк. 31–32].

Українські ветеринари-шкідники здійснювали бактеріологічну диверсію не самотійно, а за завданням «агента німецької розвідки» – директора Всесоюзного інституту експериментальної ветеринарії Густава Мартина. Подібне обвинувачення надавало «шкідницькій справі» додаткового німецько-фашистського й військового забарвлення. До німецько-військового, а згодом ще й польського контексту логічно вписувалося обвинувачення фігурантів справи в навмисному отруєнні худоби в прикордонних областях України: Кам'янець-Подільській, Вінницькій, Київській, Чернігівській, – «щоб послабити боєздатність найближчого тилу», а також у підготовці масштабної диверсії в пунктах концентрації кінноти Червоної армії на початку майбутньої війни [344, арк. 29].

Прикордонний напрямок у матеріалах ветеринарної справи виникає не випадково. НКВС УРСР стверджував, що саме в прикордонних областях України в 1936–1937 рр. «отруєння і зараження інфекційними епізоотіями худоби, особливо кінського поголів'я» набули масового характеру. Тільки в Кам'янець-Подільській області протягом 1936–1937 рр. факти отруєння й загибелі коней зафіксовані в 166 колгоспах 24 районів. З вересня 1936 р. і до 20 січня 1937 р. в області отруїли 8 050 коней, з яких загинуло 2 859. Однією з причин загибелі коней стали отрути, які зазвичай використовувалися для протруєння насінневого матеріалу й боротьби зі шкідниками: формалін, А-10, препарат Давидова, що містив миш'як [344, арк. 25–26]. Власне, насправді коні гинули не через шкідництво, а внаслідок елементарної недбайливості працівників колгоспу, які годували худобу протруєним зерном.

Натомість у більшості випадків, за висновками НКВС, мали місце отруєння, які за клінічними ознаками не підпадали під жодну з відомих отрут. Навіть спеціалісти ветеринарного управління Наркомзему УРСР, відряджені до «вражених отруєннями» колгоспів, не змогли встановити причини захворювання коней, дійшовши висновку про поширення в Україні якогось «невідомого захворювання» (НЗ). НКВС республіки наводило статистичні дані, які свідчили про серйозність проблеми: якщо в 1932 р. на «НЗ» захворіли 143 коні, а загинули від нього 109, то в 1935 р. вже відповідно 249 і 169, у 1936 р. – 893 і 665, у 1937 р. – 9 336 і 5 147 коней [344, арк. 50].

Фабрикація справи ветеринарів-шкідників дала змогу владі просто відповідати на складні питання: слідство дійшло висновку, що нібито «невідоме захворювання» – це результат отруєння коней учасниками диверсійно-шкідницької організації. Отрута у вигляді порошку світло-сірого кольору виготовлялася в Українському інституті експериментальної ветеринарії та у Вінницькій обласній ветлабораторії членами організації Тамаріним і Новожиловим за рецептами, отриманими Козиревим від німецької розвідки в 1932 р. під час поїздки на наукову конференцію до Німеччини. Протягом 1933–1937 р. Новожилов і Тамарін, який, до речі, завідував відділом фармакології Українського інституту експериментальної ветеринарії, виготовили 16 кг отрути, тоді як для знищення коня достатньо 2–3 г. Порошок поширювали серед учасників шкідницької організації, переважно ветеринарних працівників, які підсипали отруту до кормів і води [344, арк. 37–38].

Отримавши від Новожилова і Тамаріна формулу отрути, співробітники НКВС вирішили перевірити її експериментально. Заступник наркома внутрішніх справ УРСР М. Степанов відрядив до Кам'янець-Подільської області спеціальну бригаду з лікаря-патологоанатома та двох кваліфікованих хіміків, які мала остаточно встановити властивості отрути й задокументувати факти отруєнь. Однак випробовування отрути закінчилося повним фіаско: її дали трьом коням, але вони залишилися живими [344, арк. 44]. Інакше кажучи, формула отрути, яка фігурувала в матеріалах справи, була фікцією, вибитою з обвинувачених під час слідства.

Між тим провали слідства під час фабрикації справи шкідників-ветеринарів не завадили застосуванню репресій. 10 жовтня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) затвердило рішення Житомирського обкому КП(б)У про проведення трьох показових процесів у Бердичівському, Чуднівському і Новоград-Волинському районах. 22 жовтня 1937 р. аналогічну постанову Кремль ухвалив щодо Миколаївської області, де показові судилища мали пройти в Кіровському й Херсонському районах і Великопетиському каракулівницькому радгоспі [701, с. 498]. За даними НКВС УРСР, у жовтні 1937 р. показові процеси над учасниками антирадянських шкідницьких груп у галузі тваринництва й ветеринарії планувалися також у Василівському, Молочанському, Кам'янсько-Дніпровському районах

Дніпропетровської області, Сахновщанському, Великописарівському, Білопільському районах Харківської, Бориспільському, Жашківському, Обухівському районах Київської, Мостовському, Новоукраїнському, Зельцькому районах Одеської області, м. Сталіне Донецької області [328, арк. 74, 76, 77].

Широта мислення і специфічні навички слідчих НКВС при фабрикації шкідницьких справ проявились у тому, що залежно від регіонального розташування диверсійні групи ветеринарів набували додаткового контрреволюційного забарвлення. У Чернігівській, Київській, Полтавській областях вони ставали українськими націоналістичними організаціями, а їхні члени – колишніми петлюрівцями. У Харківській, Дніпропетровській, Одеській, Донецькій областях діяли шкідницькі групи правих. У Кам'янець-Подільській, Вінницькій і Житомирській областях диверсійні організації працювали за наказами польської та німецьких розвідок [328, арк. 69–77].

Попри явну абсурдність обвинувачень, висунутих «диверсантам-ветеринарам», усі вони отримували цілком реальні суворі вироки. Наприклад, із групи ветеринарних працівників, що нібито займалися шкідництвом у Новоград-Волинському й Городницькому районах, Є. Мошенця, І. Кохана, Н. Постанюка, Ф. Мельника, С. Цимбалюка засудили до розстрілу, П. Мисловича – до 15 років, а В. Білянського – до 12 років в'язниці [328, арк. 162].

За даними Прокуратури СРСР на 10 грудня 1937 р., протягом репресивної кампанії в республіці порушено 50 справ, із яких 38 розглянуто в суді. До кримінальної відповідальності притягнуто 193 осіб, із них 98 засуджено до найвищої кари [701, с. 513]. До початку січня 1938 р. за отруєння кінського поголів'я в республіці заарештовано 170 осіб, із них 90 – у Вінницькій області, 24 – у Київській, 56 – у Кам'янець-Подільській. Серед заарештованих – 86 ветеринарів, 36 ветфельдшерів, 15 ветсанітарів, 4 зоотехніки і 29 працівників колгоспів [344, арк. 44]. Усього в Україні до 15 січня 1938 р. провели 27 показових процесів над шкідниками в галузі тваринництва, під час яких за першою категорією засудили 110 осіб, за другою – 55 [581, с. 264].

Проведена чистка кадрів не лише не зняла, а навпаки, ще більше поглибила проблеми ветеринарної галузі. За даними Наркомзему УРСР, на 10 січня 1938 р. в земельних органах не вистачало 1 279 ветлікарів із 2 401, передбачених штатним розкладом, тобто половини. Через нестачу ветеринарних кадрів у 85 районах республіки ветлікарів узагалі не було, також не працювали 10 ветлабораторій. Не кращою була ситуація і в Наркоматі радгоспів УРСР. Лише 50 радгоспів республіки із 218 були забезпечені ветлікарями, у 154 радгоспах працювали ветфельдшери, а в 14 радгоспах ветперсонал був відсутній. Проте проблеми ветеринарної галузі не стали на заваді антишкідницькій операції НКВС УРСР – від 1 січня 1937 р. до 1 лютого 1938 р. в республіці заарештовано 322 ветлікарів [344, арк. 65].

Попри ліквідацію розгалуженої шкідницької організації ветеринарів утримання худоби в колективних об'єднаннях республіки не покращилося. На початку 1938 р. «особливо незадовільний стан кінського поголів'я» був зафіксований у Коростенському, Овруцькому, Баранівському, Бердичівському, Барашівському, Корнінському районах Житомирської області. У колгоспах цих районів коні були виснажені, завошивлені. Хворих коней своєчасно не лікували, що зумовлювало поширення епідеміологічних захворювань. У 1938 р. знову фіксувалися випадки «невідомого захворювання» коней. Лише з 28 січня до 3 лютого в республіці на «НЗ» захворів 251 кінь, з яких 114 загинуло [344, арк. 64].

Тому НКВС УРСР продовжив роботу з виявлення «контрреволюційно-диверсійного підпілля». У тій же Житомирській області на 24 лютого 1938 р. заарештували 25 шкідників: ветлікарів, ветфельдшерів, зоотехніків, конюхів тощо. У колгоспі ім. Ілліча Сахновської сільради Ружинського району ліквідовано «контрреволюційну групу» в складі голови колгоспу А. Зайця і заступника голови В. Горпиніча, яка «спочатку довела коней до повного виснаження, а потім отруїла гнилими кормами, зараженими грибок» [344, арк. 76]. Ця справа є показовою з огляду на те, що «економічно слабкі колгоспи» Житомирської області на початку 1938 р. переживали чергові «продовольчі труднощі». У родинах колгоспників не лише закінчився хліб, вони вже доїдали картоплю. В Андрушівському районі голодували 40 родин колгоспу «Першого травня» с. Крилівка, 36 родин колгоспу

«Зірка» с. Степок, 50 членів колгоспу ім. Молотова с. Зарубіжне [344, арк. 199]. Ясно, що за такої ситуації з продовольством для людей нічим було годувати й худобу. За цих умов застосування репресій проти шкідників і диверсантів у галузі тваринництва має особливо цинічний вигляд.

Характеризуючи «велику чистку» українського села у 1937–1938 рр., окремо слід зупинитися на організації показових судових процесів над «шкідниками у системі сільського господарства». Їх проведення санкціонувала сталінська директива від 3 серпня 1937 р., яка зобов'язала республіканські й обласні партійні комітети організувати в кожній області 2–3 відкриті показові процеси над ворогами народу – керівниками МТС, земельних органів, райвиконкомів і райпарткомів. Необхідність організації публічних розправ над районними очільниками Й. Сталін у характерній для себе манері пояснив тим, що покарання шкідників «у закритому порядку по лінії органів НКВС» не мобілізує колгоспників «на боротьбу зі шкідництвом та його носіями» [701, с. 394].

Процеси над районним керівництвом відрізнялися від судилищ над заготівельниками й ветеринарами інкримінацією фігурантам цих справ, так би мовити, «комплексних обвинувачень»: шкідництва по лінії сортового насіння, розвалу колгоспів у районі, зриву ремонту тракторів, автопарку, сільськогосподарських машин, саботажу виконання державних зобов'язань – сівби, збиральної кампанії, хлібозаготівель тощо. Окремим пунктом обвинувачень на показових процесах проходили «порушення революційної законності», допущені місцевими можновладцями.

Підготовка таких процесів у республіці тривала протягом серпня 1937 р., а перші відкриті суди мали відбутись у вересні – на початку жовтня. Приміром, у Дніпропетровській області були заплановані три показові процеси: у Павлоградському районі – 10 вересня, П'ятихатському – 25 вересня, Гуляйпільському – 1 жовтня. У Київській області відкриті суди готували в Умані, Білій Церкві, Підвисокому, у Харківській – у Куп'янському, Золочівському й Миргородському районах [325, арк. 69–70, 74–75].

Показові судові процеси нагадували прекрасно організовані вистави, де кожен учасник мав чітко визначену роль, яку й виконував відповідно до задуму головного режисера. Підсудні зокрема мали каятися в усіх гріхах, визнаючи себе винними в скоєнні найабсурдніших злочинів; прокурори з праведним гнівом викривали злочинства підсудних; глядацька зала висловлювала обурення діями злочинців, вимагаючи суворого покарання, а суд, відповідаючи на очікування трудящих мас, виносив справедливий, але всім заздалегідь відомий вирок. Штучність показових процесів підкреслює і використовувана працівниками НКВС термінологія – так, начальник УНКВС у Київській області М. Шаров повідомляв в інформаційному листі, що вони «готують до процесу двох обвинувачених» [325, арк. 74].

Показові процеси проходили в атмосфері своєрідної колективної істерії, психозу, який свідомо нагнітався владою. Для проведення показового процесу обирали найбільше приміщення в районному центрі – клуб, театр, кінотеатр, що забезпечувало присутність на суді від 400–600 до 1500 осіб. Колективні об'єднання, підприємства, червоноармійські частини, партійні та радянські установи відсилали на подію своїх делегатів, а також проводили мітинги й збори, на яких ухвалювалися резолюції «з вимогою застосувати до обвинувачених найвищу кару» – потім їх урочисто оголошували на засіданнях суду [325, арк. 140].

Організація подібних акцій, крім формування «позитивної» реакції трудящих району на судовий процес, мала й суто практичні наслідки. На мітингах колгоспники та робітники не лише вимагали розстрілу для всіх обвинувачених, але й «обіцяли підвищувати більшовицьку пильність і допомагати НКВС у боротьбі з ворогами». Тож після відповідної ідеологічної обробки на зборах до суду починали надходити заяви колгоспників з проханням «допитати їх про шкідницьку діяльність підсудних», що створювало передумови для вилучення нових диверсантів і ворогів народу, для порушення нових кримінальних справ [325, арк. 99].

Проведення показових процесів ілюструє справа Вознесенського осередку «контрреволюційної антирадянської право-троцькістської організації», що нібито здійснювала шкідництво в сільському господарстві Одеської області. Її головними фігурантами були спеціалісти із землеустрою: Г. Барков – начальник відділу

землеустрою Одеського облЗУ, Г. Ростовцев, Ф. Капустін і В. Лісовий – землевпорядники Вознесенського райземвідділу, К. Михайлов – агроном, завідуючий Вознесенським опорним пунктом Всесоюзного науково-дослідного інституту коноплі. За офіційною версією, шкідницький осередок організував у 1933 р. тодішній начальник відділу з землеустрою Одеського облЗУ Щупак, а після його звільнення керівництво перебрав Г. Барков [325, арк. 206–207].

Вознесенська контрреволюційна група «спеціалізувалася» на «шкідництві» в галузі землеустрою. Піком її «шкідницької діяльності» став 1936 р., коли колгоспам видавали державні акти на вічне користування землею. Під час проведення землевпорядних робіт «шкідники» навмисно відводили колективним об'єднанням непридатні землі, які зараховувалися до орної площі колгоспів. Відтак колгоспам установлювали плани сівби на непридатні для сільськогосподарських робіт площі з усіма відповідними наслідками: оподаткуванням, хлібоздачею. Надмірні державні стягнення з колгоспів зменшували вартість трудодня, викликаючи невдоволення колгоспників [325, арк. 209].

Через «шкідницьку діяльність» вознесенських землевпорядників колгоспи району, що не мали скотарських ферм, отримували великі пасовиська, натомість колективні об'єднання зі скотарською спеціалізацією залишилися без пасовиськ, що призвело до загибелі худоби та завдало значних збитків колгоспному сектору [325, арк. 209]. Зауважимо, що ці види «шкідницької діяльності» є лише наслідками системних проблем у галузі землеустрою республіки, зумовленими курсом Кремля на збільшення виробництва збіжжя за рахунок розширення посівних площ. Саме реалізація сталінської політики призвела до штучного зростання посівних площ за рахунок зменшення пасовиськ і фактичної відмови від парів. Відповідно, районні землевпорядники були звичайними виконавцями вказівок центральної влади, а не шкідниками.

«Вознесенська справа» розглядалася спеціальною колегією Одеського облсуду у вересні 1937 р. Судові засідання проходили в м. Вознесенську в театрі ім. Ворошилова, який був переповнений колгоспниками, робітниками радгоспів і червоноармійцями, що спеціально приїздили на процес із сусідніх сіл. У документах

НКВС стверджувалося, що присутні на процесі трудящі «з ненавистю ставилися до підсудних, як до ворогів народу, різко висловлюючи своє обурення». Під час показового процесу в колективних об'єднаннях Вознесенського району, військових частинах гарнізону, на залізниці проходили збори трудящих, на яких пророблялися надруковані в місцевій пресі матеріали слідства по цій справі. Збори ухвалювали постанови, обирали своїх делегатів на процес, які в залі суду оголошували рішення зборів з вимогою розстрілу всіх підсудних [325, арк. 211].

Розгляд «Вознесенської справи» тривав п'ять днів. 15 вересня 1937 р. спецколегія обласного суду ухвалила вирок, засудивши до розстрілу Г. Баркова, Г. Ростовцева, Ф. Капустіна, К. Михайлова, до 10 років тюремного ув'язнення В. Лісового. Присутні в залі суду 1 500 осіб зустріли вирок «з великим задоволенням та бурхливими оплесками, що тривали 2–3 хвилини». Наступного дня райпартком відіслав партактив до колгоспів для проробки вироку на зборах колгоспників [325, арк. 212].

Під час показових судів над шкідниками співробітники НКВС уважно відстежували реакцію трудящих району й на перебіг процесу, й на вирок суду. І хоча в доповідних записках і телефонограмах обласних управлінь НКВС, звісно, наводилися численні факти «позитивного реагування», «ворожого ставлення до шкідників», реальна ситуація була іншою. Зрозуміло, що після років державного терору люди не наважувалися публічно озвучувати своє справжнє ставлення до таких заходів влади, але в приватних розмовах приховане за мовчанкою та правильними виступами на зборах проривалося назовні. Наприклад, під час показового судилища над групою ветеринарних працівників Новоград-Волинського й Городницького районів зафіксовані розмови, які свідчили: частина «глядачів» прекрасно усвідомлювали, «що судять зовсім невинних людей», «яким раніше не надавали жодної допомоги», а самі процеси – «це не суд, а лялькова комедія» [328, арк. 161].

З огляду на це значно менше ризиків для прокуратури і НКВС викликала організація судових процесів над тими місцевими можновладцями, провина яких була не міфічною, а цілком реальною та підпадала під кваліфікацію «порушення

революційної законності». Фігурантів цих справ зазвичай обвинувачували «у порушенні сталінського статуту сільськогосподарської артілі, принципів радянської демократії, у незаконних поборах і обкладаннях колгоспів, знуцаннях із колгоспників». У контексті антишкідницької репресивної кампанії такі провини виступали як навмисні дії місцевих очільників, спрямовані «на провокування незадоволення колгоспних мас» [656]. Судові процеси над порушниками соціалістичної законності мали вчергове довести «колгоспній масі», що в усіх їхніх бідах винні лише виконавці розпоряджень центру.

На Дніпропетровщині подібний судовий процес організували над керівництвом Покровського району. Секретаря райпарткому Прокоф'єва, голову райвиконкому Нетьосіна, завідуючого райфінвідділом Січинського й ряд інших колишніх керівників району обвинуватили в тому, що протягом тривалого часу колгоспний будинок відпочинку в Дібровському лісі використовувався для їхніх п'яних гулянок. Фінансували регулярні розваги місцевого керівництва колективні об'єднання району, на які «райвиконком наклав справжнісіньку контрибуцію» у вигляді продуктів: зерна, м'яса, овочів, – які колгоспи постачали безоплатно. З колгоспів стягувалися і додаткові кошти на адміністративні потреби району, які використовувалися не за призначенням. Прикметно, що керівництво колективних об'єднань навіть не намагалося оскаржити неправомірні дії районних можновладців, слухняно виконуючи всі їхні забаганки [643].

Усього в Україні до 15 січня 1938 р. провели 17 показових процесів у справах зі шкідництва в сільському господарстві, під час яких за першою категорією засудили 52 осіб, за другою – 33 [581, с. 264].

Отже, антишкідницька кампанія 1937–1938 рр. стала логічним продовженнями каральних акцій, здійснюваних в аграрному секторі від початку суцільної колективізації. Нова репресивна чистка вирізнялася масштабами й жорстокістю покарань: до 15 січня 1938 р. 232 фігурантів відкритих судових процесів засудили до найвищої кари, 160 – до значних термінів ув'язнення [581, с. 264].

Головним мотивом антишкідницької операції, як видається, було прагнення властей за допомогою масштабної кадрової чистки стабілізувати ситуацію в

аграрному секторі, подолати кризові соціально-економічні явища. Це підтверджує й адресована начальникам обласних управлінь НКВС директива наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського від 25 серпня 1937 р., яка вимагала «простежити, наскільки вилучення ворожих елементів в районі, де існували антирадянські прояви, шкідництво, отруєння худоби, аварії в промисловості, катастрофи, пожежі, вбивства, грабунки тощо, дало оперативний ефект, зовсім припинивши або значно знизивши ці ворожі дії» [581, с.140].

З іншого боку, показове покарання посадовців, визнаних винними за системні негаразди в аграрному секторі, мало вкотре продемонструвати колгоспній масі прагнення влади забезпечити ефективне функціонування колективного виробництва. Не випадково основний репресивний удар спрямовувався проти заготівельників, ветеринарів і «порушників революційної законності». По-перше, ці галузі сільського господарства були найбільш проблемними, оскільки потребували значних державних капіталовкладень. Колективні ж об'єднання, у яких держава вилучала фактично всю вироблену продукцію, не могли профінансувати будівництво належних приміщень для зберігання зерна й утримання худоби. По-друге, показові розправи зі шкідниками-заготівельниками, які нібито навмисно гноїли зерно в голодуючому українському селі, та районними керівниками — «порушниками революційної законності» — мали зняти соціальне напруження в українському селі, переадресувавши невдоволення селян з кремлівських очільників на виконавців їхньої політики на місцях.

7.3. Українське село після «Великого терору»

Проведення «великої кадрової чистки» в 1937 р. орієнтувалося на стабілізацію ситуації в аграрному секторі. Проте вже перші наслідки «Великого терору», що проявилися під час весняної сівби 1938 р., фактично засвідчили провал антишкідницької кампанії влади. На перебіг посівних робіт негативно вплинули затримки та недоброякісний ремонт тракторного парку, сільськогосподарського реманенту. Наприклад, у Чутівській, Сенчанській, Білоухівській, Градизькій і Жотнінській МТС Полтавської області в перші дні польових робіт вийшли з ладу

12 тракторів, такою ж була ситуація в Осинівській і Сватівській МТС Донецької області. У доповідних записках НКВС СРСР визнавалося, що однією з головних причин повільного і недоброякісного ремонту сільськогосподарської техніки була «неукомплектованість і низька кваліфікація ремонтних бригад», яка, своєю чергою, стала результатом масштабної репресивної чистки кадрів МТС, проведеної в 1937 р. [702, с. 115]. Так, із 44 тракторів, відремонтованих на Тальнівській МТС Київської області, після перевірки забраковано 40 тракторів [615, с. 10].

Численні факти виведення з ладу сільськогосподарської техніки зумовлювалися й низькою кваліфікацією трактористів. Новий нарком землеробства СРСР Р. Ейхе у своїй доповіді на січевому (1938 р.) пленумі ЦК ВКП(б), характеризуючи нові кадри кваліфікованих працівників сільського господарства, заявив, що більшість трактористів, комбайнерів, шоферів «у зовсім недалекому минулому не мали жодного уявлення про мотор». І хоча нарком стверджував, що ці новобранці демонструють «чудові зразки високої продуктивності праці» [702, с. 29], реальна ситуація суттєво відрізнялася від задекларованої. Типова картина тих часів: у Петровській, Бандурській, Катаржинській, Першій Одеській і Добровеличківській МТС Одеської області майже всі дизельні трактори, які щойно завезли до республіки, були виведені з ладу через відсутність «трактористів, знайомих з цією конструкцією трактора». Лише в Першій Одеській МТС за один день зіпсували 5 дизельних тракторів – аварії були настільки серйозними, що трактори потребували капітального ремонту [702, с. 116].

На якість весняної сівби впливав і стан насіннєвих фондів. За даними більшості облземвідділів, колгоспи не тільки виконали, а й перевиконали план засипки насіннєвих фондів, проте якість насіння залишалася низькою: воно було засмічене, заражене кліщем, мало низьку схожість, високий процент вологості. Вибіркова перевірка насіннєвих фондів, здійснена контрольно-насіннєвими лабораторіями, виявила 94 % некондиційного насіння, зокрема по засміченості бур'янами – 75,8 %, по схожості – 14,6 %, зараженого кліщем та іншими шкідниками – 67 % [615, с. 9]. Проблему якості насіннєвих фондів можна було вирішити шляхом обміну некондиційного насіння на сортове, але в більшості районів республіки цей процес

зірвано, напевне, через дезорганізацію діяльності системи Наркомзему і «Заготзерна» внаслідок проведених чисток. Загалом, колективні об'єднання досить часто порушували правила агротехніки, орієнтуючись на механічне виконання кількісних показників, оскільки керівництво їх боялося потрапити під гніт репресій за проявлену ініціативу, яка забезпечила б якісну сівбу. Тож, аби встигнути закінчити сівбу в заплановані строки, колгоспи, не чекаючи завершення обміну, сіяли «некондиційним і непротравленим насінням», «на погано оброблених полях», «ігнорували яровизацію» тощо [702, с. 117].

В умовах продовження «куркульської операції» наявність істотних недоліків у ході весняної сівби органи НКВС звично пояснювали «антирадянською шкідницько-підривною діяльністю ще не викритих у земельних органах, МТС і колгоспах правотроцькістських та інших ворожих елементів» [702, с. 117]. Протягом березня – квітня чергові «диверсійні групи», які нібито готували виведення з ладу тракторів, ліквідували в Молочанському районі та колгоспі «Арбейтсталь» Мелітопольського району [344, арк. 311].

Окрему увагу органи НКВС приділяли боротьбі «з поширенням провокаційних чуток, спрямованих на зрив весняної сівби», у яких ішлося «про неминучу війну та перемогу фашизму». Скажімо, проведення недоброякісної сівби в колгоспі Астраханської сільради Нововасилівського району Дніпропетровської області пояснили «антирадянською агітацією» бригадира Віхляєва, який нібито казав колгоспникам: «Скоро буде війна, хліб у нас заберуть, тому працювати немає сенсу». Контрреволюційних агітаторів виявили також у Новомосковському, Дніпродзержинському, Васильківському, Михайлівському районах. На 30 березня 1938 р. «за підривну роботу, спрямовану на зрив сівби», у республіці заарештували 58 осіб [344, арк. 293, 310].

Намагаючись стабілізувати ситуацію в колгоспному секторі після першого етапу «Великого терору», 19 квітня 1938 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) приймають дві спільні постанови: «Про заборону виключення колгоспників з колгоспів» та «Про неправильний розподіл прибутків у колгоспах». Перша суворо заборонила «проведення чистки колгоспів під будь-яким приводом». Позбавлення членства в

колоб'єднаннях кваліфікувалося як крайній захід, що дозволялося застосовувати лише до «явно невірних членів колгоспів, які підривають та дезорганізують колгосп», після використання «всіх передбачених статутом артiлі заходів попереджувального виховного характеру» на підставі рішення «загальних зборів членів артiлі, на яких присутні не менше $\frac{2}{3}$ від загальної чисельності членів артiлі», а виключений міг оскаржити рішення в райвиконкомі. Голів, членів правлінь колгоспів, районних партійних і радянських працівників попередили про притягнення до кримінальної відповідальності в разі порушення окреслених вимог [702, с. 102].

У другій постанові центр фактично визнав мізерність грошових виплат за трудовими, бо основну частину прибутків правління колгоспів витрачали на будівництво, виробничі та адміністративні потреби. Відтак ухвалена постанова запровадила новий порядок розподілу коштів – 60–70 % прибутку мали використовуватися на виплату трудових колгоспникам. Використання колгоспних коштів у супереч статуту сільгоспартілі й інтересам колгоспників центральне керівництво держави кваліфікувало як «зраду справі колгоспів і допомогу ворогам народу», зобов'язавши обкоми, крайкоми ЦК нацкомпартій, обласні, крайові виконкоми та раднаркоми республік, прокуратури притягувати винних до кримінальної відповідальності [702, с. 105].

Порядок же притягнення до кримінальної відповідальності порушників указаних постанов деталізував наказ Генерального прокурора СРСР, виданий 22 квітня 1938 р. Осіб, винних у порушенні постанови «Про заборону виключення колгоспників із колгоспів», мали карати за статтями 109 і 110 КК РСФРР, а за наявності «контрреволюційного характеру» такого роду незаконної практики – за ст. 58-7 КК РСФРР і відповідними статтями КК інших союзних республік. Незаконне використання колгоспних коштів кваліфікувалося як злочин за третьою частиною закону від 7 серпня 1932 р. або за ст. 58-7 КК РСФРР і відповідними статтями КК інших республік, залежно від фактичних обставин справи. Розслідування за цими справами вимагалось здійснювати в 10-денний термін із забезпеченням найшвидшого проходження їх у судах [402, арк. 36 зв., 37].

Задля об'єктивності зазначимо, що документи не засвідчують широкого застосування репресій за порушення постанов від 19 квітня 1938 р. До 1 вересня 1938 р. в Україні порушено 4 справи «за незаконне виключення колгоспників із колгоспів», із яких 3 передано до суду й покарано 7 осіб, а одну припинено. «За незаконне використання колгоспних коштів» порушено 13 справ і притягнуто до відповідальності 22 осіб [702, с. 179].

Одночасно розпочався новий, тепер багато в чому завершальний, «хрестовий похід» проти одноосібника. Постанова РНК і ЦК ВКП(б) «Про податки та інші обов'язки одноосібних господарств» від 19 квітня 1938 р. звинуватила місцеві партійні й радянські органи в потуранні одноосібникам, що дозволяло індивідуальним господарствам ухилятися від виконання державних зобов'язань. Керівництво держави, як і під час попередніх колективізаторських кампаній, безапеляційно стверджувало, що нібито індивідуальник має незаконні переваги, а тому живе краще, ніж колгоспник. Зокрема одноосібники використовували своїх коней «не для здійснення сільськогосподарських робіт у власному господарстві, а як засіб спекуляції та наживи». За підрахунками Наркомату фінансів СРСР, неземлеробські прибутки одноосібних господарств від використання одного коня становили в республіці в 1936 р. 680 крб, у 1937 р. – 700 крб [702, с. 189].

Неповний облік і недостатнє оподаткування прибутків від використання коней для перевезень та на інших роботах, на думку влади, зумовили зростання поголів'я коней в індивідуальному секторі – до 1 січня 1938 р. в УСРР воно збільшилося на 48,5 %. Ці цифри мали, м'яко кажучи, непристойний вигляд за середнього зростання поголів'я коней в СРСР на 1,7 %. Тільки в 43 районах Чернігівської області протягом 1937 р. одноосібники придбали 938 коней, з яких 718 використовували тільки для перевезень і 167 – на лісоторфорозробках [702, с. 188].

Посилаючись на такі аргументи, Москва поновила з 25 квітня 1938 р. державний податок на коней одноосібних господарств, явно непідйомний для селян України: 400 крб за одного коня і 600 крб за кожного наступного. При тому у квітні — червні 1937 р. ринкова вартість коня в УСРР становила від 300 до 1300 крб. Таким чином, одноосібників позбавляли права вибору, бо без коня вони не могли

виконувати сільськогосподарські роботи, а тому їм нічого не залишалось, як вступати до колгоспу, тим паче, що урядова постанова стимулювала цей процес. Господарства, які вступили до колективних об'єднань до 1 липня 1938 р. і здали до них коней, звільняли від сплати податку [702, с. 107].

Продовження антишкідницької операції в першій половині 1938 р. ще більше дестабілізувало соціально-економічну ситуацію в аграрному секторі. Під час збиральної кампанії 1938 р. становище з ремонтом та експлуатацією сільськогосподарської техніки стало критичним, загрожуючи повним зривом жнив. НКВС СРСР визнавав, що «майже в усіх кряях та областях, де почалося збирання, парк комбайнів та тракторів не був повністю відремонтований». Поряд з цим значну кількість відремонтованих комбайнів після перших днів жнив відправили на повторний ремонт, як це зокрема мало місце в Глинянській МТС Слободзейського району, де із 7 комбайнів на повторний ремонт спрямували 4 [702, с. 169].

До того ж несправна техніка не лише погано працювала, але й ставала причиною численних пожеж. Так, 10 липня 1938 р. через несправність карбюратора комбайна виникла пожежа в колгоспі ім. Шевченка Великоянісольського району Сталінської області, під час якої згоріли 0,5 га пшениці. Тільки протягом 10–11 липня 1938 р. подібні пожежі зафіксовані в колгоспах «Осоавіахім» Серговського району Ворошиловградської області та «За науку» Будьонівського району Сталінської області, унаслідок яких знищено комбайн, 5 га пшениці й солома на скошеній площі 6 га [344, арк. 481–482].

Стан сільськогосподарської техніки позначався й на темпах збиральної кампанії. Це можна простежити на прикладі Дніпропетровській області, де жнива мали закінчити до 21–23 липня, але на 1 серпня виконали лише 79 % плану. Особливо відставали П'ятихатський район (43,2 % виконання), Котовський (44,5 %), Магдалинівський (46,6 %). Повільні жнива призводили до значних втрат сільськогосподарської продукції: у Миколаївській, Одеській і Дніпропетровській областях, де встановилася суха й спекотна погода, хліб перезрів та почав осипатися. У ряді колгоспів Покровського району втрати зерна досягали 20 % урожаю, у колгоспах ім. Сталіна, ім. Комінтерну П'ятихатського району – 25 % [344, арк. 507].

Недоброякісний ремонт сільськогосподарської техніки вплинув не лише на перебіг жнив, але й на темпи молотьби. Так, наприкінці серпня 1938 р. в Прилуцькій і Ліповецькій МТС із 54 молотарок працювали лише 37; в Ізюмському районі Харківської області через затримку ремонту молотарок і двигунів молотьба хліба почалася лише в 39 колгоспах із 65 [702, с. 202].

Під час жнив 1938 р. знову проявилися проблеми, пов'язані зі зберіганням зерна й нібито вирішені владою шляхом тотальної чистки республіканського апарату Комітету заготівель і системи «Заготзерна». Проте, репресувавши заготівельників, партійно-радянське керівництво держави не забезпечило будівництва нових елеваторів, а тому «для зсипки зерна нового врожаю не вистачало приміщень», і збіжжя зберігали на токах під відкритим небом [702, с. 170]. Приміром, у Носовецькому колгоспі Ситковецького району Вінницької області до бурту зсипали 1 450 ц ячменю, який почав псуватися від дощу; у серпні 1938 р. в колгоспах Петро-Мар'їнського району Сталінської області просто неба зберігали до 24 тис. пудів хліба; на Деражнянському та Скибенецькому пунктах «Заготзерна» через перевантаження зерном зруйновано два склади [336, арк. 90].

На заготівельні пункти привозили засмічене й заражене кліщем збіжжя. Лише на Божедарівському елеваторі Дніпропетровської області за 4 дні зафіксували 30 таких випадків; схожа ситуація й у Мелітопольському, Веселовському, Бердянському районах, на Чуднівському, Андрушівському пунктах «Заготзерна» Житомирської області. А Яблунецький пункт «Заготзерна» протягом п'яти днів не прийняв жодного кілограма, бо практично все привезене з колгоспів зерно було заражене кліщем [344, арк. 479, 485, 533].

Незадовільний перебіг збиральної кампанії НКВС СРСР пояснював не кадровими наслідками «Великого терору», а неналежним оперативним керівництвом з боку Наркомзему СРСР, республіканських, крайових і обласних земельних органів та «активною діяльністю антирадянських шкідницьких елементів». 15 липня 1938 р. М. Єжов надіслав на місця телеграму, де вимагав «негайно організувати всебічне агентурне й оперативне обслуговування збиральних робіт у колгоспах і радгоспах, поставивши за основне завдання своєчасне

припинення та викриття діяльності ворожих елементів, що намагаються зірвати нормальний хід збирання хліба». Місцеві органи НКВС мали не просто виявити «окремі недоліки жнив», але й забезпечити «своєчасне вжиття необхідних заходів через місцеві партійні та радянські органи для усунення основних недоліків збиральних робіт, виявлення конкретних винуватців, що зривають хлібозбиральні заходи з негайним притягненням їх до відповідальності» [702, с. 170–171].

Виконуючи цю настанову, українські чекісти почали фабрикацію справ нових контрреволюційних організацій. Уже у липні 1938 р. «право-троцькістське підпілля» виявлене в кількох МТС на Дніпропетровщині. Зокрема заарештований директор Нижньосірогозької МТС Линник зізнався, що він, будучи учасником «антирадянської право-троцькістської організації», разом із завербованими ним до організації помічником директора Аксельродом і механіками Кульчиєвським та Кисельовим здійснював шкідницьку роботу в МТС і колгоспах. Задля зриву жнив вони недоброякісно відремонтували комбайни й у такому стані відправили до колгоспів, де вони систематично простоювали. За аналогічними обвинуваченнями заарештували директорів Новозлатопільської МТС Гореліка, Новомиколаївської Коршунова, Роздорівської МТС Гавриленка, заступника директора Чапаївської МТС Великобілозерського району Белентейчика [344, арк. 479, 503].

Органи НКВС продовжили виявляти й ліквідувати контрреволюційні угруповання, шкідницька діяльність яких нібито спрямовувалася на зрив сільгоспкампаній, і в 1939 р. Навесні знову були викриті антирадянські групи, які намагалися зірвати посівкампанію «шляхом розкладу трудової дисципліни, псування тракторів та причіпного реманенту», поширення «нездорових настроїв серед колгоспників». Фігурантами цих справ у південних областях республіки досить часто виступали етнічні німці, яких обвинувачували не лише в шкідництві, але й у «фашистській агітації». Наприклад, у Люксембурзькому районі Запорізької області націоналістичне німецьке угруповання викрите в колгоспі ім. Стаханова. Його учасники Оленберг, Бухміллер, Дель займалися начебто фашистською агітацією і «по-шкідницьки ремонтували сільгоспінвентар, навмисно виснажували коней» [350, арк. 94–95].

У 1939 р. починається чергова кампанія по «боротьбі проти проникнення до колгоспів ворожих колгоспному ладу приватновласницьких буржуазних тенденцій», що виражалося в наступі на присадибні ділянки селян. Численні обстеження присадибних господарств свідчили, що в усіх регіонах України «деякі колгоспники мали в особистому користуванні землю і рогату худобу більше за норму, передбачену Статутом» [350, арк. 86]. За даними негласної перевірки НКВС УРСР, на травень 1939 р. в індивідуальному користуванні колгоспників Житомирщини перебували 666 га присадибних земель понад установлені норми. У Миколаївській області виявили 1 138 дворів колгоспників, що мали у своєму користуванні 280 га «зайвої» колгоспної землі. Серед порушників колгоспного статуту були навіть представники адміністративно-управлінської ланки колективних об'єднань, місцеве партійно-радянське керівництво: голова колгоспу «Червоний партизан» Нехворощанського району Садовий, член КП(б)У, який при нормі 0,40 га мав садибу розміром 1,5 га [350, арк. 129]. Причому перевищення норм присадибних ділянок влада кваліфікувала не інакше як «контрреволюційне шкідництво ворогів народу», спрямоване на те, щоб «відвернути увагу від колгоспного виробництва» [112, арк. 1, 6].

Наведення ладу в присадибному господарюванні колгоспників почалося з ухвалення 21 січня 1939 р. постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про порушення Статуту сільськогосподарської артілі у колгоспах», яка зобов'язала партійно-радянське керівництво республік та областей ліквідувати порушення Статуту щодо присадибних ділянок колгоспників і норм худоби в особистому користуванні. Персональну відповідальність за виконання постанови покладено на голів райвиконкомів та секретарів райкомів. Членів колективних об'єднань попереджали, що за порушення Статуту сільгоспартілі їх будуть виключати з колгоспів «без права отримання будь-якої ділянки землі та пайового внеску, а голів колгоспів – притягувати до відповідальності за порушення закону» [702, с. 338].

Оскільки суттєвих зрушень у цьому питанні протягом перших місяців 1939 р. не відбулося, проблема присадибних ділянок колгоспників знову обговорювалася на трьох травневих нарадах у Сільгоспвідділі ЦК ВКП(б). Присутні на нарадах партійні

й радянські керівники села, управлінь і відомств вимагали значного зменшення розмірів присадибних ділянок та кількості худоби індивідуального користування, визначених Статутом 1935 р. Зокрема нарком землеробства СРСР І. Бенедиктов на нараді 8–9 травня запропонував запровадити норми землекористування на один двір від 0,2 до 0,4 га, і лише в окремих випадках – до 0,75 га (у Статуті допускалося до 1 га). М. Хрущов же вважав, що для селян усієї країни потрібно встановити єдину норму – 0,25 га [702, с. 580].

Підготовлена Наркомземом СРСР напередодні травневого (1939 р.) пленуму ЦК ВКП(б) довідка «Про розміри присадибних ділянок колгоспників» остаточно переконала Кремль, що садиби членів колективних об'єднань формуються за рахунок недоторканого фонду польової землі колгоспів. В УРСР, за даними річних звітів за 1937 р., із 1 998,8 тис. га присадибної землі 105 тис. га нарізано колгоспникам за рахунок польової землі колгоспів [702, с. 413].

Влада була невдоволена й тим, що присадибні ділянки використовувалися колгоспниками для вирощування зернових культур. Так селяни страхували себе на випадок, якщо колгоспи не розрахуються з ними за трудовні або якщо виплати будуть мізерними. В Україні у структурі присадибних посівів зернові становили 20,9 %. Селянські наділи, засіяні пшеницею чи житом, асоціювались у партійно-радянського керівництва держави з індивідуальним господарством, а тому процес збільшення присадибних ділянок влада розглядала не як спосіб пристосування селян до нових колгоспних реалій, а як процес «деколективізації». На це вказує й виступ Й. Сталіна на травневому пленумі ЦК ВКП(б), який розставив усі крапки над «і» в питанні присадибного господарства колгоспників. У своїй промові генеральний секретар прямо заявив, що подальше «розширення приватного індивідуального поля <...> за рахунок громадського поля» становить небезпеку для колгоспного ладу і може призвести до його ліквідації: «Якщо так і далі будемо волоктися за подіями, а не керувати, то років за 30–40 ми отримаємо картину, коли колгоспи розпадуться, а замість них утворяться хутори, нові індивідуальні господарства, які перебувають у складі колгоспів, у яких громадського поля або взагалі немає, або дуже мало залишилося». При цьому Сталін вимагав здійснити «обмірювання присадибних

ділянок», ліквідувавши будь-яке «вкраплювання» приватних садиб у колгоспні поля [702, с. 417, 421].

Із проблемою розмірів садиб кремлівський владика ув'язав й інше питання – трудової дисципліни в колгоспах. Партійно-радянське керівництво держави прекрасно усвідомлювало, що присадибна ділянка на відміну від роботи в колгоспі давала селянинові реальний прибуток, а це, своєю чергою, позначалося на кількості відпрацьовуваних ним трудовнів. Тому генсек вимагав навести лад і в цій сфері, «витрусивши» «справжніх дармоїдів», «приписних, формальних», «несправжніх колгоспників» із колективних об'єднань [702, с. 419, 420, 422].

Підсумком роботи травневого пленуму ЦК ВКП(б) стало ухвалення 27 травня 1939 р. постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання», яка зобов'язала місцеві органи «негайно ліквідувати розбазарювання та розкрадання колгоспних громадських земель, привести розміри присадибних ділянок до статутних норм, установити суворий контроль за недоторканістю громадських земель колгоспів». Водночас будь-яка спроба урізати громадські землі колгоспу на користь особистого господарства, понаднормове збільшення присадибних ділянок кваліфікувалися як кримінальний злочин, а винні в його скоєнні підлягали притягненню до суду. Наказом Прокуратури СРСР від 31 травня 1939 р. визначався порядок покарання порушників постанови: їх мали притягувати до кримінальної відповідальності за ст. 109 КК РСФРР і відповідними статтями КК інших радянських республік. Розслідування за цими справами, як і за низкою означених вище, передбачалося закінчувати в найкоротший строк, забезпечуючи якнайшвидше проходження їх у судах [702, с. 428–429].

Обмірювання присадибних ділянок мали здійснювати спеціальні комісії в складі представника району, голів сільради й колгоспу, починаючи з 1 липня. Результати обмірювання затверджувалися на президії райвиконкому не пізніше 15 серпня, після чого комісія мусила вилучити надлишки присадибних земель колгоспників, одноосібників та інших не членів колгоспів. За неточний обмір присадибних земель членів комісії мали притягувати до судової відповідальності як порушників закону [702, с. 437].

Хоча представники влади стверджували, що «колгоспники України з великим піднесенням зустріли» постанову «Про заходи з охорони громадських земель колгоспів...» і на зборах, присвячених її обговоренню, всіляко схвалювали урядове рішення, підкреслюючи, що воно спрямоване на зміцнення колгоспного ладу, інформаційні зведення НКВС і прокуратури свідчать про протилежне. Реакція українського села на заходи Кремля була різко негативною. Наприклад, колгоспниця сільськогосподарської артільі ім. Сталіна Мостовського району Одеської області Морозова, образливо висловлюючись на адресу більшовиків, доводила неприйнятність постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР. А член колгоспу ім. Калініна цього ж району Тихонай на зборах заявив, що «постанова спрямована на рабство і більшу експлуатацію колгоспників». Серед селян поширювалися чутки, що наступним кроком влади буде «усуспільнення худоби, що перебуває в індивідуальному користуванні колгоспників» [350, арк. 190].

Окремі селяни чинили опір членам комісій, які вилучали в них присадибну землю. Скажімо, 31 травня селянин Борисенко, виключений із колгоспу «Перемога» Богодухівського району Харківської області, побив активіста сільради Гарбуза, який брав участь в «урізуванні його садиби», – за це виключенця засудили до двох років позбавлення волі. У с. Васищеве Харківського району проти вилучення землі 8 червня виступили 42 одноосібники, які протягом кількох років, «незаконно користуючись землею колгоспу ім. Паризької комуни, отримували значні прибутки» [702, с. 442, 448].

Спротив селян знаходив вираз не лише в актах фізичного насильства. Оскільки серед порушників Статуту було багато членів колгоспів, сільрад, місцевих активістів, зацікавлених у збереженні існуючого стану речей, це позначилося на роботі комісій, які під час обмірювання використовували неправильні вимірювальні прилади, приховували лишки землі шляхом складення фіктивних актів – такі випадки зафіксовані в Харківській, Київській, Полтавській, Сумській областях [702, с. 486]. Однак попри протидію селян до червневого пленуму ЦК ВКП(б) у 319 447 колгоспних дворів України вилучили 50 тис. га надлишків [789, с. 722].

Складником колективізаторського курсу більшовиків були кроки, спрямовані на ліквідацію хутірської системи розселення й землекористування. У 1939 р. в УРСР нараховувалося 151 тис. колгоспних господарств, які проживали на хуторах. Партиїно-радянське керівництво вбачало в хутірському розселенні та землеволоні своєрідний атавізм, збереження останніх проявів майже знищеної одноосібної системи господарювання. У постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про зселення дворів колгоспників, що проживають на колишніх ділянках хутірського землекористування до колгоспних селищ» від 27 травня 1939 р. прямо вказувалося, що «наявність хутірського розселення суперечить веденню колективного господарства, послаблює колгоспи, знижує продуктивність колгоспного виробництва, зриває здійснення правильних сівозмін, гальмує механізацію польових робіт, правильну організацію праці у колгоспах». В Україні протягом 1939 р. планувалося переселити з хуторів 105 000 колгоспних господарств, решту 46 000 – до 1 вересня 1940 р. Крім колгоспників-хуторян переселення стосувалося й одноосібників. Постанова від 27 травня 1939 р. дозволила РНК УРСР здійснити зселення з хуторів індивідуальних господарств, обґрунтувавши це необхідністю «ліквідації черезсмужності та впорядкування землекористування» [702, с. 426–427].

Попри офіційне припинення від середини листопада 1938 р. «куркульської операції», органи НКВС і юстиції не залишили в спокої «колишніх куркулів». До логічного завершення доводилися справи, порушені протягом 1938 р. Особливістю кримінального переслідування «колишніх куркулів» за нових політичних умов було те, що їхні справи розглядалися не трійками, а обласними судами, які виносили м'якші вироби порівняно з періодом «Великого терору», – законом «Про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік», ухваленим 16 серпня 1938 р., обласні й окружні суди наділялися правом розглядати справи «про контрреволюційні злочини, про особливо небезпечні злочини проти державного управління» [659, с. 134].

Характерний приклад: 3 червня 1939 р. Дніпропетровський облсуд на закритому засіданні засудив за ст. 54-10 до трьох років позбавлення волі з відбуттям покарання у виправно-трудовах таборах у віддалених місцевостях СРСР селянина С. Бурбу, справу проти якого порушено ще 22 червня 1938 р. За соціальним

становищем Бурба був середняком, майно якого конфіскували в 1931 р. за невиконання хлібозаготівель. Його двічі притягували до кримінальної відповідальності: у 1931 р. – за невиконання хлібозаготівель засудили за ст. 58 КК УСРР до 1,5 року позбавлення волі, у 1932 р. – за спекуляцію за ст. 127 КК до 3 місяців примусових робіт. Після відбуття покарання С. Бурба наймав квартиру в с. Губиниха Новомосковського району, заробляючи на життя поденною роботою. Як свідчать матеріали кримінальної справи, головною причиною притягнення до кримінальної відповідальності С. Бурби стала його належність до «соціально небезпечних елементів»: він ніде офіційно не працював, «вів паразитуючий спосіб життя, роз'їжджав по лінії залізниці, здійснював серед колгоспників контрреволюційну роботу» [250, арк. 11]. С. Бурбі висунули обвинувачення за ст. 54-10 у контрреволюційній агітації, «спрямованій проти заходів радвлди на селі». У цей період слідчі НКВС почали приписувати селянам – фігурантам агітаційних справ поряд зі звичною антиколгоспною агітацією публічні виступи, спрямовані на зрив виборів до Верховної Ради УРСР або СРСР. Зокрема С. Бурбу обвинуватили в тому, що він нібито «обробляв окремих осіб, щоб ті відмовлялися від участі у голосуванні, і компрометував орденоносця – депутата Верховної Ради УРСР» [250, арк. 50].

Варто сказати, що 13 жовтня 1937 р., ще під час «Великого терору», Прокуратура СРСР ініціювала проведення в усіх союзних і автономних республіках, краях та областях перевірки кримінальних справ, за якими засуджено посадових осіб сільрад, колгоспів, МТС, сільських і колгоспних активістів, а також справ колгоспників, засуджених за малозначні злочини (майнові, проти порядку управління тощо) задля припинення їх і звільнення колгоспників від покарання [702, с. 173]. По суті, це була нова амністія, яка поширювалася на селян, засуджених у 1934–1937 рр. Необхідність проведення цієї акції влада у звичній манері пояснювала потребою ліквідувати «наслідки ворожої роботи в органах юстиції, яка полягала у практиці масового та необґрунтованого притягнення до кримінальної відповідальності й засудженні колгоспного і сільського активу та окремих колгоспників». Циркуляр Наркомату юстиції та Прокуратури СРСР від 26 грудня

1937 р. наказав створити підготовчі комісії в республіканських центрах, а у РСФРР і в Україні – в обласних центрах. До складу комісій мали увійти голови верховних (крайових) судів і від трьох до п'яти суддів та прокурорів. Кримінальні справи для підготовчих комісій відбирали народні суди зі своїх архівів [702, с. 302, 566].

Документи свідчать, що перевірка справ засуджених посадовців і рядових колгоспників здійснювалася формально – значна кількість справ не були досліджені судовими органами, під час перевірки архівів народних судів виявили багато справ, які взагалі не подавалися до розгляду. Тому 1 листопада 1938 р. Наркомат юстиції та Прокуратура СРСР були змушені ініціювати додатковий перегляд справ. Особливо ж незадовільно реалізовувалися постанови й визначення судів про звільнення обвинувачених від покарань. На 1 листопада 1938 р. в УРСР із 3 881 особи, яких після перегляду справ мали звільнити з-під варти, фактично звільнили лише 910 [702, с. 303].

Під час перевірки органи юстиції обмежувалися зняттям судимості з колгоспників. Кількість засуджених, справи яких припиняли або зменшували покарання, була незначною, що легко пояснюється небажанням суддів і прокурорів, які фабрикували справи, ставити «цапами-відбувайлами» у зв'язку із черговою зміною репресивного курсу. Це підтверджує й довідка кримінально-судового відділу Прокуратури СРСР від 27 липня 1938 р., де наводилися статистичні дані про результати перегляду справ сільського та колгоспного активу в СРСР. Так, в УРСР переглянули справи 129 177 засуджених, із яких щодо 25 879 осіб (20 %) вирок залишили незмінним, щодо 94 453 засуджених (73,1 %) порушили клопотання про зняття судимості з виданням довідок за ст. 55 КК, щодо 7 335 засуджених (5,7 %) справи припинили, щодо 1 505 засуджених (1,2 %) покарання знизили або перекваліфікували [702, с. 175]. Ситуація не змінилася й під час додаткового перегляду справ. До 1 лютого 1939 р. в УРСР переглянули 22 049 справ на 28 363 осіб, судимість зняли з 20 687 осіб (73 %) і лише щодо 722 засуджених (2,5 %) зробили подання про припинення справи та звільнення [702, с. 374].

Показово, що паралельно з переглядом справ адміністрації колгоспів і сільрад відбувався інший, уже звичний процес «необґрунтованого притягнення» до

кримінальної відповідальності нових сільських і колгоспних керівників. Протягом 1938 р. в Дніпропетровській області притягнуто до кримінальної відповідальності 1 241 посадовця, при цьому припинили справи й винесли виправдувальні вироки щодо 458 осіб (36,9 %), у Вінницькій області притягнуто 460 осіб, припинили справи й виправдали 33,1 % [702, с. 406].

Отже, здійснена владою впродовж 1937–1938 рр. антишкідницька чекістська операція, яка призвела до масштабної кадрової чистки заготівельної, тваринницької галузі, МТС, управлінського апарату колгоспів, сільрад, ще більше дестабілізувала ситуацію в аграрному секторі, загостривши існуючі кризові явища. Особливо негативно кадрова чистка вплинула на якість ремонту й експлуатації сільськогосподарської техніки, на організацію заготівель зерна, що позначилося на проведенні посівної та збиральної кампанії вже в 1938 р., зумовивши значні втрати сільськогосподарської продукції. Тому політика, яку реалізовував Кремль в аграрній галузі після першого етапу «Великого терору», нагадувала заходи влади, запроваджені із завершенням суцільної колективізації, – чергове організаційно-господарське зміцнення колгоспів: заборона чисток колгоспів, контроль за процедурою виключення з колективних об'єднань, фінансовою дисципліною й розподілом прибутків, перегляд кримінальних справ адміністрації колгоспів і сільрад, сільських активістів, колгоспників, засуджених за малозначні злочини (майнові, проти порядку управління тощо) протягом 1934–1937 рр.

Остаточо вирішивши завдяки «Великому терору» «куркульську» й кадрову проблеми в аграрній галузі, центральне керівництво розпочало боротьбу з приватновласницькими тенденціями селян, організувавши вилучення надлишків присадибних земель колгоспників та одноосібників. Водночас почалася ліквідація хутірської системи землеволодіння. Ці заходи разом із запровадженням податку на коня для одноосібників мали поставити крапку в процесі соціалістичної перебудови аграрного сектора, оскільки ставили за мету ліквідувати останні індивідуальні господарства й припинити процес «деколективізації» в українському селі, розпочатий після Голодомору. Українське ж село, деморалізоване «Великим терором», не могло чинити спротиву таким нововведенням влади.

Отже, головними чинниками «Великого терору» 1937–1938 рр. слід уважати, передусім, прагнення партійно-радянського керівництва держави завершити репресивну чистку радянського соціуму. Крім того, Кремль за допомогою широкомасштабних репресій проти керівників різного рівня намагався вирішити проблеми функціонування усупільненого аграрного сектора та забезпечити суспільну стабілізацію в країні. Основними складовими «Великого терору» стали масові репресивні операції – «куркульська» та «антишкідницька», здійснювані протягом серпня 1937 р. – листопада 1938 р. Головними жертвами «куркульської операції» стали селяни, зараховані владою до «колишніх куркулів»: ті, хто потрапив під прес розкуркулення, та репресовані впродовж 1928–1936 рр. за невиконання державних зобов'язань і скоєння міфічних контрреволюційних злочинів. Від попередніх масових операцій її відрізняли секретність, «суто поліцейський характер» (наказ № 00447 реалізовувався органами НКВС без залучення широких мас активістів, уповноважених) і виняткова жорстокість. Загалом у 1937–1938 рр. в Україні за наказом № 00447 заарештовано 111 675 осіб: 51 400 «колишніх куркулів», 12 780 карних злочинців, 47 495 інших «контрреволюційних елементів», – із яких 111 560 осіб засуджено, зокрема 48 644 «колишніх куркулів», 11 655 карних злочинців, 51 261 інший кримінальний елемент.

«Антишкідницька операція» спрямовувалася проти спеціалістів аграрної галузі: заготівельників, ветеринарів, яких влада визнала винними за системні негаразди у функціонуванні колгоспного й радгоспного сектора. Крім того під прес репресій вже традиційно потрапили «порушники революційної законності», які стали одними з основних фігурантів показових процесів. На думку Кремля, покарання місцевих можновладців мало зняти соціальне напруження в українському селі, переадресувавши невдоволення селян з кремлівських очільників на виконавців їхньої політики на місцях. На практиці, «велика кадрова чистка» заготівельної, тваринницької галузі, МТС управлінського апарату колгоспів, сільрад ще більше дестабілізувала складну ситуацію в аграрному секторі, загострила існуючі кризові явища.

ВИСНОВКИ

Дослідження репресивної політики радянської влади в українському селі дає підстави висновувати, що репресії виступали важливим інструментом соціально-економічних перетворень, здійснюваних більшовицькою партією в аграрному секторі протягом 1925–1939 рр. Форми, методи, інтенсивність репресивних акцій визначалися особливостями сталінського аграрного курсу, соціально-економічної й політичної ситуації в українському селі та країні загалом. Репресивні акції, з одного боку, мали превентивний характер і спрямовувались на вилучення соціальних груп та окремих осіб, що, на думку партійно-радянського керівництва держави й карально-репресивних органів, становили реальну чи потенційну небезпеку для більшовицького режиму, з іншого ж, були реакцією на спротив селянства. Каральні заходи реалізовувалися по лінії органів юстиції, ДПУ, партійних і радянських установ, а тому були комплексними, системними.

Сталінській репресивній політиці притаманна тактика «підхльостування», постійне нарощування каральних акцій, що надавало терору масовості, ірраціональної жорстокості, приводило до катастрофічних демографічних і соціально-економічних наслідків, одним з яких стало значне скорочення селянства впродовж 1930–1933 рр. Роль своєрідного амортизатора репресивної політики влади виконували періодичні розвантаження місць позбавлення волі, амністії, кампанії по боротьбі з «порушеннями революційної законності», які дозволяли частково стабілізувати ситуацію в аграрному секторі. Проте вони нейтралізували «виховне значення» репресій, формували в селян апатичне ставлення до терору.

На нашу думку, не витримує критики намагання деяких науковців і політиків перекласти провину за масовий терор на місцевих виконавців, які нібито ініціювали проведення каральних заходів або свідомо порушували директиви центру. Усі репресивні рішення щодо селянства ухвалювалися на найвищому рівні – політбюро ЦК ВКП(б) за безпосередньої участі Й. Сталіна. І хоча центральне й республіканське керівництво не віддавало наказів застосовувати щодо селян фізичне

наси́льство під час розкуркулення або сільськогосподарських кампаній, постійне нарощування репресивних акцій, як, приміром, під час хлібозаготівель 1932/33 р., створювало сприятливе правове та морально-психологічне підґрунтя для різноманітних ексцесів виконавців. Кампанії по боротьбі з «порушеннями революційної законності» більше нагадували ритуальні акції та не приводили до радикальних змін у роботі і каральних, і радянських органів. Водночас доволі поблажливе ставлення до «перекрутників» з боку партійної влади, намагання виправдати їхні дії складністю політичної та соціально-економічної ситуації в українському селі, формальні покарання місцевих очільників за знуцання із селян свідчать про справжню ціну деклараціям суворого дотримання принципів «соціалістичної законності».

Дані про соціальний склад репресованих спростовують тезу влади про антикуркульську спрямованість каральних акцій. Основний контингент репресованих становили селяни-середняки, бідняцтво, члени колгоспів. До того ж і сільради, і органи юстиції та ДПУ–НКВС часто свідомо фальсифікували дані про соціальну належність осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності.

У карально-репресивній політиці більшовицького режиму (1925–1939 рр.) можна виокремити такі періоди. Перший охоплює добу «справжнього непу» (1925–1927 рр.) і характеризується змінами в діяльності каральних органів порівняно з добою «воєнного комунізму», оскільки влада проголошує реалізацію принципу «революційної законності», спрямованого на забезпечення прав приватного власника. Хоча офіційно більшовицьке керівництво декларувало, що метою нової економічної політики й курсу на «революційну законність» є досягнення союзу із середняком, насправді, надаючи гарантії приватному власникові, Кремль передусім прагнув нейтралізувати селянство та розраховував залучити на свій бік лише його «свідому», радянізовану частину, зокрема тих, хто служив у Червоній армії. Тож після придушення селянського повстанського руху головним напрямом у діяльності ДПУ стала інформаційна робота. Органи держбезпеки пильно відстежували всі процеси, які відбувалися в українському селі, уважаючи його джерелом потенційної небезпеки, базою українського націоналістичного руху.

Найбільше чекістів турбувало зростання громадської та політичної активності селянства, втілюваної у вимогах створення селянської спілки, і розробка українською інтелігенцією програм селянської класової партії: Української мужицької партії та Українського селянського об'єднання. Особливу увагу в 1925–1927 рр. органи держбезпеки приділяли так званим «колишнім»: у минулому петлюрівцям, повстанцям, білогвардійцям, – особам, які відкрито демонстрували негативне ставлення до існуючої влади, критикуючи її заходи. Саме проти них спрямовувалися перші репресивні «чистки» українського села, здійснені органами ДПУ УСРР протягом другої половини 1925–1927 рр. – тоді вперше проявилася єдність «селянської» й «української» ліній у діяльності органів держбезпеки. Унаслідок перших зачисток періоду непу українське село не лише втратило актив, здатний очолити рух селянського опору, але й осіб, які мали досвід військової боротьби проти більшовиків і були здатні надати селянським виступам доби суцільної колективізації іншої, небезпечної для влади, якості.

В умовах хлібозаготівельної кризи 1927/28 р. починається другий етап державного терору проти селянства (1928–1929 рр.) – влада застосовує каральні заходи під час заготівельних кампаній, і до проведення їх залучаються органи юстиції і ДПУ. У заготівельних справах почала застосовуватися прискорена процедура дізнання, слідства, судового розгляду, практикувалися «показові процеси» задля виховного впливу на нездавців хліба. Важливим складником репресивної політики 1928–1929 рр. стала боротьба із селянським опором, бо силові методи заготівель викликали спротив на селі. Учасників активного спротиву, так званих «терористів», притягували до кримінальної відповідальності, застосовуючи «терористичні статті» КК УСРР: одинаків карали за ст. 54-8, учасників «контрреволюційних угруповань», справи яких фабрикували слідчі ДПУ, – за ст. 54-11.

Селян, що висловлювали невдоволення новою податковою й хлібозаготівельною політикою більшовиків, почали обвинувачувати в «контрреволюційні агітації», караючи за статтями 67, 69-2, 54-10 КК УСРР. При цьому «агітаційні статті» не лише використовувалися владою для поступового

вилучення з українського села нелояльних елементів, але й виявилися зручним інструментом залякування мешканців села, сприяли формуванню атмосфери взаємної підозри, страху.

Третій етап каральних заходів в українському селі збігається з періодом суцільної колективізації (1930–1933 рр.). Репресивна політика влади включала комплекс превентивних каральних заходів, за допомогою яких Кремль намагався знищити або нейтралізувати реальних і потенційних противників соціалістичної модернізації аграрного сектора. Задля цього передусім проведено кадрову чистку фахівців сільськогосподарської галузі, що вилілась у фабрикацію кількох гучних справ: «Контрреволюційної шкідницької організації у сільському господарстві України», «Української філії Трудової селянської партії», «Всеукраїнської контрреволюційної організації ветеринарів та бактеріологів». Сталінське керівництво мало декілька причин для репресування відомих спеціалістів: непролетарське соціальне походження, негативна оцінка сталінської політики «великого стрибка», фаховість, яка зупиняла у виконанні авантюрних рішень.

Важливим складником радянської репресивної політики в українському селі стало розкуркулення, що являло собою чотири взаємопов'язані каральні акції: вилучення «сільської кримінальщини», «контрреволюційних елементів», депортацію селян до Північних регіонів СРСР і переселення на куркульські висілки в межах республіки. Кампанія з розкуркулення починалася з вилучення «сільської кримінальщини», тобто селян, які начебто використовувалися куркульством для контрреволюційних діянь на селі, та «контрреволюційного активу», так званих куркулів першої категорії. Організуючи цю каральну акцію, керівництво держави прагнуло нейтралізувати ту частину села, яка могла очолити акції спротиву примусовій колективізації й розкуркуленню. Вилучення «контрреволюційного активу» здійснювалося за агентурними розробками ДПУ. У її рамках до 24 квітня 1930 р. органи ДПУ УСРР заарештували 18 605 осіб, у березні 1931 р. – ще близько 19 тис. Усього ж у 1930 р. трійками ДПУ УСРР засуджено 22 204 осіб, у 1931 р. – 21 758 осіб. Можна припустити, що основний контингент репресованих становили саме «контрреволюційні елементи», вилучені в рамках кампанії з розкуркулення.

Основними заходами покарання «контрреволюційного активу» були ув'язнення у виправно-трудовах таборах (738 засуджених у 1930 р. і 6 075 у 1931 р.), заслання (8 513 і 8 485 відповідно), вислання (11 472 і 806). До найвищої кари в 1930 р. засудили 1000 осіб, у 1931 р. – 1 097, що спростовує твердження окремих дослідників про масові розстріли куркулів першої категорії – «по 70–120 за ніч» [962, с. 169].

Наймасовішою репресивною операцією доби суцільної колективізації стала депортація куркулів другої категорії, здійснювана поетапно. Упродовж 1930 р. проведено три депортації, унаслідок яких за межі республіки вислано 31 593 сім'ї чисельністю 146 229 осіб. Наступного року влада організувала одну депортацію, проте кількість висланих фактично дорівнювала попереднім трьом: 31 655 селянських сімей чисельністю 131 409 осіб. Особливістю перших двох депортацій, проведених протягом лютого – березня й у травні 1930 р., було часте розлучення родин: чоловіків репресували за першою категорією або як «куркулів-одинаків», а їхніх дружин, дітей, батьків висилали на Північ. Відтак, у спецпоселеннях непрацездатні члени сім'ї залишалися без засобів існування, що, по суті, прирікало їх на голодну смерть. Ця технологія депортацій поряд із жахливими умовами життя в спецпоселеннях стала однією з головних причин масових утеч розкуркулених – на 15 березня 1932 р. в Україні переховувалися 27 066 куркулів.

Під час подальших депортацій влада виявила прагматизм: виселяли лише ті селянські родини, у складі яких були працездатні чоловіки. Це дозволяло, з одного боку, вирішити проблему утримання спецпоселенців, а з іншого, – використати розкуркулених для господарського освоєння північних територій.

Влада не відмовилася від проведення депортацій і після закінчення розкуркулення, проте нові каральні акції були менш масштабними. Основний контингент депортованих протягом 1932–1935 рр. становили селяни-одноосібники, яких так карали за «саботаж» господарсько-політичних кампаній – невиконання хлібозаготівель, посівних планів, несплату сільгосподатку, фактично – за небажання вступати до колгоспів. Особливістю депортацій 1934–1935 рр. було виселення одноосібників з прикордонної смуги, завдяки чому влада вирішувала

завдання очищення цього стратегічно важливого регіону від потенційно нелояльних категорій громадян. Усього за 1932–1935 рр. за межі України виселено 8 217 сімей чисельністю 35 653 осіб. Загалом за 1930–1935 рр. депортовано 71 465 сімей з 313 291 особи.

Кількість же куркулів третьої категорії встановити важко через фрагментарність статистичних даних. Оскільки із 70 407 селянських господарств, розкуркулених у 1930 р., 38 814 сімей не депортовано за межі республіки, саме їх можна зарахувати до цієї групи. Проте переселено незначну частину розкуркулених – до початку лютого 1931 р. 8 561 сім'ю на 342 куркульські висілки. Однак влада зарахувала в Україні до куркульських 114 508 селянських господарств, що створювало передумови для нових репресивних акцій.

У 1930–1933 рр. зросла роль репресивного чинника й під час проведення хлібозаготівельних кампаній. Якщо основні акції розкуркулення – депортації та вилучення «контрреволюційних елементів» – здійснювалися органами ДПУ, то в каральних заходах під час заготівель задіявались переважно органи юстиції. Інтенсифікації репресивних акцій сприяла діяльність судово-слідчих бригад, а також спрощена й прискорена процедура розгляду заготівельних справ, бо від судів вимагали не дослідження обставин скоєння злочину, а лише врахування «господарсько-політичного значення» справ. У 1930–1933 рр. кількість селян, репресованих органами юстиції за заготівельними справами, постійно зростала: якщо в 1930/31 р. засуджено 18 тис. осіб, то в 1931/32 р. – 36 тис., або вдвічі більше. Пік репресій припадає на хлібозаготівлі 1932/33 р., коли за неповними даними Наркомату юстиції УСРР кількість засуджених сягає 86 519 осіб. Усього ж на 25 січня 1933 р. в місцях позбавлення волі УСРР утримувалися 190 956 осіб (як засуджених, так і підслідних).

Упродовж хлібозаготівель 1930–1933 рр. відбувається зміна репресивних пріоритетів влади: якщо під час кампаній 1930/32 р. основний удар спрямовувався проти незадаців хліба, то в 1932/33 р. головними жертвами каральних акцій, окрім «саботажників хлібозаготівель», стали розкрадачі хлібних ресурсів, що цілком

вписувалося в загальний контекст пошуків міфічного «пшеничного міста», чим активно переймалися заготівельники всіх рангів.

У «заготівельних» каральних акціях простежується певна сезонність – значну частину селян, репресованих під час хлібозаготівель, звільняли після закінчення цих кампаній зазвичай у рамках розвантаження місць позбавлення волі. На нашу думку, цей феномен пояснюється двома факторами: нестачею робочих рук у сільській місцевості для проведення сільгоспкампаній і проблемами з утриманням заарештованих та засуджених – чинна пенітенціарна система в Україні не була розрахована на таку кількість в'язнів, що потрапляли за ґрати після чергових хлібозаготівель. Тому навесні 1932 р. в республіці внаслідок перегляду справ засуджених і підслідних звільнено понад 20 тис. осіб, до кінця березня 1933 р. – 39 454 осіб, після видання постанови від 8 травня 1933 р. протягом двох місяців кількість ув'язнених у республіці мали скоротити до 60 тис.

Новою функцією репресій під час суцільної колективізації порівняно з періодом непу стало забезпечення функціонування усупільненого аграрного сектора. Влада жорстоко карала селян, які зазіхали на колгоспну власність: спочатку за самоправне розбирання усупільненої худоби та реманенту, згодом за крадіжки колгоспного майна. Боротьба Кремля із зазіханнями селян на колективну власність досягає свого апогею після ухвалення постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності» – сумнозвісного «закону про п'ять колосків». З одного боку, він став важливим механізмом забезпечення виконання заготівельних планів, оскільки, на переконання найвищого керівництва держави, селяни розкрадали й приховували значну частину колгоспного врожаю; з іншого, виконував виховну функцію, виступаючи засобом «переробки дрібнобуржуазної, приватновласницької психології селян», формуючи в членів колоб'єднань не лише повагу до колективної власності, розуміння її «святості та недоторканності», але й звичку безоплатно працювати на колгоспну систему.

Судова статистика спростовує загальноприйняту серед деяких науковців тезу про масовість «смертних вироків за дріб'язкові крадіжки та приховування зерна

після введення в дію серпневого закону» [962, с. 178]. На 1 січня 1933 р. в Україні за крадіжки громадської власності засуджено 31 167 осіб, із них 1 143 (3,7 %) – до найвищої кари, 2 806 – до 10 років позбавлення волі, решту 27 218 осіб (87,3 %) – до інших заходів. На практику застосування закону від 7 серпня 1932 р. вплинула позиція суддівського корпусу: у багатьох суддів «рука не підіймалася» засудити до 10 років концтабору і тим паче розстрілу «злочинців з безвиході», – а також наявність ст. 170 КК УСРР, яка застосовувалася до крадіїв громадського майна, однак передбачала м'якші покарання.

Після січневого (1933 р.) об'єднаного пленуму ЦК та ЦКК ВКП(б), на якому Й. Сталін проголосив закон від 7 серпня 1932 р. «основою революційної законності», українські суди були змушені перебудувати свою роботу та застосовувати до крадіїв колгоспної власності жорсткіші покарання. Протягом 1933 р. кількість засуджених за законом від 7 серпня в республіці зросла до 12 767 осіб, хоча все одно більшість крадіїв продовжували карати за ст. 170 КК УСРР – 65 504 засуджених.

Особливістю застосування закону від 7 серпня 1932 р. в Україні було карання переважно «крадіїв з безвиході», тобто обвинувачених у дрібних крадіжках, що склали 89,5 % вироків. Однак після прийняття таємної директиви-інструкції від 8 травня 1933 р. технологія застосування «закону про п'ять колосків» змінюється – за ним карають лише організаторів крадіжок або в разі скоєння крадіжок у значних розмірах – і починається поступовий перегляд справ осіб, засуджених за цим законом. Відтак суди вищої інстанції переглянули 56,4 % вироків українських судів. Усього ж упродовж другої половини 1932–1935 рр. в Україні за крадіжки громадської власності засуджено 179 778 осіб.

Окремим напрямом репресивної політики під час суцільної колективізації була боротьба з різноманітними проявами селянської непокори. Органи юстиції карали селян «за хижацьке різання худоби», за знищення власного майна, за придбання куркульського реманенту й худоби та ін. Застосовували каральні заходи і проти учасників масових селянських виступів. Влада намагалася довести організований характер селянських «волинок» і повстань, а тому учасників їх притягували до

кримінальної відповідальності як членів «контрреволюційних куркульських угруповань», які нібито керували масовими виступами.

Загалом у 1930–1933 рр. органи юстиції під час сільгоспкампаній засудили 474 615 селян – і ці дані Наркомату юстиції УСРР є неповними, тому цілком обґрунтовано можна припускати більші числа [528, арк. 135 зв.]. Так, за інформацією Наркомату юстиції, у 1929–1933 р. за невиконання державних зобов'язань (хлібозаготівель, посівних планів, засипання насінневих фондів), за «малозначні проступки» (неправильний підрахунок трудоднів, дрібні крадіжки, розтрати, несумлінне ставлення до колгоспного майна) у республіці притягнуто до кримінальної відповідальності близько 1 млн колгоспників і одноосібників.

Під час четвертого етапу (друга половина 1933 – 1936 рр.) репресивна політика влади зазнала суттєвих змін. Після ухвалення таємної директиви-інструкції ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р. почалося згортання масових репресій, зумовлене кількома чинниками. Передусім катастрофічною ситуацією, у якій перебував усупільнений аграрний сектор унаслідок реалізації сталінської політики «великого стрибка». Крім того, на думку керівництва держави, масові репресії й терор голодом остаточно «перевиховали» українське селянство, примусивши його працювати на колгоспну систему. Згортання масових репресій проявилось у розвантаженні місць позбавлення волі, упорядкуванні системи арештів, поступовій відмові органів юстиції від «обвинувального нахилу», кампанії по боротьбі з «порушеннями революційної законності», масштабній амністії 1934–1936 рр., яка зняла судимість з 337 906 українських колгоспників.

Однак припинення масових каральних акцій не означало відмову сталінського керівництва від застосування репресій узагалі. Головною причиною реалізації каральних заходів в аграрному секторі в другій половині 1933 – 1936 рр. стало переконання влади в незавершеності соціальної чистки села, яка впливала зі сталінської теорії про проникнення до колективних об'єднань антирадянських елементів. Тому провідним напрямом у репресивній політиці цього періоду була боротьба зі шкідництвом на селі: тваринництві, заготівельній галузі, у сфері ремонту й обслуговування сільськогосподарської техніки.

Крім того, влада забезпечила репресивний супровід нової антикризової політики – курсу на «організаційно-господарське зміцнення колгоспів», покликаної стабілізувати ситуацію у фактично зруйнованому під час соціалістичної перебудови й Голодомору усупільненому аграрному секторі: репресивними заходами дисциплінували адміністрації колгоспів, свідченням чого є покарання за порушення фінансової дисципліни, неправильний облік сільськогосподарської продукції, сприяння процесам «деколективізації» – здачі в оренду усупільненої землі.

Каральні заходи використовувались і для забезпечення виконання господарсько-політичних кампаній, зокрема хлібозаготівель, проте масштаби репресивних акцій порівняно з 1932/33 р. зменшилися у рази. Достатньо сказати, що під час хлібозаготівельної кампанії 1934 р. репресували лише 5 466 осіб, тобто майже в 16 разів менше.

П'ятий період каральних заходів збігається з добою «Великого терору». «Велика чистка» радянського соціуму включала масові репресивні операції, здійснювані протягом серпня 1937 р. – листопада 1938 р. за двома лініями: «куркульською» та «національною», – а також широкомасштабні репресії проти керівників різного рівня – «кадрову революцію». Основними жертвами «куркульської операції» стали селяни, зараховані владою до «колишніх куркулів»: ті, хто потрапив під прес розкуркулення, та репресовані впродовж 1928–1936 рр. за невиконання державних зобов'язань і скоєння міфічних контрреволюційних злочинів. Від попередніх масових операцій її відрізняли секретність, «суто поліцейський характер» (наказ № 00447 реалізовувався органами НКВС без залучення широких мас активістів, уповноважених) і виняткова жорстокість. Загалом у 1937–1938 рр. в Україні за наказом № 00447 заарештовано 111 675 осіб: 51 400 «колишніх куркулів», 12 780 карних злочинців, 47 495 інших «контрреволюційних елементів», – із яких 111 560 осіб засуджено. «Антишкідницька операція» спрямовувалася проти спеціалістів аграрної галузі: заготівельників, ветеринарів, яких влада визнала винними за системні негаразди у функціонуванні колгоспного й радгоспного сектора.

Характеризуючи соціально-економічні наслідки каральних акцій влади в українському селі, передусім зазначимо, що масштабні депортації, терор голодом, численні вилучення «контрреволюційних елементів» спричинили значне скорочення чисельності сільського населення в Україні, яке влада не змогла компенсувати переселенням колгоспників із Росії та Білорусії. Нестача робочих рук за відсутності необхідної кількості техніки негативно позначалася на проведенні сільськогосподарських робіт, зумовлюючи значні втрати врожаю.

Іншим наслідком репресій стала «кадрова революція». Перманентні чистки адміністративного апарату колгоспів, радгоспів, сільрад, МТС, МТМ руйнували функціонування усупільненого аграрного сектора. Вони спричинили прихід управлінців нового типу, які не розумілися на специфіці сільськогосподарського виробництва, але старанно, не роздумуючи виконували всі накази «згори», навіть якщо ті були абсурдними. За слухняність влада вибачала цим виконавцям і незадовільні показники господарювання, і окремі «порушення революційної законності». У разі кричущих перегинів цих «горе-управлінців» зміщували з посад, але вони не випадали із кадрової обойми, отримуючи посаду в іншому місці.

Застосування репресій стимулювало процеси маргіналізації в селянському середовищі. Розкуркулені, засуджені за невиконання держзобов'язань селяни поповнювали лави так званого «декласованого елемента», перетворюючись подеколи на своєрідних вигнанців, бо до колективних об'єднань їх не приймали, землею та сільгоспреманентом не наділяли. При цьому вони залишались у центрі уваги місцевої влади, яка пильнувала кожен їхній крок, покладаючи на них провину за всі негаразди в колгоспі чи селі, використовуючи нерідко саме їх в якості «потенційних винуватців» під час проведення чергових репресивних акцій. З-поміж засуджених спецколегіями Верховного й обласних судів УСРР у 1935 р. куркулі й так званий «декласований елемент» були найчисельнішими – 1 232 особи з 3 539 засуджених. У 1936 р. їхня чисельність зменшилася, але все ж таки залишалася значною – 568 з 4 247 засуджених [558, арк. 22].

Важливим наслідком державного терору стало упокорення українського села. Якщо перші репресивні акції влади викликали відкритий спротив селянського

середовища, то згодом українське село звикає жити в умовах терору. Насильство перетворюється на повсякденність, сприймається як норма стосунків влади й селянства, породжує, з одного боку, соціальну апатію, нездатність до колективних дій, а з іншого, – тотальну недовіру до будь-яких владних структур.

Водночас відмова селян від активних форм спротиву, зовнішня лояльність до влади обернулися прихованим саботажем, що зокрема втілювалось у процесі своєрідної «деколективізації» в постголодоморний період. У зв'язку з цим можна погодитися з українським істориком Л. Гриневич, яка вважає, що «масові репресії формували потенційну опозиційність» селянської спільноти до сталінського режиму, «зокрема готовність при зручних обставинах (скажімо, у разі війни) виступити проти нього» [794, с. 541]. Чутки про «наближення війни» або про «початок збройного повстання», які постійно циркулювали в селянському середовищі в 1930-х рр. свідчать, що саме із зовнішньою агресією частина українського селянства пов'язувала звільнення від ненависної влади більшовиків.

Щоденне фізичне, економічне, психологічне насильство, яке перетворилося на повсякденне явище в житті колективізованого села, призвело до деформації людської психіки, девальвації цінності людського життя, деморалізації селянського суспільства. Звідси й жорстокі розправи із крадіями під час селянських самосудів 1933 р.

Підсумовуючи, зазначимо, що, на наш погляд, жертвами масових репресій в аграрному секторі у 20–30-ті рр. ХХ ст. слід визнати осіб, репресованих як за «політичними мотивами» (за Законом України «Про реабілітацію жертв політичних репресій»), так і за суто кримінальними статтями – за невиконання хлібозаготівель, контрактації, грошових і натуральних податків, агромінімуму тощо, за посадові злочини, пов'язані з господарсько-політичними кампаніями, за законом від 7 серпня 1932 р., «безпідставно заарештованих». Отже, існує нагальна потреба в продовженні процесу юридичної й моральної реабілітації жертв сталінських репресій, що вимагає і відповідних рішень з боку законодавчого органу, і послідовної, зваженої, вільної від політичної кон'юнктури державної політики в галузі формування історичної пам'яті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. Неопубліковані джерела

Державний архів Дніпропетровської області

Ф. П-7 Дніпропетровський окружний комітет КП(б)У. 1923 – 1930 рр.

оп. 1.

1. Спр. 1093. Протоколы заседаний и постановления бюро окружкома КП(б)У по вопросам борьбы с правыми оппортунистами и выступлениях кулачества. Протоколы заседания антирелигиозной комиссии при агитпропе окружкома КП(б)У и списки сектантов, 1928 – 1930 рр., 119 арк.
2. Спр. 1102. Стенограмма совещания бюро окружкома КП(б)У совместно с секретарями районных партийных комитетов по вопросу о хлебозаготовках, 1928 р., 142 арк.
3. Спр. 1119. Докладные записки Днепропетровского окружкома КП(б)У в ЦК КП(б)У. Выписки из протоколов заседаний Секретариата Оргбюро ЦК КП(б)У. Сообщения о ходе хлебозаготовок в Днепропетровском округе. Переписка окружкома КП(б)У с ЦК КП(б)У, 1928 – 1930 рр., 314 арк.
4. Спр. 1290. Директивные указания ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У, переписка Днепропетровского окружкома КП(б)У с районными парторганизациями о ходе хлебозаготовок и коллективизации. Выписки из протоколов заседаний Секретариата Днепропетровского окружкома КП(б)У. Постановления ЦК ВКП(б) о борьбе с искривлениями партийной линии в колхозном движении, 1928 – 1930 рр., 407 арк.
5. Спр. 1300. Стенографический отчет совещания уполномоченных окружкома КП(б)У по хлебозаготовкам на селе, 1928 р., 32 арк.
6. Спр. 1615. Обзор ЦК КП(б)У хода подготовки к весенней посевкампании и состоянии коллективизации, 1930 р., 15 арк.
7. Спр. 1616. Обзор о состоянии массовой работы в проведении сельхозкампании (информсектора ЦК КП(б)У), 1930 р., 20 арк.
8. Спр. 1618. Оперативные сводки райкомов КП(б)У о ходе уборки хлеба и хлебозаготовок по Днепропетровскому округу, 1930 р., 90 арк.

9. Спр. 1619. Политсводки, информации райкомов КП(б)У о ходе коллективизации и сельскохозяйственных кампаний на селе Днепропетровского округа, 1930 р., 113 арк.

Ф. П-18 Дніпропетровський міський комітет КП України. 1930-1991 рр.

оп. 1

10. Спр. 160. Сведения об активных антисоветских проявлениях в районах бывшего Днепропетровского округа, 1930 рр., 15 арк.

11. Спр. 888. Докладные записки Оперсектора ГПУ о ходе хлебозаготовок по Днепропетровскому Пригородному району, о политнастроениях и деятельности Оперсектора ГПУ УССР, 1931 – 1932 рр., 161 арк.

12. Спр. 890. Постановления Политбюро ЦК КП(б)У по вопросам руководства промышленностью и сельским хозяйством, 1931 р., 239 арк.

13. Спр. 1102. Указания и распоряжения ЦК КП(б)У, выписки из протоколов заседаний бюро обкома КП(б)У по вопросам руководства сельским хозяйством, 1932 – 1933 рр., 64 арк.

14. Спр. 1692. Спецдоклады, сводки и сообщения облотдела ГПУ и милиции о ходе подготовки к весеннему севу в Пригородном районе, о борьбе с уголовной преступностью по г. Днепропетровску, о результатах случаев отравления по городу и др., 1933 р., 204 арк.

15. Спр. 1696. Докладные записки о ходе сельскохозяйственных кампаний по Днепропетровскому Пригородному району. Спецсообщения и докладные записки облотдела ГПУ о работе профорганизаций, об антисоветских выступлениях отдельных лиц и др., 1933 р., 184 арк.

16. Спр. 1699. Докладные записки, спецсообщения облотдела НКВД и милиции о политических настроениях, о борьбе с уголовными преступлениями по городу и др., 1933 – 1934 рр., 267 арк.

17. Спр. 2108. Постановления и директивы ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У и обкома КП(б)У, 1934 – 1935 рр., 95 арк.

18. Спр. 2109. Директивы, инструкции и постановления ЦК ВКП(б) по вопросам партийно-массовой работы, проведения хозяйственно-политических кампаний на селе и др., 1934 г., 98 арк.
19. Спр. 2127. Докладная записка инструктора горкома КП(б)У об утере регистрационных книг по выдаче партбилетов. Докладные записки и спецсообщения облотдела НКВД о компрометирующих материалах на членов партии; политических настроениях в связи с постановлением правительства об отмене карточной системы на все виды продуктов; о ликвидации группы уголовных преступников и др. Постановление Пленума горкома КП(б)У по докладу о культурном строительстве, 1934 – 1935 гг., 262 арк.
20. Спр. 2130. Докладные записки и спецсводки НКВД о политических и уголовных преступлениях, о настроении рабочих и колхозников и др., 1934 г., 155 арк.
21. Спр. 2132. Докладные записки, спецсводки органов НКВД об антисоветских высказываниях, хулиганстве, убийствах и др., 1934 – 1935 гг., 268 арк.
22. Спр. 2133. Спецсообщения НКВД и милиции об уголовных преступлениях по городу. Переписка горкома КП(б)У с облотделом НКВД о компрометирующих материалах на коммунистов в связи с проверкой и обменом партийных документов, 1934 – 1936 гг., 259 арк.
23. Спр. 2359. Директивные письма ЦК КП(б)У и обкома КП(б)У и постановления обкома КП(б)У по вопросам партийно-организационной работы, руководства сельским хозяйством и промышленностью. Выписки из протоколов заседаний бюро и переписка горкома КП(б)У с обкомом КП(б)У о подборе и утверждении кадров, 1935 г., 140 арк.
24. Спр. 2361. Директивы и указания обкома КП(б)У по вопросам организационно-партийной и пропагандистской работы, руководства сельским хозяйством. Материалы о результатах обследования положения в руководящей верхушке Васильковского района. Переписка горкома КП(б)У с обкомом КП(б)У по вопросам проверки партдокументов, подбора кадров на пропагандистскую работу и др., 1935 г., 256 арк.

25. Спр. 2362. Директивные письма и указания обкома КП(б)У по вопросам руководства сельским хозяйством и выполнения колхозами обязательств перед государством. Переписка горкома КП(б)У с обкомом и райкомами КП(б)У по вопросам организационно-партийной работы, о проверке партдокументов, о подборе кадров, об установлении даты возникновения первой социал-демократической организации на заводе им. Петровского и др., 1935 г., 237 арк.
26. Спр. 2363. Директивы и постановления обкома КП(б)У о культстроительстве и вопросам сельского хозяйства. Выписки из протоколов бюро обкома КП(б)У и переписка горкома КП(б)У о подборе и утверждении кадров, 1935 г., 153 арк.
27. Спр. 2388. Переписка с органами суда и прокуратуры, горсоветом и другими организациями и учреждениями о борьбе с уголовными преступлениями. Спецсообщение облотдела НКВД об уголовных преступлениях по городу, 1935 г., 72 арк.
28. Спр. 2389. Переписка горкома КП(б)У с обкомом и райкомами КП(б)У, первичными парторганизациями и учреждениями по вопросам компрометирующих материалов на коммунистов и жалоб трудящихся, 1935 г., 126 арк.

оп. 2

29. Спр. 8. Информации секретаря Павлоградского райкома КП(б)У о ходе коллективизации и хлебозаготовках в районе, 1930 г., 37 арк.
30. Спр. 9. Информации секретаря Петриковского райкома КП(б)У о ходе коллективизации и хлебозаготовках в районе, 1930 г., 7 арк.
31. Спр. 10. Информации секретарей Петриковского и Солонянского райкома КП(б)У о ходе коллективизации и хлебозаготовок, 1930 г., 51 арк.
32. Спр. 11. Информации секретаря Юрьевского райкома КП(б)У о ходе коллективизации и хлебозаготовках в районе, 1930 г., 15 арк.
33. Спр. 12. Информации секретарей райкомов КП(б)У о ходе коллективизации и хлебозаготовках, 1930 г., 26 арк.

Ф. П - 19 Дніпропетровський обком КП України. 1932–1991 рр.

оп. 1

34. Спр. 90. Докладные записки, информационные письма, справки райкомов КП(б)У о хлебозаготовках, политическом положении дел в районах, копия письма председателя ВУЦИК Г. И. Петровского обкому партии о недостатках на заводе им. Петровского, 1932 р., 120 арк.
35. Спр. 93. Материалы о ходе и результатах чистки Васильковской, Большелепетихской, Нижнесерогожской, Солонянской районных парторганизаций, 1932 – 1933 рр., 121 арк.
36. Спр. 99. Информационные письма Акимовского райкома КП(б) У о разъяснении и проведении в жизнь постановления ЦК ВКП(б) о принудительном обобществлении скота, ходе хлебозаготовок в районе, протоколы совещаний секретарей партячек, председателей сельсоветов, колхозов района, 1932 р., 19 арк.
37. Спр. 145. Протоколы заседаний комиссии по приему в члены ВКП(б) при Верхнеднепровском райкоме КП(б)У, докладные записки райкома об искривлении линии партии и политическом состоянии в районе, 1932 р., 35 арк.
38. Спр. 204. Постановления бюро райкома КП(б)У, РКК, докладные записки об искривлении политики партии и нарушении революционной законности в Люксембургском районе. 1932 р., 87 арк.
39. Спр. 270. Информационные письма Павлоградского райкома КП(б)У о подготовке к весенней посевной кампании, хлебозаготовках и экономическая характеристика района. 1932 р., 34 арк.
40. Спр. 484. Постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР о хлебозаготовках на Украине, Северном Кавказе и в Западной области; переписка с ЦК КП(б)У, партийными организациями области, выписки из протоколов заседаний политбюро и секретариата ЦК КП(б)У по вопросам хлебозаготовок, работы сельского хозяйства и другим, 1932 р., 198 арк.

41. Спр. 485. Протоколы совещаний областной тройки по вопросу борьбы с саботажниками хлебозаготовок, информационные письма и докладные записки облпрокурора и ГПУ о работе по содействию хлебозаготовок, материалы приговоров облсуда, связанных с хлебозаготовками; список исключенных из партии и подлежащих высылке за пределы Каменского на Днепре района, 1932 – 1933 гг., 197 арк.
42. Спр. 491. Докладные записки, переписка с ЦК КП(б)У, спецсообщения по вопросам уборочной и хлебозаготовительной кампаний, об административно-территориальных изменениях в отдельных районах области, снабжении хлебом населения; список уполномоченных ЦК КП(б)У, мобилизованных на хлебозаготовку в села области, 1932 г., 130 арк.
43. Спр. 493. Спецдонесения и докладные записки областной милиции и органов прокуратуры об уголовных преступлениях и фактах нарушения революционной законности в области, 1932 г., 208 арк.
44. Спр. 495. Телеграммы, посланные в ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У по вопросам сева, хлебоуборочной и заготовительной кампаний, 1932 г., 226 арк.
45. Спр. 581. Телеграммы ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У по вопросам сева, ремонта тракторов и других сельскохозяйственных машин, 1933 г., 248 арк.
46. Спр. 582. Телеграммы ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У по вопросам хлебозаготовок, заготовок других сельскохозяйственных культур, подготовки транспорта для уборки урожая, 1933 г., 207 арк.
47. Спр. 583. Телеграммы ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У по вопросам хлебосдачи, заготовки других сельскохозяйственных продуктов, ремонта сельхозинвентаря, 1933 г., 162 арк.
48. Спр. 586. Переписка обкома КП(б)У с политсектором МТС по вопросам хлебосдачи, работы политотделов МТС, электромолотьбы в колхозах, 1933 г., 121 арк.
49. Спр. 587. Докладные записки и письма обкома и райкомов партии, направленные в ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У о фактах саботажа,

- контрреволюционных выступлениях, детской беспризорности в области и по другим вопросам, 1933 г., 138 арк.
50. Спр. 588. Докладные записки, сводки и письма обкома КП(б)У, направленные в ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У по вопросам подготовки, проведения весеннего сева, хлебосдачи, состояния машинно-тракторных станций, 1933 г., 185 арк.
51. Спр. 718. Материалы к протоколам заседаний бюро Апостоловского райкома КП(б)У, 1933 г., 23 арк.
52. Спр. 1096. Директивные письма и переписка ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У с обкомом партии по вопросам работы сельского хозяйства, 1934 г., 121 арк.
53. Спр. 1097. Директивные письма, телеграммы ЦК КП(б)У в обком партии по вопросу работы сельского хозяйства, 1934 г., 169 арк.
54. Спр. 1098. Постановления обкома КП(б)У, облисполкома, докладные записки партийных, советских органов и организаций по вопросам работы сельского хозяйства, укрепления районов, МТС, совхозов области руководящими работниками, выборов в сельсоветы. Характеристики сельсоветов, участвующих в конкурсе соревнований на лучшее проведение сельскохозяйственных кампаний в области. 1934 г., 120 арк.
55. Спр. 1100. Письма, переписка ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У с обкомом партии по вопросам сельского хозяйства, распределения страхвзносов между местными страхкассами, 1934 г., 225 арк.
56. Спр. 1107. Докладные записки обкома партии в ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У о состоянии сельского хозяйства, электрификации колхозов, механизации карьеров, лесонасаждений в области, 1934 г., 147 арк.
57. Спр. 1108. Докладные записки, сведения райкомов КП(б)У в обком партии о состоянии колхозных кадров в районах области, 1934–1935 гг., 108 арк.
58. Спр. 1109. Доклад секретаря обкома партии М. М. Хатаевича на областном колхозном производственном собрании и другие документы обкома партии о задачах областной парторганизации и колхозного актива в борьбе за подъем колхозного производства. Сведения областного земельного управления о количестве и экономическом состоянии колхозов в области, 1934 г., 103 арк.

59. Спр. 1110. Списки, смета, план и другие документы отдела и сельскохозяйственных организаций о подготовке кадров для колхозов, совхозов области, 1934 г., 108 арк.
60. Спр. 1446. Постановления бюро обкома КП(б)У и облисполкома об организации детских учреждений в колхозах и совхозах, развитии шелководства в области и по другим вопросам сельского хозяйства, 1934 г., 34 арк.
61. Спр. 1447. Постановления, докладные записки Уполномоченного ЦКК ВКП(б) – НК РКИ СССР по Днепропетровской области в обком партии о выполнении районами области сельхозкампаний, проверке результатов соцсоревнования между МТС и колхозами, 1934 г., 126 арк.
62. Спр. 1451. Стенограмма областного совещания секретарей РК КП(б)У по вопросам хлебосдачи районами области, 1934 г., 166 арк.
63. Спр. 1453. Стенограмма совещания секретарей горкомов и райкомов КП(б)У, начальников политотделов МТС о выполнении областью годового сельскохозяйственного плана, 1934 г., 138 арк.
64. Спр. 1454. Стенограммы совещаний партактива гор. Днепропетровска, секретарей сельских райкомов КП(б)У, начальников политотделов МТС о снабжении населения хлебом и другими продуктами питания, 1934 г., 66 арк.
65. Спр. 1456. Стенограмма совещания председателей сельсоветов по вопросу организационной перестройки советского и государственного аппаратов на основе постановлений XVII съезда ВКП(б), 1934 г., 66 арк.
66. Спр. 1463. Переписка ЦК ВКП(б) с обкомом партии, справки партийных органов в обком о подборе и расстановке кадров, проведении сельхозкампаний и по другим вопросам, 1934 г., 90 арк.
67. Спр. 1464. Переписка ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, Совнаркома УССР с обкомом партии о работе промышленности, сельского хозяйства, улучшении медицинско-санитарного и культурного обслуживания населения и другим вопросам, 1934 г., 162 арк.

68. Спр. 1466. Переписка, докладные записки и спецсообщения органов прокуратуры в обком партии о расхищении социалистической собственности и уголовных преступлениях в области, 1934 – 1935 гг., 24 арк.
69. Спр. 1467. Переписка ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У с обкомом партии, обкома КП(б)У с горкомами, райкомами КП(б)У, политотделами МТС и совхозов о состоянии сельского хозяйства области, 1934 г., 196 арк.
70. Спр. 1469. Переписка обкома КП(б)У с горкомами, райкомами партии, отделами милиции, политотделами МТС и совхозов, докладные записки партийных органов и организаций в обком партии о недостатках в организационной и хозяйственной деятельности колхозов области, 1933 – 1934 гг., 128 арк.
71. Спр. 1471. Письма, докладные записки горкомов, райкомов КП(б)У в обком партии о состоянии сельского хозяйства, благоустройстве переселенцев и по другим вопросам, 1934 г., 70 арк.
72. Спр. 1473. Переписка обкома партии с партийными и административными органами и организациями, докладные записки советских органов в обком КП(б)У о нарушении революционной законности в области, 1934 – 1935 гг., 72 арк.
73. Спр. 1475. Письма и телеграммы обкома партии в Наркоматы СССР, УССР об оказании помощи в вопросах строительства промышленных и сельскохозяйственных предприятий в области. Основные показатели выполнения народно-хозяйственного плана в области за декабрь 1934 г., 1934 г., 205 арк.
74. Спр. 1477. Переписка обкома КП(б)У с политотделами МТС, докладные записки политотдела Жеребецкой МТС в обком партии об разукрупнении Ореховского района и неправильных взаимоотношениях политотдела и райкома партии, 1934 – 1935 гг., 90 арк.
75. Спр. 1478. Переписка обкома КП(б)У с управлением милиции о мероприятиях по укреплению состава и улучшению работы органов милиции. Справки отдела о перестройке советского и хозяйственного аппарата на

- основе решений XVII съезда ВКП(б) и об обследовании оргмассовой работы сельсоветов области, 1934 г., 252 арк.
76. Спр. 1480. Телеграммы ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У в обком партии об улучшении работы сельского хозяйства, 1934 – 1935 гг., 167 арк.
77. Спр. 1483. Телеграммы ЦК КП(б)У обкому партии об улучшении работы сельского хозяйства области и по другим вопросам, 1933–1934 гг., 164 арк.
78. Спр. 1484. Телеграммы ЦК КП(б)У, Совнаркома и Наркоматов УССР в обком партии, переписка обкома КП(б)У с советскими органами и организациями о работе промышленных предприятий и состоянии сельского хозяйства области, 1934 г., 200 арк.
79. Спр. 1485. Телеграммы ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У в обком партии, переписка обкома КП(б)У с хозяйственными руководителями о проверке работы заводов г. Бердянска, состоянии сельского хозяйства области, 1934 г., 38 арк.
80. Спр. 1486. Докладные записки обкома КП(б)У в ЦК ВКП(б) о состоянии и работе сельского хозяйства и политотделов МТС, 1934 г., 151 арк.
81. Спр. 1487. Докладные записки обкома партии в ЦК ВКП(б) о состоянии и развитии животноводства в области, 1934 г., 86 арк.
82. Спр. 1488. Докладные записки обкома партии в ЦК КП(б)У, Совнарком УССР о состоянии сельского хозяйства области, работе политотделов МТС, 1934 г., 125 арк.
83. Спр. 1489. Докладные записки обкома партии в ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У о состоянии колхозов и единоличных крестьянских хозяйств, об отчетно-выборной кампании в колхозах области, 1934 г., 52 арк.
84. Спр. 1492. Докладные записки советских органов, индивидуальные и коллективные письма трудящихся в обком КП(б)У с резолюциями секретаря обкома КП(б)У и материалы по их рассмотрению, 1934 г., 101 арк.
85. Спр. 1494. Докладные записки, спецдонесения партийных и советских органов в обком КП(б)У, переписка обкома партии с райкомами КП(б)У и органами прокуратуры по вопросам нарушения революционной законности и

- о злоупотреблениях на некоторых предприятиях и в колхозах области, 1934 р., 222 арк.
86. Спр. 1495. Докладные записки прокуратуры в обком партии, переписка обкома КП(б)У с партийными и советскими органами по вопросам нарушения революционной законности и о злоупотреблениях на некоторых предприятиях и в колхозах области, 1933 – 1934 рр., 212 арк.
87. Спр. 1496. Докладные записки судебных органов, заявления граждан в обком партии, переписка обкома КП(б)У с органами прокуратуры по вопросу нарушения революционной законности, о злоупотреблениях на некоторых предприятиях и в колхозах области, 1934 р., 88 арк.
88. Спр. 1497. Заявления, письма трудящихся в обком партии по вопросам состояния сельского хозяйства, о трудоустройстве, расследовании злоупотреблений в колхозах области, 1934 р., 220 арк.
89. Спр. 1498. Спецсообщения областного отдела ГПУ, милиции и органов прокуратуры в обком КП(б)У о борьбе с нарушениями революционной законности и уголовными преступлениями. Акт обследования секретного делопроизводства Солонянского райкома КП(б)У, 1934 р., 170 арк.
90. Спр. 1592. Информации, письма, телеграммы Наркоматов СССР в обком, обкома партии в ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, Совнаркомы по вопросам промышленности, сельского хозяйства, бюджета, 1935 р., 107 арк.
91. Спр. 1593. Информации обкома партии, института «Аскания – Нова» в ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, Госплан СССР, Наркоматы о партийно-массовой работе на селе, по другим вопросам сельского хозяйства, 1935 р., 151 арк.
92. Спр. 1600. Директивные письма, телеграммы обкома КП(б)У в горкомы, райкомы партии, райисполкомы, хозяйственным руководителям по вопросам сельского хозяйства, 1935 р., 147 арк.
93. Спр. 1612. Докладные записки, информации инструкторов райкомов КП(б)У в обком о состоянии парторганизаций и руководстве внутрипартийной и массовой работой на селе; планы работы первичных парторганизаций. Письмо

- конюхов артели «Могучая» маршалу Советского Союза С. М. Буденному, 1935 р., 162 арк.
94. Спр. 1834. Справки отдела о выполнении решений ЦК КП(б)У, СНК, обкома партии и облисполкома об улучшении производственных, материально-бытовых условий и подготовке специалистов сельского хозяйства, о сельских бюджетах, 1935 р., 32 арк.
95. Спр. 1835. Докладные записки, справки, памятки партийных и советских органов, областной конкурсной комиссии в обком о проведении сельскохозяйственных кампаний, итогах первого этапа Сталинского похода за урожай и выполнения условий социалистического соревнования трактористов и тракторных бригад, 1935 р., 219 арк.
96. Спр. 1865. «Особая папка» к протоколам заседаний бюро обкома КП(б)У за 1933 р., 58 арк.
97. Спр. 1866. «Особая папка» к протоколам заседаний секретариата бюро обкома КП(б)У за 1933 г., 79 арк.
98. Спр. 1867. «Особые папки» к протоколам заседаний бюро Криворожского и Запорожского горкомов, Акимовского, Большелепетихского, Большетокмакского, Каменского – на – Днепре, Михайловского, Пятихатского и Царичанского райкомов КП(б)У за 1933 г., 28 арк.
99. Спр. 1868. «Особая папка» к протоколам заседаний бюро обкома КП(б)У (том 1), 1934 р., 100 арк.
100. Спр. 1869. «Особая папка» к протоколам заседаний бюро обкома КП(б)У (том 2), 1934 г., 150 арк.
101. Спр. 1870. «Особые папки» к протоколам заседаний бюро Криворожского горкома, Мелитопольского, Новомосковского и Пятихатского райкомов КП(б)У за 1934 р., 12 арк.
102. Спр. 1871. «Особая папка» к протоколам заседаний бюро обкома КП(б)У за 1935 год. Постановление Комиссии обороны области от 27. 12. 1934 г. «О проведении малых проверочных мобилизаций в районах области, 1934 – 1935 рр., 24 арк.

оп. 2

103. Спр. 69. Письма, телеграммы ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, Ленинской школы (Москва) в обком партии по вопросам партийного, хозяйственного и культурного строительства, прохождения практики группой французских студентов, 1936 г., 170 арк.
104. Спр. 71. Письма, информации обкома КП(б)У в ЦК ВКП(б) по вопросам организационно-партийной работы, 1936 г., 183 арк.
105. Спр. 74. Письма, информации обкома КП(б)У в ЦК КП(б)У, Наркоматы УССР, Госплан УССР по вопросам хозяйственного и культурного строительства, 1936 г., 110 арк.
106. Спр. 75. Письма, информации обкома КП(б)У в ЦК ВКП(б), Наркоматы по вопросам сельского хозяйства, 1936 г., 63 арк.
107. Спр. 77. Письма, информации Наркоматов СССР в обком партии по вопросам хозяйственного и культурного строительства, 1936 г., 128 арк.
108. Спр. 79. Письма, информации обкома КП(б)У в горкомы, райкомы партии, партийные комитеты, партколлегии по Днепропетровской области в обком по вопросам организационно-партийной работы, 1936 г., 63 арк.
109. Спр. 80. Письма, телеграммы обкома КП(б)У в партийные, советские органы и организации хозяйственным руководителям по вопросам сельского хозяйства, 1936 г., 170 арк.
110. Спр. 83. Протоколы заседаний областной посевкампании №89 -101, 1936 г., 118 арк.
111. Спр. 573. Информации, докладные записки отделов обкома, Днепропетровского горкома КП(б)У, секретарей парторганизаций, директоров заводов «Днепросельэлектро» в обком о фактах вредительства на предприятиях, транспорте, в колхозах области и ликвидации его последствий, 1936 – 1937 гг., 217 арк.
112. Спр. 574. Справки сельхозотдела в обком партии о фактах вредительства и мерах по ликвидации его последствий в сельском хозяйстве области, 1937 – 1938 гг., 204 арк.

Ф. Р-1518 Дніпропетровська окружна прокуратура. 1924 – 1930 рр.

оп. 1

113. Спр. 3. Циркуляры, инструкции Наркомата юстиции, Генерального прокурора УССР и переписка с ними о порядке приобщения к следственным делам секретных данных и ознакомлении с ними подсудимых и адвокатов, об административной высылке социально-опасного элемента и другим вопросам, 1927 – 1928 рр., 57 арк.

114. Спр. 4. Постановление ЦК ВКП(б), циркуляры, директивы Наркомата юстиции и переписка с окружным отделом ГПУ и другими организациями о борьбе с искривлениями политики партии в колхозном строительстве, о борьбе с кулачеством и другим вопросам. Выписки из протоколов заседаний бюро окружного комитета КП(б)У, окрисполкома и городского совета, 1928 – 1929 рр., 162 арк.

115. Спр. 5. Циркуляры, директивы, инструкции Наркомата юстиции, Генерального прокурора УССР, переписка с ними и окружным комитетом КП(б)У по вопросам борьбы с кулачеством, о ходе хлебозаготовок и по другим судебным-следственным вопросам, 1928 – 1929 г., 155 арк.

Ф. Р-1519 Дніпропетровська міжрайонна прокуратура. 1930 – 1931 рр.

оп. 1

116. Спр. 1. Постановления, циркуляры, инструкции ВУЦИК и СНК, НКТ, НКЮ, Генерального прокурора УССР, прокурора по транспортным делам СССР (копии) и переписка с ними по военизированию рабоче-крестьянской милиции, о заработной плате работников секретных отделов и ведении секретного делопроизводства; об арестах коммунистов и специалистов; о работе линейных судов и другим вопросам, 1930 – 1931 рр., 198 арк.

117. Спр. 2. Постановления президиума и коллегии Днепропетровской городской РКИ, фракции горсовета (копии) о ходе строительства, об иностранном специалисте инженере Фока, другим вопросам. Выписки из протоколов заседаний коммунистической фракции Днепропетровского горсовета. Список народных судей и следователей, 1930 – 1931 рр., 57 арк.

118. Спр. 3. Протокол заседания совета прокуроров, следователей и представителей финансовой секции городского совета и опергруппы. Список ответственных работников межрайпрокуратуры. Переписка с Днепропетровским городским советом, партийным комитетом, районными следователями о проверке секретной корреспонденции, о борьбе с бандитизмом и другими следственно-судебными делами, 1930 – 1931 pp., 342 арк.
119. Спр. 4. Отчеты о работе транспортной прокуратуры Екатерининской железной дороги, акты обследования деятельности Ореховской прокуратуры, ведомости движения судебных дел и переписка с НКЮ, генеральной прокуратурой УССР, прокурором по транспортным делам о плане работы прокуратуры, о сборе налоговых недоплат, о судебных делах на инженерно-технический персонал, препроводительные к следственно-судебным делам, 1930 – 1931 pp., 282 арк.
120. Спр. 6. Спецсводки о состоянии ДОПра, о настроениях рабочих ОСОАВИАХИМа, и недостатках в работе, о срыве рабочего питания в столовой ТПО №7 7 г. Днепропетровска. Переписка с Днепропетровским сектором ГПУ УССР, о провокаторских действиях пенсионера Горстрахкасы Ефимова, о выселении кулаков, о незаконном действии Романовского и другим следственным делам, 1930 – 1931 pp., 136 арк.
121. Спр. 7. Переписка с прокурором НКЮ, ГПУ УССР и другими учреждениями по следственно-судебным делам, 1930 – 1931 pp., 262 арк.
122. Спр. 8. Переписка с сектором ГПУ УССР об административно высланных кулаках, 1930 – 1931 pp., 184 арк.
123. Спр. 9. Директивы, циркуляры НКЮ УССР (копии) и переписка с Запорожской, Павлоградской прокуратурами, с прокурором Днепропетровского оперсектора ГПУ УССР и другими учреждениями о ходе хлебозаготовок, о порядке изъятия золота и золотой валюты и другим вопросам, 1931 p., 113 арк.

оп. 3

124. Спр. 1. Директивы и циркуляры Народного Комиссариата юстиции УССР, Генерального прокурора Республики и Главного управления рабоче-крестьянской милиции УССР об охране урожая от расхищения, о борьбе с самосудами, о правильном ведении судебных дел и по другим вопросам, 1932 – 1933 гг., 617 арк.
125. Спр. 2. Директивы, циркуляры, распоряжения Народного Комиссариата юстиции УССР и областной прокуратуры о правильном содержании подследственных лиц, о самовольном угоне общественного скота, 1932 г., 178 арк.
126. Спр. 3. Циркуляр транспортной коллегии и транспортной прокуратуры Верховного Суда СССР о выполнении постановления ЦИК и СНК СССР «О революционной законности», специальное сообщение о продвижении товаров широкого потребления на село, переписка с уполномоченным ОГПУ о фактах нарушения революционной законности, 1932 г., 167 арк.
127. Спр. 4. Циркуляры Главного управления рабоче-крестьянской милиции УССР об очистке посёлков, совхозов и колхозов от уголовных и паразитирующих элементов, переписка с Народным Комиссариатом юстиции об уборочной кампании, о надзоре по делам специального переселения, о расхищении социалистической собственности и по другим вопросам, 1932 г., 133 арк.
128. Спр. 5. Циркуляр Главного управления рабоче-крестьянской милиции УССР «Об административной высылке на транспорте и проведении очистки полосы отчуждения от социально-опасного и паразитирующего элемента», переписка с начальником гарнизона города Днепропетровска, с Днепропетровским областным Бюро КП(б)У о нарушении революционной законности и другим вопросам, 1932 г., 166 арк.
129. Спр. 6. Циркуляры Государственного политического управления УССР, Прокуратуры УССР и Главного управления рабоче-крестьянской милиции УССР «О порядке водворения по месту ссылки бежавших кулаков», о работе и

- взаимоотношениях Контрольной комиссии РКИ и судебно-следственных органов, переписка с Народным комиссариатом юстиции УССР о принятии поручительств и гарантий со стороны иностранных представительств в гражданских делах иностранных граждан, о льготах лицам, призванным на учебные сборы Красной Армии и др., 1932 г., 143 арк.
130. Спр. 9. Решения Днепропетровского обкома КП(б)У о состоянии преступности по городу Днепропетровску и пригородной зоне, об усилении борьбы с лицами, нарушающими трудовую дисциплину в колхозах, о ходе хлебозаготовок и по другим вопросам, 1932 – 1933 гг., 799 арк.
131. Спр. 11. Протоколы заседаний тройки по проверке лиц, содержащихся под стражей в райотделах милиции, переписка с органами юстиции о расследовании судебных дел, о правонарушителях и по другим вопросам, 1932 – 1934 гг., 520 арк.
132. Спр. 12. Переписка с органами ГПУ, с районными прокурорами и другими учреждениями о нарушении революционной законности и по другим вопросам, 1932 г., 192 арк.
133. Спр. 13. Переписка с городской и иногородними прокуратурами о лицах, совершивших убийства, кражи и другие преступления. Список социально ненадежных лиц, 1932 г., 756 арк.
134. Спр. 14. Переписка с прокуратурами и другими учреждениями о нарушении революционной законности, следственные дела, список лиц, подлежащих вызову в судебное заседание, 1932 – 1933 гг., 287 арк.
135. Спр. 15. Специальное сообщение и переписка с Наркоматом юстиции УССР, с органами рабоче-крестьянской милиции о лицах, совершивших преступления, об отношении к иностранно-подданным, о льготах красноармейцам и их семьям и по другим вопросам. Списки сотрудников областной прокуратуры, судебных дел и лиц, подлежащих вызову в суд, 1932 – 1933 гг., 935 арк.
136. Спр. 23. Переписка с Днепропетровским горисполкомом, с Всесоюзным объединением «Сталь», с органами милиции и другими учреждениями о

- лишении отдельных лиц избирательных прав, о спекуляции, о вневойсковой подготовке и по другим вопросам, 1932 г., 629 арк.
137. Спр. 24. Переписка с Наркоматом юстиции УССР, Генеральным прокурором республики о присылке сведений на иностранных специалистов, о снабжении их хлебным пайком и по другим вопросам, специальное сообщение об убийстве ребенка в Бердянском районе, 1932 г., 402 арк.
138. Спр. 27. Директивы, циркуляры и распоряжения областной прокуратуры о борьбе с вредительством, о срыве хлебозаготовок, о пересмотре следственных дел, о привлечении к ответственности лиц, проводивших самосуды и по другим вопросам, 1933 – 1934 гг., 439 арк.
139. Спр. 28. Циркуляр Главного управления рабоче-крестьянской милиции УССР «О разгрузке камер для задержанных при органах рабоче-крестьянской милиции», директива об инструктировании и проверке обеспечения охраны полей, переписка с Наркоматом юстиции УССР и другими учреждениями о проявлениях преступности, 1933 г., 148 арк.
140. Спр. 30. Постановления Днепропетровского обкома КП(б)У о ходе сева, об уборке урожая, о борьбе с хищениями и злоупотреблениями и другим вопросам. Список докладчиков по отчету областного партийного комитета и на выдачу продуктов, 1933 г., 228 арк.
141. Спр. 35. Выписка из протокола объединенного заседания президиума ЦКК ВКП(б) и коллегии НК РКИ СССР о правильном ведении следственных дел, специальное сообщение о нарушении революционной законности, 1933 – 1934 гг., 19 арк.
142. Спр. 36. Список сотрудников областной прокуратуры и арестованных лиц, переписка с партийными и профсоюзными организациями, специальное сообщение о проявлении преступности и следственные дела о нарушении революционной законности и по другим преступлениям, 1933 г., 862 арк.
143. Спр. 37. Следственные дела на лиц, совершивших преступления, переписка с органами юстиции и милиции о правильном содержании подследственных

- лиц, о фактах нарушения революционной законности, о выполнении хлебозаготовок и по другим вопросам, 1933 г., 1136 арк.
144. Спр. 41. Специальное сообщение о нарушении революционной законности и следственные дела на Онищенко Евдокию Емельяновну, Четвертакову Веру Петровну о хищении продуктов питания, 1933 – 1934 г., 28 арк.
145. Спр. 42. Специальное сообщение по Верхнеднепровскому району о нарушении революционной законности, об убийстве, отравлении лошадей и другим вопросам, 1933 – 1934 гг., 31 арк.
146. Спр. 50. Дело по обвинению председателя Б-Лепетихского райисполкома Коробко Ивана Алексеевича, его заместителя Плоткина Семена Григорьевича и др. лиц о нарушении советской законности, 1933 г., 95 арк.
147. Спр. 61. Переписка с органами юстиции области о нарушении революционной законности, о случаях отравления в местах общественного питания и по другим вопросам, 1933 г., 570 арк.
148. Спр. 62. Переписка с Наркоматом юстиции УССР и другими судебными органами о лицах, находящихся под следствием, специальное сообщение о вооруженном нападении, убийстве и о нарушении революционной законности разными лицами, 1933 – 1935 гг., 634 арк.
149. Спр. 63. Переписка с партийными и профсоюзными организациями о фактах нарушения революционной законности, протоколы допросов подследственных лиц, 1933 г., 436 арк.
150. Спр. 64. Переписка с судебными органами о лицах, нарушивших революционную законность и принимавших участие в поджогах, 1933 – 1934 г., 35 арк.
151. Спр. 76. Директивное письмо Верховного Суда СССР, циркуляр Наркомата внутренних дел СССР, Прокуратуры СССР и Верховного Суда СССР о правильном ведении судебных дел и сдаче дел на хранение в архив после вынесения приговора, приказ по Прокуратуре СССР о делах, связанных с высшей мерой наказания, переписка с органами юстиции о нарушении революционной законности, 1934 г., 156 арк.

152. Спр. 77. Постановление уполномоченного ЦКК ВКП(б), Наркомата рабоче-крестьянской инспекции СССР по Днепропетровской области о результатах обследования Никопольского мясосовхоза, о проверке состояния хранения хлеба на пунктах и элеваторах, 1934 г., 74 арк.
153. Спр. 78. Приказ Государственного политического управления УССР и Прокуратуры УССР об ускорении слушания дел на сотрудников ГПУ, список лиц, вызываемых в судебное заседание; общее состояние о заключениях прокуроров по следственным делам ГПУ и по другим вопросам, 1934 г., 129 арк.
154. Спр. 79. Приказ по Прокуратуре СССР о функциях сектора по надзору, список осужденных лиц, переписка с Наркоматом юстиции УССР о лицах, находившихся под судом и по другим вопросам. 1934 – 1935 гг., 330 арк.
155. Спр. 84. Список лиц, подлежащих вызову в суд, специальные сообщения о нарушении революционной законности и по другим вопросам, 1934 г., 466 арк.
156. Спр. 85. Списки арестованных лиц, переписка с Наркоматом юстиции УССР, Управлением НКВД УССР о лицах, находящихся под стражей и о нарушении революционной законности, 1934 г., 411 арк.
157. Спр. 86. Докладная записка об искривлениях революционной законности, о лицах, совершивших преступления, список лиц, присутствующих на инструктивном совещании в городской прокуратуре, переписка с органами милиции о расхищении продуктов питания и о случаях антисемитизма, 1934 г., 119 арк.
158. Спр. 88. Специальные сообщения о преступлениях в Коларовском районе, 1934 г., 10 арк.
159. Спр. 89. Специальное сообщение о самосуде, растрате и других происшествиях, 1934 г., 12 арк.
160. Спр. 91. Специальное сообщение о происшествиях по Васильковскому району, 1934 г., 45 арк.

161. Спр. 92. Специальное сообщение о нарушении революционной законности и об убийстве семьи переселенцев в Покровском районе, 1934 р., 18 арк.
162. Спр. 95. Специальное сообщение об отравлении колхозников, о краже и другим преступлениям по Новопражскому району, 1934 р., 8 арк.
163. Спр. 96. Специальное сообщение о проявлениях преступности по Софиевскому району, 1934 р., 4 арк.
164. Спр. 129. Переписка с органами юстиции, городскими и районными прокурорами о проявлениях преступности и нарушениях революционной законности разными лицами, 1934 р., 867 арк.
165. Спр. 130. Переписка с органами юстиции, городскими и районными прокурорами о нарушениях революционной законности, о лицах, находящихся под следствием, 1934 – 1935 рр., 345 арк.
166. Спр. 134. Директивы, циркуляры, приказы органов юстиции о порядке производства арестов и свободной продаже хлеба без карточек, 1935 р., 173 арк.
167. Спр. 137. Приказы управления НКВД и прокуратуры Днепропетровской области об отборе заключенных для этапа и содержании под стражей, протоколы оперативного совещания начальников мест заключения области о правильном режиме содержания заключенных, следственные дела на лиц, совершивших преступления, 1935 р., 593 арк.
168. Спр. 154. Специальное сообщение о фактах нарушения революционной законности по Новомосковскому району, 1935 р., 7 арк.
169. Спр. 172. Переписка с районными прокурорами о фактах нарушения революционной законности, 1935 р., 431 арк.
170. Спр. 175. Переписка с органами юстиции и милиции о рассмотрении дел о хулиганстве, об усилении репрессий в отношении уголовно-хулиганского элемента, о массовом падеже лошадей и по другим вопросам, 1935 – 1936 рр., 324 арк.

Ф. Р - 2262 Синельниківська районна прокуратура. 1933-1935 рр.

оп. 1 дод.

171. Спр. 1. Переписка с прокурорами СССР, УССР и Днепропетровской области по организационным и другим вопросам, 1933 г., 218 арк.
172. Спр. 2. Директивы и распоряжения Народного Комиссариата юстиции и Прокуратуры области, 1934 г., 135 арк.
173. Спр. 3. Директивы и распоряжения Народного Комиссариата юстиции и Прокуратуры области, 1934 г., 110 арк.
174. Спр. 4. Директивы, инструкции, циркуляры и распоряжения Прокуратуры СССР и области, 1935 г., 147 арк.
175. Спр. 5. Директивы, инструкции, циркуляры и распоряжения Прокуратуры СССР и области, 1935 г., 129 арк.

Ф. Р-6483 Документальні матеріали на виселених з Дніпропетровської області куркулів, членів їх родин та спецпоселенців (колекція). 1930-1933 рр.

оп. 1

176. Спр. 1. Учетные карточки на высланных кулаков и их семей по Апостоловскому району, 1931 г., 58 арк.
177. Спр. 2. Постановления и обвинительные заключения по уголовным делам Апостоловского РО ГПУ и выписки ОС ГПУ УССР. Т.1., 1931-1932 гг., 467 арк.
178. Спр. 4. Учетные карточки на высланных кулаков и их семей по Сталиндорфскому району, 1931 г., 7 арк.
179. Спр. 5. Учетные карточки на высланных кулаков и их семей по Царичанскому району, 1931 г., 61 арк.
180. Спр. 8. Документальные материалы на высланных кулаков за пределы Украины по Новомосковскому району Днепропетровской области за 1931 г., 114 арк.
181. Спр. 9. Учетные карточки на высланных кулаков и их семей по Божедаровскому району, 1931г., 111 арк.
182. Спр. 10. Обвинительные заключения по уголовным делам и выписки ОС ГПУ УССР Божедаровского РО ГПУ. Т. 1., 1930-1932 гг., 445 арк.

183. Спр. 11. Постановления и обвинительные заключения по уголовным делам по Божедаровскому району. 1930–1933 гг. Т. 2., 1932 р., 205 арк.
184. Спр. 12. Постановления и обвинительные заключения по уголовным делам по Божедаровскому району. 1932–1933. Т. 3., 1932 –1933 рр., 178 арк.
185. Спр. 13. Постановления и обвинительные заключения по уголовным делам по Божедаровскому району за 1933 г. Т. 4., 1933 р., 161 арк.
186. Спр. 26. Постановления и обвинительные заключения по уголовным делам по Верхнеднепровскому району, 1931 – 1932 рр., 369 арк.
187. Спр. 27. Постановления и обвинительные заключения по уголовным делам по Верхнеднепровскому району, 1933 р., 316 арк.
188. Спр. 28. Учетные карточки на высланных кулаков и их семей по Никопольскому району, 1931 р., 71 арк.
189. Спр. 32. Постановления и обвинительные заключения по уголовным делам по Васильковскому району. 1932-1933 гг. Т. 1., 1933 р., 281 арк.
190. Спр. 33. Постановления и обвинительные заключения по уголовным делам по Васильковскому району, 1930 – 1933 рр., 286 арк.

Державний архів Запорізької області.

Ф. Р - 182 Гуляйпільський райвиконком. 1930–1931 рр.

оп. 1

191. Спр. 164. Протоколы заседания президиума Запорожского окрисполкома, 1930 р., 172 арк.
192. Спр. 165. Выписки из протоколов заседания президиума райисполкома, 1930 р., 22 арк.
193. Спр. 173. Протокол заседания правления Гуляйпольского многоотраслевого товарищества «Куст-труд» и докладная записка Укрпищепромкоопцентра об организации кролефермы. Ведомости о ходе раскулачивания по району, 1930 – 1931 рр., 12 арк.
194. Спр. 174. Переписка с окрисполкомом и сельсоветами о хлебозаготовке. Списки делегатов третьего районного съезда советов и раскулаченных лиц, 1930 – 1931 рр., 66 арк.

195. Спр. 175. Материалы о раскулачивании по Успенковскому сельсовету, 1930 р., 175 арк.
196. Спр. 200. Списки кулаков Петровского сельсовета. 1930 р., 6 арк.
197. Спр. 208. Протоколы допросов свидетелей по делу членов правления колхоза «Перемога» с. Ново-Григорьевка, пособничавших кулакам, 1930 – 1931 рр., 121 арк.
198. Спр. 223. Выписки из протоколов заседаний райисполкома и списки раскулаченных, 1930 р., 403 арк.
199. Спр. 229. Материалы о раскулачивании по Дорожнянскому сельсовету (протоколы райисполкома, переписка, заявления, справки), 1930 р., 89 арк.

оп. 3

200. Спр. 132. Протоколы землеустроительных и технических работ по сельсоветам и списки раскулаченных и индивидуальных хозяйств, 1930 р., 249 арк.
201. Спр. 134. Протоколы судебного заседания народного суда в Гуляйполе, допроса свидетелей и приговор суда по делу разбазаривания имущества артели им. Чубаря Новозлатопольского сельсовета, 1930 р., 67 арк.

Ф. Р – 356 Запорізький райвиконком. 1926-1930 рр.

оп. 1

202. Спр. 485. Карточки учета и описывания имущества кулацких хазяйств, 1930 р., 224 арк.

оп. 2

203. Спр. 387. Переписка с окрисполкомом, окрсудом, окружным отделом суда, сельсоветами, почтово-телеграфной конторой, 1929 – 1930 рр., 251 арк.
204. Спр. 400. Выписки из протоколов заседаний президиума и 3-го пленума райисполкома. Переписка с окрнарсудом, Запорожским сельскохозяйственным кредитным товариществом «Райсельбанк» и Ивано-Ганневским товариществом «Каменотес». Ведомости о поступлении

сельскохозяйственных налогов в кассу Хортицкого райисполкома, 1929-1930
рр., 109 арк.

Ф. Р – 1042 Народний суд Гуляйпільського району. 1928–1930 рр.

оп. 2

205. Спр. 1. По обв. Булаха Емельяна Кондратьевича за арт. 58 КК, 1930 р., 13
арк.

206. Спр. 10. По звинуваченню Малічова Івана Федоровича за арт. 58 КК, 1930
р., 27 арк.

Ф. Р – 3406 Мелітопольський райвиконком. 1930–1931 рр.

оп. 1

207. Спр. 74. Списки раскулаченных Вознесенского, Константиновского,
Мордвиновского и др. сельсоветов, 1930 р., 76 арк.

Державний архів Кіровоградської області.

Ф. Р – 972 Зінов'євська окружна прокуратура Прокуратури УСРР, 1923 –1930 рр.

оп. 3

208. Спр. 162. Скарги громадян Єлисаветградського району про безпідставне
розкуркулення їх та матеріали до скарг, 1929 – 1930 рр., 106 арк.

209. Спр. 163. Скарги громадян Новомиргородського району про безпідставне
розкуркулення їх та матеріали скарг, 1929 – 1930 рр., 120 арк.

210. Спр. 164. Скарги громадян Бобринецького району про безпідставне
розкуркулення їх та матеріали до скарг, 1929 – 1930 рр., 232 арк.

211. Спр. 165. Скарги громадян Братського району про безпідставне
розкуркулення їх та матеріали до скарги, 1930 р., 253 арк.

212. Спр. 166. Скарги громадян Єлисаветградського району про безпідставне
розкуркулення їх та матеріали до скарги, 1930 р., 257 арк.

213. Спр. 167. Скарги громадян Новомиргородського району про безпідставне
розкуркулення їх та матеріали до скарг, 1930 р., 82 арк.

214. Спр. 176. Скарги громадян Братського району про безпідставне
розкуркулення їх та матеріали до скарг, 1930 р., 101 арк.

215. Спр. 177. Скарги громадян Компаніївського району про безпідставне розкуркулення їх та матеріали до скарг, 1930 р., 124 арк.
216. Спр. 178. Скарги громадян Новомиргородського району про безпідставне розкуркулення їх та матеріали до скарг, 1930 р., 155 арк.
217. Спр. 187. Скарги громадян Єлисаветградського району про безпідставне розкуркулення їх та матеріали до скарг, 1930 р., 115 арк.
218. Спр. 188. Скарги громадян Компаніївського району про безпідставне розкуркулення їх та матеріали до скарг, 1930 р., 245 арк.
219. Спр. 189. Скарги громадян Єлисаветградського району про безпідставне розкуркулення їх та матеріали до скарг, 1930 р., 215 арк.

оп. 4

220. Спр. 5. Справи по обвинуваченню громадян в контрреволюційній агітації та діяльності. Список членів релігійної громадини с. Нечаєвки, 1928 –1929 рр., 83 арк.
221. Спр. 6. Справи по обвинуваченню громадян в антирадянській агітації та діяльності, 1929 – 1930 рр., 185 арк.
222. Спр. 7. Справи по обвинуваченню громадян в антирадянській агітації та діяльності, 1929 – 1930 рр., 236 арк.
223. Спр. 8. Справи по обвинуваченню громадян в антирадянській агітації та діяльності. Матеріали по розслідуванню робсількорівських дописів, 1930 р., 133 арк.
224. Спр. 9. Справи по обвинуваченню куркулів в невиконанні планів хлібопоставок та сільськогосподарських аналогів, 1930 р., 68 арк.
225. Спр. 10. Справи по обвинуваченню громадян в антирадянській агітації та діяльності, 1930 р., 82 арк.
226. Спр. 11. Відомості про розгляд справ по обвинуваченню куркулів в антирадянській агітації та діяльності під час проведення колективізації та сільськогосподарської кампанії, 1930 р., 105 арк.
227. Спр. 12. Матеріали по обвинуваченню куркулів в антирадянській агітації та діяльності. Т. 1., 1929 – 1930 рр., 32 арк.

228. Спр. 13. Матеріали по обвинуваченню куркулів в антирадянській агітації та діяльності. Т. 2., 1929 – 1930 рр., 128 арк.
229. Спр. 14. Матеріали по обвинуваченню куркулів в антирадянській агітації та діяльності. Т. 3., 1930 р., 254 арк.
230. Спр. 15. Матеріали по обвинуваченню куркулів в антирадянській агітації та діяльності. Т. 4., 1930 р., 140 арк.
231. Спр. 16. Матеріали по обвинуваченню куркулів в антирадянській агітації та діяльності. Т. 5., 1930 р., 66 арк.
232. Спр. 17. Матеріали по обвинуваченню куркулів в антирадянській агітації та діяльності. Т. 6., 1930 р., 112 арк.
233. Спр. 18. Матеріали по обвинуваченню куркулів в антирадянській агітації та діяльності. Т. 7., 1930 р., 86 арк.
234. Спр. 19. Матеріали по обвинуваченню куркулів в антирадянській агітації та діяльності. Т. 8., 1930 р., 67 арк.
235. Спр. 20. Матеріали по обвинуваченню куркулів в антирадянській агітації та діяльності. Т. 9., 1930 р., 49 арк.

Ф. Р – 1062 Рівнянський районний народний суд, с. Рівне Рівнянського району Одеської області. 1933–1936 рр.

оп. 3

236. Спр. 1. Циркуляр Наркомата юстиції «О борьбе с обворовыванием колхозников во время пребывания их в поле». Инструкция партийно-советским работникам и всем органам ОГПУ, суда и прокуратуры по борьбе с кулачеством, 1933 р., 20 арк.
237. Спр. 2. Постановление Всеукраинского ЦИКа и СНК УССР «О снятии судимости с колхозников». Постановление 49 Пленума Верховного Суда СССР по вопросу применения судами закона СНК СССР о борьбе с растратами и хищениями в системе госторговли и кооперации, 1934 р., 62 арк.
238. Спр. 3. Постановление 52 Пленума Верховного Суда СССР о проведении в жизнь постановления Президиума ЦИК по отчету Верховного суда СССР за

1934 г. Инструкция НКВД о порядке конвоирования арестованных, 1934 – 1935 гг., 186 арк.

239. Спр. 4. Постановление 53 Пленума Верховного Суда СССР «О судебной борьбе с преступлениями, направленными к дезорганизации стахановского движения». Отчет совещания прокуроров и судей г. Одессы. Инструкция по составлению отчета о работе нотариальных контор, 1936 г., 123 арк.

Ф. Р – 1065 Устинівський районний народний суд Одеської області. 1932–1935 гг.
оп. 3

240. Спр. 1. Приказы и распоряжения Народного комиссариата юстиции и Генерального прокурора республики по вопросам хлебозаготовок, 1932 г., 69 арк.

241. Спр. 2. Приказы и распоряжения Народного комиссариата юстиции УССР о борьбе за охрану общественной собственности, о «самосудах» и др. вопросы, 1933 г., 97 арк.

242. Спр. 3. Постановления ВУЦИК и СНК УССР об изменении и дополнении законодательства в связи с применением паспортной системы и распоряжения Одесского облсуда и прокуратуры по этим и др. вопросам, 1934 г., 66 арк.

243. Спр. 4. Постановления Президиума ЦИК СССР № 52, пленума Верховного суда по отчету о работе сельских общественных судов и др. вопросы, 1935 г., 117 арк.

244. Спр. 5. Постановления 53-54 пленумов Верховного суда СССР «О судебной борьбе с преступлениями, направленными к дезорганизации стахановского движения и др. вопросам, 1935 г., 130 арк.

Державний архів Служби безпеки України, м. Дніпропетровськ.

Фонд кримінальних справ.

245. Спр. П-640. Дело №46 по обвинению гражданина Киприча Мирона Иосиповича по признакам преступления ст.54 п. 10 УК УССР Царичанское райотделение Днепропетровского обласного управления НКВД, 1935 г., 82 арк.

246. Спр. П-788. Дело №21653 по обвинению гражданина Нор Кондрата Феоктистовича по статье 54-10 УК УССР, 1937 р., 40 арк.
247. Спр. П-886. Дело №333 по обвинению Коваля-Венгера Ивана Денисовича, Клименко Захария Кондратьевича, Коваля-Логвиненко Григория Никитовича по ст. 54-10 ч. I УК УССР, 1936 р., 237 арк.
248. Спр. П-965. Дело № 79058 по обвинению Кривенко Семена Петровича по ст. 54-10 ч. II УК УССР, 1938 – 1939 рр., 103 арк.
249. Спр. П-1377. Справа по обвинуваченню Кравченко Максима Андрійовича за 54-10 арт. КК УСРР, 1932 р., 42 арк.
250. Спр. П-1964. Дело №79216 по обвинению гражданина Бурьба Степана Кононовича по ст. 54-10 ч. I УК УССР, 1938 р., 90 арк.
251. Спр. П-5441. Дело № 79099 по обвинению гражданина Чуйко Семена Павловича по ст. 54-10 ч. I УК УССР, 1938 р., 50 арк.
252. Спр. П-5838. Справа по обвинуваченню громадян с. Лапинки по 54 ст. УК УССР, 1927 р., 199 арк.
253. Спр. П-17225. Дело 34/296 с материалами обвинения на гр. гр. Бигма Петра Михайловича и Прохоренко Тихона Афанасьевича по ст. 54-10 УК УССР, 1929 р., 100 арк.
254. Спр. П-23971. Дело № 21-322/ 32 р. по обвинению Пушкаренко Степана Семеновича за 54-10 арт. КК, 1932 р., 51 арк.
255. Спр. П-23974. Справа по обвинуваченню громадянина Марухно Карпа Кузьмича за арт. 54-10 КК, 1932 р., 81 арк.
256. Спр. П-24453. Дело №70379 по обвинению Рекова Якова Григорьевича по ст. ст. 54-13 и 54-10 ч. I УК УССР, 1938 – 1940 рр., 267 арк.
257. Спр. П-25022. Следственное дело №17 по обвинению Чернявского С. Л. и др. Т. 1., 1927 р., 383 арк.
258. Спр. П-25022. Следственное дело №17 по обвинению Чернявского С. Л. и др. Т. 2., 1925 – 1927 рр., 356 арк.
259. Спр. П-25538. Дело №667/197 по обвинению Панченко Д. Г. Т. 1., 1921 р., 57 арк.

260. Спр. П-25538. Дело №667/197 по обвинению Панченко Д. Г. Т. 2., 1921 р., 531 арк.
261. Спр. П-26201. По обвинению Веселовского Ивана Демьяновича по ст. 54-8 ст. УК, 1928 р., 138 арк.
262. Спр. П-26209. Следственное дело №51625 по обв. Превязко Ивана Егоровича по ст. ст. 54-10 ч. I УК УССР, 1939 – 1940 рр., 182 арк.
263. Спр. П-26263. Справа по звинуваченню Давиденка Сергія, Куриного Миколи, Бондаря Грицька та інш. за 54-9 арк. КК, 1930 р., 225 арк.
264. Спр. П-26367. Справа по обвинуваченню Лісняка Макара Явдокимовича за 54-10 ч. I КК, 1931 р., 54 арк.
265. Спр. П-26275. Дело №271 по обвинению Берковского Феодосия Артемовича, Магалу Григория Семеновича, Носача Венедикта Федоровича и Жмуденко Петра Ивановича по ст. ст. 54-8, 54-10, 67, Берковского Владимира Андреевича, Берковского Мину Михайловича по ст. 54-11 УК УССР, 1928 – 1929 рр., 198 арк.
266. Спр. П-26370. Дело по обвинению гражданина с. Н. Николаевки Н. Николаевского сельсовета Софиевского района бывшего Криворожского округа Минки Свиридона Романовича по ст. 54-10 УК, 1931 р., 40 арк.
267. Спр. П-26388. Справа нарсуду № 345 Петриківського району по обвинуваченню Сідого Прохора Володимировича за арт. 54-10 ч. I КК, 1930 – 1931 рр., 51 арк.
268. Спр. П-26389. Справа по звинуваченню Горобця Герасима Микитовича по 54-10 арт. КК, 1931 р., 39 арк.
269. Спр. П-26391. Уголовное дело №104/194 по обвинению Фурсенко Ивана Васильевича по ст. 54-10 УК жителя хутора Авдотьевка Беловского сельсовета Божедаровского района, 1931 р., 27 арк.
270. Спр. П-26392. Уголовное дело по обвинению Коваленко Лазаря Трофимовича по ст. 54-10 УК УССР, 1931 р., 39 арк.

271. Спр. П-26398. Справа по обвинению Бабки Григория Ивановича, проживающего в с. В-Хуторах Верхнеднепровского района по ст. ст. 54-10 ч. I и 54-13 УК УССР, 1930 – 1931 pp., 62 арк.
272. Спр. П-27586. Дело №179/40517 по обвинению кулачек Носач Ф. Н., Носач Х. П. и Носач М. П. с. Вербово-Шевченково Павлоградского района по арт. 7-54-8 УК, 1933 p., 33 арк.

Державний архів Служби безпеки України, м. Київ

Ф. 9 Нормативно-розпорядчі документи ЧК–КГБ УРСР. 1921–1991 pp.

273. Спр. 666. Сборник совершенно секретных и секретных распорядительных документов ГПУ–НКВД УССР за 1927–1933 гг., 242 арк.

Ф. 13 Колекція друкованих видань КГБ УРСР. 1920–1992 pp.

274. Спр. 39. Обвинительное заключение по делу Полтавской группы «Всеукраинской контрреволюционной вредительской организации ветеринаров и бактериологов», 1931 p., 59 арк.
275. Спр. 40. Обвинительное заключение по делу краевой контрреволюционной вредительской организации «ветеринаров-бактериологов», 1931 p., 69 арк.
276. Спр. 41. Обвинительное заключение по делу контрреволюционной диверсионно-вредительской организации ветеринаров, 1931 p., 56 арк.
277. Спр. 42. Обвинительное заключение по делу Запорожской окружной контрреволюционной вредительско-повстанческой организации ветеринарных работников, 1931 p., 59 арк.
278. Спр. 43. Обвинительное заключение по делу о контрреволюционной вредительской организации ветеринаров-бактериологов на Одещине, 1931 p., 46 арк.
279. Спр. 45. Обвинительное заключение по делу контрреволюционной организации ветврачей и бактериологов, 1931 p., 43 арк.
280. Спр. 54. Обвинительное заключение по делу контрреволюционной повстанческой организации, ликвидированной в 1930 г. на территории бывшего Роменского и Прилукского округов, 1930 p., 58 арк.

281. Спр. 65. Обвинительное заключение по делу Украинской Повстанческой Организации на Правобережье Херсонского округа Украины, 1930 р., 86 арк.
282. Спр. 72. Обвинительное заключение по делу контрреволюционной вредительской организации в сельском хозяйстве, 1932 р., 24 арк.
283. Спр. 80. Обвинительное заключение по делу контрреволюционной организации в животноводстве (Лавренюк, Левкович, Гудим и др.), 1934 р., 45 арк.
284. Спр. 81. Обвинительное заключение по делу контрреволюционной повстанческой организации, ликвидированной в июле 1931 г. на территории Житомирского оперсектора в Новоград-Волынском, Барановском, Эмильчинском районах. Т. 2, 1931 р., 31 арк.
285. Спр. 91. Обвинительное заключение по делу контрреволюционной повстанческой организации в Лучинецком, Копайгородском, Куриловецком и Ялтушковком районах в количестве 6 ячеек (дело «Осень»), 1930 р., 55 арк.
286. Спр. 100. Обвинительное заключение по делу контрреволюционной повстанческой организации, существовавшей на территории Мариупольского округа, 1929 р., 21 арк.
287. Спр. 103. Обвинительное заключение по делу контрреволюционной повстанческой организации в Литинском районе, 1930 р., 41 арк.
288. Спр. 107. Обвинительное заключение по делу подпольной контрреволюционной вредительской организации в сельском хозяйстве (Трудовая крестьянская партия), 1931 р., 53 арк.
289. Спр. 110. Обвинительное заключение по делу вскрытой и ликвидированной украино-кубанской самостийнической контрреволюционной повстанческой организации «Союз Кубани и Украины», 1933 р., 66 арк.
290. Спр. 131. Обвинительное заключение по делу о контрреволюционном заговоре в сельском хозяйстве, 1933 р., 143 арк.
291. Спр. 134. Обвинительное заключение по делу о контрреволюционной вредительской организации в сельском хозяйстве Украины, 1930 р., 175 арк.

292. Спр. 146. Обвинительное заключение по делу контрреволюционной диверсионно-вредительской организации ветеринаров, 1931 р., 56 арк.
293. Спр. 147. Обвинительное заключение по делу вредительско-диверсионной организации ветеринаров Криворожья, 1931 р., 22 арк.
294. Спр. 149. Обвинительное заключение по делу Всеукраинской контрреволюционной организации ветеринаров и бактериологов, 1931 р., 96 арк.
295. Спр. 165. Доклад о политсостоянии Киевского округа и об оперативных мероприятиях по линии УЧСО, 1929 р., 47 арк.
296. Спр. 166. Итоги оперативной работы Киевского окротдела ГПУ в борьбе с украинской контрреволюцией, 1929 р., 156 арк.
297. Спр. 172. Докладная записка о контрреволюционной вредительской организации в сельском хозяйстве Украины, 1930 р., 41 арк.
298. Спр. 175. Докладная записка о контрреволюционной вредительской организации в сельском хозяйстве (Киевская часть организации С. Х. В.), 1930 р., 21 арк.
299. Спр. 193. Отчет о деятельности Киевского губотдела ГПУ за 1923 г., 1924 р., 117 арк.
300. Спр. 233. Материалы к истории ВУЧК–ОГПУ–НКВД (учебное пособие), 1939 р., 192 с.
301. Спр. 257. Контрреволюционная организация в сельском хозяйстве Украины, 1930 р., 42 арк.
302. Спр. 281. Циркулярное письмо №33 ОГПУ, 1929 р., 14 с.
303. Спр. 370. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР по контрреволюционным организациям, 1927–1929 рр., 181 арк.
304. Спр. 373. Материалы съезда начальников органов ГПУ УССР, 1925 р., 103 с.
305. Спр. 445. С ориентировками на зарубежные и антисоветские центры, изданные ГПУ УССР в 1926–1928 гг., 1926–1928 рр., 58 арк.
- Ф. 16 Секретариат ГПУ–КГБ УРСР. 1930–1991 рр.

оп. 24

306. Спр. 1. Записки об организационном состоянии колхозов, 1931 р., 77 арк.

оп. 27

307. Спр. 3. Справки о настроении крестьян на селе и военнослужащих в армии, 1934 р., 102 арк.

308. Спр. 7. Рабочие оперативные сводки I отделения НКВД УССР, 1934 р., 316 арк.

309. Спр. 8. Рабочие оперативные сводки I отделения НКВД УССР на 1934 год, 1934 р., 335 арк.

310. Спр. 9. Рабочие оперативные сводки Секретно-Политического отдела ГПУ УССР, 1934 р., 544 арк.

оп. 28

311. Спр. 3. Сводки и переписка об оперативной работе НКВД УССР, 1935 р., 119 арк.

312. Спр. 13. Рабочая оперативная сводка I отделения НКВД УССР, 1935 р., 41 арк.

313. Спр. 14. Рабочая оперативная сводка, 1935 р., 42 арк.

314. Спр. 15. Рабочие оперативные сводки I отделения НКВД УССР, 1935 р., 471 арк.

315. Спр. 19. Сводки о состоянии сельского хозяйства и колхозов УССР, 1935 г., 393 арк.

316. Спр. 26. Докладная записка о происшествиях на границе и в погранотрядах, 1935 р., 55 арк.

317. Спр. 27. Сводки о ходе выполнения указаний о выселении из пограничной полосы контрреволюционного элемента, 1935 р., 208 арк.

318. Спр. 28. Справки и запросы компрометирующего характера на различных лиц УССР, 1935 р., 161 арк.

319. Спр. 35. Сводки о вновь заведенных агентурных делах органами УГБ НКВД УССР, 1935 р., 97 арк.

оп. 29

320. Спр. 3. Спецсообщения о переселении контрреволюционных элементов из пограничных районов, 1936 г., 138 арк.
321. Спр. 5. Докладные записки о борьбе органов НКВД УССР с хищениями и спекуляцией, 1936 г., 113 арк.
322. Спр. 6. Докладные записки о ходе подготовки к весеннему севу на Украине, 1936 г., 262 арк.

оп. 30

323. Спр. 36. Протоколы допроса участников правотроцкистского подполья, докладные записки и справки об оперативной работе IV отделения НКВД УССР, 1937 г., 265 арк.
324. Спр. 61. Докладные записки об оперативной работе УНКВД Винницкой области, 1937 г., 232 арк.
325. Спр. 74. Докладные записки о вредительстве в народном хозяйстве, 1937 г., 435 арк.
326. Спр. 75. Докладные записки по изъятию кулацких уголовных элементов, 1937 г., 89 арк.
327. Спр. 76. Докладные записки о ходе подготовки к весеннему севу и уборке урожая, 1937 г., 373 арк.
328. Спр. 77. Докладные записки о деятельности контрреволюционных групп на пунктах «Заготзерно» и в области животноводства на Украине, 1937 г., 350 арк.
329. Спр. 86. Справки о вредительской деятельности правотроцкистского блока по Одесской области, 1937 г., 162 арк.
330. Спр. 88. Справки об оперативно-следственной работе УНКВД Киевской области, 1937 г., 142 арк.
331. Спр. 127. Спецсообщения о перебоях в снабжении Черниговской, Харьковской и других областей, 1937 г., 161 арк.
332. Спр. 137. Ежедневные оперсправки Секретариата НКВД УССР, 1937 г., 361 арк.

оп. 31

333. Спр. 18. Докладные записки об оперативной работе и протоколы допросов участников антисоветского подполья, 1938 г., 500 арк.
334. Спр. 19. Докладные записки о контрреволюционной деятельности правотроцкистов и протоколы допросов, 1938 г., 638 арк.
335. Спр. 26. Докладные записки и сообщения о вредительской деятельности в народном хозяйстве УССР, 1938 г., 448 арк.
336. Спр. 28. Докладная записка о ходе выполнения государственных поставок на Украине, 1938 г., 364 арк.
337. Спр. 34. Докладные записки и справки об оперативной работе по УНКД Киевской области, 1938 г., 541 арк.
338. Спр. 36. Докладные записки об оперативной работе по Николаевской области, 1938 г., 131 арк.
339. Спр. 38. Докладные записки об оперативной работе УНКВД по Харьковской области, 1938 г., 183 арк.
340. Спр. 55. Переписка об оперативной работе по НКВД УССР, 1938 г., 312 арк.
341. Спр. 58. Переписка об оперативной работе по УНКВД областей, 1938 г., 561 арк.
342. Спр. 59. Указания и ориентировки НКВД по вскрытию антисоветского подполья. 1938 г. – 380 арк.
343. Спр. 61. Переписка о контрреволюционных проявлениях, вредительстве, диверсиях в сельском хозяйстве Украины, 1938 г., 427 арк.
344. Спр. 62. Переписка о вредительстве и диверсиях в сельском хозяйстве Украины, 1938 г., 535 арк.
345. Спр. 72. Доклад об агентурно-оперативной работе по УНКВД Харьковской области, 1938 г., 133 арк.
346. Спр. 85. Спецсообщения об оперативной работе по Днепропетровской области, 1938 г., 164 арк.
347. Спр. 86. Сообщения и справки об агентурной и следственной работе НКВД УССР, 1938 г., 370 арк.

оп. 32

348. Спр. 8. Спецсообщения и справки об антисоветских проявлениях, 1939 р., 438 арк.
349. Спр. 17. Спецсообщения о вредительстве в промышленности и сельском хозяйстве, 1939 р., 416 арк.
350. Спр. 35. Докладные записки о состоянии сельского хозяйства УССР, 1939 р., 363 арк.
351. Спр. 36. Докладные записки об агентурно-оперативной работе НКВД УССР на заводах и институтах, 1939 р., 328 арк.
352. Спр. 37. Докладные записки и спецсообщения о борьбе с хищениями и спекуляцией, 1939 р., 159 арк.
353. Спр. 41. Докладные записки и сообщения об агентурно-оперативной работе органов НКВД, 1939 р., 358 арк.
354. Спр. 82. Докладная записка о результатах оперативной деятельности по Черниговской области, 1937 р. – 1938 рр., 192 арк.

Центральный державний архів вищих органів влади та управління України.

Ф. 8 Народний комісаріат юстиції УРСР. 1919-1963 рр.

оп. 14

355. Спр. 93. Документы о регулировании деятельности местных органов суда и прокуратуры УССР (циркуляры, протоколы, переписка), 1929 – 1930 рр., 626 арк.
356. Спр. 191. Документы об организации работы Наркомюста УССР по укреплению социалистической законности на селе (постановления, протоколы, докладные записки, переписка), 1929 – 1930 рр., 100 арк.
357. Спр. 294. Материалы к заседаниям коллегии Наркомюста УССР, 1930 р. – 246 арк.
358. Спр. 295. Материалы к заседанию коллегии Наркомюста УССР, 1929 р., 323 арк.
359. Спр. 296. Протоколы заседаний коллегии Наркомюста УССР и материалы к ним, 1930 р., 80 арк.

360. Спр. 1030. Циркуляры и выписки из протоколов заседаний СНК УССР и Наркомюстов УССР и БССР, 1931 р. – 266 арк.
361. Спр. 1076. Документы об участии органов юстиции в проведении хлебозаготовительной кампании (протоколы, информации, переписка), 1931 р., 174 арк.
362. Спр. 1077. Документы об участии органов юстиции в подготовке и проведении уборочной кампании (протоколы, информации, переписка), 1931 р., 124 арк.
363. Спр. 1224. Документы о прокурорском надзоре за подготовкой и ходом уборочной кампании, привлечении к ответственности виновных в её срыве (постановления, протоколы, сведения, переписка). 26 мая–6 октября 1931 г. – 321 арк.

оп. 15

364. Спр. 16. Документы о работе нарсудов Бериславского района Херсонского округа и Беляевского района Одесской области, ходе хлебозаготовительной кампании (информационные листы, переписка), 1931 – 1932 рр., 16 арк.
365. Спр. 267. Директивное письмо Наркомюста УССР о хлебозаготовительной кампании и циркуляр о ликвидации задолженности в зарплате рабочим и служащим, 1932 р., 50 арк.
366. Спр. 268. Циркуляры Наркомюста УССР об охране социалистической собственности и ответственности за невыполнение условий контрактации, 1932 р., 39 арк.
367. Спр. 270. Циркуляры Наркомюста УССР о борьбе с лесонарушениями, хищением колхозного хлеба, использованием сельдомов не по назначению, 1932 – 1933 рр., 124 арк.
368. Спр. 271. Циркуляры Наркомюста УССР об осенней сельхозкампании, организации изобретательства и рационализаторства, охране общественной собственности, обеспечении колхозных учителей, 1932 р., 44 арк.
369. Спр. 303. Директивное письмо Наркомюста УССР о соблюдении революционной законности, 1932 р., 18 арк.

370. Спр. 314. Документы об организации хлебозаготовок в единоличном секторе (постановление, циркуляр), 1932 р., 6 арк.

оп. 16

371. Спр. 321. Документы об обеспечении выполнения постановлений правительства, участия органов юстиции в проведении экономических кампаний, борьбе с нарушениями социалистической законности (постановление, докладные записки, сведения, переписка), 1932 – 1937 рр., 372 арк.

372. Спр. 322. Документы об обеспечении выполнения постановлений правительства, участия органов юстиции в проведении экономических кампаний, борьбе с нарушениями социалистической законности (постановление, докладные записки, сведения, переписка), 1933 р., 352 арк.

373. Спр. 323. Документы об обеспечении выполнения постановлений правительства, участия органов юстиции в проведении экономических кампаний, борьбе с нарушениями социалистической законности (постановление, докладные записки, сведения, переписка), 1932 – 1933 рр. – 332 арк.

374. Спр. 324. Документы об обеспечении выполнения постановлений правительства, участия органов юстиции в проведении экономических кампаний, борьбе с нарушениями социалистической законности (постановление, докладные записки, сведения, переписка), 1933 р., 283 арк.

375. Спр. 325. Документы об обеспечении выполнения постановлений правительства, участия органов юстиции в проведении экономических кампаний, борьбе с нарушениями социалистической законности (постановление, докладные записки, сведения, переписка), 1933 – 1934 рр., 335 арк.

376. Спр. 873. Надзорное производство по кассационному уголовному делу Харьковского облсуда по обвинению жителей с. Косшив Рябужанского сельсовета Лебединского района Пушкаря А. Ф., Лампака В. П. по закону от 7 августа 1932 г., 1934 р., 6 арк.

377. Спр. 927. Циркуляры Прокуратуры УССР по организации надзора в области сельского хозяйства, 1934 – 1935 рр., 113 арк.
378. Спр. 953. Надзорное производство по кассационному уголовному делу Днепропетровского облсуда по обвинению ветсанитара колхоза им. Сталина Новозлатопольского района Пономаренко И. П. по ст. 54-2, 54-7 КК, 1934 р., 4 арк.
379. Спр. 1314. Приказы наркома юстиции и Генерального прокурора УССР, 1935 р., 66 арк.
380. Спр. 1315. Циркуляры прокуратур СССР, УССР и Верховного суда УССР, 1935 р., 100 арк.
381. Спр. 1325. Документы об участии органов прокуратуры Днепропетровской области в организации и проведении уборочной и хлебозаготовительной кампаний 1935 г. (приказы, циркуляры, план, доклад), 20 мая – 1 октября 1935 г., 65 арк.
382. Спр. 1327. Документы о порядке применения органами юстиции Днепропетровской области закона от 7 августа 1932 г., работе облсуда, участии органов прокуратуры в подготовке и проведении сельскохозяйственных кампаний 1935 г., приеме членами Запорожской горпрокуратуры делегаций испанских и американских рабочих (бюллетени, информации, переписка), 1935 р., 54 арк.
383. Спр. 1333. Документы о выполнении органами прокуратуры УССР директив правительства по борьбе с расхищениями гарнцевого сбора и тайными помолами (доклад, докладные записки), 1935 р., 41 арк.
384. Спр. 1349. Документы об организации работы Наркомюста, Прокуратуры УССР, сектора сельского хозяйства, Прокуратуры УССР (постановления, приказы, распоряжения, положение, протокол, план), 1934 – 1936 рр., 118 арк.
385. Спр. 1351. Документы об участии органов прокуратуры в организации и проведении посевной и уборочной кампаний 1935 г., надзоре за финансовыми расчетами заготовительных организаций (протокол, докладные записки, заключение, сведения), 1934 – 1935 рр., 104 арк.

386. Спр. 1354. Документи о борьбе органов прокуратуры со злоупотреблениями в животноводстве (докладные записки, информации, повестка дня, переписка), 1935 р., 60 арк.
387. Спр. 1360. Доклады и информационные сводки Прокуратуры УССР Прокуратуре СССР о работе органов прокуратуры по организации и проведению сельскохозяйственных кампаний, 1935 р., 190 арк.
388. Спр. 1367. Документы об участии органов прокуратуры УССР в организации и проведении сельскохозяйственных кампаний (информации, сведения, письмо), 1935 р., 35 арк.
389. Спр. 2432. Документы об освобождении в соответствии с законом от 11 августа 1935 г. заключенного Дмитриевского исправительно-трудового лагеря, жителя с. Ордынка Нововодолажского района Пилипенко Я. И., осужденного Харьковским облсудом по ст. 97 УК (постановления, определение, приговор, заявления, переписка), 1932 – 1936 рр., 48 арк.

Ф. 24 Верховний суд Української РСР. 1921-1941 рр.

оп. 13

390. Спр. 46. Таємні обіжники НКЮ, 1928 р., 73 арк.
391. Спр. 53. Таємне листування, 1929 р., 300 арк.
392. Спр. 54. Таємне листування, 1929 р., 430 арк.
393. Спр. 55. Таємні обіжники НКЮ, 1929 р., 33 арк.
394. Спр. 65. Таємне листування з партійними організаціями, 1930 р., 82 арк.
395. Спр. 68. Оригінали ухвал і висновків по справах надзвичайних сесій, 1930 р., 249 арк.
396. Спр. 69. Розпорядження НКЮ, Верховному Суду СРСР. Листування ГПУ УРСР, НКЮ з Прокурором Республіки, окружними й районними судами та іншими організаціями по різних судових справах, 1931 р., 231 арк.
397. Спр. 70. Виписки з протоколів парткому ЦКК КП(б)У. Листування у судових справах, 1931 р., 41 арк.
398. Спр. 74. Циркуляри НКЮ, 1931 р., 23 арк.

399. Спр. 76. Листування про присудження до вищої міри покарання, 1932 р., 210 арк.

400. Спр. 81. Постанови Раднаркому і НКЮ УСРР про проведення хлібозаготівель. Циркуляри НКЮ УСРР, 1932 р., 47 арк.

Ф. 288 Прокуратура Української РСР. 1936–1941 рр.

оп. 1

401. Спр. 3. Обіжники Прокуратури УРСР, 1936 – 1937 рр., 41 арк.

оп. 2

402. Спр. 1. Накази та обіжники Прокуратури СРСР, 1937 – 1938 рр., 40 арк.

403. Спр. 18. Наглядне переведення у справі члена колгоспу «Жовтнева революція» Ващенко С. Л., засудженого нарсудом Дмитрівського району Чернігівської області за ст. 97–99 КК УСРР, 1935 – 1937 рр., 17 арк.

404. Спр. 399. Документи про нагляд за ходом виконання постанови РНК СРСР від 22 вересня 1937 р. про очистку склепів, елеваторів та млинів від зернових відходів (постанови, обіжник, доповідні записки, листування), 1937 – 1938 рр., 32 арк.

405. Спр. 401. Документи про наслідки виконання постанови РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 8 вересня 1937 р. про заходи по поліпшенню стану конярства (постанова, доповідні записки), 1937 – 1938 рр., 42 арк.

406. Спр. 410. Документи про перевірку облпрокуратурами стану дотримання в колгоспах сталінського статуту сільгоспартілі (обіжники, спецповідомлення, доповідні записки, листування), 1937 р., 64 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Ф.1 Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України (ЦК КП(б)У). 1917–1991 рр.

оп. 6

407. Спр. 163. Протоколи №№ 62–81 засідань Политбюро ЦК КП(б)У, 1929 р., 158 арк.

408. Спр. 164. Протоколи №№ 62–81 засідань Политбюро ЦК КП(б)У, 1929 р., 153 арк.

409. Спр. 165. Протоколы №№ 82–99 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, 1929 р., 136 арк.
410. Спр. 184. Протоколы №№ 100–115 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, 1930 р., 124 арк.
411. Спр. 185. Протоколы №№ 1–22 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, 1930 р., 190 арк.
412. Спр. 204. Протоколы №№ 23–33 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, 1931 р., 161 арк.
413. Спр. 205. Протоколы №№ 34–49 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, 1931 р., 197 арк.
414. Спр. 235. Протоколы №№ 61, 62а, 63–71 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, 1932 р., 175 арк.
415. Спр. 236. Протоколы №№ 72–80а, 81 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, 1932 р., 255 арк.
416. Спр. 237. Протоколы №№ 82–91 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, 1932 р., 231 арк.
417. Спр. 238. Протоколы №№ 92–96а, 97 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, 1932 р., 209 арк.
418. Спр. 281. Протоколы №№ 98–104 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, 1933 р., 221 арк.
419. Спр. 282. Протоколы №№ 105–113 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, 1933 р., 217 арк.
420. Спр. 283. Протоколы №№ 114–118 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, 1933 р., 158 арк.
421. Спр. 284. Протоколы №№ 119–132 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, 1933 р., 230 арк.
422. Спр. 285. Протоколы №№ 133–139 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, 1933 р., 179 арк.
423. Спр. 286. Протоколы №№ 140–144 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, 1933 р., 165 арк.

424. Спр. 338. Протоколы №№ 145, 146, 1–5 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, 1934 г., 208 арк.
425. Спр. 340. Протоколы №№ 13–17 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, 1934 г., 236 арк.
426. Спр. 341. Протоколы №№ 18–26 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, 1934 г., 213 арк.
427. Спр. 369. Материалы к протоколам №№ 25–26 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, 1934 г., 205 арк.
428. Спр. 370. Выписки из протоколов №№ 145, 146, 1–8 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, 1934 г., 186 арк.
429. Спр. 371. Выписки из протоколов №№ 9–17 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, 1934 г., 178 арк.
430. Спр. 372. Выписки из протоколов №№ 18–26 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, 1934 г., 157 арк.
431. Спр. 373. Протоколы №№ 27–36 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, 1935 г., 161 арк.
432. Спр. 374. Протоколы №№ 37–42 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, 1935 г., 228 арк.
433. Спр. 375. Протоколы №№ 43–48 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, 1935 г., 225 арк.
434. Спр. 407. Протоколы №№ 53–57 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, 1936 г., 227 арк.
435. Спр. 408. Протоколы №№ 58–62 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, 1936 г., 235 арк.
436. Спр. 411. Стенограммы заседаний Политбюро ЦК КП(б)У о ходе сева на Украине, выходе и исключении колхозников из колхозов, хлебозакупках и хлебосдаче, 1936 г., 46 арк.
437. Спр. 412. Материалы к протоколам №№ 53 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, 1935 – 1936 гг., 228 арк.

438. Спр. 13. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У «Про стан Червоної Армії та підготовку до оборони»; політичне становище України; КПЗУ; Румунську компартію; Модавський обком КП(б)У; план хлібозаготівель та його забезпечення; питання Уповноваженого Наркомзаксправ, комісії з політсправ та комісії з районування; справи Риппа, Донвугілля, Маріупольську; боротьбу з опозицією; передачу архіву «Закордота» в Архів Революції тощо та матеріали до них. (У справі є протоколи №№33а, 35а закритих засідань ПБ ЦК КП(б)У), 1928 р., 100 арк.
439. Спр. 14. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про хлібозаготівлі; висилку куркульських й колишніх поміщицьких родин; ВУАН; про питання Полтавського та Київського ОПК (процес «СВУ»); церковну політику; участь Києва в витратах по Укріпрайону, Сталінського ОПК (про справу «комерсантів»); з'їзд українців за кордоном; КПЗУ; обмін політв'язнів – активних робітників КПЗУ та польських контрреволюціонерів; питання НКЮ УСРР тощо та матеріали до них. (У справі є постанова об'єднаного засідання Політбюро й Президії ЦК КП(б)У про «банкет» від 09. 01. 1929 р., протоколи закритих засідань ПБ ЦК КП(б)У б/н), 1929 р., 151 арк.
440. Спр. 15. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про хід підготовки до весняної засівкампанії та виконання плану експорту хліба; заходи по відношенню щодо куркульства; переміщення спеціалістів (антирадянського елементу) з прикордонної смуги; питання, що пов'язані з введенням нового районування; процес «СВУ»; автокефальну церкву; ВУАН; фінансування політичної роботи та кооперацію в Західній Україні; V з'їзд КП Польщі; пленум ЦК КПЗУ тощо та матеріали до них, 1930 р., 130 арк.
441. Спр. 16. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про хід підготовки до весняної та осінньої сільськогосподарських кампаній 1931 р.; стан хлібозаготівель на 25 грудня 1930 р.; виселення куркулів та спецпереселенців; перевозки вугілля; питання Військово-мобілізаційної комісії при РНК і ЦК КП(б)У; ВУАН; справу «Національного центру» (арешт Грушевського); Тракторобуд тощо та матеріали до них, 1931 р., 133 арк.

442. Спр. 17. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про хід хлібозаготівель, хлібопостачання та засівкампанії; питання Укрзернотресту; реконструкцію Дебальцевського вузла; про Румунську КП; надання насіннєвої та продовольчої допомоги АМ ССР; питання ВУАН; мішечництво; питання комісії оборони; реалізацію постанови ЦК від 8 січня 1932 р. про укріплення прикордонної смуги; про пільги коноплярським і льонарським колгоспам; про виходи з колгоспів; заходи щодо ліквідації заборгованості з заробітної плати тощо та матеріали до них, 1932 р., 171 арк.
443. Спр. 18. Постанови Політбюро ЦК Кп(б)У про хід хлібозаготівель, хлібопостачання та засівкампанії; хлібні ресурси України; стан будівництва спецколгоспів; ліквідацію контрреволюційних осередків і розгом куркульських груп; заходи з посилення хлібозаготівель; організацію відселення мешканців з Дніпропетровської та Чернігівської областей; про склад комісій оборони Донецької, Чернігівської областей; організацію постачання армії; прикордонну смугу; з'їзд КПП тощо та матеріали до них, 1932 р., 106 арк.
444. Спр. 19. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про опублікування рішення щодо виселення виключених з партії комуністів; посилення репресій в Харківській області; чистку залізничного транспорту від антирадянського елемента та заходи по зміцненню трудової дисципліни; питання хлібопостачання; про випадки голоду в селах та маленьких містечках; надання продовольчої допомоги Київській та іншим областям; про відселення 1000 господарств в Дніпропетровській області; питання підготовки до весняної сівби; селян, які повертаються в свої села; перебіжчиків з Румунії; затвердження бюджету ЦЛК та фінансові витрати на закордонну роботу тощо та матеріали до них, 1933 р., 208 арк.
445. Спр. 20. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про питання фінансування КПЗУ; питання ДПУ; насіннєву позику; надання продовольчої допомоги; боротьбу з дитячою безпритульністю та бродяжницьким елементом; питання КО; КОВО тощо та матеріали до них, 1933 р., 137 арк.

446. Спр. 21. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про питання хлібоздачі; Козятинську справу; уточнення річного плану хлібоздачі; організацію переселення в райони з дефіцитом робочої сили; заборону п'єси Сірчана «Плацдарм»; стан і роботу Всеукраїнської Академії наук; питання ЦНКЗС; знижку з зернопостачання колгоспному сектору; про народногосподарський план УСРР на 1934 р.; плани весняного засіву тощо та матеріали до них, 1933 р., 133 арк.
447. Спр. 23. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про питання хлібопоставок, хлібоздачі; продовольчу допомогу; питання свіби, план засіву на 1934–1935 рр.; радгоспи; питання штабу ЦВО; розгортання та перебіг будівництва в прикордонній смузі; виселення одноосібників; питання ЦЛК та матеріали до них, 1934 р., 220 арк.
448. Спр. 24. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про житлове будівництво центральних установ в Києві; хід спеціального будівництва; насінневу і фуражну позики; прикордонну смугу, виселення небажаних елементів; з питань КВО; про бюджет ЦЛК на 1935 р.; виділення коштів КПЗУ; посилення фінансово-бюджетної дисципліни тощо та матеріали до них, 1935 р., 191 арк.
449. Спр. 25. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про електросітку м. Києва; спеціальне будівництво; з питань НКВС УСРР (про заміну вищої міри покарання на 10-річне ув'язнення Кудрі); АМСРР; переселення з прикордонної смуги; з питань бюджету УСРР; про польські школи, газети, що видаються в Києві; польські сільради тощо та матеріали до них, 1935 р., 167 арк.
450. Спр. 26. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про хід спеціального будівництва КВО; переселення в Казахстан; будівництво в Межигір'ї; заходи стосовно вилучених із партії під час перевірки партдокументів; архів ЗБД КПЗУ; з питань АМСРР, НКВС УСРР; арешт контрреволюційної групи на Харківському паровозо-будівельному заводі тощо та матеріали до них, 1936 р., 162 арк.

451. Спр. 147. Постанови Секретаріату ЦК КП(б)У про мобілізацію студентів для роботи по лінії ДПУ; заходи щодо куркульства; переміщення фахівців у прикордонні округи; зміну шифрозв'язку через ліквідацію округів, демонстрації у зв'язку з подіями у Західній Україні; допомогу латвійським революціонерам та інші господарські, кадрові й організаційні питання та матеріали до них. (У справі є постанови без номера від 08. 02. 1930 р., 15. 02. 1930 р., 15. 03. 1930 р. та без дати), 1930 р., 54 арк.

452. Спр. 148. Постанови Секретаріату ЦК КП(б)У про мобілізацію на спецбудівництво; стан військового будівництва та інші питання оборонної, хімічної промисловості; перекидання робітників із прикордонної смуги, вербовку червоноармійців, партизанів і колгоспників до прикордонних колгоспів; політроботу в прикордонних частинах; кампанію протесту проти фашистського терору в Західній Україні; командировання представників Укркоопу для переговорів з кооперацією Західної України; питання КПЗУ, хлібозаготівлі, виселення куркулів, волинок; ліквідацію карного бандитизму; укомплектування органів ДПУ та інші кадрові, господарські та організаційні питання та матеріали до них, 1931 р., 124 арк.

453. Спр. 150. Постанови Секретаріату ЦК КП(б)У про партійно-масову роботу та культурно-побутове обслуговування авіачастин; кадри відповідальних працівників; використання цінностей Києво-Печерської Лаври; виділення та розподіл коштів тощо та матеріали до них. (Протокол №№ 132 відноситься до 1932 р.), 1933 р., 174 арк.

оп. 20

454. Спр. 2317. Доклад Государственного Политического Управления УССР в ЦК КП(б)У о крестьянских союзах на Украине, 1926 р., 24 арк.

455. Спр. 2509. Переписка с СНК УССР, партийными органами, наркоматами республики по вопросам хлебозаготовок, посевной кампании, снабжении колхозов сельхозмашинами. В деле имеются протокол заседания комиссии Политбюро ЦК КП(б)У по хлебозаготовкам, выписки из протоколов

- заседаний Секретариата, Оргбюро ЦК КП(б)У по вопросам состояния сельского хозяйства, 1927 р., 83 арк.
456. Спр. 2625. Постановление ЦК ВКП(б) о порядке определения социального положения коммунистов и принимаемых в партию. Циркулярные письма ЦК КП(б)У об итогах перевыборов парторганов, приема в партию, усилении политической работы и задачах парторганизаций в связи с хлебозаготовительной кампанией и другим внутриорганизационным вопросам, 1928 р., 22 арк.
457. Спр. 2804. Циркулярные письма ЦК КП(б)У окружкам партии, окружным судам и прокуратурам об укреплении органов юстиции, повышении квалификации кадров. Докладные записки, справки, переписка с Народным комиссариатом юстиции УССР, партийными, советскими органами о положении дел на местах, нарушениях советской законности, работе органов суда и прокуратуры, рассмотрении писем и жалоб трудящихся, 1928 р., 231 арк.
458. Спр. 2964. Директивные письма ЦК ВКП(б) в ЦК КП(б)У о ходе хлебозаготовительной и посевной кампаний, рациональном использовании транспорта. Протокол заседания Комиссии Политбюро ЦК КП(б)У о плане заготовок сельхозсырья. Докладные записки ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б) о состоянии хлебозаготовок на Украине, 1929 р., 20 арк.
459. Спр. 2966. Резолюции, тезисы к докладу Всеукраинского совещания при ЦК КП(б)У о работе на селе. Директивные письма ЦК КП(б)У о проведении коллективизации, хлебозаготовительной кампании на Украине и другим вопросам. Положение о проведении чистки членов Всеукраинского союза охотников и рыболовов, 1929 р., 205 арк.
460. Спр. 2992. Спецсводки, докладные записки окружных отделений ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о реагировании рабочих г. Харькова на аресты оппозиционеров, антисоветских проявлениях при проведении хлебозаготовок, политическом состоянии Полтавского округа и др. вопросам, 1929 р., 55 арк.

461. Спр. 3001. Доклады, письма Народного комиссариата юстиции УССР, Верховного суда УССР в ЦК КП(б)У о работе органов юстиции, 1929 г., 46 арк.
462. Спр. 3014. Обзоры информационного отдела ЦК КП(б)У о ходе весенней посевной кампании, состоянии хлебозаготовок, организации машинно-тракторных станций, проведении хозяйственных мероприятий на селе, 1929 г., 102 арк.
463. Спр. 3142. Директивные письма ЦК КП(б)У окружным и районным комитетам партии о мобилизации 25 000 коммунистов из промышленных областей для оказания помощи местным партийным организациям в проведении коллективизации, ликвидации кулачества как класса, привлечении рабочих в колхозы, проведении сельскохозяйственных кампаний и другим вопросам, 1930 г., 225 арк.
464. Спр. 3144. Докладные записки, письма уполномоченных ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У по оказанию помощи в проведении коллективизации сельского хозяйства и хлебозаготовительных кампаний в ЦК КП(б)У, об итогах поездок в округа, 1930 г., 133 арк.
465. Спр. 3152. Телеграммы, письма окружных и районных комитетов партии, советских органов в ЦК КП(б)У о ходе коллективизации сельского хозяйства на Украине, возвращении конфискованного имущества куркулям-иностранцам и др. вопросам, 1930 г., 48 арк.
466. Спр. 3184. Докладные записки ГПУ и его окружных отделов в ЦК КП(б)У о политическом положении округов, контрреволюционных выступлениях кулаков против коллективизации сельского хозяйства. Заключение комиссии ЦК партии о деятельности Шепетовской окружной парторганизации, 1930 г., 112 арк.
467. Спр. 3188. Сводки ГПУ о ходе весенней посевной кампании на Украине, 1930 г., 87 арк.
468. Спр. 3189. Сводки ГПУ УССР о ходе раскулачивания и проведении сельхозкампаний на Украине, 1930 г., 184 арк.

469. Спр. 3191. Специальные сообщения ГПУ УССР о ходе выселения кулаков, беспорядках в селах, антиколхозных настроениях среди крестьянства, террористических актах против активистов и др. вопросам, 1930 г., 165 арк.
470. Спр. 3192. Сводки ГПУ УССР о ликвидации кулацко-петлюровских организаций, реагировании рабочих на выпуск займа «Пятилетка в 4 года», интеллигенции на приговор суда по делу контрреволюционной организации и другим вопросам, 1930 г., 121 арк.
471. Спр. 3201. Докладные записки, информационная сводка, письма Народного комиссариата юстиции УССР в ЦК КП(б)У о состоянии революционной законности в республике, перегибах при проведении коллективизации сельского хозяйства, пересмотре отдельных статей законодательства и другим вопросам, 1930 г., 68 арк.
472. Спр. 3260. Постановление комиссии Политбюро ЦК КП(б)У, сводки информсектора ЦК КП(б)У по вопросам проведения сплошной коллективизации. Циркулярные письма ЦК КП(б)У, докладные записки, политсводки партийных и советских органов по вопросам посевной, уборочной, хлебозаготовительной кампаний, ходе раскулачивания, 1930 – 1931 гг., 125 арк.
473. Спр. 3261. Докладные записки Комиссии ЦК КП(б)У, инструкторов ЦК партии, секретарей райкомов КП(б)У о ходе коллективизации, выполнении плана хлебозаготовок, проведении хозяйственно-политических кампаний в округах республики, кулацких выступлениях. Выписка из протокола заседания Спартаковского райкома КП(б)У о рассмотрении заявления заведующего орготделом райкома о несогласии его с линией райкома по проведению хлебозаготовок. В деле имеются сведения о количестве мобилизованных членов КП(б)У на хлебозаготовки и посевные кампании за период с X по XI съезд КП(б)У, 1930 гг., 84 арк.
474. Спр. 3262. Циркулярное письмо Оргинстра ЦК КП(б)У окружкам партии, докладные записки, постановления, предложения местных партийных организаций о перестройке партийной работы на селе. Обзор Оргинстра ЦК

- КП(б)У о состоянии и перестройке работы сельских партячек по состоянию на 25 апреля. Сведения о количестве привлеченных к ответственности за искривление партийной линии во время текущих кампаний на селе, 1930 р., 52 арк.
475. Спр. 4277. Постановление ЦК КП(б)У, информационные сводки Оргинстра ЦК КП(б)У, докладные записки, выписки из протоколов заседаний бюро РК ЦК КП(б)У, переписка с советскими и партийными органами, ГПУ УССР по вопросам раскулачивания и выселения кулацких семейств в другие районы страны, 1931 р., 50 арк.
476. Спр. 4282. Записка ГПУ УССР в ЦК КП(б) об организационно-хозяйственном состоянии колхозов в 1931 г., 1932 р., 81 арк.
477. Спр. 4287. Постановления ЦК ВКП(б) «Об организации хлебозаготовок в кампанию 1931/32 гг.», телеграмма В. М. Молотова в ЦК КП(б)У о посылке директив на места по плановым заданиям хлебозаготовок на январь 1932 г. Постановления, циркулярные письма ЦК КП(б)У окружкомам и райкомам партии по вопросам хлебозаготовок. Письма ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), сводки, справки, обзоры ЦК КП(б)У, Оргинстра Цк о состоянии хлебозаготовок на Украине. В деле имеется брошюра «О хлебозаготовках» (письмо ЦК КП(б)У), 1931 р., 152 арк.
478. Спр. 4288. Стенограмма межрайонного партийного совещания по вопросам хлебозаготовок, проведенного под руководством секретаря ЦК КП(б)У, 1931 р., 31 арк.
479. Спр. 4289. Докладные записки, справки, письма уполномоченных ЦК КП(б)У, окружкомов и райкомов партии, членов партии в ЦК КП(б)У о состоянии и ходе хлебозаготовительной кампании, 1931 р., 136 арк.
480. Спр. 4291. Докладные записки, справки, письма, статистические сведения советских и хозяйственных органов, переписка с СНК УССР, Наркомснабом УССР, Укрзерноцентром, Гособъединением «Союзхлеб» по вопросам проведения хлебозаготовок, проверки хранения хлебных фондов. В деле имеется обзор (на правах рукописи) Наркомснаба УССР «Об итогах

- хлебозаготовительной кампании на Украине 1930 и задачах хлебозаготовительной кампании на 1931 год», 1931 р., 99 арк.
481. Спр. 4295. Докладные записки, письма, справки, переписка с партийными, советскими органами, Наркомторгом УССР и Наркомснабом УССР о состоянии и развитии животноводства, кормовой базы, проведении мясозаготовительной кампании. Протокол заседания комиссии Политбюро ЦК КП(б)У о плане заготовке скота, 1931 р., 184 арк.
482. Спр. 4319. Постановление ЦК КП(б)У «О реализации инструкции ЦК ВКП(б) о работе политорганов милиции». Переписка с Наркоматом юстиции УССР по вопросам работы органов суда и прокуратуры, рассмотрении личных заявлений. Циркулярное письмо ЦК КП(б)У райкомам партии об освобождении районных прокуроров от участия в обслуживании массовых кампаний, 1931 р., 29 арк.
483. Спр. 4399. Переписка с ЦК ВКП(б), горкомаами и райкомами партии, республиканскими учреждениями и организациями о фактах избияния уполномоченными райисполкома крестьян в с. Томилино Шепетовского района, о недостатках в работе Ляховецкого райкома партии и райисполкома, раскрытии контрреволюционной организации в Литинском районе, раскулачивании в Луганском районе, выполнении заказов «Кузнецкстроя», проведении краткосрочной учебы вновь избранных члеов бюро и паргруппоргов и по другим вопросам оргпарработы, 1931 р., 167 арк.
484. Спр. 4540. Проекты постановлений ЦК КП(б)У о работе колхозных ячеек, состоянии кролеводческих совхозов, кинофикации села, работе среди бедноты и руководстве организациями КНС. Докладные записки бригад, инструкторов ЦК КП(б)У об итогах обследования деятельности партийных ячеек колхозов, совхозов и коммун, работе среди бедноты, ходе коллективизации сельского хозяйства и другим вопросам работы на селе, 1931 р., 199 арк.
485. Спр. 4542. Докладные записки, справки и другие материалы ответственных инструкторов ЦК КП(б)У, работников ВУЦИК, Всеукраинского КНС, ВСНХ УССР в ЦК КП(б)У о плодоовощной кампании, руководстве Зиновьевского

горкома КП(б)У сельхозработами, о состоянии партийной, советской и комсомольской работы, колхозного строительства, ходе хлебозаготовок в селах Алексеевского, Великобелозерского, Вradiевского, Гросуловского, Змеевского, Копайгородского, Калининдорфского, Люксембургского, Могилев-Подольского, Мур-Куриловского, Новобутского, Нововасильевского, Новотроицкого, Ободовского, Скадовского, Терпинянского и Ямпольского районов, Баштанской и Шевченковской МТС, состоянии совхоза им. Рыкова №2 треста «Свиновод» Амвросиевского района, 1931 г., 159 арк.

486. Спр. 4543. Докладные записки, справки инструкторов ЦК КП(б)У, ЦКК КП(б)У, райкомов партии о состоянии дел в районных партийных организациях, об искривлении линии партии в проведении сельскохозяйственных кампаний, информация начальника милиции УССР об учете и наблюдении за кулацкими поселениями, 1931 г., 101 арк.

487. Спр. 5242. Письма ЦК ВКП(б) за подписью И. В. Сталина в ЦК КП(б)У о вредительстве в системе зерновых совхозов, саботаже хлебозаготовок, петлюровской организации на Украине, приложения к ним, 1932 г., 40 арк.

488. Спр. 5243. Копии постановлений ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, докладных записок отделов ЦК партии, областных партийных комитетов Молдавской АССР, народных комиссариатов Украины о положении дел в парторганизациях, об искривлении линии партии в руководстве колхозами и при проведении хлебозаготовок, о выходе из колхозов, распределении доходов в колхозах, направленные членам и кандидатам в члены Политбюро ЦК КП(б)У на ознакомление, 1932 г., 242 арк.

489. Спр. 5248. Обзоры оргинструкторского отдела ЦК КП(б)У о состоянии организационно-партийной работы в колхозных ячейках, коллективизации сельского хозяйства, ходе реализации займа, усилении темпов хлебозаготовок, организации торговли, 1932 г., 152 арк.

490. Спр. 5256. Докладные записки, письма областных, городских и районных партийных комитетов в ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У об их деятельности, работе заводов, состоянии сельского хозяйства, продовольственных затруднениях,

- случаях смерти от голода, фактах людоедства в Винницкой области, о ходе хлебозаготовок в Никопольском районе и другим вопросам (на буквы А–ДНЕ), 1932 р., 162 арк.
491. Спр. 5264. Докладные записки ЦКК ВКП(б), ЦКК НК РКИ УССР в ЦКК ВКП(б) и ЦКК КП(б)У об итогах поездок в районы, ходе выполнения хлебозаготовок. Директивное письмо ЦКК КП(б)У областным, городским и районным контрольным комиссиям о соблюдении революционной законности, 1932 р., 118 арк.
492. Спр. 5265. Постановление ЦКК КП(б)У об утверждении состава комиссий по чистке сельских парторганизаций. Справка ЦК КП(б)У, докладные записки ЦКК–НК РКИ УССР, Центральной Комиссии по чистке в ЦКК ВКП(б) и ЦК КП(б)У о результатах чистки 48 пограничных районов, сельских и районных парторганизаций, 1932 р., 51 арк.
493. Спр. 5300. Докладные записки, бюллетень редакции газеты «Радянське село» в ЦК КП(б)У о фактах искривления линии партии при проведении коллективизации сельского хозяйства и хлебозаготовок, случаях голодания населения и другим вопросам. Копии писем колхозников в редакцию газеты о выходе из колхозов, 1932 р., 46 арк.
494. Спр. 5301. Директивное письмо ЦК КП(б)У редакторам областных и районных газет об участии печати в борьбе за хлеб. Резолюция партийного собрания газеты «Коммунист» о задачах ячейки в связи с решениями февральского (1932 г.) Пленума ЦК КП(б)У. Письма редакций газет о ходе хлебозаготовок, работе редакции газеты Новопражского района «Ленінським шляхом», 1932 р., 36 арк.
495. Спр. 5382. Протокол Комиссии Политбюро ЦК КП(б)У об установлении зон и соответственно по каждой из них шкал хлебозаготовки. Записки по прямому проводу, выписки из протоколов заседаний Политбюро, справки ЦК КП(б)У о ходе выполнения плана хлебозаготовок, борьбе с враждебными элементами, 1932 р., 94 арк.

496. Спр. 5384. Директивные письма, телеграммы ЦК КП(б)У обкомам партии о создании опорных пунктов по партработе на селе, борьбе с кулацким влиянием в колхозах, проведении хлебозаготовительной кампании, мобилизации коммунистов на село для оказания помощи в проведении хлебозаготовок, выделении товаров для стимулирования хлебоздатчиков, занесении сел, не выполнивших заготовки хлеба на черную доску, разбазаривании хлеба, 1932 г., 254 арк.
497. Спр. 5386. Докладные записки уполномоченных ЦК КП(б)У о результатах поездок в районы Украины и ходе выполнения плана хлебозаготовок, 1932 г., 248 арк.
498. Спр. 5387. Докладные записки уполномоченных ЦК КП(б)У, областных и районных партийных комитетов по хлебозаготовкам о состоянии хлебозаготовок, уборке хлопка и др. вопросам, 1932 г., 143 арк.
499. Спр. 5389. Копии писем, сообщений уполномоченных ЦК КП(б)У, обкомов партии, направленные для ознакомления членам и кандидатам в члены ЦК КП(б)У о выполнении планов хлебозаготовок, хищении колхозного хлеба, 1932 г., 148 арк.
500. Спр. 5394. Справки ЦК КП(б)У, СНК УССР о состоянии хлебозаготовок в селах, занесенных на черную доску, применении репрессий к колхозам и единоличникам, не выполнившим плана по хлебозаготовкам. Списки сел, подлежащих занесению на черную доску, 1932 г., 120 арк.
501. Спр. 5396. Телеграммы, переписка с ЦК ВКП(б), СНК СССР, областными, городскими и районными партийными комитетами, Народным комиссариатом снабжения УССР о выполнении планов по хлебозаготовкам, праздновании пятилетнего юбилея Калининского национального района, привлечении к ответственности злостных недатчиков зерна и спекулянтов хлебом, 1932 г., 68 арк.
502. Спр. 5397. Телеграммы, переписка с ЦК ВКП(б), СНК СССР, областными, городскими и районными партийными комитетами по вопросам, связанным с проведением хлебозаготовительной кампании, 1932 г., 152 арк.

503. Спр. 5398. Постановления, докладные записки обкомов партии в ЦК КП(б)У о состоянии хлебозаготовок на Украине, 1932 г., 95 арк.
504. Спр. 5399. Директивные письма, справки в ЦК КП(б)У, материалы к протоколам заседаний Комиссии ЦК КП(б)У, докладные записки областных партийных комитетов о разбазаривании, кражах в колхозах хлеба, борьбе со спекуляцией, рассмотрении дел о хищениях хлеба судами, 1932 г., 65 арк.
505. Спр. 5406. Заявления коммунистов, комсомольцев и беспартийных в ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У о нарушении революционной законности, тяжелом материальном положении крестьян, случаях смерти от голода, изменении наказания за срыв хлебозаготовок, выражении своих взглядов на действительность, 1932 г., 39 арк.
506. Спр. 5480. Постановление Комиссии Политбюро ЦК ВКП(б) о причинах произошедших перемен в руководящем составе ОГПУ. Докладные записки, справки ГПУ УССР и его отделов в ЦК КП(б)У о положении дел на селе, выходах из колхозов, состоянии организации Автодора на Украине, текучести кадров, реагировании рабочих Донбасса в связи приговором по делу о взрыве на шахте №31, ходе хлебозаготовительной и посевной кампании, борьбе с контрреволюционными элементами. Опись сводок ГПУ, 1932 г., 179 арк.
507. Спр. 5481. Сообщения ГПУ УССР, его областных отделов в ЦК КП(б)У о нарушении революционной законности при проведении хлебозаготовок, голодании крестьянских семей и случаях смерти в связи с недоеданием, пожаре на Каменской ГРЭС, антисоветских выступлениях, случаях вредительства и другим вопросам. Протоколы допросов обвиняемых и свидетелей, 1932 г., 142 арк.
508. Спр. 5482. Сводки, спецсообщения ГПУ и его транспортного отдела в ЦК КП(б)У об антисоветских и террористических проявлениях на Украине, 1932 г., 34 арк.
509. Спр. 5487. Протоколы заседания Политкомиссии по рассмотрению следственных дел. Докладные записки обкомов партии, СНК УССР, Народного комиссариата юстиции УССР в ЦК КП(б)У о результатах

рассмотрения судами дел, направлении заключенных в Северные районы страны для отбытия срока наказания и другим вопросам работы правоохранительных органов. Переписка с ЦК ВКП(б), ЦИК СССР, органами юстиции о привлечении к уголовной ответственности виновных лиц, пересмотре приговоров и досрочном освобождении заключенных, 1932 – 1933 гг., 127 арк.

510. Спр. 5488. Инструкция Верховного суда Союза ССР по применению постановления ЦИК и СНК СССР от 7 августа 1932 г. об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации, укреплении общественной (социалистической) собственности, направленная ЦК ВКП(б) всем партийным органам. Докладные записки Наркомата юстиции УССР и Генерального прокурора республики в ЦК КП(б)У о работе органов юстиции, мерах по обеспечению выполнения экспортных планов, случаях людоедства, 1932 г., 115 арк.

511. Спр. 5489. Информационные письма, сообщения Наркомата юстиции УССР и Генерального прокурора республики в ЦК КП(б)У о состоянии колхозов, ходе хлебозаготовок, об извращении линии партии при проведении хлебозаготовок, случаях голодания населения, участии органов юстиции в борьбе за хлеб, 1932 г., 99 арк.

512. Спр. 5490. Сводки Наркомата юстиции УССР и Генерального прокурора республики в ЦК КП(б)У об извращении линии партии во время проведения хлебозаготовок и участии органов юстиции в борьбе за хлеб, 1932 г., 188 арк.

513. Спр. 5491. Сводки, справки Наркомата юстиции УССР и Генерального прокурора республики в ЦК КП(б)У об искривлении линии партии во время проведения хлебозаготовок и участии органов юстиции в борьбе за хлеб, 1932 г., 178 арк.

514. Спр. 6320. Спецсообщения Наркомата юстиции УССР в ЦК КП(б)У о работе органов юстиции в вопросах посевной кампании, 1933 г., 170 арк.

515. Спр. 6326. Постановления и циркулярные письма ЦК КП(б)У, докладные записки, справки, телеграммы уполномоченных ЦК КП(б)У, обкомов КП(б)У,

- облисполкомов, протоколы заседаний по вопросам определения урожайности, фактах занижения данных по урожаю, 1933 г., 145 арк.
516. Спр. 6327. Постановления и циркулярные письма ЦК КП(б)У, докладные записки, справки, информации, телеграммы уполномоченных ЦК КП(б)У, обкомов КП(б)У, Госкомиссии по урожаю, облисполкомов, органов юстиции по вопросам определения урожайности, фактах занижения данных по урожаю, 1933 г., 134 арк.
517. Спр. 6334. Постановления и циркулярные письма ЦК КП(б)У, докладные записки, информации, справки, телеграммы, переписка Оргинстра ЦК, уполномоченных ЦК КП(б)У, обкомов КП(б)У, советских органов, Наркомзема УССР о ходе уборки и борьбе с потерями урожая, 1933 г., 175 арк.
518. Спр. 6336. Постановления, директивные и циркулярные письма ЦК ВКП(б), СНК СССР, ЦК КП(б)У, СНК УССР по вопросам хлебопоставок государству, 1933 г., 218 арк.
519. Спр. 6339. Письма, телеграммы ЦК КП(б)У, докладные записки, справки, информации информсектора ЦК КП(б)У, уполномоченных ЦК КП(б)У, обкомов партии, заготовительных органов по вопросам хлебозаготовок, 1933 г., 179 арк.
520. Спр. 6340. Письма ЦК КП(б)У, докладные записки, информации уполномоченных ЦК КП(б)У, обкомов партии, заготовительных органов по вопросам хлебозаготовок, 1933 г., 147 арк.
521. Спр. 6341. Письма ЦК КП(б)У, докладные записки, справки, информации, телеграммы, переписка Оргинстра ЦК КП(б)У, уполномоченных ЦК КП(б)У, обкомов партии, заготовительных органов по вопросам хлебозаготовок, 1933 г., 139 арк.
522. Спр. 6342. Письма ЦК КП(б)У, докладные записки, справки, информации, телеграммы уполномоченных ЦК КП(б)У, обкомов партии, заготовительных органов по вопросам хлебозаготовок, 1933 г., 221 арк.

523. Спр. 6343. Письма ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), докладные записки, справки, информации уполномоченных ЦК КП(б)У, постановления обкомов партии, телеграммы, переписка партийных, советских, заготовительных органов по вопросам хлебозаготовок, 1933 г., 173 арк.
524. Спр. 6349. Постановление ЦК ВКП(б), протоколы заседаний правительственной комиссии, докладные записки, справки, переписка советских, заготовительных органов по вопросам транспортировки хлеба, состоянию хранения его на элеваторах и заготпунктах, 1933 г., 121 арк.
525. Спр. 6350. Докладные записки, информации, справки Оргинстра и агитационно-массового отдела ЦК КП(б)У, обкомов партии, органов юстиции об искривлении линии партии и нарушении советской законности в проведении хлебозаготовительной кампании, 1933 г., 181 арк.
526. Спр. 6352. Спецсообщения (№№ 25–38) Наркомата юстиции УССР на имя Генерального секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косиора о борьбе органов юстиции за хлеб (судебных процессах в связи с разбазариванием и неспадчей хлеба государству), 1933 г., 143 арк.
527. Спр. 6353. Спецсообщения (№№ 40-60) Наркомата юстиции УССР на имя Генерального секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косиора о борьбе органов юстиции за хлеб (судебных процессах в связи с разбазариванием и неспадчей хлеба государству), 1933 г., 161 арк.
528. Спр. 6390. Протокол заседания Комиссии Политбюро ЦК КП(б)У под председательством начальника ГПУ УССР В. Балицкого по проверке решения ЦК ВКП(б) и Совнаркома СССР об укреплении пограничной полосы, записка инструктора ЦК ВКП(б) о результатах проверки выполнения решения ЦК ВКП(б) по вопросам политического и хозяйственного положения пограничной полосы УССР. Информации, докладные записки, сообщения Наркомата юстиции УССР, переписка с обкомами КП(б)У, административными органами о работе органов суда и прокуратуры, милиции, фактах нарушения советской законности, анализе репрессий, применяемых судами в отношении неспадчиков хлеба, направлении на работу в политотделы МТС группы

- работников Киевской облпрокуратуры. Инструкция за подписью И. В. Сталина, В. М. Молотова о работе органов суда и прокуратуры, упорядочении производства арестов и прекращении массового выселения крестьян, 1933 р., 135 арк.
529. Спр. 6391. Справки прокурора Высшего суда УССР в ЦК КП(б)У о количестве рассмотренных судом дел и социальном составе осужденных, 1933 р., 76 арк.
530. Спр. 6392. Постановления, циркулярные письма, телеграммы ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, постановления обкомов КП(б)У, спецсводки Всесоюзного переселенческого комитета при СНК СССР, переписка советских, военных учреждений, ГПУ УССР, об организации и проведении работы по переселению населения в районы, нуждающиеся в рабочей силе. Статистические сведения о количестве переселенцев, размещенных в областях республики, 1933 р., 224 арк.
531. Спр. 6393. Отчет уполномоченного ЦК ВКП(б) и СНК ССР по переселению части населения из Западной области в Днепропетровскую, 1933 р., 31 арк.
532. Спр. 6395. Докладные записки, информационные письма, справки отделов ЦК КП(б)У, обкомов КП(б)У, ГПУ УССР, Наркомата юстиции УССР о фактах самоубийства, случаях самосудов, террористических актах, 1933 р., 117 арк.
533. Спр. 6430. Письма ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), Комиссию партийного контроля при ЦК ВКП(б), переписка с партийными, советскими органами, докладные записки ЦК КП(б)У – НК РКИ УССР, письма, заявления членов КП(б)У по вопросам исключения и восстановления в рядах партии, внесении и снятии партийных взысканий, 1934 р., 164 арк.
534. Спр. 6484. Письма секретарей ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), на имя И. В. Сталина, докладные записки, справки сельхозотдела ЦК КП(б)У, обкомов ЦК КП(б)У, Наркомзема УССР, уполномоченных ЦК КП(б)У о положении дел в колхозах, их производственных и финансовых планах, распределении доходов, разукрупнении ряда колхозов, итогах сельского хозяйства 1934 г.,

- совещании знатных колхозников Украины и другим вопросам колхозного строительства, 1934 г., 174 арк.
535. Спр. 6485. Докладные записки ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), на имя И. В. Сталина, информации, письма обкомов КП(б)У в ЦК КП(б)У о мерах по дальнейшему укреплению колхозов, росте коллективизации, об отстающих колхозах и мерах по преодолению отставаний, 1934 г., 205 арк.
536. Спр. 6486. Докладные записки уполномоченных ЦК КП(б)У, Наркомзема УССР о поездках в колхозы и результатах их обследования, 1934 г., 99 арк.
537. Спр. 6489. Письма, телеграммы ЦК КП(б)У обкомам партии, докладные записки, справки, информации сельхозотдела ЦК КП(б)У, партийных органов, Наркомзема УССР о состоянии единоличных хозяйств, 1934 г., 90 арк.
538. Спр. 6496. Циркулярные письма ЦК КП(б)У, докладные записки, справки, телеграммы отделов ЦК КП(б)У, СНК УССР, Наркомсовхозов УССР, советских и хозяйственных органов о состоянии и работе совхозов, их организационной структуре, кадровом составе и финансовом положении, 1934 г., 190 арк.
539. Спр. 6497. Переписка с партийными, советскими, земельными и хозяйственными органами и учреждениями по текущим вопросам сельского хозяйства, 1934 г., 68 арк.
540. Спр. 6499. Письма ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), постановления и циркулярные письма ЦК КП(б)У, докладные записки, справки, информации, статистические сведения, переписка обкомов КП(б)У, Наркомзема УССР, облисполкомов и других органов и учреждений по вопросам работы МТС, наличия у них техники, об оплате труда трактористов, 1934 г., 148 арк.
541. Спр. 6514. Письма ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), циркулярные письма ЦК КП(б)У, докладные записки, справки сельхозотдела ЦК КП(б)У, обкомов, райкомов КП(б)У, переписка, разговор по прямому проводу с партийными, советскими, хозяйственными органами, политотделами МТС по вопросам подготовки и проведения весеннего сева, ухода за посевами и сохранения урожая, 1934 г., 128 арк.

542. Спр. 6515. Спецсообщения ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о ходе подготовки к весеннему севу, состоянии семенных фондов на Украине, 1934 г., 102 арк.
543. Спр. 6571. Письма ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б) на имя И. В. Сталина, докладные записки, справки, постановления бюро обкомов КП(б)У, спецсводки ГПУ, переписка с партийными, советскими, административными органами по вопросам продовольственных затруднений, случаях голодания в отдельных районах Украины, оказания продпомощи. В деле имеется постановление Днепропетровского обкома КП(б)У об усилении помощи селу со стороны промышленных предприятий города в связи с недородом, 1934 г., 206 арк.
544. Спр. 6580. Письмо ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б) на имя И. В. Сталина о снятии судимости с колхозников. Докладные записки, справки, меморандумы Наркомата юстиции УССР, Верховного Суда УССР, Генерального Прокурора Республики, партийных органов, советских учреждений о работе органов юстиции, рассмотрении следственных дел, вынесенных приговорах, фактах злоупотреблений, воровстве, спекуляции, хулиганских проступках, 1934 г., 136 арк.
545. Спр. 6581. Спецсводки ГПУ в ЦК КП(б)У об активизации антисоветских элементов на селе, подрывной деятельности классового врага в системе совхозного животноводства, 1934 г., 40 арк.
546. Спр. 6595. Постановление II Днепропетровской областной партийной конференции. Протокол №19 заседания бюро Днепропетровского обкома КП(б)У. Закрытые письма Днепропетровского обкома КП(б)У всем партийным организациям области, 1934 г., 75 арк.
547. Спр. 6693. Постановления, директивные письма ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, докладные записки, справки, телеграммы ЦК КП(б)У, обкомов партии, Наркомзема УССР, Прокуратуры республики о проработке колхозами Устава сельхозартели, выдаче им государственных актов на пользование землей, приусадебных землях колхозников, огородах для рабочих, 1935 г., 150 арк.

548. Спр. 6694. Проект постановления ЦК ВКП(б), докладные записки, справки обкомов партии, Наркомфина УССР, НКВД о состоянии единоличных хозяйств, взимании с них сельхозналога, ликвидации хуторов, переименовании населенных пунктов, 1935 р., 34 арк.
549. Спр. 6700. Информация Бахмачского райкома партии Черниговской области в ЦК КП(б)У о состоянии сельского хозяйства, партмассовой работе, положении с продовольствием в районе. Дневник уполномоченного об итогах поездки в колхоз «Нове життя» Гильмязевского района Киевской области, 1935 р., 37 арк.
550. Спр. 6723. Постановления ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, докладные записки, справки, письма, телеграммы партийных, советских органов о гарнцевом сборе, ремонте и строительстве новых элеваторов, зернохранилищ, мельниц, 1935 р., 96 арк.
551. Спр. 6731. Докладные записки, справки, письма, информации сельхозотдела ЦК КП(б)У, обкомов партии, Всеукраинской Академии сельскохозяйственных наук, научно-исследовательских институтов в ЦК КП(б)У о повышении урожайности сельскохозяйственных культур, мелиорации, селекции и семенопроизводстве, борьбе с засухой, применении высокочастотных полей (УКВ) в сельском хозяйстве, 1935 р., 144 арк.
552. Спр. 6733. Постановление, директивные письма, докладные записки, справки, информации, телеграммы ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, обкомов партии, Наркомзема УССР, Уполномоченного Комитета заготовок селхозпродуктов при СНК СССР по Украине о борьбе с клещем и вредителями сельского хозяйства, 1935 р., 68 арк.
553. Спр. 6776. Письмо ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), докладные записки, справки, письма ЦИК УССР, ВУСПС, органов суда, прокуратуры, НКВД Украины о нарушении законности в органах суда, прокуратуры, Кегическом райисполкоме Харьковской области, управлении домами отдыха профсоюзов, промышленности, строительстве, сельском хозяйстве, 1935 р., 144 арк.

554. Спр. 6777. Директивное письмо ЦК КП(б)У, докладные записки, справки, письма обкомов партии, органов суда, прокуратуры, НКВД УССР о нарушении законности в промышленности, сельском и коммунальном хозяйствах, в органах суда, прокуратуры, финансовых и банковских учреждениях; отмены смертных приговоров, борьбе с бандитизмом, положении коллегии защитников, репрессии против немцев-ксензов, писателей, разгрузке мест лишения свободы, необоснованом возбуждении уголовных дел, 1935 г., 144 арк.
555. Спр. 6778. Спецсообщения, докладные записки, справки, письма НКВД УССР, Прокуратуры республики, начальника Киевского гарнизона о чрезвычайных происшествиях, несчастных случаях, стихийных бедствиях, борьбе с бандитизмом, покушениях на жизнь, случаях самоубийства. Письмо ЦК КП(б)У обкомам партии об объективном освещении в печати случаев самоубийств, 1935 г., 146 арк.
556. Спр. 6937. Постановления, директивные письма и телеграммы ЦК КП(б)У, СНК УССР; справки, информации партийных и советских органов о выдаче колхозам госактов на вечное пользование земель, выделение земельных участков, фактов нарушения Закона о национализации земли в Молдавской АССР, закона о землепользовании и устава сельхозартели в некоторых колхозах, 1936 г., 48 арк.
557. Спр.6938. Постановления ЦК КП(б)У и СНК УССР, Винницкого и Харьковского обкомов партии; письма ЦК КП(б)У обкомам партии, докладные записки, спецсообщения, информации сельхозотдела ЦК, СНК УССР, НКВД УССР, Наркомзема УССР о выходах и исключениях из колхозов, нарушениях устава сельхозартели, 1936 г., 93 арк.
558. Спр. 6996. Докладная записка Верховного суда УССР в ЦК КП(б)У о работе спецколлегий Верховного и областных судов Украины за 1936 год (1-й экз), 1937 г., 46 арк.

559. Спр. 7002. Спецсообщения органов юстиции и прокуратуры о раскрытии контрреволюционных, антисоветских организаций и групп, других противоправных действиях, 1936 р., 73 арк.
560. Спр. 7065. Докладные записки бригад ЦК КП(б)У о результатах проверки состояния советской и партийной работы, нарушении социалистической законности в ряде районов Винницкой области. 1937 р., 168 арк.
561. Спр. 7126. Справки сельхозотдела ЦК КП(б)У, ЦИК УССР о результатах проверки заявлений единоличников и колхозников. Заявления колхозников, начальника строительства Наркомата земледелия УССР, агронома, редакции Винницкой областной газеты «Більшовицька правда» в ЦК КП(б)У о незаконных действиях местных органов власти, нарушении устава сельскохозяйственной артели, строительстве Дома колхозников, планировании работы в колхозах и другим вопросам, 1937 р., 53 арк.
562. Спр. 7128. Телеграммы ЦК ВКП(б), СНК СССР в ЦК КП(б)У, телеграммы и письма ЦК КП(б)У обкомам и райкомам партии о ходе сева, отпуске колхозам семенных и фуражных ссуд, повышении качества семян, борьбе с клещом, уборке и обмолоте клевера, проведении зяблевой пахоты, гибели посевов и другим сельскохозяйственным вопросам, 1937 р., 99 арк.
563. Спр. 7134. Письма ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), докладные записки, письма, телеграммы сельхозотдела ЦК КП(б)У, обкомов партии, сельхозартели «Червоний гончар» о положении дел с горючим и обеспечении им МТС во время проведения посевной и уборочной кампании и других сельскохозяйственных работ, 1937 р., 120 арк.
564. Спр. 7136. Постановления, телеграммы ЦК ВКП(б), СНК СССР в ЦК КП(б)У и СНК УССР о выполнении плана хлебозакупок, сенозаготовок, уменьшении норм сдачи зерна и картофеля колхозами, списании с колхозов Украины задолженности зерна. Письма, телеграммы ЦК КП(б)У, СНК УССР в ЦК ВКП(б) и обком партии о ходе хлебосдачи и хлебозакупок. Справка ЦК КП(б)У о количестве закупленного хлеба в областях Украины, 1937 р., 152 арк.

565. Спр. 7137. Директивное письмо ЦК КП(б)У уполномоченным Комитета по заготовке сельскохозяйственных продуктов на Украине при СНК СССР о необходимости улучшения работы по учету зерна при уборке комбайнами и определении его урожайности. Докладные записки, справки, письма, статсведения Комитетат по заготовке сельхозпродуктов на Украине, районных уполномоченных в ЦК КП(б)У о планах хлебосдачи, ходе хлебозакупок, заготовке проса и других культур, котрактации конопли и льна, сборе овощей и фруктов, 1937 р., 137 арк.
566. Спр. 7140. Директивное письмо, телеграммы ЦК ВКП(б) и СНК СССР в ЦК КП(б)У о предохранении урожая от заражения клещем. Докладные записки, справки, телеграммы сельхозотдела ЦК КП(б)У, комиссии Партийного Контроля при ЦК ВКП(б) по УССР, обкомов партии, Наркомзема УССР в ЦК партии о результатах борьбы с клещем, 1937 р., 43 арк.
567. Спр. 7167. Докладные записки, справки отделов ЦК КП(б)У, местных партийных и советских органов, спецсообщения административных органов о нарушениях социалистической законности, авариях и несчастных случаях, участии в контрреволюционной деятельности и пропаганде, вредительстве, терактах. Справка сельхозотдела ЦК КП(б)У о результатах расследования фактов, изложенных в письме Голубковой на имя И. В. Сталина о нечутком к ней отношении со стороны руководства Ново-Стародубской МТС Днепропетровской области. В деле имеется материал Горелова Н. Д., председателя колхоза «Красный партизан», исключенного из партии, 1937 р., 169 арк.
568. Спр. 7168. Докладные записки, справки, письма отделов ЦК КП(б)У, местных партийных и советских органов, спецсообщения и информации административных органов о нарушениях социалистической законности, авариях и несчастных случаях, участии в контрреволюционной деятельности и пропаганде, о вредительстве, терактах, 1937 р., 150 арк.
569. Спр. 7169. Докладные записки, справки, письма обкомови райкомов партии в ЦК КП(б)У, спецсообщения, информации административных органов о

нарушениях социалистической законности, авариях и несчастных случаях, участии в контрреволюционной деятельности и пропаганде, вредительстве, террактах. В деле имеется копия письма С. Гопнер в партком ВКП(б) при ИККИ о ее взаимоотношениях с Э. И. Квирнгом и осуждении его как врага народа, 1937 – 1938 pp., 100 арк.

570. Спр. 7171. Докладные записки, информации, письма органов юстиции, исполнительных комитетов, отдельных членов партии и граждан на имя секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косиора о нарушении советской законности, кумовстве и семейственности в Наркомате здравоохранения УССР, среди руководящего состава угольной промышленности, авариях на шахтах, фактах неудовлетворительной работы советского аппарата, нарушениях устава сельхозартели в округах и районах Винницкой области, 1937 р., 159 арк.
571. Спр. 7173. Стенорама выступления председателя НКВД Украины В. А. Балицкого на совещании работников юстиции в 1935 г., направленная на имя секретаря ЦК КП(б) У С. В. Косиора в июле 1937 г., 1937 р., 18 арк.
572. Спр. 7180. Стенограмма III Днепропетровской областной партийной конференции (том первый, экземпляр правленный неполный), 1937 р., 219 арк.

II. Опубліковані джерела

573. Бабченко М. Ф. Соціалістична власність священна і недоторкана / М. Ф. Бабченко // Революційне право. – 1938. – № 17–18. – С. 43–45.
574. Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1921–1923, 1932–1933 pp. / Державний архів Кіровоградської області / [упоряд.: О. Житков, В. Кусмінська, Л. Маренець, О. Недбальська, Л. Пономаренко, Ю. Чорна]. – Кіровоград, 2003. – 194 с.
575. Бесов Л. Лінія Вінницького окрсуду в актуальних справах / Л. Бесов // Червоне право. – 1930. – № 12–13. – С. 560–562.
576. Біляєв І. До боротьби з клясовим ворогом на селі / І. Біляєв // Червоне право. – 1930. – № 5. – С. 225–227.

577. Брайнін А. Ліквідуємо прорив на фронті кримінального права / А. Брайнін // Революційне право. – 1937. – № 20. – С. 5–14.
578. Варейкис И.М. О сплошной коллективизации и ликвидации кулачества как класса / И. М. Варейкис. – Воронеж: Коммуна, 1930. – 56 с.
579. Васильєв В. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.) / В. Васильєв, Л. Віола. – Вінниця: ЛОГОС, 1997. – 536 с.
580. Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. / [виконавчий директор Комісії Дж. Мейс]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008.
Т. I: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. – 2008. – 838 с.
581. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: у 2 ч. / [упоряд. С. Кокін, М. Юнге]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010.
Ч. I. – 2010 – 614 с.
582. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: у 2 ч. / [упоряд. С. Кокін, М. Юнге]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010.
Ч. II. – 2010. – 598 с.
583. Вікторов А. Організаційні питання органів юстиції / А. Вікторов // Революційне право. – 1932. – № 5–6. – С. 137–155.
584. Гойченко Д. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и голодомор. Мемуары свидетеля / Дмитрий Гойченко. – К.: А-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013. – 400 с.
585. Голод 1932–33, 1946–47. Вінницька область: Документи і матеріали / [упоряд. Ф. А. Винокурова, Р. Ю. Подкур]. – Вінниця: Антекс-У ЛТД, 1998. – 224 с.
586. Голод в СССР. 1929–1934: в 3 т. / [отв. сост. В. В. Кондрашин]. – М.: МФД, 2011.
Т.1: 1929 – июль 1932; Кн. 1. – 2011. – 656 с.
587. Голод в СССР. 1929–1934: в 3 т. / [отв. сост. В. В. Кондрашин]. – М.: МФД, 2011.

- Т.1: 1929 – июль 1932; Кн. 2. – 2011. – 560 с.
588. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / [упоряд. Р. Я. Пиріг]. – К.: Політвидав України, 1990. – 605 с.
589. Голодний мор 1932–1933 років на Кіровоградщині. Мовою архівних документів / Державний архів Кіровоградської області / [упоряд.: О. Житков, Л. Равська, О. Трибуцька, Т. Чвань]. – Кіровоград, 2008. – 398 с.
590. Голодомор 1932 –1933 років в Україні: документи і матеріали / НАН України; Інститут історії України / [упоряд. Р. Я. Пиріг]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.
591. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: анотований довідник / [В. М. Даниленко (відп. упорядн.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк]. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. – 472 с.
592. Голодомор 1932– 1933 років в Україні: злочин влади–трагедія народу: документи і матеріали / Держ. ком. архівів України; Центр. держ. архів громад. об'єднань України / [упоряд.: В. С. Лозицький (кер.) та ін.]. – К.: Генеза, 2008. – 504 с.
593. Голодомори в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.). Дослідження, спогади, документи / [кол. авт. та упоряд.]. – Одеса: «Астропринт», 2007. – 460 с.
594. Голод: Хроніка, документи та матеріали голоду 1921 – 1923, 1932 – 1933 років на Криворіжжі / [упоряд. О. О. Мельник]. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2003. – 384 с.
595. Голоси із 33-го (Голодомор на Кіровоградщині). – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 1993. – 176 с.
596. Дзюбенко. Брусленів не один / Дзюбенко // Молодий більшовик. – 1934. – 28 вересня.
597. Дніпренко М. Куркулі, свідчення, роздуми / Микола Дніпренко. – Д.: Моноліт, 2009. – 348 с.
598. Доклад т. Косиора об итогах пленума ЦК ВКП(б) на собрании харьковского партактива 16 июля // Звезда. – 1928. – 19 июля.

599. Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации, 1927–1932 гг. / [под ред. В. П. Данилова, Н. А. Ивницкого]. – М.: Политиздат, 1989. – 526 с.
600. Доповідь тов. Косіора С. В. на зборах Київського обласного та міського партактиву 9 липня 1934 р. // Зоря. – 1934. – 26 липня.
601. Друга Одеська облпартконференція. Звіт обласного комітету КП(б)У. Доповідь секретаря обкому КП(б)У тов. Є. І. Вегера // Наддніпрянська правда. – 1934. – 26 січня.
602. Железнодорожский Г. Органы юстиции в хлебозаготовочной кампании / Г. Железнодорожский // Червоне право. – 1928. – № 3. – С. 111–116.
603. За розкрадання колгоспного хліба до суворої кари // Зоря. – 1932. – 4 вересня.
604. Зброю революційної законності на боротьбу за хліб. Наказ Народного комісара юстиції та генерального прокурора республіки // Революційне право. – 1932. – № 11–12. – С. 256.
605. Здобути перемогу // Молодий більшовик. – 1934. – 28 вересня.
606. Зільберштейн А. Підсумки роботи органів юстиції УСРР у хлібозаготівельній кампанії 1930/31 р. / А. Зільберштейн // Революційне право. – 1931. – № 6–8. – С. 315–319.
607. З мінімальними втратами! // Комуніст. – 1934. – 9 липня.
608. Зорін О. Наслідки Всеукраїнської наради робітників юстиції / О. Зорін // Червоне право. – 1930. – № 3. – С. 99–105.
609. История советского крестьянства: в 5 т.: Советское крестьянство в период социалистической реконструкции народного хозяйства. Конец 1927–1937 гг. / [ред. И. Е. Зеленин, Н. А. Ивницкий, И. В. Русунов, В. М. Селунская]. – М.: Наука, 1986.
Т. 2. – 1986. – 448 с.
610. История сталинского Гулага. Конец 1920 – первая половина 1950-х годов: собрание документов в 7 т. / [отв. ред. Н. Верт, С. В. Мироненко; ответ. сост. И. А. Зюзина]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004.

- Т. 1: Массовые репрессии в СССР. – 2004. – 728 с.
611. Ільова Л. Соціалістична перебудова і куркульський терор / Л. Ільова // Револуційне право. – 1931. – № 9–10. – С. 408–416.
612. Імена, повернуті із забуття. За матеріалами судових справ репресованих селян 1929–1950-х років, що зберігаються у Державному архіві Кіровоградської області/ Державний архів Кіровоградської області; [упоряд.: О. Житков, Л. Равська, О. Трибуцька, Т. Чвань]. – Кіровоград, 2008. – 130 с.
613. Історія колективізації сільського господарства Української РСР / [упоряд. І. Х. Ганжа, В. Г. Панкратьєва, Є. П. Шаталіна, І. Л. Шерман]. – К.: Наукова думка, 1971.
- Т. 3: Зміцнення і дальший розвиток колгоспного ладу на Україні. 1933 – 1937 рр. – 1971. – 788 с.
614. Калинин М.И. На путях сплошной коллективизации / М. И. Калинин. – Воронеж: Коммуна, 1930. – 215 с.
615. Кантолінський. Органам прокуратури включитися в боротьбу за високий врожай / Кантолінський // Револуційне право. – 1938. – № 2. – С. 9–12.
616. Керівників Павлоградського району знято з роботи // Вісті. – 1934. – 2 жовтня.
617. Колективізація і голод на Україні, 1929–1933 / АН України; Інститут історії України та ін. / [упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; відп. ред. С. В. Кульчицький]. – К.: Наукова думка, 1992. – 736 с.
618. Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и советского правительства. 1927 – 1935. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1957. – 576 с.
619. Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / [за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала]. – К.: Генеза, 2001. – 399 с.
620. Кривошей С. Момент кримінально-політичного характеру за матеріалами практики Крим.-кас. Кол. Найвсуду 1929 року / С. Кривошей // Червоне право. – 1930. – № 18–19. – С. 766–771.

621. Кушнір М. На сотнях немає комсомольців / М. Кушнір // Молодий більшовик. – 1934. – 20 вересня.
622. Міцніше бити по антидержавних тенденціях// Комуніст. –1934. – 14 вересня.
623. Момот П. Попередній розслід / П. Момот // Революційне право. – 1932. – № 7–8. – С. 212–224.
624. Музиченко М. Боротьба з викривленнями політики партії щодо розвитку колгоспного тваринництва і суд / М. Музиченко // Революційне право. – 1932. – № 11–12. – С. 327–331.
625. Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928 –1940 / [авт. вступ. ст. В. Васильєв, Р. Подкур; упоряд.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 528 с.
626. Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938 / [авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко]. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2012. – 464 с.
627. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – 1000 с.: іл.
628. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область. – Д.: АРТ - ПРЕС, 2008. – 1248 с.
629. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Житомирська область. – Житомир: «Полісся», 2008. – 1116 с.
630. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Запорізька область. – Запоріжжя: Дике Поле, 2008. – 1080 с.
631. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Кіровоградська область. – Кіровоград: ТОВ «Імекс ЛТД». – 920 с.
632. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Миколаївська область. – Миколаїв: Видавництво «Шамрай», 2008. – 864 с.

633. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ / [В.К. Борисенко, О.М. Веселова, В.М. Даниленко та ін.]; відп. ред. В.І. Марочко. – К.: Фенікс, 2008. – 584 с.
634. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Одеська область / [редкол.: М. Д. Сердюк, М. Л. Скорик (співголови), упоряд. Л. І. Білоусова (керівник), М. Г. Батуріна, А. Є. Бух, О. В. Мартиненко, Г. М. Паніван]. – Одеса: Астропирнт, 2008.
Ч. І. – 2008. – 1008 с.
635. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Полтавська область / [упоряд. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт]. – Полтава: Оріяна, 2008. – 1200 с., іл.
636. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Сумська область. – Суми: Собор, 2008. – 920 с.: іл.
637. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Харківська область / [упоряд. В. Я. Білоцерківський, О. С. Кириченко, О. В. Корнев та ін.; вступ. ст. В. Я. Білоцерківського]. – Харків: Фоліо, 2008. – 1023 с.
638. Не приховувати відставання пересічними цифрами // Комуніст. – 1934. – 12 вересня.
639. Органи юстиції в боротьбі за хліб // Революційне право. – 1933. – № 1. – С. 1–5.
640. Оріхівська справа. 1932. Документи і матеріали. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2010. – 312 с.
641. Павлоградське повстання 1930 р.: Документи і матеріали / [упоряд. В. М. Даниленко]. – К.: Укр. письменник, 2009. – 379 с.
642. Партійно-радянське керівництво УСРР під час голодомору 1932–1933 рр.: Вожді. Працівники. Активісти: зб. документів та матеріалів / [упоряд. В. Васильєв, Н. Верт, С. Кокін]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 444 с.

643. Переродженці на чолі Покровського району. За матеріалами групи Радпартконтролю при обкомі КП(б)У // Зоря. – 1937. – 17 липня.
644. Піднести роботу органів юстиції УСРР на вищий рівень (виступ тов. Вишинського на республіканській нараді працівників юстиції УСРР 4 квітня 1935 р.) // Революційне право. – 1935. – № 3–4. – С. 11–17.
645. Повністю розрахуватися з державою // Молода гвардія. – 1934. – 28 жовтня.
646. Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930–1940: в 2 кн. / [отв. ред. Н. Н. Покровский]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005.
Кн. 1. – 2005. – 912 с.
647. Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930–1940: в 2 кн. / [отв. ред. Н. Н. Покровский, В. П. Данилов, С. А. Красильников, Л. Виола]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006.
Кн. 2. – 2006. – 1120 с.
648. Політичні репресії на Поділлі (20–30-ті рр. ХХ ст.) / [В. Ю. Васильєв, С. Л. Калитко, П. М. Кравченко, Р. Ю. Подкур]. – Вінниця: Логос, 1999. – 248 с.
649. Попередні підсумки 1934 сільськогосподарського року на Київщині. Доповідь тов. П. П. Постишева на об'єднаному пленумі Київського обкому КП(б)У та облвиконкому 17 жовтня 1934 р. // Зоря. – 1934. – 24 жовтня.
650. Примерный устав сельскохозяйственной артели (утв. СНК СССР, ЦК ВКП(б) 17.02.1935) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikisource.org/wiki/>.
651. Про зміну притягнення односібних господарств до обов'язкових поставок зерна державі. Постанова РНК СРСР від 3 серпня 1934 р. // Зоря. – 1934. – 5 серпня.
652. Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та односібними господарствами. Постанова Ради Народних Комісарів Союзу РСР та Центрального Комітету ВКП(б) // Зоря. – 1933. – 21 січня.
653. Про підбирання колосків. Постанова облвиконкому та обкому КП(б)У з 3 липня 1934 р. // Зоря. – 1934. – 4 липня.

654. Про причини відставання // Комуніст. –1934. – 3 вересня.
655. Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні». Постанова Верховної Ради України. 24 грудня 1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3812-12>.
656. Процес колишнього керівництва Покровського району // Зоря. – 1937. – 26 серпня.
657. Про чергові завдання органів юстиції. Скорочена стенограма доповіді Народного комісара юстиції УСРР і Генерального прокурора Республіки тов. А. Л. Кисельова на республіканській нараді працівників юстиції УСРР (2/IV–1935 р.) // Революційне право. – 1935. – № 3–4. – С. 1–10.
658. Про хід хлібоздачі. Постанова Одеського облвиконкому і обкому КП(б)У від 6 жовтня 1934 р. // Вісті. – 1934. – 9 жовтня.
659. Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / [за ред. В. Т. Маляренка]. – К.: Юрінком, 1997. – 464 с.
660. Реабілітовані історією. Дніпропетровська область; [у 2 кн.]. – Д.: Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-во «Моноліт», 2009. – .– (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько Л. Т. (голова) [та ін.]. Кн. 1 / [упоряд.: Є. І. Бородін, О. Г. Бажан, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко]. – 2009. – 880 с.
661. Реабілітовані історією. Донецька область. – Донецьк: Видавництво КП «Регіон», 2004. – .– (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько Л. Т. (голова) [та ін.]. Кн. 1: Науково-документальні нариси. – 2004. – 648 с.
662. Реабілітовані історією. Житомирська область; [у 7 кн.]. – Житомир: Полісся, 2006. – .– (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько Л. Т. (голова) [та ін.]. Кн. 1 / [обл. редкол.: Синявська І. М. (голова) та ін.]. – 2006. – 724 с.

663. Реабілітовані історією. Одеська область. – Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. – .– (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько Л. Т. (голова) [та ін.]. Кн. 1 / [упоряд. Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський]. – 2010. – 800 с.
664. Реабілітовані історією. Полтавська область. – Київ–Полтава: АСМІ, 2009. – .– (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько Л. Т. (голова) [та ін.]. Кн. 1 / [упоряд. О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт]. – 2009. – 432 с.
665. Реабілітовані історією. Сумська область; [у 3 кн.]. – Суми. Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2005. – .– (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько Л. Т. (голова) [та ін.]. Кн.1. – 2005. – 756 с.
666. Реабілітовані історією. Харківська область. – К., Х.: Оригінал, 2005. – .– (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько Л. Т. (голова) [та ін.]. Кн.1. – Ч. 1 / ДП «Редакційно-видавнича група Харківського тому серії «Реабілітовані історією». – 2005. – 800 с.
667. Реабілітовані історією. Харківська область. – К., Х.: Оригінал, 2005. – .– (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько Л. Т. (голова) [та ін.]. Кн.1. – Ч. 2/ КЗ «Редакційно-видавнича група Харківського тому серії «Реабілітовані історією». – 2008. – 672 с.
668. Реабілітовані історією. Чернігівська область. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008 – .– (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т./ голов. редкол.: Тронько Л. Т. (голова) [та ін.]. Кн. 1 / [упоряд.: О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко, О. І. Железна]. – 2008. – 800 с.
669. Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929 – 1933 роки): зб. Документів / [упоряд.: Є. І. Бородін, О. В. Касьянов, Н. В. Киструська та ін.]. – Дніпропетровськ: Герда, 2008. – 498 с.

670. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932 – 1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 604 с.
671. Романівський А. Куркуль шукає голову / А. Романівський // Червоне право. – 1930. – №7–8. – С. 339–341.
672. Саботажника хлібоздачі покарано // Комуніст. – 1934. – 5 вересня.
673. Свідчення з минувщини: Мовою документів. – Дніпропетровськ: Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Видавництво «Моноліт», 2001. – 320 с.
674. Седліс К. Світло й тіні в роботі органів юстиції Дніпропетровщини / К. Седліс, М. Главний // Червоне право. – 1930. – №14. – С. 580–584.
675. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / [под ред. А. Береловича, В. Данилова]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. Т. 2: 1923–1929 гг. – 2000. – 1168 с.
676. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / [под ред. А. Береловича, В. Данилова]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 1: 1930–1931 гг. – 2003. – 864 с.
677. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / [под ред. А. Береловича, В. Данилова]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 2: 1932–1934 гг. – 2005. – 840 с.
678. Сотні нових колгоспників // Комуніст. – 1934. – 17 серпня.
679. Справа переродженців з радгоспу ім. Вегера // Зоря. – 1934. – 28 липня.
680. Справа «Української філії Трудової селянської партії» / [упорядн.: Т. Ф. Григор'єва, В. І. Очеретянко]. – К.: Головна редколегія «Реабілітовані історією», 2010. – 368 с.
681. Сталин И. В. Год великого перелома. К XII годовщине Октября / Иосиф Виссарионович Сталин // Сочинения: в 18 т. – М.: Государственное

- издательство политической литературы, 1949. – Т. 12: апрель 1929 – июнь 1930. – С. 118–135.
682. Сталин И. В. Головокружение от успехов. К вопросам колхозного движения / Иосиф Виссарионович Сталин // Сочинения: в 18 т. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1949. – Т. 12: апрель 1929 – июнь 1930. – С. 191–199.
683. Сталин И. В. Итоги первой пятилетки. Доклад 7 января 1933 г. / Иосиф Виссарионович Сталин // Сочинения: в 18 т. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1951. – Т. 13: июль 1930–январь 1934. – С. 161–215.
684. Сталин И. В. К вопросам аграрной политики в СССР. Речь на конференции аграрников-марксистов 27 декабря 1929 г. / Иосиф Виссарионович Сталин // Сочинения: в 18 т. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1949. – Т. 12: апрель 1929 –июнь 1930.– С. 131–172.
685. Сталин И. В. К вопросу о политике ликвидации кулачества, как класса / Иосиф Виссарионович Сталин // Сочинения: в 18 т. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1949. – Т. 12: апрель 1929 – июнь 1930. – С. 178–183.
686. Сталин И. В. Ленин и вопрос о союзе с середняком. Ответ тов. С. / Иосиф Виссарионович Сталин // Сочинения: в 18 т. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1949. – Т. 11: 1928 – март 1929. – С. 101– 115.
687. Сталин И. В. На хлебном фронте. Из беседы со студентами Института красной профессуры, Комакадемии и Свердловского Университета 28 мая 1928 г. / Иосиф Виссарионович Сталин // Сочинения: в 18 т. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1949. – Т. 11: 1928 – март 1929. – С. 81–97.
688. Сталин И. В. О работе в деревне. Речь 11 января 1933 г. / Иосиф Виссарионович Сталин // Сочинения: в 18 т. – М.: Государственное

- издательство политической литературы, 1951. – Т. 13: июль 1930 – январь 1934. – С. 216–233.
689. Сталин И. В. Ответ товарищам колхозникам / Иосиф Виссарионович Сталин // Сочинения: в 18 т. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1949. – Т. 12: апрель 1929 – июнь 1930. – С. 202–228.
690. Сталин И. В. Ответ товарищам свердловцам / Иосиф Виссарионович Сталин // Сочинения: в 18 т. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1949. – Т. 12: апрель 1929 – июнь 1930. – С. 184–190.
691. Сталин И. В. Отчетный доклад XVII съезду партии о работе ЦК ВКП(б) 26 января 1934 г. / Иосиф Виссарионович Сталин // Сочинения: в 18 т. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1951. – Т. 13: июль 1930–январь 1934. – С. 282–379.
692. Сталин И. В. О хлебозаготовках и перспективах развития сельского хозяйства. Из выступлений в различных районах Сибири в январе 1928 г. (Краткая запись) / Иосиф Виссарионович Сталин // Сочинения: в 18 т. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1949. – Т. 11: 1928 – март 1929. – С. 1–9.
693. Сталин И. В. Первые итоги заготовительной кампании и дальнейшие задачи партии. Ко всем организациям ВКП(б) / Иосиф Виссарионович Сталин // Сочинения: в 18 т. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1949. – Т. 11: 1928 – март 1929. – С. 10–19.
694. Сталин И. В. Политический отчет Центрального Комитета XVI съезду ВКП(б). 27 июня 1930 г. / Иосиф Виссарионович Сталин // Сочинения: в 18 т. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1949. – Т. 12: апрель 1929 – июнь 1930. – С. 235–373.
695. Сталин И. В. Речь на Первом всесоюзном съезде колхозников-ударников 19 февраля 1933 г. / Иосиф Виссарионович Сталин // Сочинения: в 18 т. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1951. – Т. 13: июль 1930–январь 1934. – С. 236–256.

696. Суховій Ю. Громадська власність – основа радянського ладу / Ю. Суховій // Революційне право. – 1932. – № 11–12. – С. 307–309.
697. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: документы и материалы: в 5 т. / [под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. Т. 1: Май 1927 – ноябрь 1929. – 1999. – 880 с.
698. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: документы и материалы: в 5 т. / [под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. Т. 2: Ноябрь 1929 – декабрь 1930. – 2000. – 927 с.
699. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: документы и материалы: в 5 т. / [под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. Т. 3: Конец 1930 – 1933. – 2001. – 1008 с.
700. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: документы и материалы: в 5 т. / [под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. Т. 4: 1934 – 1936. – 2002. – 1056 с.
701. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: документы и материалы: в 5 т. / [под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. Т. 5: 1937 – 1939; Кн. 1: 1937. – 2004. – 648 с.
702. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: документы и материалы: в 5 т. / [под ред В. Данилова]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. Т. 5: 1937 – 1939; Кн. 2: 1938–1939. – 2006. – 704 с.
703. Трудова селянська партія // Червоне право. – 1930. – № 21–22. – С. 873–879.
704. Турін А. Н. Настійно здійснювати закон від 7 серпня / А. Н. Турін // Вісті. – 1934. – 4 вересня.

705. Турін О. Про карну політику доби знищення клясів / О. Турін // Червоне право. – 1930. – № 3. – С. 107–111.
706. Уголовное законодательство СССР и союзных республик. Сборник (Основные законодательные акты) / [под ред. Д. С. Карева; сост.: Е. М. Ворожейкин, О. И. Гацихо, Е. Д. Даманина, Ю. Г. Трещетенков, О. Ф. Шишов, А. М. Яковлев]. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1957. – 532 с.
707. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / [упоряд. Ю. Мицик]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2003.
Т. 1. – 2003. – 296 с.
708. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / [ред. Ю. Мицик]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004.
Т. 2. – 2004. – 443 с.
709. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / [ред. Ю. Мицик; упоряд. Ю. Мицик, Л. Іваннікова]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006.
Т. 3. – 2006. – 432 с.
710. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / [упоряд.: Ю. Мицик, Л. Іваннікова]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007.
Т. 4. – 2007. – 504 с.
711. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / [упоряд.: Ю. Мицик, І. Винницька]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008.
Т. 5. – 2008. – 322 с.
712. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / [упоряд. Ю. Мицик]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008.
Т. 6. – 2008. – 690 с.
713. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / [упоряд. Ю. Мицик]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010.
Т. 7. – 2010. – 542 с.

714. Хлібозаготівлі та органи юстиції // Революційне право. – 1931. – № 6–8. – С. 293–298.
715. Хмельковський Л. 136 призвідців Голодомору / Л. Хмельковський. – Львів: Свічадо, 2009. – 136 с.
716. Хрестоматія з історії держави і права України: у 2-х т.: навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. Освіти / [ред. В. Д. Гончаренко; уклад.: В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький]. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2000.
Т. 2: Лютий 1917 р. – 1996 р. – 2000. – 728 с.
717. Цейтлін А. Основні питання перебудови слідчої роботи / А. Цейтлін // Революційне право. – 1933. – № 9–10. – С. 7–11.
718. Чергові завдання органів юстиції (Резолюція на доповідь т. Порайка на Всеукраїнській нараді окрпрокурорів та голів окрсудів) // Червоне право. – 1930. – № 3. – С. 97–99.
719. Чорна дошка // Зоря. – 1933. – 18 лютого.
720. Чувирін М. Попередні підсумки чистки Дніпропетровської парторганізації / М. Чувирін // Комуніст. – 1934. – 24 вересня.
721. Чуев Ф. Сорок бесед с Молотовым: Из дневника Ф. Чуева; послесловие С. Кулешова / Феликс Чуев. – М.: ТЕРРА, 1991. – 623 с.
722. Шумяцький Ф. В. Підсумки 58 пленуму Найвищого суду Союзу РСР / Ф. В. Шумяцький // Революційне право. – 1937. – № 18. – С. 19–22.

III. Література

723. Абрамов Б. А. Коллективизация сельского хозяйства великая революция в социально-экономических отношениях и во всем укладе жизни крестьянства / Б. А. Абрамов. – М.: Высшая школа, 1967. – 95 с.
724. Абрамов Б. А. Партия большевиков организатор борьбы за ликвидацию кулачества как класса / Б. А. Абрамов. – М.: Политиздат, 1952. – 98 с.

725. Адамовський В. І. Депортації населення України в першій половині ХХ століття: причини, наслідки, шляхи повернення на батьківщину: дис....канд. іст. наук: 07.00.01/ Адамовський Володимир Іванович. – К., 2004. – 200 арк.
726. Адамовський В. І. Депортації як форма державного терору в Україні / В. І. Адамовський // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. статей/ голов. ред. П.Т. Тронько. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – Вип. 34. – С. 255–266.
727. Арндт Х. Джерела тоталітаризму / Ханна Арндт. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. – 584 с.
728. Бабашкин В. В. Крестьяне, посткрестьяне и власть в ХХ веке: приспособительные стратегии с обеих сторон / В. В. Бабашкин // Крестьянство и власть в истории России ХХ века: сб. науч. статей участников Международного круглого стола (Журнал «Власть», Институт социологии РАН, Москва, 12 ноября 2010 г.) / под ред. П. П. Марченя, С. Ю. Разина. – М.: ООО «АПР», 2011. – С. 70–79.
729. Бабашкин В. Крестьянский менталитет: наследие России царской в России коммунистической / В. Бабашкин // Общественные науки. – 1995. – №3. – С. 99–110.
730. Баберовски Й. История сталинизма / Йорг Баберовски; [пер. с нем. А. Г. Гаджикурбанова]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента Б. Н. Ельцина, 2007. – 278 с. – (История сталинизма).
731. Берелович А. Документы ВЧК–ОГПУ–НКВД о советской деревне (1918–1939 гг.) / А. Берелович, В. Данилов // Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / [под ред. А. Береловича, В. Данилова]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – Т. 1: 1918–1922 гг. – С. 6–22.
732. Билокин С. Механизм большевицкого насилия. Конспект исследования / Сергей Билокин. – К., 2000. – 128 с.

733. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні: 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. / Іван Григорович Білас. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.
734. Білокінь С. Історіографія державного терору й тероризму в СРСР: проблеми систематизації й періодизації / С. Білокінь // Репресії в Україні (1917–1990 рр.): науково-допоміжний бібліографічний покажчик / [авт.-упор. Є. К. Бабич, В. В. Патока; авт. вступ. статті С. І. Білокінь]. – К.: Смолоскип, 2007. – С. 11–31.
735. Білокінь С. І. Нові студії з історії більшовизму. I–VIII / Сергій Іванович Білокінь. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – 410 с.
736. Бондар В. О. Репресивні дії органів ДПУ на Запоріжжі в 20-ті роки ХХ ст. / В. О. Бондар // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – Вип. XVII. – С. 165–167.
737. Бондарев В. А. Раскулачивание как контрмодернизация (на примере Юга России) / В. А. Бондарев, А. С. Левакин // Крестьянство и власть в истории России XX века: сб. науч. статей участников Международного круглого стола (Журнал «Власть», Институт социологии РАН, Москва, 12 ноября 2010 г.) / под ред. П. П. Марченя, С. Ю. Разина. – М.: ООО «АПР», 2011. – С. 102–112.
738. Борисов Ю. С. Эти трудные 20–30-е годы / Ю. С. Борисов // Страницы истории советского общества: Факты, проблемы, люди / [под общ. ред. А. Т. Кинкулькина; сост. Г. В. Клокова и др.]. – М.: Политиздат, 1989. – С. 121–157.
739. Борщенко Ю. Політичні репресії на Полтавщині у 1928–1933 роках / Ю. Борщенко // Реабілітовані історією. Полтавська область. – Київ–Полтава: АСМІ, 2009. – .– (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т./ голов. редкол.: Тронько Л. Т. (голова) [та ін.]. Кн. 1 / [упоряд. О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт]. – С. 90–111.
740. Бут О. М. Українське село: відкриті судові процеси 1937 р. / О. М. Бут // Питання аграрної історії України та Росії: матеріали восьми наукових читань,

- присвячених пам'яті Д. П. Пойди: зб. наук. праць / редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін.. – Д., 2010. – С. 216–220.
741. Бут О. М. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20–30-і роки ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення / Олександр Микитович Бут, Добров Петро Васильович. – Донецьк: Видавництво «УкрНТЕК», 2002. – 316 с.
742. Васильєв В. Ю. Взаємовідносини між Кремлем і більшовицьким керівництвом України / В. Ю. Васильєв // Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.): колективна монографія / [відп. ред. В. Смолій]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – Т. 1. – С. 490–748.
743. Васильєв В. Вплив «великого терору» 1937–1938 рр. на економічні процеси в УРСР / В. Васильєв // З архівів ВУЧК–ГПУ–КГБ. – 2004. – № 1/2. – С. 36–58.
744. Васильєв В. Голодовки и голод в Винницкой области: 20–40-е гг. ХХ ст.: попытка сравнительного анализа / В. Васильєв // Современная российско-украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР / [науч. ред. В. В. Кондрашин]. – М.: РОССПЭН, 2011. – С. 217–236.
745. Васильєв В. Діяльність органів ДПУ УСРР та настрої населення доби «великого перелому» й початку суцільної колективізації (1928–1931 рр.) / В. Васильєв // З архівів ВУЧК–ГПУ–КГБ. – 2012. – № 1. – С. 23–45.
746. Васильєв В. Механізми «великого терору»: місцевий зріз (діяльність обласних УНКВС УСРР у лютому – листопаді 1938 р.) / В. Васильєв // З архівів ВУЧК–ГПУ–КГБ. – 2007. – №1. – С. 135–158.
747. Васильєв В. Настрої та поведінка населення Чернігівщини доби «великого перелому» та суцільної колективізації сільського господарства / В. Васильєв // Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938 / [авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко]. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2012. – С. 28–40.
748. Васильєв В. Оперативний наказ № 00447 НКВС СРСР та його виконання в УРСР: проблеми наукового дослідження / В. Васильєв // Історія України.

- Маловідомі імена, події, факти: зб. статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 35. – С. 116–136.
749. Васильєв В. Перша хвиля суцільної колективізації і українське селянство / В. Васильєв // Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.) / В. Васильєв, Л. Віола. – Вінниця: ЛОГОС, 1997. – С. 70–94.
750. Васильєв В. Ціна голодного хліба: Політика керівництва СРСР і УСРР у 1932–1933 рр. / В. Васильєв // Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / [за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала]. – К.: Генеза, 2001. – С. 12–80.
751. Васильєв В. Чому потрібно вивчати соціальні настрої суспільства доби сталінізму. (Замість передмови) / В. Васильєв // Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938 / [авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко]. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2012. – С. 3–9.
752. Васильєв В. Настрої та моделі поведінки керівників УСРР (1932–1933 рр.) / В. Васильєв, Н. Верт, С. Кокін // Партійно-радянське керівництво УСРР під час голодомору 1932–1933 рр.: Вожді. Працівники. Активісти: зб. документів та матеріалів / [упоряд. В. Васильєв, Н. Верт, С. Кокін]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 9–29.
753. Васильчук Г. М. Колективізація та політика розкуркулення в Україні (кінець 20-х – половина 30-х рр.): концепції сучасної західної історіографії / Г. М. Васильчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2006. – Вип. 20. – С. 438–442.
754. Васильчук Г. М. Сучасна українська та зарубіжна історіографія соціально-політичного і культурно-духовного розвитку Української РСР в 20–30-і рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Г. М. Васильчук. – К., 2008. – 32 с.

755. Верменич Я. В. Теоретичні засади дослідження політичних репресій у Радянській Україні: соціальні, етнічні, регіональні аспекти / Я. В. Верменич // Український історичний журнал. – 2012. – №5. – С. 109–119.
756. Верт Н. Введение / Н. Верт // История сталинского Гулага. Конец 1920 – первая половина 1950-х годов: собрание документов в 7 т. / [отв. ред. Н. Верт, С. В. Мироненко; ответ. сост. И. А. Зюзина]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – Т. 1: Массовые репрессии в СССР. – 2004. – С. 57–89.
757. Верт Н. История советского государства. 1900–1991 / Николая Верт. – М.: Прогресс-Академия, 1995. – 544 с.
758. Верт Н. Сталинизм и массовые репрессии / Н. Верт // История сталинизма: итоги и проблемы изучения: материалы междунар. науч. конф., Москва, 5-7 декабря 2008 г. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – С. 93–101.
759. Верт Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система / Николая Верт; [пер. с фр. А. И. Пигалева]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента Б. Н. Ельцина, 2010. – 447 с.
760. Веселова О. М. Українські збірники документів і матеріалів з питань голодомору / Веселова О. М. // Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 50–72.
761. Винниченко І. І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання / Ігор Іванович Винниченко. – К.: Рада, 1994. – 126 с.
762. Виноградов В. К. Информационные материалы ОГПУ за 1923–1929 гг. / В. К. Виноградов // Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / [под ред. А. Береловича, В. Данилова]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – Т. 2: 1923–1929 гг. – С. 25–51.
763. Виола Л. Коллективизация как гражданская война / Л. Виола // История сталинизма: итоги и проблемы изучения: материалы междунар. науч. конф.,

- Москва, 5-7 декабря 2008 г. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – С. 102–111.
764. Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: Коллективизация и культура крестьянского сопротивления / Линн Виола; [пер. с англ. А. В. Бардина]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина», 2010. – 367 с.
765. Виола Л. Крестьянский ГУЛАГ: мир сталинских спецпоселений / Линн Виола; [пер. с англ. Е. Осокиной]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2010. – 335 с.
766. Віола Л. Колективізація та історія / Л. Віола // Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929–березень 1930 рр.)/ В. Васильєв, Л. Віола. – Вінниця: ЛОГОС, 1997. – С. 29–42.
767. Віола Л. Народний опір в сталінські 1930-ті рр.: монолог адвоката диявола/ Л. Віола // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 31. – С. 103 – 139.
768. Вронська Т. В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.) / Тамара Василівна Вронська. – К.: Інститут історії України, 2009. – 486 с.
769. Вронська Т. Механізми цілеспрямованої маргіналізації в контексті державного терору в Україні (1917–1953 рр.) / Т. Вронська // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: матеріали Всеукр. наук. конф., м. Київ, 15 березня 2012 р. / [упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 107–127.
770. Вронська Т. В. Архівні матеріали НКВС і ДПУ у фондах Державного архіву МВС України / Т. В. Вронська, Н. В. Платонова // Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки/ [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 2003. – С. 26–41.

771. Вылцан М. А. Завершающий этап создания колхозного строя (1935–1937 гг.) / Михаил Августович Вылцан. – М.: Наука, 1978. – 264 с.
772. Вылцан М. А. Репрессии против крестьян. 30-е годы / М. А. Вылцан / Власть и общество в СССР: Политика репрессий (1920–1940-е гг.): сб. статей / РАН; Ин-т рос. истории в сотруд. с ун-том им. Меллена / [редкол.: В. П. Дмитренко и др.]. – М.: ИРИ РАН, 1999. – С. 236–264.
773. Ганжа О. І. Спроби політичного об'єднання селянства України в роки непу / О. І. Ганжа // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – Вип. 9. – С. 214–227.
774. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.) / Оксана Іванівна Ганжа. – К., 2000. – 208 с.
775. Гинцберг Л. И. Массовые депортации крестьян в 1930–1931 годах и условия их существования в северных краях (по материалам «особых папок» политбюро ЦК ВКП(б) и «комиссии Андреева») / Л. И. Гинцберг // Отечественная история. – 1998. – № 2. – С. 190–196.
776. Гіллер В. Колективізація селянських господарств на Україні / В. Гіллер. – Харків, 1930. – 131 с.
777. Глезерман Г. Ликвидация эксплуататорских классов и преодоление классовых различий в СССР / Григорий Глезерман. – М., 1949. – 195с.
778. Голдман В. З. Террор и демократия в эпоху Сталина. Социальная динамика репрессий / Венди З. Голдман; [пер. с англ. Л. Е. Сидиковой]. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2010. – 335 с.: ил. – (История сталинизма).
779. Голуб А. І. 1937-й: нова хвиля репресій проти селянства Дніпропетровщини / А. І. Голуб // Питання аграрної історії України та Росії: матеріали шостих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди: зб. наук. праць / редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін. – Д., 2007. – С. 17–20.
780. Голуб А. І. Терор «червоної інквізиції» проти селянства Катеринославщини-Дніпропетровщини у міжвоєнну добу / А. І. Голуб // Важкий шлях до правди: Наукове осмислення репресивної політики радянського тоталітаризму на

- Дніпропетровщині / [уклад.: В. В. Іваненко, А. І. Голуб, Л. Л. Прокопенко]. – Д.: Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; «Моноліт», 2006. – С. 166–189.
781. Гонтар О. В. З історії політичних репресій на Одещині за часів радянської влади: вступна стаття / О. В. Гонтар, В. А. Савченко, Е. П. Петровський // Реабілітовані історією. Одеська область. – Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. – (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько Л. Т. (голова) [та ін.]. Кн. 1 / [упоряд. Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський]. – С. 17–217.
782. Гордон А. В. Аграрная модернизация советского образца: Полемические заметки / А. В. Гордон // Сталинизм и крестьянство: сб. науч. статей и материалов круглых столов и заседаний теоретического семинара «Крестьянский вопрос в отечественной и мировой истории» / под. ред. П. П. Марченя, С. Ю. Разина. – М.: Изд-во Ипполитова, 2014. – С. 58–67.
783. Гореликов А. И. Теория модернизации как новый подход к исследованию исторического процесса в России [Електронний ресурс] / А. И. Гореликов. – Режим доступу: <http://www.uzknastu.ru/files/pdf/2011-7-2/9-13.pdf>
784. Горлицкий Й. Сталинская диктатура в сравнительной перспективе/ Й. Горлицкий // История сталинизма: итоги и проблемы изучения: материалы междунар. науч. конф., Москва, 5-7 декабря 2008 г. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – С. 135–149.
785. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933 / Андреа Грациози; [пер. с англ.]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – 96 с.
786. Граціозі А. Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація/ А. Граціозі// Український історичний журнал. – 2005. – №3. – С. 120–131.
787. Грегори П. Р. Нужен ли был Сталин? / П. Р. Грегори // История сталинизма: итоги и проблемы изучения: материалы междунар. науч. конф., Москва,

- 5-7 декабря 2008 г. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – С. 10–20.
788. Грегори П. Политическая экономия сталинизма / Пол Грегори; [пер. с англ. И. Кузнецова, А. Макаревича]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – 400 с.
789. Гриневич В. А. Українське «постголодоморне село» напередодні війни / В. А. Гриневич // Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 2003. – С. 720 – 735.
790. Гриневич Л. Голод 1928–1929 рр. у радянській Україні: монографія / Людмила Гриневич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 435 с.
791. Гриневич Л. Стаття 127 КК УСРР як важіль боротьби з приватником в умовах розгортання надзвичайних заходів на початку 1928 р. / Л. Гриневич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. праць / НАН України; Інститут історії України / [відп. ред. С. В. Кульчицький]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – Вип. 20. – С. 177–192.
792. Гриневич Л. Уповноважені партійці в умовах розгортання надзвичайних заходів в аграрній сфері України узимку-навесні 1928 р. / Л. Гриневич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. праць / НАН України; Інститут історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 19. – Ч. 1. – С. 102–112.
793. Гриневич Л. В. Методи хлібозаготівель 1928/29 р. по-сталінському / Л. В. Гриневич// Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 278–295.
794. Гриневич Л. В. Морально-психологічний аспект державного терору / Л. В. Гриневич // Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: історичні нариси/ НАН України; Інститут історії України / [відп. ред. В. А. Смолій]. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 534–541.
795. Даниленко В. Документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України як джерело вивчення Голодомору 1932–1933 років в Україні / В. Даниленко // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в

- документах ГПУ–НКВД. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 20–44.
796. Даниленко В. М. Парти́йно-радянський актив у роки Голодомору: Оріхівська справа / В. М. Даниленко // Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 618–629.
797. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / Віктор Михайлович Даниленко, Георгій Володимирович Касьянов, Станіслав Владиславович Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
798. Данилов В. П. Введение. Истоки и начало деревенской трагедии / В. П. Данилов // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: документы и материалы: в 5 т. / [под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. – Т. 1: Май 1927 – ноябрь 1929. – С. 13–67.
799. Данилов В. П. Введение. Советская деревня в годы «Большого террора» / В. П. Данилов // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: документы и материалы: в 5 т. / [под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – Т. 5: 1937 – 1939; Кн. 1: 1937. – С. 7– 50.
800. Данилов В. П. Введение. Советская деревня в 1938–1939 годах / В. П. Данилов // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: документы и материалы: в 5 т. / [под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – Т. 5: 1937 – 1939; Кн. 2: 1938–1939. – С. 11–20.
801. Данилов В. П. Коллективизация: как это было / В. П. Данилов // Страницы истории советского общества: Факты, проблемы, люди / [под общ. ред. А. Т. Кинкулькина; сост. Г. В. Клокова и др.]. – М.: Политиздат, 1989. – С. 228–253.

802. Данилов В. П. Крестьянская революция в России, 1902–1922 гг. [Электронный ресурс] / В. П. Данилов. – Режим доступа: <http://ladim.org/st007.php>
803. Данилов В. П. Судьбы сельского хозяйства в России (1861–2001 гг.) [Электронный ресурс] / В. П. Данилов. – Режим доступа: <http://ladim.org/st006.php>
804. Данилов В. Введение / В. Данилов, Н. Верт, А. Берелович, Л. Самуэльсон // Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / [под ред. А. Береловича, В. Данилова]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 2: 1932–1934 гг. – 2005. – С. 7–36.
805. Данилов В. П. Крестьянская ссылка в планах и практике сталинского режима / В. П. Данилов, Л. Виола, С.А. Красильников // Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930–1940: в 2 кн. / [отв. ред. Н. Н. Покровский]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – Кн. 1. – 2005. – С. 9–28.
806. Данилов В. Советская деревня 1923–1929 гг. по информационным документам ОГПУ (Введение) / В. Данилов, Н. Верт, А. Берелович // Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / [под ред. А. Береловича, В. Данилова]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – Т. 2: 1923–1929 гг. – С. 7–24.
807. Джеймс Мейс: «Ваші мертві вибрали мене...» / [за загальною ред. Л. Івшиної]. – К.: ЗАТ «Українська прес-група», 2008. – 672 с.
808. Дорошко М. С. Компартійно-радянська номенклатура в умовах голодомору / М. С. Дорошко // Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 606–618.
809. Дорошко М. Номенклатурний працівник: привілеї і репресії / М. Дорошко // Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного

- життя: колективна монографія / [відп. ред. С. В. Кульчицький]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 530–558.
810. Дровозюк С. Селянський самосуд 1917–1930-х рр. ХХ ст. як соціально-психологічний феномен (історіографічні нотатки) / С. Дровозюк // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. праць / НАН України / [відп. ред. С. В. Кульчицький]. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 284–293.
811. Єрмак О. П. Здійснення ленінської політики обмеження і витіснення капіталістичних елементів міста і села на Україні в 1927–1929 рр.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Єрмак Олександр Петрович. – К., 1974. – 210 с.
812. Єрмак О. П. «Ліквідація куркульства як класу» / О. П. Єрмак // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: респуб. міжвід. зб. наук. праць. – К.: Наукова думка, 1991. – Вип. 1. – С. 46–58.
813. Єфіменко Г. Переселення та депортації в постголодоморні роки (1933–1936) порайонний зріз / Г. Єфіменко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. праць / [відп. ред. С. В. Кульчицький]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – Вип. 22. – С. 136–165.
814. Єфіменко Г. Г. Радянська модернізація 1920–1930-х рр. (До постановки проблеми у світлі аналізу досліджень сучасних російських істориків) / Г. Г. Єфіменко // Український історичний журнал. – 2002. – №5. – С. 3–24.
815. Завальнюк О. М. Новітня аграрна історія України / Олександр Михайлович Завальнюк, Іван Васильович Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004. – 288 с.
816. Захаровский Л. В. Политика «ликвидации кулачества как класса» и её проведение в Уральской области. 1929–1933 гг.: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Л. В. Захаровский. – Екатеринбург, 2000. – 31 с.
817. Зверев В. В. Крестьянский миропорядок и «год великого перелома», или Почему победил Сталин / В. В. Зверев // Сталинизм и крестьянство: сб. науч. статей и материалов круглых столов и заседаний теоретического семинара

- «Крестьянский вопрос в отечественной и мировой истории» / под. ред. П. П. Марченя, С. Ю. Разина. – М.: Изд-во Ипполитова, 2014. – С. 83–96.
818. Зеленин И. Е. Был ли «колхозный неонэп»? / И. Е. Зеленин // Отечественная история. – 1994. – № 2. – С. 105–121.
819. Зеленин И. Е. Введение (Кульминация крестьянской трагедии) / И. Е. Зеленин // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: документы и материалы: в 5 т./ [под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – Т. 3: Конец 1930–1933. – С.7–47.
820. Зеленин И. Е. «Закон о пяти колосках»: разработка и осуществление / И. Е. Зеленин // Вопросы истории. – 1998. – № 1. – С. 114–123.
821. Зеленин И. Е. Коллективизация и единоличник (1933-й – первая половина 1935 г.) / И. Е. Зеленин // Отечественная история. – 1993. – №3. – С. 35–55.
822. Зеленин И. Е. Кульминация «большого террора» в деревне. Зигзаги аграрной политики (1937–1938 гг.) / И. Е. Зеленин // Отечественная история. – 2004. – № 1. – С. 175–180.
823. Зеленин И. Е. О голоде 1932–1933 годов и его оценке на Украине / И. Е. Зеленин, Н. А. Ивницкий, В. В. Кондрашин, Е. Н. Осколков // Отечественная история. – 1994. – № 6. – С. 256–262.
824. Зеленин И. Е. О некоторых «белых пятнах» завершающего этапа сплошной коллективизации / И. Е. Зеленин // История СССР. – 1989. – № 2. – С. 3–19.
825. Зеленин И. Е. Осуществление политики «ликвидации кулачества как класса» (осень 1930–1932 гг.) / И. Е. Зеленин // История СССР. – 1990. – № 6. – С. 31–49.
826. Зеленин И. Е. Политотделы МТС – продолжение политики «чрезвычайщины» (1933–1934 гг.) / И. Е. Зеленин // Отечественная история. – 1992. – № 6. – С. 42–61.
827. Зеленин И. Е. «Революция сверху»: завершение и трагические последствия / И. Е. Зеленин // Вопросы истории. – 1994. – № 10. – С. 28–41.

828. Зеленин И. Е. Сталинская «революция сверху» в свете новейших публикаций документов [Электронный ресурс] / И. Е. Зеленин. – Режим доступа: <http://refdb.ru/look/1531854-pall.html>
829. Земсков В. Н. «Кулацкая ссылка» в 30-е годы / В. Н. Земсков // Социологические исследования. – 1991. – №10. – С. 3–21.
830. Земсков В. Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960 / Виктор Николаевич Земсков. – М.: Наука, 2003. – 306 с.
831. Золотарьов В. Діяльність органів держбезпеки зі здійснення «куркульської операції» у Харківській області (1937–1938 рр.) / В. Золотарьов // З архівів ВУЧК–ГПУ–КГБ. – 2007. – № 1. – С. 158–171.
832. Иваненко В. В. «Контрреволюционная организация в сельском хозяйстве Украины» / В. В. Иваненко, В. В. Ченцов / Питання аграрної історії України та Росії: матеріали других наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди: зб. наук. праць / редкол.: В. В. Иваненко (відп. ред.) та ін. – Д.: Промінь, 1997. – С.154–163.
833. Иванова Г. М. История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты / Галина Михайловна Иванова; Ин-т рос. истории РАН. – М.: Наука, 2006. – 438 с.
834. Ивницкий Н. А. Введение (Развертывание сплошной коллективизации) / Н. А. Ивницкий // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: документы и материалы: в 5 т. / [под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – Т. 2: Ноябрь 1929 – декабрь 1930. – 2000. – С. 7–29.
835. Ивницкий Н. А. Голод 1932–1933 годов в СССР: Украина, Казахстан, Северный Кавказ, Поволжье, Центрально-Черноземная область, Западная Сибирь, Урал / Николай Алексеевич Ивницкий. – М.: Собрание, 2009. – 288 с.
836. Ивницкий Н. Горькие уроки / Н. Ивницкий // Молодой коммунист. – 1988. – № 11. – С. 65–70.

837. Ивницкий Н. «Даешь коллективизацию!» / Н. Ивницкий // Молодой коммунист. – 1988. – №4. – С. 78–86.
838. Ивницкий Н. А. Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса (1929–1932 гг.) / Николай Алексеевич Ивницкий. – М.: Наука, 1972. – 360 с.
839. Ивницкий Н. А. Крестьянство и власть в период коллективизации / Н. А. Ивницкий // Крестьянство и власть в истории России XX века: сб. науч. статей участников Международного круглого стола (Журнал «Власть», Институт социологии РАН, Москва, 12 ноября 2010 г.) / под ред. П. П. Марченя, С. Ю. Разина. – М.: ООО «АИР», 2011. – С. 183–189.
840. Ивницкий Н. А. Репрессивная политика советской власти в деревне (1928–1933 гг.) / Николай Алексеевич Ивницкий. – М.: РАН. Институт российской истории, Университет г. Торонто, 2000. – 350 с.
841. Ивницкий Н. Совершенно секретный голод / Н. Ивницкий // Московские новости. – 1993. – 20 июня.
842. Ивницкий Н. А. Судьба раскулаченных в СССР / Николай Алексеевич Ивницкий. – М.: Собрание, 2004. – 296 арк.
843. Ильиных В. А. Хроники хлебного фронта (заготовительные кампании 1920-х гг. в Сибири / Владимир Иванович Ильиных. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2010. – 343 с.: ил. – (История сталинизма).
844. Историки спорят. 13 бесед / [под общ. ред. В. С. Лельчука]. – М.: Политиздат, 1989. – 510 с.
845. История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс [Электронный ресурс]. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1945. – Режим доступа: http://www.lib.ru/DIALEKTIKA/kr_vkpb.txt
846. История и сталинизм / [сост. Мерцалов А. Н.]. – М.: Политиздат, 1991. – 448 с.

847. История Коммунистической партии Советского Союза. – М.: Госполитиздат, 1962. – 784 с.
848. Іваненко В. В. Феномен радянського тоталітаризму та його карально-репресивна складова: регіональний зріз / В. В. Іваненко // Важкий шлях до правди: Наукове осмислення репресивної політики радянського тоталітаризму на Дніпропетровщині / [уклад. В. В. Іваненко, А. І. Голуб, Л. Л. Прокопенко]. – Д.: Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; «Моноліт», 2006. – С. 11–51.
849. Іваненко В. «Великий терор» на Дніпропетровщині: соціальні та етнічні аспекти/ В. Іваненко, Л. Прокопенко, Р. Терещенко Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: матеріали Всеукр. наук. конф., м. Київ, 15 березня 2012 р. / [упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 210–221.
850. Іваненко В. Сталінський терор голодом на Дніпропетровщині: анатомія злочину в регіональному вимірі / В. Іваненко, Н. Романець // Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2008. – С. 7–30.
851. Історія селянства Української РСР [Текст] : у 2-х т. / Академія Наук Української РСР, Інститут історії / [редкол. тома: І. І. Компанієць, І. Х. Ганжа, І. І. Слинько]. – К. : Наукова думка, 1967.
Т. II: Від Великого Жовтня до наших днів. 1967. – 534 с.
852. Калакура Я. С. Особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів / Я. С. Калакура // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: зб. наук. праць / [редкол. Р. Я. Пиріг (голова) та ін.]. – К.: Центральний державний архів громадських об'єднань України, Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 1998. – С. 19–23.

853. Капустян Г. Інформаційні матеріали ВЧК–ГПУ як історичне джерело з вивчення суспільно-політичного життя українського села 20-х рр. / Г. Капустян // З архівів ВУЧК–ГПУ–КГБ. – 2001. – № 2. – С.1–12.
854. Капустян Г. Т. «Надзвичайщина» та селянський опір в Україні (кінець 1920-х рр.) / Г. Т. Капустян // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К.: Інститут історії України, 2005. – Вип. 31. – С. 21–34.
855. Капустян Г. Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / Капустян Ганна Тимофіївна. – Кременчук, 2003. – 433 с.
856. Кара-Мурза С. Г. Советская цивилизация. От начала до Великой победы / Сергей Георгиевич Кара-Мурза. – Харьков: Книжный Клуб: «Клуб Семейного Досуга», 2007. – 640 с.
857. Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х) / Георгій Касьянов. – К.: Наш час, 2010. – 271 с.
858. Кедров Н. Г. Лапти сталинизма. Политическое сознание крестьянства Русского Севера в 1930-е годы / Николай Геннадьевич Кедров. – М.: Политическая энциклопедия, 2013. – 280 с.
859. Кип Д. Эпоха Иосифа Сталина в России. Современная историография / Джон Кип, Алтер Литвин. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. – 328 с.
860. Кириченко І. Привид Сталіна бродить СНД / І. Кириченко // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – 1 березня.
861. Ковалев Д. В. Политическая дискриминация крестьянства в нэповской России / Д. В. Ковалев // Вопросы истории. – 2007. – № 5. – С. 139–143.
862. Коваленко О. Джерела дослідження настроїв та поведінки населення Чернігівщини у 1920–1930-х рр. / О. Коваленко, Р. Подкур // Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938 / [авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко]. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2012. – С. 10–27.

863. Кокін С. Голодомор в Україні і ДПУ / С. Кокін // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С.62–87.
864. Коляструк О. Теоретико-методологічні аспекти вивчення повсякденного життя / О. Коляструк // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): колективна монографія / [відп. ред. С. В. Кульчицький]: в 2 ч. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Ч. 1. – С. 5–46.
865. Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 гг. в СССР – трагедия советской деревни, результат аграрной политики сталинизма / В. В. Кондрашин // История сталинизма: итоги и проблемы изучения: материалы междунар. науч. конф., Москва, 5-7 декабря 2008 г. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – С. 480–494.
866. Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни / Виктор Викторович Кондрашин. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – 519 с.
867. Кондрашин В. В. Крестьянство и власть в России: опыт взаимодействия в условиях индустриальной модернизации / В. В. Кондрашин // Крестьянство и власть в истории России XX века: сб. науч. статей участников Международного круглого стола (Журнал «Власть», Институт социологии РАН, Москва, 12 ноября 2010 г.) / под ред. П. П. Марченя, С. Ю. Разина. – М.: ООО «АПР», 2011. – С. 223–233.
868. Кондрашин В. В. Феномен сталинизма в контексте мировой и отечественной исторической практики решения крестьянского вопроса / В. В. Кондрашин // Сталинизм и крестьянство: сб. науч. статей и материалов круглых столов и заседаний теоретического семинара «Крестьянский вопрос в отечественной и мировой истории» / под. ред. П. П. Марченя, С. Ю. Разина. – М.: Изд-во Ипполитова, 2014. – С. 97–105.

869. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Роберт Конквест. – К.: Либідь, 1993. – 384 с.
870. Котляр Ю. В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.) / Юрій Вадимович Котляр. – Одеса: ТОВ ВіД, 2004. – 354 с.
871. Красильников С. А. На изломах социальной структуры: маргиналы в послереволюционном российском обществе (1917– конец 1930-х гг.) [Электронный ресурс] / Сергей Александрович Красильников. – Режим доступа: http://zaimka.ru/soviet/krasin1_p4b/shtml
872. Кривоніс В. М. Діяльність органів юстиції та «правопорядку» в 1932–1933 рр. / В. М. Кривоніс // Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 598–606.
873. Кривоніс В. М. Соціальні функції органів «правопорядку» в період голодомору 1932–1933 рр. в Україні / В. М. Кривоніс // Український історичний журнал. – 2004. – № 1. – С. 101–110.
874. Кудюкина М. М. Крестьянство и власть в 1920-е годы / М. М. Кудюкина // Крестьянство и власть в истории России XX века: сб. науч. статей участников Международного круглого стола (Журнал «Власть», Институт социологии РАН, Москва, 12 ноября 2010 г.) / под ред. П. П. Марченя, С. Ю. Разина. – М.: ООО «АГП», 2011. – С. 234–244.
875. Кудюкина М. М. Хлебозаготовки в 1927–1929 годах / М. М. Кудюкина // Власть и общество в СССР: Политика репрессий (1920-1940-е гг.): сб. статей / РАН; Ин-т рос. истории в сотруд. с ун-том им. Меллена / [редкол.: В. П. Дмитренко и др.]. – М.: ИРИ РАН, 1999. – С. 215–235.
876. Кульчицький С. В. Голод 1932 р. в затінку голодомору-33 / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 77–97.
877. Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / Станіслав Владиславович Кульчицький. – К.: Наш час, 2008. – 424 с.

878. Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр.: механізми сталінського терору / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 4–25.
879. Кульчицький С. В. Криза колгоспного ладу / С. В. Кульчицький // Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 158–178.
880. Кульчицький С. В. Криза колгоспного ладу / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2003. – №5. – С. 5–25.
881. Кульчицький С. В. Методи роботи ДПУ УСРР та відображення їх у службовій документації / С. В. Кульчицький // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: зб. наук. праць / [редкол. Р. Я. Пиріг (голова) та ін.]. – К.: Центральний державний архів громадських об'єднань України, Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 1998. – С.12–18.
882. Кульчицький С. В. Місце суцільної колективізації в програмі комуністичних перетворень / С. В. Кульчицький // Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 2. – С. 95–106.
883. Кульчицький С. В. Опір селянства суцільній колективізації / С. В. Кульчицький // Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 2. – С. 139–158.
884. Кульчицький С. В. Підготовка «великого перелому» / С. В. Кульчицький // Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 2. – С. 106–124.
885. Кульчицький С. Подарунок Сталіна радянському електорату (До 70-річчя «великого терору») / С. Кульчицький // З архівів ВУЧК–ГПУ–КГБ. – 2007. – №1. – С. 66–76.
886. Кульчицький С. В. Політика «ліквідації куркульства як класу» / С. В. Кульчицький // Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 2. – С. 124–139.

887. Кульчицький С. В. Початок поглинення суспільства державою-комуною (1917–1928) / С. В. Кульчицький // Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.): колективна монографія / [відп. ред. В. Смолій]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – Т. 1. – С. 10–98.
888. Кульчицький С. Почему он нас уничтожил? Сталин и украинский Голодомор / С. Кульчицкий. – К.: ЗАО «Украинская пресс-группа», 2007. – 208 с.
889. Кульчицький С. Причини голода 1933 года в Украине (по страницам одной подзабытой книги) / С. Кульчицкий // Зеркало недели. – 2003. – 16 августа.
890. Кульчицький С. Сталінський етап в соціально-економічних перетвореннях / С. Кульчицький // Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя: колективна монографія / [відп. ред. С. В. Кульчицький]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 25–96.
891. Кульчицький С. В. Створення соціально-економічного фундаменту для держави-комуни (1929–1938) / С. В. Кульчицький // Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.): колективна монографія / [відп. ред. В. Смолій]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – Т. 1. – С. 99–297.
892. Кульчицький С. Українське село після Голодомору / С. Кульчицький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. праць / НАН України; Інститут історії України / [відп. ред. С. В. Кульчицький]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 19 (2). – С. 116–125.
893. Кульчицький С. В. Ціна великого перелому / Станіслав Владиславович Кульчицький. – К.: Україна, 1991. – 431 с.
894. Кульчицький С. Як це було / С. Кульчицький // Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – С. 11–44.
895. Кульчицький С. В. Процес розкуркулення 1929–1932 рр. очима селян / С. В. Кульчицький, Є. П. Шаталіна // Проблеми історії України: факти,

- судження, пошуки: респуб. міжвід. зб. наук. праць. – К.: Наукова думка, 1992. – Вип. 2. – С. 41–46.
896. Куромия Х. Фактор Сталина и теория «слабого диктатора» / Х. Куромия // История сталинизма: итоги и проблемы изучения: материалы междунар. науч. конф., Москва, 5–7 декабря 2008 г. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – С. 176–182.
897. Кушнір В. Г. Національна трагедія в Україні: гірка правда Голодомору на Одещині / В. Г. Кушнір, Е. П. Петровський // Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Одеська область / [редкол.: М. Д. Сердюк, М. Л. Скорик (співголови), упоряд. Л. І. Білоусова (керівник), М. Г. Батуріна, А. Є. Бух, О. В. Мартиненко, Г. М. Паніван]. – Одеса: Астропирнт, 2008. – Ч. I. – С. 6–11.
898. Лапчинська Н. В. Політичні репресії на Харківщині в 1921– першій половині 1934 року / Н. В. Лапчинська, В. А. Золотарьов // Реабілітовані історією. Харківська область. – К., Х.: Оригінал, 2008. – (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т./ голов. редкол.: Тронько Л. Т. (голова) [та ін.]. Кн.1. Ч. 2. / [КЗ «Редакційно-видавнича група Харківського тому серії «Реабілітовані історією»]. – С. 5–68.
899. Лисенко О. Довідки сільських рад та правлінь колгоспів як підстава для арешту селян в умовах «Великого терору» 1937–1938 рр. (на матеріалах Чернігівської області) / О. Лисенко // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: матеріали Всеукр. наук. конф., м. Київ, 15 березня 2012 р. / [упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 42–52.
900. Лисенко О. Сільські активісти: формування соціальної групи, типи поведінки та методи роботи / О. Лисенко // Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938/ [авт. вступ.

- ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко]. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2012. – С. 40–62.
901. Лисенко О. Типологія поведінки сільських активістів у контексті здійснення суцільної колективізації сільського господарства в Україні (початок 1930-х рр.) / О. Лисенко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. статей / НАН України; Інститут історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 36.– С. 189–203.
902. Лихолобова З. Г. Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні у другій половині 1930-х років (переважно на матеріалах Донецького регіону) / Зоя Григорівна Лихолобова. – Донецьк: Видавництво Донецького національного університету, 2006. – 280 с.
903. Лобач К. В. Органи судової влади у хлібозаготівельній кампанії з урожаю 1932 р. / К. В. Лобач // Література та культура Полісся: зб. наук. праць. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – Вип. 66: Соціальні аспекти історико-культурного розвитку Полісся й України/ [відп. ред. і упор. Г. В. Самойленко]. – С. 201–210.
904. Лобач К. В. Політична культура партійно-господарського активу села періоду колективізації / К. В. Лобач // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. праць / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2008. – Вип. 6. – С. 291-299.
905. Лобач К. Сільськогосподарські переселення в Україну (1933–1934 рр.) / К. Лобач // Український селянин: зб. наук. праць/ за ред. А. Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2010. – Вип. 12. – С. 271–274.
906. Лозбенев И. Н. Выселение бывших помещиков из мест проживания в регионах Центральной России в 1925–1927 годах / И. Н. Лозбенев // Российская история. – 2009. – № 1. – С. 81–86.
907. Лютаревич П. Цифри і факти про голод в Україні (роки 1932–1933) / П. Лютаревич // Український збірник. – Мюнхен, 1955. – Кн. 2. – С. 80–94.

908. Лях С. Р. Селянство і влада / С. Р. Лях // Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.): колективна монографія / [відп. ред. В. А. Смолій]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – Т. 2. – С. 156–338.
909. Маннинг Р. Т. Женщины советской деревни накануне Второй мировой войны. 1935–1940 годы / Р. Т. Маннинг // Отечественная история. – 2001. – № 5. – С. 88–106.
910. Маннинг Р. Политический террор как политический театр. Районные показательные суды 1937 г. и массовые операции / Р. Маннинг // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: документы и материалы: в 5 т. / [под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – Т. 5: 1937 – 1939; Кн. 1: 1937. – С. 51–70.
911. Марочко В. Голодомор 1932–1933 рр. / Василь Марочко. – К., 2007. – 64 с.
912. Марочко В. Голодомор: біль і жах нашого народу. Його соціально-економічні та політичні причини / В. Марочко // Культура і життя. – 1990. – 23 вересня.
913. Марочко В. І. Голодомор в українському селі / В. І. Марочко // Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 2. – С. 178 – 199.
914. Марочко В. І. Концептуальні засади західноєвропейських історико-політологічних досліджень голоду / В. І. Марочко // Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 2003. – С. 139–148.
915. Марочко В. І. Масове переселення колгоспників та односібників з Росії та Білорусії в Україну: приховування наслідків голодомору / В. І. Марочко // Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 2003. – С. 467–473.
916. Марочко В. Повсякденне життя колгоспного села / В. Марочко // Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя:

- колективна монографія / [відп. ред. С. В. Кульчицький]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 239–354.
917. Марочко В. І. Російські архівні джерела та збірники документів про причини та обставини голодомору / В. І. Марочко // Голод 1932– 1933 років в Україні: Причини та наслідки / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 2003. – С. 41–50.
918. Марочко В. І. Соціально-правовий статус колгоспного селянства / В. І. Марочко // Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 2. – С.199 – 211.
919. Марочко В. Справа «контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР»: механізми і наслідки терору [Електронний ресурс] / Василь Марочко. – Режим доступу: <http://www.sbu.gov.ua/sbu/doccatalog/document?id=43125>
920. Марочко В. І. Сучасна російська історіографія голоду в Україні / В. І. Марочко // Голод 1932– 1933 років в Україні: Причини та наслідки / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 2003. – С.133–139.
921. Марочко В. Територія Голодомору: термінологічний та соціально-економічний дискурси / В. Марочко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. праць / НАН України; Інститут історії України/ [відп. ред. С. В. Кульчицький]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – Вип. 22. – С. 166–178.
922. Марочко В. Творці Голодомору 1932 – 1933 рр. / Василь Марочко. – К., 2008. – 64 с.
923. Марочко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка / В. Марочко, О. Мовчан. – К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2008. – 294 с.
924. Матвеев А. Ю. Третя хвиля розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині (осінь 1933–1934 рр.) / А. Ю. Матвеев // Гуржіївські історичні читання: зб. наук. праць / [редкол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін.]. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2011. – Вип. 4. – С. 252–253.

925. Мельникова Т. А. Историография аграрной политики СССР 30-х гг. [Электронный ресурс] / Т. А. Мельникова. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/istoriografiya-agrarnoy-politiki-sssr-30-h-gg>
926. Меньковский В. И. Дискуссия на страницах журнала RUSSIAN REVIEW о социальной истории советского крестьянства 1930-х гг. / В. И. Меньковский // Український селянин: зб. наук. Праць / за ред. А. Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2014. – Вип. 14. – С. 24–28.
927. Мерль Ш. Голод 1932–1933 годов – геноцид украинцев для осуществления политики русификации? / Ш. Мерль // Отечественная история. – 1995. – № 1. – С. 49–61.
928. Мерль Ш. Итог подчинения – социальная и экономическая реорганизация деревни [Электронный ресурс] / Штефан Мерль. – Режим доступа: <http://articles.excelion.ru/scince/history/world/39452587.html>.
929. Місінкевич Л. «Великий терор» 1937–1938 рр. на Хмельниччині / Л. Місінкевич // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2007. – №1. – С.121–135.
930. Митрофаненко Ю. Робітники і селяни проти «робітничо-селянської влади» в Україні [Електронний ресурс]/ Ю. Митрофаненко. – Режим доступа: <http://www.exp21.com.ua/history/111-5.htm>
931. Михайлюк О. В. Модернізація і доля селянства у ХХ ст. [Електронний ресурс] / О. В. Михайлюк. – Режим доступа: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_50/Gileya50/I29_doc.pdf
932. Михеев В. И. Роль спецслужб в осуществлении репрессивной политики советской власти в 1920-х – начале 1930-х/ В. И. Михеев // Отечественная история. – 2005. – №6. – С. 77–93.
933. Мозохин О. Б. Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953). Монография / Олег Борисович Мозохин. – Жуковский; М.: Кучково поле, 2006. – 480 с.

934. Мошков Ю. А. Зерновая проблема в годы сплошной коллективизации сельского хозяйства в СССР (1929–1932 гг.) / Юрий Александрович Мошков. – М.: Изд-во Московского университета, 1966. – 231 с.
935. Мошков Ю. А. Советское сельское хозяйство и крестьянство в середине 1930-х годов / Ю. А. Мошков // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: документы и материалы: в 5 т. / [под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – Т. 4: 1934 – 1936. – С. 7–38.
936. Надькин Т. Д. Сталинская аграрная политика и крестьянство Мордовии/ Тимофей Дмитриевич Надькин. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина, 2010. – 311 с.
937. Наймарк Н. Геноциди Сталіна/ Норман Наймарк; [пер. з англ. В. Старка]. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 135 с.
938. Никольский В. Н. Источники изучения «кулацкой операции» НКВД 1937–1938 гг. в Донбассе/ В. Н. Никольский// Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк: Видання Донецького національного університету, історичний факультет. – 2008. – №3–4.– С. 81–84.
939. Нікольський В. М. «Куркульська операція» НКВС СРСР 1937–1938 рр. в регіоні Донбасу в контексті загальноукраїнської статистики / В. М. Нікольський // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк: Видання Донецького національного університету, історичний факультет. – 2007. – № 5–6. – С. 147–150.
940. Нікольський В. М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні / В. М. Нікольський // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 74–89.
941. Нікольський В. Репресивна діяльність органів ГПУ під час голодомору в УСРР (1932–1933 рр.)/ В. Нікольський // З архівів ВУЧК– ГПУ–КДБ. – 2001. – № 2. – С. 477–495.
942. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920–1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження:

- монографія / Володимир Миколайович Нікольський. – Донецьк: Вид-во Донецького національного університету, 2003. – 624 с.
943. Нікольський В. М. Репресії за «лімітами» (1937–1938 рр.) / В. М. Нікольський // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 210–223.
944. Нікольський В. М. Соціальний склад репресованих в Україні у 1937 р. / В. М. Нікольський // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 141–162.
945. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української культури 1920–1930-х років / Вільям Нолл. – К., 1999. – 559 с.
946. Оджей М. К вопросу о кадрах механизаторов в советском сельском хозяйстве (1929–1939 гг.) / М. Оджей // Отечественная история. – 1993. – № 2. – С. 176–182.
947. Окіпнюк В. Т. Державне політичне управління УСРР (1922–1934): історико-юридичний аналіз: монографія / Володимир Тарасович Окіпнюк. – К.: НА СБУ, 2002. – 290 с.
948. Окіпнюк В. Правове оформлення створення НКВС УСРР (1934 р.) / В. Окіпнюк // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2007. – № 2. – С. 120–134.
949. Окуда Х. «От сохи к портфелю»: деревенские коммунисты и комсомольцы в процес её раскрестьянивания (1920-е – начало 1930-е гг.) / Х. Окуда // История сталинизма: итоги и проблемы изучения: материалы междунар. науч. конф., Москва, 5-7 декабря 2008 г. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – С. 495–527.
950. Осокина Е. А. В тисках социалистической торговли / Е. А. Осокина // Россия нэповская / [под ред. А. Н. Яковлева]. – М.: Новый хронограф, 2002. – Гл. XIII. – С. 403–418.
951. Осокина Е. А. Жертвы голода 1933 года: сколько их? (Анализ демографической статистики ЦГАНХ СССР / Е. А. Осокина // История СССР. – 1991. – № 5. – С. 18–26.

952. Осокина Е. А. За зеркальной дверью Торгсина / Е. А. Осокина // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 86–104.
953. Осокина Е. А. Золото для индустриализации: «Торгсин» / Елена Александровна Осокина. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. – 592 с.
954. Осокина Е. А. Легенда о мешке с хлебом: кризис снабжения 1936/37 года / Е. А. Осокина // Отечественная история. – 1998. – № 2. – С. 92–107.
955. Осокина Е. А. Советская жизнь: обыденность испытания (на примере истории Торгсина и ОГПУ) / Е. А. Осокина // Отечественная история. – 2004. – № 2. – С. 113–124.
956. Осокина Е. А. О социальном иммунитете, или критический взгляд на концепцию пассивного (повседневного) сопротивления / Е. А. Осокина // История сталинизма: итоги и проблемы изучения: материалы междунар. науч. конф., Москва, 5-7 декабря 2008 г. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – С. 387–406.
957. Павлова И. В. Власть и общество в СССР в 1930-е годы / И. В. Павлова // Вопросы истории. – 2001. – №10. – С. 46–56.
958. Павлова И. В. Механизм сталинской власти: становление и функционирование. 1917–1941 [Электронный ресурс] / Ирина Владимировна Павлова. – Режим доступа: <http://coollib.com/b/161403/read>
959. Павлова И. Понимание сталинской эпохи и позиция историка / И. Павлова // Вопросы истории. – 2002. – № 10. – С. 3–18.
960. Павлова И. В. Современные западные историки о сталинской России 30-х годов (Критика «ревизионистского» похода) / И. В. Павлова. – Отечественная история. – 1998. – № 5. – С. 107–119.
961. Пайпс Р. Русская революция: в 3 кн. / Ричард Пайпс. – М.: Захаров, 2005. – Кн. 3. Россия под большевиками. 1918–1924. – 2005. – 704 с.

962. Панченко П. П. Аграрна історія України : підручник / Петро Пантелеймонович Панченко, Валентина Артемівна Шмарчук. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2000. – 342 с.
963. Панчук М. І. Злочин Сталіна та його оточення М. І. Панчук // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / [упоряд. Р. Я. Пиріг]. – К.: Політвидав, 1990. – С. 35–66.
964. Папакін Г. Архівні документи про «чорні дошки» як знаряддя радянського геноциду в Україні в 1932–1933 роках / Г. Папакін // Архіви України. – 2008. – № 3–4. – С. 14–28.
965. Папакін Г. Джерела з історії «Великого терору»: проблеми класифікації // Г. Папакін // Політичні репресії в Українській РСР 1937-1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: матеріали Всеукр. наук. конф., м. Київ, 15 березня 2012 р. / [упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 13–28.
966. Папакін Г. В. Проблемні питання джерелознавчого аналізу документальної спадщини радянського репресивно-карального апарату 1920–1930-рр. / Г. В. Папакін // Український історичний журнал. – 2012. – № 1. – С.183–200.
967. Папакін Г. «Чорні дошки»: антиселянські репресії (1932–1933) / Георгій Папакін. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2013. – 422 с.
968. Петренко В. І. Більшовицька влада та українське селянство у 20–30-х рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля) / Володимир Іванович Петренко. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – 320 с.
969. Петровський Е. Документи архівно-слідчих справ як джерело вивчення методів провадження слідства органами НКВС на Одещині в період «великого терору» 1937–1938 рр. / Е. Петровський // З архівів ВУЧК–ГПУ–КГБ. – 2007. – №1. – С. 172–188.
970. Пиріг Р. Я. Архівно-слідчі справи репресованих як історичне джерело: науково-методичні аспекти використання / Р. Я. Пиріг, О. В. Гранкіна // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти

- використання: зб. наук. праць / [редкол. Р. Я. Пиріг (голова) та ін.]. – К.: Центральний державний архів громадських об'єднань України, Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 1998. – С. 24–29.
971. Пиріг Р. Я. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України / Р. Я. Пиріг// Голод 1932– 1933 років в Україні: Причини та наслідки / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 2003. – С.8–26.
972. Пігідо Ф. Україна під більшовицькою окупацією / Федір Пігідо. – Мюнхен, 1956. – 144 с.
973. Подкур Р. Взаємовідносини органів державної безпеки та прокуратури УРСР в період припинення «великого терору» (кінець 1938–1939 рр.) / Р. Подкур // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. статей / НАН України; Інститут історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 36.– С. 266–283.
974. Подкур Р. «Дитячий ГУЛАГ» в контексті політики державного терору (1937–1939 рр.) / Р. Подкур // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–КГБ. – 2007. – №1. – С. 189–204.
975. Подкур Р. Ю. За повідомленням радянських спецслужб / Роман Юрійович Подкур. – К.: Рідний край, 2000. – 230 с.
976. Подкур Р. Регіональні особливості «Великого терору» 1937–1938 рр. на західному кордоні СРСР-УРСР (на матеріалах Поділля) / Р. Подкур // Краєзнавство. – Ніжин: ТОВ «Ферокол», 2012. – Ч. 1. – С. 75–84.
977. Подкур Р. Формування оперативного обліку «контрреволюційних елементів» у 1920-х–1939 рр. / Р. Подкур // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: матеріали Всеукр. наук. конф., м. Київ, 15 березня 2012 р. / [упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 29–42.
978. Подкур Р. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ/ Роман Подкур, Виктор Ченцов. – Тернополь: Збруч, 2010. – 372 с.

979. Подкур Р. Ю. Історіографія політичних репресій в Україні (друга половина 1980-х – 1990-ті рр.) / Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов // Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.): бібліографічний покажчик / [упоряд. С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко]. – К.: «Полісся», 2007. – С. 4–35.
980. Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст.: історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / [відп. ред. В. А. Смолій]. – К.: Наук. думка, 2002. – 952 с.
981. Полян П. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР / Павел Полян. – М.: ОГИ - Мемориал, 2001. – 328 с.
982. Поч Р. Все жертвы Сталина [Електронний ресурс] / Рафаэль Поч. – Режим доступу: <http://demoscope.ru/weekly/2003/0103/analit01.php>
983. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941) / [І. Б. Усенко, О. М. Мироненко, В. А. Чехович, Л. Ю. Снісаренко, І. В. Музика, Т. І. Бондарчук, О.М.Волощенко]; відп. ред. О. М. Мироненко, І. Б. Усенко. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 220 с.
984. Разгон В. Н. Репрессии против бывших «кулаков» в Алтайском крае в 1937–1938 гг. / В. Н. Разгон // Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа №00447 / [сост.: М. Юнге, Б. Бонвеч, Р. Бриннер]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Германский исторический институт в Москве, 2009. – С. 82–103.
985. Разумов В. А. «Раскрестьянивание» – термин и содержание, временные рамки / В. А. Разумов // Вопросы истории КПСС. – 1989. – № 10. – С. 64–71.
986. Раков А. А. «Деревню опустошают»: сталинская коллективизация и «раскулачивание» на Урале в 1930-х годах / Алексей Александрович Раков. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2013. – 327 с.: ил. – (История сталинизма).
987. Рассказов Л. П. Карательные органы в процессе формирования и функционирования административно-командной системы в советском

- государстве (1917–1941 гг.) / Л. П. Рассказов // Уфа: Уфимская высшая школа МВД РФ, Академия МВД РФ, 1994. – 468 с.
988. Репресії в Україні (1917–1990 рр.): науково-допоміжний бібліографічний покажчик / [авт.-упор. Є. К. Бабич, В. В. Патока; авт. вступ. статті С. І. Білокінь]. – К.: Смолоскип, 2007. – 519 с.
989. Рибак І. В. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині / Іван Васильович Рибак, Андрій Юрійович. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2001. – 140 с.
990. Рогалина Н. Л. Коллективизация – решающий этап в репрессивном раскрестьянивании / Н. Л. Рогалина // Крестьянство и власть в истории России XX века: сб. науч. статей участников Международного круглого стола (Журнал «Власть», Институт социологии РАН, Москва, 12 ноября 2010 г.) / под ред. П. П. Марченя, С. Ю. Разина. – М.: ООО «АПР», 2011. – С. 314–323.
991. Рогалина Н. Л. Коллективизация: уроки пройденного пути / Нина Львовна Рогалина. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 224 с.
992. Романченко В. Я. Сталинизм и крестьянство в Великой Русской революции / В. Я. Романченко // Сталинизм и крестьянство: сб. науч. статей и материалов круглых столов и заседаний теоретического семинара «Крестьянский вопрос в отечественной и мировой истории» / под. ред. П. П. Марченя, С. Ю. Разина. – М.: Изд-во Ипполитова, 2014. – С. 179–192.
993. Сахаров А. Н. 1930: год «коренного перелома» и начала Большого террора / А. Н. Сахаров // Вопросы истории. – 2008. – № 9. – С. 40–69.
994. Селунская В. М. Коммунистическая партия в борьбе за коллективизацию сельского хозяйства в СССР / В. М. Селунская // Вопросы истории КПСС. – 1987. – № 9. – С. 32–53.
995. Сербин Р. Осмислення Голодомору у світлі конвенції ООН про геноцид / Р. Сербін // Архіви України. – 2008. – С. 53–62.
996. Серогодский Н. А. Сталинская коллективизация: новые подходы в современной отечественной историографии / Н. А. Серогодский // Сталинизм и крестьянство: сб. науч. статей и материалов круглых столов и заседаний

- теоретического семинара «Крестьянский вопрос в отечественной и мировой истории» / под. ред. П. П. Марченя, С. Ю. Разина. – М.: Изд-во Ипполитова, 2014. – С. 193–203.
997. Сидоров В. А. Классовая борьба в доколхозной деревне 1921–1929 гг. / Владимир Александрович Сидоров. – М.: Мысль, 1978. – 246 с.
998. Славко Т. И. Кулацкая ссылка на Урал 1930–1936 / Татьяна Ивановна Славко. – М.: Мосгорархив, 1995. – 176 с.
999. Слинько І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927–1932 рр.) / Іван Іванович Слинько. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 327 с.
1000. Смирнова И. Е. Большой террор и НКВД: точка зрения исполнителей / И. Е. Смирнова // Историчні і політологічні дослідження. – Донецьк: Видання Донецького національного університету, історичний факультет. – 2008. – № 1–2. – С. 310–319.
1001. Смирнова И. Е. Взаимодействие партийных органов и НКВД Донецкой области при проведении кулацкой операции в 1937–1938 гг. / И. Е. Смирнова // Историчні і політологічні дослідження. – Донецьк: Видання Донецького національного університету, історичний факультет. – 2007. – № 3–4. – С.280–290.
1002. Снайдер Т. Криваві землі [Електронний ресурс] / Тимоті Снайдер. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2011/11/25/62973/>
1003. Соболев П. І. Радянський тоталітаризм в Україні: роки колективізації і голоду (1929–1933): монографія/ Петро Іванович Соболев. – Суми: Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2010. – 368 с.
1004. Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар по книге М. Левина «Российские крестьяне и советская власть. Исследование коллективизации»// Отечественная история. – 1994. – № 4–5. – С. 46–78.
1005. Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар по книге С. Г. Уиткрофта и Р. У. Дэвиса «Кризис в советском сельском

- хозяйстве (1931–1933 гг.)» // Отечественная история. – 1998. – № 6. – С. 94–132.
1006. Соловей Д. Українське село в роках 1931– 1933 / Д. Соловей // Український збірник. – Мюнхен, 1955. – Кн. 2. – С. 64–79.
1007. Соломон П. Советская юстиция при Сталине / Питер Соломон. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – 464 с.
1008. Субочев І. В. Діяльність органів юстиції України в умовах здійснення політики колективізації на селі (1928–1933 рр.): дис....кандидата іст. наук: 07.00.01 / Субочев Ігор Володимирович. – Дніпропетровськ, 2006. – 223 с.
1009. Таугер М. Голод, голодомор, геноцид?: голод, сельское хозяйство и советская сельскохозяйственная политика: [пер. с англ.] / Марк Таугер. – К.: Еженедельник «2000»: Изд-во «Довіра», 2008. – 427 с.
1010. Телицын В. Л. «Лицом к деревне» и лицо деревни / В. Л. Телицын // Россия нэповская / [под ред. А. Н. Яковлева]. – М.: Новый хронограф, 2002. – Гл. VII. – С. 208–229.
1011. Телицын В. Л. Реанимация военного коммунизма в деревне / В. Л. Телицын // Россия нэповская / [под ред. А. Н. Яковлева]. – М.: Новый хронограф, 2002. – Гл. XIV. – С. 419–440.
1012. Тепцов Н. В. Правда о раскулачивании. Документальный очерк/ Н. В. Тепцов// Кентавр. – 1992. – март–апрель. – С. 46–62.
1013. Терещенко Р. К. Минуле з гірким присмаком: Репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства / Р. К. Терещенко, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко. – Дніпропетровськ: Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Видавництво «Моноліт», 2002. – 240 с.
1014. Терлецька І. «Великий терор» в Українській РСР: історіографічний дискурс/ І. Терлецька // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД– КГБ. – 2012. – № 2. – С. 372–385.
1015. Терлецька І. Суспільно-політична система в Україні сталінської доби: формування нових парадигм вітчизняної історіографії (кінець 1980–1990-х

- pp.) [Электронный ресурс]/ І. Терлецька. – Режим доступу: http://histans.com/JournALL/histname/histname_2010_36/28.pdf
1016. Трапезников С. Борьба партии большевиков за коллективизацию сельского хозяйства в годы первой сталинской пятилетки / Сергей Трапезников. – М.: Госполитиздат, 1951. – 264 с.
1017. Трапезников С. П. Исторический опыт КПСС по осуществлению ленинского кооперативного плана / Сергей Павлович Трапезников. – М.: Изд-во «Мысль», 1965. – 614 с.
1018. Трифонов И. Я. Ликвидация эксплуататорских классов в СССР / И. Я. Трифонов– М. : Политиздат, 1975. – 406 с.
1019. Трифонов И. Я. Очерки истории классовой борьбы в СССР в годы НЭПа (1921 – 1937) / И. Я. Трифонов. – М: Госполитиздат, 1960. – 279 с.
1020. Турченко Ф. Г. Голодомор 1932–1933 рр. на Запоріжжі / Ф. Г. Турченко // Національна книга пам'яті жертв Голодомору в Україні. Запорізька область. – Запоріжжя: Дике Поле, 2008. – С. 8–40.
1021. Уиткрофт С. Г. Кризис в сельском хозяйстве (1931 – 1933 гг.)/ С. Г. Уиткрофт, Р. У. Дэвис // Отечественная история. – 1998. – № 6. – С. 95–109.
1022. Фареній І. А. Про правомірність концепції «Великої селянської революції» В. П. Данилова / І. А. Фареній // Український селянин: зб. наук. праць/ за ред. А. Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2014. – Вип. 14. – С.162–166.
1023. Фицпатрик Ш. Еще раз о повседневном сталинизме: Советская Россия в 1930–1950-е гг. / Ш. Фицпатрик // История сталинизма: итоги и проблемы изучения: материалы междунар. науч. конф., Москва, 5-7 декабря 2008 г. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – С. 51–61.
1024. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня / Шейла Фицпатрик. – М., 2001. – 422 с.

1025. Хаустов В. Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг. / Владимир Хаустов, Леннарт Самуэльсон. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. – 432 с.
1026. Хильдермайер М. Сталинизм и террор / М. Хильдермайер // Коммунизм, террор, человек. Дискуссионные статьи на тему «Черной книги коммунизма» / [сост. Кройцбергер С., Маннтойфель И., Штейнингер А., Унзер Ю.; пер. с нем.]. – К.: Оптима, 2001. – С. 19–32.
1027. Хлевнюк О. Сталин у власти. Приоритеты и результаты политики диктатуры / О. Хлевнюк // История сталинизма: итоги и проблемы изучения: материалы междунар. науч. конф., Москва, 5–7 декабря 2008 г. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – С. 62–74.
1028. Хлевнюк О. В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры / Олег Витальевич Хлевнюк. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. – 479 с.
1029. Хоптяр Ю. А. Судочинство і селянство України в 1929–1933 рр. / Ю. А. Хоптяр // Історія України. Маловідомі імена, події факти. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 31.– С. 151–159.
1030. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / Віктор Васильович Ченцов. – Тернопіль: Збруч, 2000. – 482 с.
1031. Ченцов В. В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920–1930-е годы / Виктор Васильевич Ченцов. – М.: Готика, 1998. – 208 с.
1032. Ченцов В. Особливості «Великого терору» 1937–1938 рр. на Дніпропетровщині / В. Ченцов, Д. Архірейський // З архівів ВУЧК–ГПУ–КГБ. – 2007. – № 1. – С.100–121.
1033. Ченцов В. Покарання за хліб: репресії проти селянства Дніпропетровщини / В. Ченцов, Н. Романець // Борисфен. – 1998. – № 1. – С. 8–9.
1034. Ченцов В. Покарання за хліб: репресії проти селянства Дніпропетровщини / В. Ченцов, Н. Романець // Борисфен. – 1998. – № 2. – С. 15–16.

1035. Ченцов В. Покарання за хліб: репресії проти селянства Дніпропетровщини / В. Ченцов, Н. Романець // Борисфен. – 1998. – № 3. – С. 9–11.
1036. Ченцов В. Покарання за хліб: репресії проти селянства Дніпропетровщини / В. Ченцов, Н. Романець // Борисфен. – 1998. – № 4. – С.10–13.
1037. Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. – М.: Издательство «Три века истории», 1999. – 768 с.
1038. Чмыга А. Ф. Колхозное движение на Украине (1917–1929 гг.) / Анна Федоровна Чмыга. – М.: Изд-во МГУ, 1974. – 320 с.
1039. Шаповал Ю. І. Атака проти старих фахівців, інтелігенції, військових / Ю. І. Шаповал // Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / [відп. ред. В. А. Смолій]. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 400–412.
1040. Шаповал Ю. І. Голодомор і його зв'язок із репресіями в Україні у 1932–1934 рр. / Ю. І. Шаповал // Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): матеріали Міжнар. наук. конф., Київ, 20-21 листопада 2013 р. / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України; Інститут історії України НАН України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2013. – С. 153–161.
1041. Шаповал Ю. І. Голодомор і репресії в Україні / Ю. Г. Шаповал // Критика. – 2008. – № 12. – С. 8–10.
1042. Шаповал Ю. Голодомор 1932/1933: «утрата» и обретение / Ю. Шаповал // Зеркало недели. – 2006. – 18 ноября.
1043. Шаповал Ю. Значення нововіднайдених документів ДПУ–НКВС для глибшого розуміння голоду 1932–1933 років / Ю. Шаповал // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С.45–61.

1044. Шаповал Ю. Україна в добу «великого терору»: етапи, особливості, наслідки. «Єжовщина» починається / Ю. Шаповал // З архівів ВУЧК–ГПУ–КГБ. – 2007. – №1. – С.76–100.
1045. Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Юрій Шаповал. – К.: Наукова думка, 1993. – 352 с.
1046. Шарлай Г. Н. Деятельность Коммунистической партии Украины по осуществлению сплошной коллективизации сельского хозяйства / Г. Н. Шарлай // Деятельность КПСС по осуществлению ленинского кооперативного плана на Украине: сб. статей / [под ред. Шарлая Г. Н.]. – Днепропетровск, 1969. – С. 58–84.
1047. Шаталіна Є. П. Селянські виселки під час колективізації в Україні (1928–1932 рр.) / Євгенія Платонівна Шаталіна. – К.: Інститут історії України, 1997. – 68 с.
1048. Шитюк М. М. Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні / М. М. Шитюк // Український історичний журнал. – 2001. – №3. – С. 128–142.
1049. Шитюк М. М. Масові репресії на Півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х років: дис....доктора іст. наук: 07.00.01 / Шитюк Микола Миколайович. – К., 2001. – 435 с.
1050. Шитюк М. М. Південноукраїнське селянство (кінець 20-х – перша половина 40-х років ХХ століття) / Микола Миколайович Шитюк, Олександр Сергійович Акунін. – Миколаїв: Видавництво ПП Шамрай, 2010. – 284 с.
1051. Юнге М. Вертикаль большого террора. История операции по приказу НКВД №00447 / Марк Юнге, Геннадий Бордюгов, Рольф Биннер. – М.: Новый Хронограф; АИРО-XXI, 2008. – 784 с.
1052. Юнге М. Діаграми статистичної обробки протоколів трійки УКНВС у Харківській області за період з 8 серпня до 30 грудня 1937 р. / М. Юнге // Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: у 2 ч. / [упоряд. С. Кокін, М. Юнге]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Ч. I. – С. 415–425.

1053. Юнге М. Звіти за 1938 р. / М. Юнге // Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: у 2 ч. / [упоряд. С. Кокін, М. Юнге]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Ч. II. – С. 91–96.
1054. Юнге М. Звіти НКВС Української РСР за 1937 р. / М. Юнге // Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: у 2 ч. / [упоряд. С. Кокін, М. Юнге]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Ч. I. – С. 205–214.
1055. Юнге М. Звіти обласних управлінь НКВС УРСР та НКВС Молдавської АРСР за 1937 р. / М. Юнге // Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: у 2 ч. / [упоряд. С. Кокін, М. Юнге]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Ч. I. – С. 291–299.
1056. Юнге М. Соціально-технологічний аспект наказу №00447 / М. Юнге // Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: у 2 ч. / [упоряд. С. Кокін, М. Юнге]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Ч. II. – С. 173–184.
1057. Юнге М. «Куркульська операція» в Українській РСР/ М. Юнге, Б. Бонвеч // Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: у 2 ч. / [упоряд. С. Кокін, М. Юнге]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Ч. II. – С. 415–428.
1058. Юнге М. Другий етап проведення операції згідно з наказом №00447: з січня 1938 р. до кінця операції / М. Юнге, Б. Бонвеч, Р. Біннер // Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: у 2 ч. / [упоряд. С. Кокін, М. Юнге]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Ч. II. – С. 7–21.
1059. Юнге М. Кінець операції/ М. Юнге, Б. Бонвеч, Р. Біннер // Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: у 2 ч. / [упоряд. С. Кокін, М. Юнге]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Ч. II. – С. 319–341.
1060. Юнге М. Народження наказу №00447 / М. Юнге, Б. Бонвеч, Р. Біннер // Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: у 2 ч. /

- [упоряд. С. Кокін, М. Юнге]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Ч. I. – С. 11–40.0
1061. Юнге М. Перший етап «куркульської операції»: з початку її проведення до кінця грудня 1937 р. / М. Юнге, Б. Бонвеч, Р. Біннер // Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: у 2 ч. / [упоряд. С. Кокін, М. Юнге]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Ч. I. – С. 87–113.
1062. Якутович В. О. Класова боротьба навколо колективізації / В. О. Якутович. – Харків–Дніпропетровськ: Пролетар, 1931. – 48 с.
1063. Hunter H. Soviet Agriculture with and without Collectivization, 1928–1940 / H. Hunter // Slavic Review. – 1988. – Vol. 47. – № 2. – P. 203–216.
1064. Lewin M. Russian Peasants and Soviet Power: A Study of Collectivization / M. Lewin. – London, 1968. – 535 p.
1065. Mace J. How Ukraine Was Permitted to Remember / J. Mace // The Ukrainian Quarterly. – 1993. – Vol. XLIX. – № 20. – P. 121–151.
1066. Rosenfield S. Excess Collectivization Deaths 1929–1933: New Demographic Evidence / S. Rosenfield // Slavic Review. – 1984. – Vol. 43. – № 1. – P. 83–88.
1067. Tanger M. The 1932 Harvest and Famine of 1933 / M. Tanger // Slavic Review. – 1991. – Vol. 50. – № 1. – P. 70–89.
1068. Viola L. The Campaign to Eliminate the Kulak as a Class, Winter 1929–1930: A Reevaluation of the Legislation / L. Viola // Slavic Review. – 1986. – Vol. 45. – № 3. – P. 503–524.